॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्द (पूर्णप्रज्ञ) भगवत्पादाचार्य विरचित

श्री सर्वमूलान्तर्गता,

उपनिषद् प्रस्थान ग्रंथाः

१. ऐतरेयोपनिषद्भाष्यम् ([illegible])

२. तैत्तरीयोपनिषद्भाष्यम् ([illegible])

३. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यम् ([illegible])

ಶ್ರೀ ಬಸವರಾಜ ಪ್ರಿಂ. ಪ್ರೆಸ್, ಹಾವೇರಿ.

श्रीमदानन्दतीर्थ(पूर्णप्रज्ञ)भगवत्पादाचार्यविरचित-

श्रीसर्वमूलान्तर्गता

उपनिषत्प्रस्थानग्रन्था:

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

ऐतरेयोपनिषद्भाष्यम्

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ ॥ ॐ ॥ नारायणं निखिलपूर्णगुणैकदेहं सर्वज्ञमच्युतमपेतसमस्तदोषं । प्राणस्य सर्वचिदचित्परमेश्वरस्य साक्षादधीश्वरमियां शरणं रमेशं ॥ 'प्रादुर्बभूव भगवांस्तपसेतराया नारायणोऽब्जजसुतस्य विशालनाम्नः । तस्मिन्गतेऽध्वरमभूत्सुरविप्रसंघो निश्चेतनस्तदनु पद्मभवोऽमुमस्तौत् ॥ तेन स्तुतः स भगवान् गिरिशेंद्रमुख्यान्सर्वानबोधयदजेन सहैव तेऽथ । दासत्वमापुरत एव महत्सुराणां दासत्वतः स महिदास इति प्रसिद्धः ॥ शृण्वत्सु तेषु भगवानवदद्रमायै दिव्यां श्रुतिं स परमोऽतिमुदैतरेयीं । सा बह्वृचैः प्रपठिता चतुराननाद्यास्यां रहस्यमुदितं परमं हि विष्णोः ॥ महाभूतिः श्रुतिः सैषा महाभूतिर्यतो हरिः । विशेषेणात्र कथितः सर्वज्ञः शाश्वतः प्रभुरि'त्यृक्संहितायां ।

एष एव सदा पंथा भगवान्पुरुषोत्तमः । नित्यं स्वप्राप्तिहेतुत्वात्कर्तृत्वात्कर्म मावृतः । ब्रह्मैष गुणपूर्णत्वात्सत्यं साधुस्वरूपतः । कापि तं विस्मरेन्नैव त्यक्त्वा तं नेतरं व्रजेत् । पूर्वे नैनं तत्यजुर्हि प्रजाद्यास्तेन संसृतेः । मुक्ता श्रीश्च तदत्यागान्नित्यमुक्ता गुणाधिका ।

अथ ऐतरेयोपनिषत्सु ऐतरेयारण्यके द्वितीय प्रपट्टके प्रथमाध्यायः

॥ हरिः ॐ ॥ एष पन्था एतत्कर्मैतद्ब्रह्मैतत्सत्यं तस्मान्न प्रमाद्येत्तन्नातीयान्न ह्यत्यायन्पूर्वे येऽत्यायंस्ते परा बभूवुस्तदुक्तमृषिणा प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुर्न्य१न्या अर्कमभितो विविश्रे । बृहद्ध तस्थौ भुवनेष्वन्तः पवमानो हरित आ विवेशेति प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुरिति या वै

सुपर्णनामा भगवान्सुपर्णे च व्यवस्थितः । अग्न्यादिषु च तन्नामा वासुदेवः स संस्थितः । अन्ननामा स एवान्ने चेष्टयन्सर्वमास्थितः । अन्ने स्थितः स एवेशो ह्यन्नदातृगतिप्रदः । तस्यांतरिक्षगस्यैव नियमादनुपक्षिणः । पतन्ति धावयन्त्यश्च नरादींश्च नरादयः । परस्य विष्णोर्धामत्वात्सूर्यो ब्रह्म इतीरितः । निहितश्चैव तल्लोको नासिकायां नतस्थले । पृथिव्यां संस्थितो विष्णुः स्त्रीरूपेण द्युलोकतः । पतितं सर्वमेवात्ति तथा दिवि च संस्थितः । इतो गतं सर्वमत्ति द्युनामा भगवान्परः । भोग्यत्वादाद्य इत्युक्त एवमाद्यात्तृरूपवान् । एक एव परो विष्णुरत्ताऽन्यैरुपजीव्यतः । आद्यो भवति चान्येषां नोपजीव्यो भवेद्यथा । हरिः स सर्वजीवानां न भुज्यंते यथाऽमुना । सर्वे लोकास्तथा कर्तुं नैवेष्टे कश्चन क्वचित् ॥ २ ॥

स एव भगवान्विष्णुः प्रजापतिरितीरितः । तस्माज्जाताः सर्वदेवा ब्रह्माद्यास्तेभ्य एव च । वृष्टिः संजायते तस्याः सर्वा ओषधयोऽभवन् । ओषधीभ्योऽन्नमन्नाच्च रेतो रेतस एव च । सर्वाः प्रजाः प्रजायन्ते सङ्कल्पो हृदयाभिधः । प्रजाभ्यो जायते तस्माद्विकल्पाख्यं मनस्तथा । विकल्पाद्वाक्प्रचारश्च वाचा नामादिवेदनात् । कर्म संजायते तस्मात्कर्मणश्च जगत्पुनः। कर्माभिमान्ययं जीवः परस्य ब्रह्मणो हरेः । आवासस्थानमुद्दिष्टो विशेषात्स इरामयः। इच्छानुरूपं तु सुखमिरेत्येव प्रकीर्तितं।

समनन्तीं ३ अन्नेनेमं लोकं जयत्यन्नेनामुं तस्मात्समानमशीतयोऽध्यात्मं चाधिदैवतं चान्नमेव तदिदमन्नमन्नादमियमेव पृथिवीतो हीदं सर्वमुत्तिष्ठति यदिदं किञ्च यद्ध किञ्चेदं प्रेर्ता ३ इ तदसौ सर्वमत्ति यदु किञ्चातः प्रैर्तीं ३ तदियं सर्वमत्ति सेयमित्याद्याऽव्यत्ता ह वा आद्यो भवति न तस्येशे यंनाद्यायद्वैनं नाद्युः ॥ २ ॥

अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजपते रेतो देवा देवानां रेतो वर्ष वर्षस्य रेत ओवधय ओषधीनां रेतोऽन्नमन्नस्य रेतो रेतो रेतसो रेतः प्रजाः प्रजानां रेतो हृदयं हृदयस्य रेतो मनो मनसो रेतो वाग्वाचो रेतः कर्म तदिदं कर्म कृत-

इच्छानन्दप्रभूतत्वात्स एव च हिरण्मयः । हिरुक्सुखं हिरण्यं स्याद्वाह्या-नन्दात्पृथग्यतः । आधिक्यार्थे मयड्यस्मादधिकानन्दरूपकः । उत्सृज्य-कर्मजं रूपं निजानन्दैकरूपकः । एवं नारायणं जानन्सर्वलोकैककारणं । तल्लोके दृश्यते भूतैर्मुक्तैरानन्दरूपकः ॥ ३ ॥

तमिमं प्रथमज्ञानिपुरुषं चतुराननं । वासुदेवाभिधं ब्रह्म प्राप प्रपदयोः पुरा । यस्मात्प्रपेदे भगवान्प्रपदा चतुराननं । तस्मात्प्रपदनादेव प्रपदंनाम कीर्तितं । चतुर्मुखाकारवतां नृणां पादतलोपरि । प्रपदाख्या वर्ततेऽतो न तु पश्वादिनां क्वचित् । अयादूर्ध्वं ततो विष्णुः प्रपदादूरुगत्र च । स्थित ऊरू च तावास्तामूरूर्ध्वगमनाद्धरेः । किंचिदूर्ध्वं ततो गत्वा वायुना सह केशवः । वायुमाहोरुगरणं कुर्वत्रस्थित इत्यपि । उर्वेव गरणं चक्रे वायुर्यत्र स्थितः सदा । तत्स्थानमुदरं नाम पुनराह जनार्दनः । उरुस्थानं निवासं मे कुरु विस्तारसंयुतं । तथाऽकरोत्स वायुश्च तदुरोऽभूदुरुत्वतः । उरोमध्ये च हृदयं तत्रावासो हरेः सदा । धर्मदृष्टियुता ये तु मुनयः शार्कराक्ष्यकाः । उदरे ते परं ब्रह्म वासुदेवमुपासते । हृत्स्थमेव परं विष्णुं ध्यायन्त्यारुणयः सदा । उदरस्थं च हृद्यं च ते उभे ब्रह्म तत्परं । एकमेव यतस्तस्मादुभये ह्यपि तद्विदः ।

[illegible] पुरुषो ब्रह्मणो लोकः स इरामयो यद्धीरामयस्तस्माद्धिरण्मयो हिरण्मयो ह वा अमुष्मिल्लोके सम्भवति हिरण्मयः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो [illegible] य एवं वेद ॥ ३ ॥

तं प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मेमं पुरुषं यत्प्रपदाभ्यां प्रापद्यत [illegible] पुरुषं तस्मात्प्रपदे तस्मात्प्रपदे इत्याचक्षते शफाः खुरा इत्यन्येषां [illegible] तदूर्ध्वमुदसर्पत्ता ऊरू अभवतामुरु गृणीहीत्यब्रवीत्तदुदरमभव-[illegible] मे कुर्वित्यब्रवीत्तदुरोऽभवदुदरं ब्रह्मेति शार्कराक्ष्या उपासते [illegible] ब्रह्मेत्यारुणयो ब्रह्माहैव ता ३ इ ऊर्ध्वं त्वेवोदसर्पत्तच्छिरोऽश्रयत [illegible] ऽभवत्तच्छिरसः शिरस्त्वं ता एताः शीर्षंच्छ्रियः श्रिताश्चक्षुः [illegible] मनो वाक्प्राणः श्रयन्तेऽस्मिंच्छ्रियो य एवमेतच्छिरसः शिरस्त्वं [illegible] ता अहिंसंताहमुक्थमस्म्यहमुक्थमस्मीति ता अब्रुवन्हन्तास्मा-[illegible] उत्क्रामाम तद्यस्मिन्न उत्क्रान्त इदं शरीरं पत्स्यति तदुक्थं

तत ऊर्ध्वं गतो विष्णुर्वायुना सह दैवतैः। स्थितो मूर्धनि देवेशः श्रितोऽसाविति तच्छिरः। तत्र प्राणात्मना वायुर्मनोरूपेण शङ्करः। शेषः सुपर्ण इंद्रश्च मनांस्येव पृथक्पृथक्। अहंभावमनो रुद्रः शेषोऽसौ पांचरात्रकं। वैदिकं गरुडश्चेंद्रो यज्ञादिविषयं मनः। श्रोत्रं चंद्रो रविश्चक्षुर्वागग्निः परिकीर्तितः। एते देवास्तदन्ये च सर्वप्राणिषु संस्थिताः। उपासते महाविष्णुं परमात्मानमच्युतं। वाचा हिंसामकुर्वस्ते विनिन्दन्तः परस्परं। ते विष्णोराज्ञयाऽथोच्चक्रमाम पृथक्पृथक्। देहादब्जभवस्यास्माद्यस्मिन्नुत्क्रांत एव हि। शरीरं पद्यते श्रेयान्स न इत्यवधार्यतां। ततः क्रमेण चाग्न्याद्या निष्क्रांतास्तेषु सर्वशः। निष्क्रांतेषु न वै पातः शरीरस्याभवत्कचित्। वायावुत्क्रांत एवैतच्छरीरमपतत्क्षितौ। उदासीनवदास्तां तौ केशवश्चाब्जसंभवः। तेषां बलपरीक्षार्थं वाय्वादीनां च सर्वशः। पुनस्ते प्राविशन्सर्वे वह्निसूर्यौ शशी शिवः। नोत्थानमभवत्तेषु प्रविष्टेष्वपि सर्वशः। वायौ प्रविष्टे तूत्थानं कायस्यासीत्तदैव च। उच्चैः स्थितत्वादुक्थोऽभूद्वायुरेव ततः प्रभुः। उच्चत्वं च गुणाधिक्यं त्वमुच्चोऽसीति तेऽब्रुवन्। भृत्या वयं तवैव स्म त्वमस्माकं पतिः सदा। स्पर्धामहे त्वद्बलेन त्वया नान्येन केनचित्।

भविष्यतीति वागुदक्रामदवदन्नश्नन्पिबन्नास्तैव चक्षुरुदक्रामदपश्यन्नश्नन्पिबन्नास्तैव श्रोत्रमुदक्रामदशृण्वन्नश्नन्पिबन्नास्तैव मन उदक्रामन्मीलित इवाश्नन्पिबन्नास्तैव प्राण उदक्रामत्तत्प्राण उत्क्रान्तेऽपद्यत तदशीर्यताशारीतीँ ३ तच्छरीरमभवत्तच्छरीरस्य शरीरत्वं शीर्यते ह वा अस्य द्विषन्पाप्मा भ्रातृव्यः पराऽस्य द्विषन्पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ता अहिंसंतेवाहमुक्थमस्म्यहमुक्थमस्मीति ता अब्रुवन्हन्तेदं पुनः शरीरं प्रविशाम तद्यस्मिन्नः प्रपन्न इदं शरीरमुत्थास्यति तदुक्थं भविष्यतीति वाक्प्राविशदशयदेव चक्षुः प्राविशदशयदेव श्रोत्रं प्राविशदशयदेव मनः प्राविशदशयदेव प्राणः प्राविशत्तत्प्राणे प्रपन्न उदतिष्ठत्तदुक्थमभवत्तदेतदुक्थं प्राण एव प्राण उक्थमित्येव विद्यात्तं देवा अब्रुवंस्त्वमुक्थमसि

इत्यूचुर्वीन्द्रशेषेशशक्रचन्द्रादिकाः पृथक्। वायुः स संस्तुतस्तैश्च प्रसन्नोऽभूद्दिवौकसां ॥ ४ ॥

तस्माच्छ्रुत्वा परं ब्रह्म देवा नारायणाभिधं। शिष्यप्रशिष्यादिषु च तेऽनयन्वायुनोदितं। वायुमप्यनयन्सर्वे यशसा तद्गुणोक्तितः। ये ये गुणान्विजानन्ति वायोस्तानाविशन्मरुत्। तत्रतत्र प्रविष्टत्वात्प्रततोऽसौ बभूव ह। प्रततत्वात्प्रातरिति तस्य नामाभवद्विभोः। संगतश्चाभवज्जीवचिता रूपान्तरेण सः। सङ्गतत्वात्सायमिति तद्रूपं नामतोऽभवत्। वायोस्तत्पुनरध्यात्मं प्राणापानाभिधं द्वयं। अध्यात्ममग्निर्वागाख्यश्चक्षुः सूर्यः प्रकीर्तितः। यज्ञादिसाधने यत्तु मनश्चंद्रः प्रकीर्तितः। मित्रो यमश्च वरुणः कुबेरश्च दिगीश्वराः। श्रोत्राभिमानिनः सर्वे वैदिकश्रवणोचितं। श्रोत्रं चंद्रस्तथा स्मार्ततान्त्रिकश्रवणोचितं॥ यम एव षडङ्गानां विषयश्रवणोचितं। श्रोत्रं तु वरुणः ...म्यशास्त्रार्थं मित्र एव च। श्रोत्रं यन्नीतिशास्त्रार्थं कुबेरश्च प्रकीर्तितः। विष्णुना प्रहितानां हि संयोगोऽध्यात्ममेष हि। शिवादीनां च सर्वेषां मनस्त्वं कथितं पुरा। एतास्सर्वा देवता हि ब्रह्मवायुसुपर्णकाः। शेषशङ्करशक्राश्च चन्द्रसूर्ययमा अपि। अग्निश्च मित्रावरुणौ कुबेराद्याश्च सर्वशः। अधिदैवं स एवैक आधिक्यात्पुरुषोत्तमः। देवमात्रास्तदन्ये तु स आविः पुरुषोत्तमः। पूर्णज्ञानस्वरूपत्वादेतावत्कथितं भवेत्। तात्पर्यात्सर्ववेदैश्च तज्ज्ञानभ्रवदन्मुनिः। हिरण्यदन्नामवैदो भूतेषु हि सुरानृते।

त्वमिदं सर्वमसि तव वयं स्मस्त्वमस्माकमसीति तदप्येतदृषिणोक्तं त्वमस्माकं तव स्मसीति ॥ ४ ॥

तं देवाः प्राणयन्त स प्रणीतः प्रातायत प्रातायतीँ ३ तत्प्रातरभवत्समागादितीँ ३ तत्सायमभवदहरेव प्राणो रात्रिरपानो वागग्निश्चक्षुरसावादित्यश्चन्द्रमा मनो दिशः श्रोत्रं स एष प्रहितां संयोगोऽध्यात्ममिमा देवता अद उ आविरधिदैवतमित्येतत्तदुक्तं भवत्येतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह हिरण्यदन्वैदो न तस्येशे यं मह्यं न

मदभीष्टं ममादातुं नैवेष्टे कश्चनाञ्जसा । विष्णुना प्रहितानां हि देवानामहमुत्तमं । वेद संयोगमध्यात्मं ततो मुक्तौ यथेष्टभुक् । स्यान्नैवात्रास्ति संदेहः स्वेच्छाविहृतिरेव च । मन्निषेधे न शक्तोऽस्ति प्रीता देवा हि मे सदा । अधिदैवेन सहिता विष्णुना प्रभविष्णुना । एतद्धि तेन कथितं मुनिना तत्त्ववेदिना । विष्णुप्रहितदेवानां योगमध्यात्ममञ्जसा । वेद तं च नियोक्तारमुपास्ते विष्णुमव्ययं । एतादृशोपासनाया योग्यः सन्सततं सुधीः । स्वस्वाम्यन्यानि भूतानि हरेयुर्बलिमस्य हि । मुक्तस्य वैष्णवे लोके मुक्तानि च न संशयः । इत्येतद्ध्यानयोगाश्च मुनयो देवतास्तथा । मानुषा ज्ञानमात्रेण स्वावरैः पूज्यतामियुः । मुक्तामुक्तैर्मुक्तियोग्या इति शास्त्रस्य निर्णयः । स एष भगवान्विष्णुः सत्यमित्यभिधीयते । सर्वोत्तमत्वात्पूर्णत्वात्सर्वज्ञत्वात्तथैव च । देवतात्रयमन्यच्च पृथक्सत्यमितीर्यते । शेषवीन्द्रशिवादिभ्य उत्तमत्वात्सदैव हि । वायुः सदितिसम्प्रोक्तो जीवेषु तु सुपूर्णतः । तीति ब्रह्मा समुद्दिष्टः स एवान्नाभिमानवान् । अन्नं प्रजापतिरिति श्रुतिरन्या ह्यभाषत । अतिनादात्सदा वेदैरप्यन्नं स चतुर्मुखः । यमित्यादित्य उद्दिष्टो यमयेद्यत्प्रकाशनात् । देवतात्रयमेतत्तु सहितं सत्यमुच्यते । शुक्लकृष्णकनीनासु चक्षुषोऽप्येत आस्थिताः । एवं सत्यपदार्थं हि विज्ञायोपास्त आदरात् । योग्यस्तस्या उपासाया नैवासत्येन दुष्यति । देवता मुनयश्चैव योग्या अस्या अपि स्फुटं । मनुष्याणां ज्ञानमात्राद्दोषो नातितरां भवेत् ॥ ५ ॥

तस्य नारायणस्यैव सर्ववेदात्मिका हि वाक् । तन्तिरूपा जगद्बन्धे

दद्युरिति प्रहितां वा अहमध्यात्मं संयोगं निविष्टं वेदैतद्ध तदनीशान्नानि ह वा अस्मै भूतानि बलिं हरन्ति य एवं वेद तत्सत्यं स दिति प्राणस्तीत्यन्नं यमित्यसावादित्यस्तदेतत्त्रिवृत्त्रिवृदिव वै चक्षुः शुक्लं कृष्णं कनीनिकेति स यदि ह वा अपि मृषा वदति सत्यं हैवास्योदितं भवति य एवमेतत्सत्यस्य सत्यत्वं वेद ॥ ५ ॥

तस्य वाक्तन्तिर्नामानि दामानि तदस्येदं वाचा तन्त्या नामभिर्दामभिः

नाम ब्रह्मादिकं च यत् । विप्रक्षत्रियवैश्यादिरूपं चाखिलमेव तु । दाम तेनैव बध्नाति सकलं जगदच्युतः । सर्वे हि नामवंतोऽत्र सर्वे वेदोदिता अपि । वेदात्मिकया यतो वाचा विष्णुर्वदति सोऽखिलं । य एतद्विष्णुवाचैव बद्धं नामाख्यदामभिः । ज्ञात्वा जगदुपास्ते तु योग्यः संस्तदुपासने । तं प्रत्येवाखिलान्येव भूतानि सह दैवतैः । बलिं हरन्ति पश्चाथ भूतान्येनं वहन्ति च । योग्यश्चास्या उपासाया योग्यो ब्रह्मपदस्य यः । भूतयुक्ते रथे तस्मात्स तिष्ठति सुरार्चितः । मुक्तः संश्च तदन्येषां ज्ञानमात्राद्विमुक्तिगैः । स्वावरैः सेव्यतैव स्यात्कैश्चिदेव क्वचित्क्वचित् । तथैव वायुना बद्धं जगदेतत्ततोऽवरं । सुपर्णशेषगिरिशशक्रसूर्याद्यमञ्जसा । विष्णोर्वायोश्च लोमादौ छन्दांस्येवाश्रितानि च । विष्णोर्विमुक्तवायोश्च लोमाद्यं तु चिदात्मकं । लोमप्राणादिभेदश्च नैव कश्चिच्चिदात्मनि । छन्नश्छंदोभिरेवं स केशवस्तेन चाभिधा । छन्दांसीत्येव तेषां हि य एवंविदुपासकः । निवारयन्ति पापेभ्यश्छन्दांसि किमु केशवः । योग्या अस्याश्च विद्याया भृग्वाद्या देवतास्तथा । छन्दस्सु संस्थितो विष्णुर्गोपायत्येव तद्विदः । मन्त्रोऽप्यर्थमिमं प्राहापश्यं गोपामिति स्म ह । एष गोप्ता हि सर्वस्य वायुस्थः पुरुषोत्तमः । छन्दस्सु संस्थितो वायुर्वायौ च स जनार्दनः । वायुश्च

सर्वं सितं सर्वं हीदं नामनीं ३ सर्वं वाचाऽभिवदति वहन्ति ह वा एनं तन्तिसंबद्धा य एवं वेद तस्योष्णिग्लोमानि त्वग्गायत्री त्रिष्टुम्मांसमनुष्टुप्स्नावान्यस्थि जगती पङ्क्तिर्मज्जा प्राणो बृहती स च्छन्दोभिश्छन्नो यच्छन्दोभिश्छन्नस्तस्माच्छन्दांसीत्याचक्षते छादयन्ति ह वा एनं छन्दांसि पापात्कर्मणो यस्यां कस्याञ्चिद्दिशि कामयते य एवमेतच्छन्दसां छन्दस्त्वं वेद तदुक्तमृषिणाऽपश्यं गोपामित्येष वै गोपा एष हीदं सर्वं गोपायत्यनिपद्यमानमिति न ह्येष कदाचन संविशत्या च परा च पथिभिश्चरन्तमित्या च ह्येष परा च पथिभिश्चरति स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान इति सध्रीचीश्च ह्येष विषूचीश्च वस्त इमा एव दिश आवरीवर्ति भुवनेष्वन्तरित्येष ह्यन्तर्भुवनेष्वावरीवर्त्यथो आवृतासोऽवतासो न कर्तृभिरिति सर्वं

वायुसंस्थश्च कदाचिन्नैव तिष्ठतः । वायुर्हि नित्यसञ्चारी सदा सर्वप्रवृत्तिमान् । चोदितः केशवेनैव तत्स्थेनामितशक्तिना । आसमन्तात्पराक्चापि पञ्चभूतेभ्य ईश्वरः। वायुस्तत्स्थो हरिश्चैव चरत्यमितपौरुषः। सध्रीचीनासु पूर्वादिदिक्ष्वेतौ चतसृष्वपि । नित्यदा वसतः कोणदिक्ष्वथाऽसु विषूचिषु । अन्तश्च सर्वलोकेषु चरतो लोकसाक्षिणौ । हस्तयोरेतयोरेव नित्याक्षीणं वसु स्थितं । तथ्द्यसह्यं बलं वायोरनन्तं किमु तद्धरेः । वायोराधारभूतस्य ताभ्यां हि क्रतुनामकाः । आवृताः सर्वजीवा हि यथैव कनका वटाः । आच्छाद्यन्ते वित्तवद्भिस्ताभ्यामेवं च चेतनाः। आवृता महदाद्यास्तु देहे तिष्ठन्ति चैतयोः। विष्टब्धाश्चैव सर्वेपि जीवा आकाश एव च । स वायुः प्रकृतिश्चैव विष्टब्धौ केशवेन हि । बृहत्त्वाद्बृहतीत्येव तयोर्नाम प्रकीर्तितम् । वायुकेशवयोः प्राणनाम सर्वप्रणायनात् । विशेषतो बृहत्प्राणो भगवांस्तत्र केशवः । इति विद्यात् ॥ ६ ॥

तस्य विष्णोरङ्गानामथ वैभवम् । उच्यते तस्य वाचा हि सृष्टावग्निः क्षितिस्तथा । शिश्रूषार्थं तस्य पृथ्वी जनयत्योषधीः प्रभोः । ताः पचत्यग्निरुद्युक्त आहृता आहृताः पुनः । आहरेति वचोऽस्यापि शृण्वन्त्येव महर्षयः । मुखजत्वात्तयोर्विष्णोर्मुखं जनकमिष्यते । आस्यभोग्यं ततो विष्णोरन्नं तौ कुरुतः सदा । सर्वैर्यद्भुज्यते चान्नं तत्र तत्र स्थितो हरिः । तद्भुङ्क्तेऽतस्तदर्थं हि तावन्नं कुरुतस्सदा ।

हीदं प्राणेनाऽऽवृतं सोयमाकाशः प्राणेन बृहत्या विष्टब्धस्तद्यथाऽयमाकाशः प्राणेन बृहत्या विष्टब्ध एवं सर्वाणि भूतान्या पिपीलिकाभ्यः प्राणेन बृहत्या विष्टब्धानीत्येवं विद्यात् ॥ ६ ॥

अथातो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य तस्य वाचा सृष्टौ पृथिवी चाग्निश्चास्यामोषधयो जायन्तेऽग्निरेनाः स्वदयतीदमाहरतेदमाहरतेत्येवमेतौ वाचं पितरं परिचरतः पृथिवी चाग्निश्च यावदनु पृथिवी यावदन्वग्निस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यते पृथिव्याश्चाग्नेश्च

विष्णोर्वाग्विभवं वेद य उपास्ते च सर्वदा । योग्यः संस्तदुपासायाः स भूम्यग्निसमन्वितः । समं तयोर्व्याप्तिमांश्च तद्वन्मुक्तश्च नित्यदा । अनष्टलोको वसति समीपे केशवस्य च । योग्या अस्या उपासायाः पृथिव्यग्निपदस्य ये । योग्यास्ते वै मुख्यतया तदन्ये यत्र तौ स्थितौ । तत्र चर्तुं समर्थाः स्युर्मुक्तिं प्राप्य यदृच्छया । कादाचित्कोपासने तु तावत्येषां च योग्यता । वेदनं ह्यापरोक्ष्येण मुख्यं भवति नान्यथा । एकदेशविदो यस्मात्परोक्षज्ञानिनोऽखिलाः । आपरोक्ष्यं भवेद्यस्मान्नैवोपासामृते क्वचित् । तस्मादुपासापूर्वं तु योऽपरोक्षं प्रपश्यति । स एव वेद नान्यस्तु योग्यस्यैवापरोक्षदृक् । तस्माद्योग्यस्योक्तफलमन्येषां किञ्चिदेव हि । प्राणादिभ्यश्च वाय्वाद्या एवं विष्णोः प्रजज्ञिरे । ब्रह्मशेषसुपर्णेन्द्रशिवाद्या आप ईरिताः । ते विष्णोर्मनसा जाताः सर्वे चावभिमानिनः । वैश्वदेव्यस्ततो ह्यापो वरुणश्च मनोभवः । प्राणिनां पूर्तपुण्येषु श्रद्धारूपमनोऽधिपः । एवं हि सर्वदेवा हि विष्ण्वङ्गेभ्यः प्रजज्ञिरे । स्वोत्पत्त्यङ्गं च ते विष्णोः शिश्रूषन्ते पृथक्पृथक् ।

य एवमेतां वाचो विभूतिं वेद प्राणेन सृष्टावन्तरिक्षं च वायुश्चान्तरिक्षं वा अनु चरन्त्यन्तरिक्षमनु शृण्वन्ति वायुरस्मै पुण्यं गन्धमावहत्येवमेतौ प्राणं पितरं परिचरतोऽन्तरिक्षं च वायुश्च यावदन्वन्तरिक्षं यावदनु वायुस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यतेऽन्तरिक्षस्य च वायोश्च य एवमेतां प्राणस्य विभूतिं वेद चक्षुषा सृष्टौ द्यौश्चादित्यश्च द्यौर्ह्यस्मै वृष्टिमन्नाद्यं संप्रयच्छत्यादित्योऽस्य ज्योतिः प्रकाशं करोत्येवमेतौ चक्षुः पितरं परिचरतो द्यौश्चाऽऽदित्यश्च यावदनु द्यौर्यावदन्वादित्यस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यते दिवश्चाऽऽदित्यस्य च य एवमेतां चक्षुषो विभूतिं वेद श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्च चन्द्रमाश्च दिग्भ्यो हैनमायन्तीं२ दिग्भ्यो विशृणोति चन्द्रमा अस्मै पूर्वपक्षापरपक्षान्विचिनोति पुण्याय कर्मणे एवमेते श्रोत्रं पितरं परिचरन्ति दिशश्च चन्द्रमाश्च यावदनु दिशो यावदनु चन्द्रमास्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतेषां न जीर्यते दिशां च चन्द्रमसश्च य एवमेतां श्रोत्रस्य विभूतिं

विष्णोर्विषयधर्मेषु ज्ञानादिषु चतुर्मुखः। श्रद्धां ददाति भूतानां वैदिकंश्रवणे विपः। तान्त्रिके शेषरुद्रौ च शक्रो यज्ञादिकर्मणि। वायुर्गन्धवहश्चास्य भक्तिज्ञानप्रदस्तथा। भूतानां तस्य विषये त्वन्तरिक्षं च कर्मणः। तदीयस्यैव भोगार्थं जीवानां श्रुतिचारदम्। अन्तरिक्षं च विघ्नेशः सूर्यस्तत्कर्मसिद्धये। भूतानां ज्योतिषो दाता द्यौरप्यन्नाद्यदायिनी ॥ ७ ॥

आप इत्येव देवानां ब्रह्मादीनां कथं भवेत्। नामेत्यपृच्छल्लक्ष्मीस्तं महिदासं जनार्दनम्। आप इत्येव नामैषां भवतीत्याह स प्रभुः। इदं मदाख्यं यद्ब्रह्म ह्याप इत्यभिधीयते। आ पूर्णत्वाद्गुणैः सर्वैस्तन्मूलमखिलस्य च। तूलभूतं तदन्यत्तु पिता ह्येष जनार्दनः। पुत्रा ब्रह्मादयः सर्वे नैवायं वृक्षमूलवत्। स्वतन्त्रत्वाज्जगन्नाथः पितृत्वात्परमेशितुः। तन्नामाऽप इति ह्येतद्ब्रह्मरुद्रादिनां भवेत्। यथा यदव इत्येव रघवः कुरवस्तथा। पुत्रनाम पितुश्च स्यात्तत्तन्त्रत्वात्सुतस्य हि। यथा पितामहाद्याश्च पितरो नाम कीर्तिताः। तथापि मुख्यया वृत्त्या व्यवहारव्यवस्थितिः। आप इत्येव देवानां सर्वेषां प्रददौ हरिः। स्वकीयमेवमन्यानि पृथक्पृथगदात्प्रभुः। नारायणादिनामानि ददौ नान्यस्य केशवः। एवं स भगवान्विष्णुर्महिदासाभिधः प्रभुः। जानन्नित्योदितज्ञानादाह देवीमिदं वचः। देवपर्यन्तमा व्याप्तिं वेदाहं मम सर्वदा। मत्पर्यन्तं तथा व्याप्तिं देवानामपि सर्वशः। मयि देवास्तेषु चाहमिति विद्धि वरानने। मयैतानि प्रदत्तानि पदानि नामपूर्वकाः। अधितिष्ठन्ति सत्ताद्या अप्येतेषां मदाज्ञया। ज्ञानकर्मबलेहाद्या मद्दत्ता इति किं वदे। संभृता मत्त एवैते स एष भगवान् गिरिः। गिरणात्सर्वभूतानां चक्षुर्नामास्य दर्शनात्। सर्वश्रोतृत्वतः श्रोत्रं मनो मन्तृत्वहेतुतः। प्राणनामा प्रणेतृत्वात्तमेनं गुणपूर्तितः। गिरणाच्चाखिलस्यास्य प्राहुर्ब्रह्मगिरिं प्रभुम्। य एवं वेद तं विष्णुमापरोक्ष्येण शाश्वतम्। गिरत्येवाखिलं पापं भ्रातृवत्सह संस्थितम्। पराभवति पाप्माऽस्य द्वेष्टा निरयगः सदा। असनाद्भगवान्सोऽसुः सर्वस्यापि जनार्दनः। प्रकृष्टानन्दरूपत्वात्प्राण इत्यभिधीयते स एष भूतिनामाऽपि ज्ञानैश्वर्यादिभूतिदः। अज्ञानादिप्रदातृत्वात्स एवाभूतिनामकः। सुखज्ञानादिगुणदं पूर्णं सर्वगुणैः प्रभुम्। उपासते तं आख्याद्या देवास्तस्माच्च तेऽखिलाः। बभूवुः सुखसज्ज्ञानपूर्वैः सर्वगुणैर्युताः। देवानामपि सर्वेषां प्रधानोऽद्यापि मारुतः। स्थित्वा सुप्तेषु विष्णुं तं भूर्भूरित्येव शंसति। भूःशब्दार्थो भूतिरिति वैपरीत्येन ह्यसुराः। अभूतिकारकोऽस्माकमैश्वर्यादिगुणोज्झितः। इत्येवोपासते तस्मात्पराभूताश्च सर्वशः। ज्ञानैश्वर्यादिभिर्हीनाः पेतुरन्धे तमस्यथ। य एवं वेद तं विष्णुं भूतिदं भूतिरूपिणम्। भावाभावं च देवानां दैत्यानां चैवमेव तु। ज्ञानैश्वर्यादिभिः सोऽपि भवेत्तस्य परात्मनः। प्रसादात्तस्य पाप्मा च पराभवति सर्वशः। स एष भगवान्विष्णुर्वायुदो मोक्षदस्तथा। स एव जीवनकरो यदाऽपानेन संयुतम्। प्राणं नियमयत्यस्मिञ्छरीरे पुरुषोत्तमः। शरीराद्बहिरेतौ तु यदा

वेद मनसा सृष्टा आपश्च वरुणश्चाऽऽपो हास्मै श्रद्धां सन्नमन्ते पुण्याय कर्मणे वरुणोऽस्य प्रजां धर्मेण दाधारैवमेते मनः पितरं परिचरन्त्यापश्च वरुणश्च यावदन्वापो यावदनु वरुणस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतेषां न जीर्यतेऽपां च वरुणस्य च य एवमेतां मनसो विभूतिं वेद ॥ ७ ॥

आपा ३ इत्याप इति तदिदमाप एवेदं वै मूलमदस्तूलमयं पितैते पुत्रा यत्र ह क च पुत्रस्य तत्पितुर्यत्र वा पितुस्तद्वा पुत्रस्येत्येतत्तदुक्तं भवत्येतद्ध स्म वैतद्विद्वानाह महिदास ऐतरेय आऽहं मां देवेभ्यो वेदा ओ मद्देवान्वेदेतःप्रदाना ह्येत इतःसंभूता इति स एष गिरिश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्प्राणस्तं ब्रह्मगिरिरित्याचक्षते गिरति ह वै द्विषन्तं पाप्मानं भ्रातृव्यं पराऽस्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद स एषोऽसुः

निःसारयत्यजः। तदा मृत्युपदश्चायं मुक्तानामपि जीवनम्। प्राणादेव हि तत्रापि प्राणधारो जनार्दनः। अवाक्प्राक्च सदागच्छेद्वायुरानन्दरूपिणा। अनेनैव गृहीतो हि प्राणोऽपानेन संयुतः। अनेन हरिणा यस्मान्नियतो न पराग्भवेत्। अमर्त्यस्तत्प्रसादेन वायुर्देहैः सह स्थितः। अनित्या अपि देहास्ते शश्वत्सन्त्या विमोक्षतः। स्थूलसूक्ष्मविभागेन किमु वायुर्जगत्प्रभुः। नानागती तु तावेतौ वायुः प्राप्नोति केशवम्। शरीरं तु विनष्टं स्यात्पञ्चत्वमुपगच्छति। जडं तज्जडतामेति चेतना वायुदेवता। चेतनेशं हरिं याति विरुद्धगमनौ च तौ। ऊर्ध्वं गच्छति देवः स देहोऽधःपतति क्षितौ। दृश्यमेतच्छरीरं चाप्यदृश्या वायुदेवता। य एवं वेद तं वायुममृतं सर्वनायकम्। पूर्णानन्देन हरिणा गृहीतं तद्वशं सदा। स मुक्तो लोकमाप्नोति विष्णोर्मुक्तैश्च दृश्यत' इति च। ब्रह्मपन्थाः सत्यं कर्मेति तस्य नारायणस्य वासुदेवाद्याः। क्रमेण चतस्रो मूर्तयः। नासिकायां यन्नेत्रयोर्मध्ये विनतमिव किञ्चिन्नतस्थानं तत्सूर्यलोकस्थानीयं विद्यात्। तथेतिनिर्णयः। ईरामयइति दैर्घ्यमवधारणार्थम्। 'दैर्घ्यं प्लुतं च हिंकारो बिन्दुरप्यवधारण' इति शब्दनिर्णये। ब्राह्माहैव ता ३ इते। 'देशतः कालतोऽर्थाच्च बलतो गुणतस्तथा। स्वरूपतोऽपि नैव स्याद्भेदोऽत्यल्पोऽपि यत्र हि। केवलैश्वर्ययोगेन यत्र संख्यादिवद्भवेत्। स्वरस्पर्शविभागेन तत्रोक्तिः स्याद्विभक्तिषु। अचिन्त्यात्तु तथैश्वर्यादेकोऽपि बहुरूपवान्। प्रकाशयेद्यतो विष्णुः सर्वत्राप्यविशेषवान्। न विशेषो हि रूपाणां मत्स्यादीनां कथञ्चन। नैश्वर्ये न बले चैव नानन्दादिगुणेष्वपी'त्यादि शब्दनिर्णयवचनात्। द्विवचनमत्र व्यवहारमात्रमिति ता इत्युक्तम्।

स एष प्राणः स एष भूतिश्चाभूतिश्च तं भूतिरिति देवा उपासां चक्रिरे ते बभूवुस्तस्माद्धाप्येतर्हि सुप्तो भूर्भूरित्येव प्रश्वसित्यभूतिरित्यसुरास्ते ह पराबभूवुर्भवत्यात्मना पराऽस्य द्विषन्पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं

'संहितायां यत्र दैर्घ्यं पदे यत्र न विद्यते। उक्तार्थस्य महाधिक्यं श्रुतेस्तत्र विवक्षितमि'त्यतो ब्रह्माहेति दैर्घ्यमपि परब्रह्मत्वविवक्षया। अद उ एव नारायणाख्यमधिदैवतं अन्यानि दैवतमात्राणि। स्थानान्तरेऽन्येषामप्यधिदैवत्वकथनं कर्मजदेवाद्यपेक्षया। मुख्याधिदैवतं नारायण एव। तस्योष्णिग्लोमानीत्यादि लोमसूष्णिगित्याद्यर्थे। 'सप्तसु प्रथमे'ति सूत्रात्। सच्छन्दोभिश्छन्न इतिवाक्यशेषात्। 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदि'त्यादिवच्च। 'अङ्गेषु यस्य छन्दांसि देवा लोका मखा अपि। तद्वशा नियता नित्यं नमस्तस्मै परात्मन' इति च स्कान्दे। अस्मै पुण्याय कर्मण इत्येतमुद्दिश्य जीवानां पुण्यकर्मकर्तुम्। तर्हि स्तुत्यादिकर्माणि कृतानि श्रोत्रेण शृणोति भगवान्। दिग्भ्योऽप्यन्य एव विशृणोति जीवः। अन्येषां जीवानां श्रवणजं भोगं स्वश्रोत्रेण दिग्भिरननुगृहीतेनैव भगवान् भुङ्क्ते। न च जीववागादिना पृथिव्यग्न्यादिकं सृष्टमित्यत्र किञ्चिन्मानमस्ति। मुखादिन्द्रश्चाग्निश्चेत्यादिना भगवतः सकाशाद्धि सर्वेषां सृष्टिः प्रसिद्धा। सृष्टिभेदादन्यथावचनम्। न च मुख्यकारणाङ्गीकारेऽविरोधे औपचारिकं कारणमङ्गीकर्तुं युक्तम्। अतिप्रसङ्गात्। न हि यत्किञ्चित्कारणत्वमस्तीत्येतावता ब्राह्मणस्य चण्डालः पितेत्युच्यते। पितृत्वं चात्रोक्तं वाचं पितरमित्यादिना। 'मनुष्याणां तु यत्कर्म न देवोत्पत्तिकारणम्। दैवतैरुपकारस्तु क्रियते नरकर्मणाम्। देवानां कर्मणैवैते जायन्ते सर्वमानुषाः। प्रधानत्वान्न देवानां नृकर्मोत्पत्तिकारणमि'ति च ब्रह्माण्डे। आह महिदास ऐतरेय इति तु सर्वस्य

वेद स एष मृत्युश्चैवामृतं च तदुक्तमृषिणाऽपाङ्प्राङेति स्वधया गृभीत इत्यपानेन ह्ययं यतः प्राणो न पराङ्भवत्यमर्त्यो मर्त्येना सयोनिरित्येतेन तानि सर्वं सयोनि मर्त्यानि हीमानि शरीराणी३ अमृतैषा देवता ता शश्वन्ता विषूचीना वियन्ता न्य१न्यं चिक्युर्न निचिन्वन्ति हैवेमानि शरीराणी३ अमृतैवैषा देवताऽमृतो ह वा अमुष्मिल्लोके संभवत्यमृतः

वचनस्य तदीयत्व ज्ञापनार्थं न तु सन्निहितस्यैव। यथेन्द्रं कुत्समित्यादि। यथा च 'पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशादि'ति ॥ ८ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्ये द्वितीयप्रघट्टके प्रथमोऽध्यायः ॥ २ ॥ १ ॥

॥ ॐ ॥ एष नारायणो देवो वायुना सहैवेमं लोकमभ्यार्चत्। ब्रह्मादिशरीरेषु प्रविवेश। पुरुष इत्यन्तर्यामिरूपस्याख्या। पुरि शेत इति प्रसिद्धत्वाच्च पञ्चरात्रेषु। य एष सूर्यमण्डले स्थित्वा तपति भगवान्स नारायणः। 'य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेदे'त्यादिश्रुतिभ्यः। 'य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत' इत्युक्त्वा 'तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी' इत्युक्तत्वान्न शिवादयः। शिवो हि विरूपाक्षः। प्रसिद्धश्च पुण्डरीकाक्ष इति भगवान्नारायणः। यमादित्यो न वेदेत्युक्तत्वान्नादित्यः। 'भेदव्यपदेशाच्चान्य' इति भगवद्वचनम्। वृत्रं यदिन्द्र शवसावधीरहिमादित्सूर्यं दिव्यारोहयो दृशे। यत्सूर्यस्य हरितः पतन्तीः पुरस्सतीरुपरा एतशेकः। सीदन्निन्द्रस्य जठरे कनिक्रदन्नृभिर्यतस्सूर्यमारोहयो दिवि। चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोस्सूर्यो अजायत। यस्सूर्यं य उषसं

सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ददृशे य एवं वेद य एवं वेद ॥ ८ ॥ इत्यैतरेयोपनिषत्सु द्वितीयारण्यके प्रथमोऽध्यायः। २। १।

हरिः ॐ॥ एष इमं लोकमभ्यार्चत्पुरुषरूपेण य एष तपति प्राणो वाव तदभ्यार्चत्प्राणो ह्येष य एष तपति तं शतं वर्षाण्यभ्यार्चत्तस्माच्छतं वर्षाणि पुरुषायुषो भवन्ति तं यच्छतं वर्षाण्यभ्यार्चत्तस्माच्छतर्चिनस्तस्माच्छतर्चिन इत्याचक्षत एतमेव सन्तं स इदं सर्वं मध्यतो दधे यदिदं किञ्च स यदिदं सर्वं मध्यतो दधे यदिदं किञ्च तस्मान्माध्यमास्तस्मान्माध्यमा इत्याचक्षत एतमेव सन्तं प्राणो वै गृत्सोऽपानो मदः स यत्प्राणो गृत्सोऽपानो मदस्तस्माद्गृत्समदस्तस्माद्गृत्समद इत्याचक्षत एतमेव सन्तं

जजान यो अपां नेता स जनास इन्द्रः'। 'उद्वेति प्रसवीता जनानां महान्केतुरर्णवः सूर्यस्य। येनावृतं खं च दिवं महीं च येनादित्यस्तपति तेजसा भ्राजसा च। यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ति यदक्षरे परमे प्रजाः। तमेताः पञ्चदेवताः परिम्रियन्ते विद्युद्वृष्टिश्चन्द्रमा आदित्योऽग्निरि'त्यादौ सूर्यस्य सर्वत्र पराधीनत्वावगतेश्च। 'ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः। केयूरवान्मकरकुण्डलवान् किरीटी हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्र' इति नारसिंहपुराणे। 'तापनी पाचिका चैव शोषणी च प्रकाशनी। सैव राजन्रवेः शक्तिः शक्तिर्नारायणस्य चे'ति पाद्मे। 'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्। यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकमि'ति च। न च विष्णोरन्याधीनत्वं श्रुतिषूक्तं कुत्रचित्। उत्पत्तिस्तु प्रादुर्भावापेक्षया। 'एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्कर' इति महाप्रलये तस्यैवावस्थानश्रुतेः। 'यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधामि'ति ब्रह्मशिवादीनां देव्यधीनपदप्राप्तिमुक्त्वा तस्या अपि भगवदधीनत्वं 'मम योनिरप्स्वं १ तः समुद्रे ततो वितिष्ठे भुवना नु विश्वा परो दिवा पर एना पृथिव्ये'त्याह। 'अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ। अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन्नि'ति ब्रह्मरुद्रयोर्देव्यास्सकाशात्सृष्टिसंहारौ चोक्तौ। 'अस्य देवस्य मीळ्हुषो वया विष्णोरेषस्य प्रभृथे हविर्भिः। विदेहि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वर्तिरश्विना विरावदि'त्यादिना विष्णोः-प्रसादादेव शिवादीनां पदप्राप्तिकथनाच्च। 'तमेताः सप्त क्षितय उपतिष्ठन्ते तद्या इमा अक्षँल्लोहिन्यो राजयस्ताभिरेनं रुद्रोऽन्वायत्त' इत्यादिना शिवादिसर्वदेवोपास्यस्य वायो'रयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राण' इति मध्यमशब्दोक्तस्य 'प्राणः स्थूणे'ति प्राणशब्दोदितो नारायण आश्रय उक्तः। तस्मात्सर्वोत्तमो भगवान्नारायणः प्राणशब्दोदित

आदित्यमण्डलस्थस्तपतीत्यादि सिद्धम् । 'क्षितिपा मनुष्यगन्धर्वा देवाश्च पितरश्चिराः । आजानजाः कर्मदेवास्तात्त्विका दक्ष एव च । शक्रश्चोमा च रुद्रश्च भारती वायुरेव च । मुक्ता उक्ताः शतगुणा बलज्ञानसुखादिभिः । विष्णुभक्त्यादिभिश्चैव गुणैः सर्वैः क्रमाधिकाः । तस्माद्रमा ततो विष्णुरनन्तगुणतोऽधिकः । नित्यमुक्तः स्वतन्त्रश्च न चान्यस्तादृशः क्वचित् । कुत एवाधिकोऽन्यः स्याद्यन्मुक्ता अपि तद्वशाः । रमाऽपि तद्वशा नित्यं स नान्यस्य वशे प्रभुः । न भेदः शेषशिवयोः सुपर्णः शेषसंमितः । कामः शक्रसमो नित्यं प्रतिबिम्बाश्च ते क्रमादि'ति च महासंहितायाम् । स पुरुषेषु शतं वर्षं गत इति शतर्चिनामा । बहुरूपत्वाद्बहुवचनम् । एतमेव तथासन्तं मुख्यत आचक्षते ऋषींस्तूपचारतः । आत्मन उदरे धृतवान् मध्ये स्थित्वा धृतवांश्च । 'प्राणस्थः प्राणनामाऽसावपानेऽपाननामकः । नेतृत्वाच्चापनेतृत्वाद्भगवान्पुरुषोत्तम' इति च । वामो भद्रः ॥ १ ॥

वसिष्ठो वसतामुत्तमः । अभ्यपवयत पावयामास संसारात् ।

तस्येदं विश्वं मित्रमासीद्यदिदं किञ्च तद्यदस्येदं विश्वं मित्रमासीद्यदिदं किञ्च तस्माद्विश्वामित्रस्तस्माद्विश्वामित्र इत्याचक्षत एतमेव सन्तं तं देवा अब्रुवन्नयं वै नः सर्वेषां वाम इति तं यद्देवा अब्रुवन्नयं वै नः सर्वेषां वाम इति तस्माद्वामदेवस्तस्माद्वामदेव इत्याचक्षत एतमेव सन्तं स इदं सर्वं पाप्मनोऽत्रायत यदिदं किञ्च स यदिदं सर्वं पाप्मनोऽत्रायत यदिदं किञ्च तस्मादत्रयस्तस्मादत्रय इत्याचक्षत एतमेव सन्तम् ॥ १ ॥

एष उ एव बिभ्रद्वाजः प्रजा वै वाजस्ता एष बिभर्ति यद्बिभर्ति तस्माद्भरद्वाजस्तस्माद्भरद्वाज इत्याचक्षत एतमेव सन्तं तं देवा अब्रुवन्नयं वै नः सर्वेषां वसिष्ठ इति तं यद्देवा अब्रुवन्नयं वै नः सर्वेषां वसिष्ठ इति तस्माद्वसिष्ठस्तस्माद्वसिष्ठ इत्याचक्षत एतमेव सन्तं स इदं सर्वमभिप्रागाद्यदिदं किञ्च स यदिदं सर्वमभिप्रागाद्यदिदं किञ्च तस्मात्प्रगाथास्तस्मात्प्रगाथा इत्याचक्षत एतमेव सन्तं स इदं सर्वमभ्यपवयत यदिदं

तद्विष्ण्वाख्यं ब्रह्म सूक्तान्यवोचतेति सूक्तनामकमभवत् । वतेत्यामादने । स्वात्मनैव स्वयं सुष्ठूक्तमिति वा । इदं सर्वं परिपूर्णं सन्नहमल्पप्राणिषु प्रविश्य सूक्ष्मरूपो महाप्राणिषु महारूपश्च भवानीति स भगवानब्रवीत् । तस्मात्क्षुद्रोसानीत्युक्तत्वात्क्षुद्रसूक्तास्ते क्षुद्रप्राणिषु स्थिता भगवद्रूपसङ्घाः । महानसानीत्युक्तत्वान्महासूक्ता महाप्राणिषु स्थिताः । सूक्ष्मरूपत्वादेव क्षुद्रनाम भगवतः । न तु सामर्थ्याल्पत्वात् । न हि सामर्थ्यादिगुणेषु कश्चिद्विशेषो भगवद्रूपेषु । एभ्यः प्राणिभ्यो गतवानित्यृक् । गच्छति हि मरणकाले । 'ब्रह्मणा संपरित्यक्तो मृत इत्युच्यते बुधैरिति'हि भारते । 'म्रियमाणमिमं जीवं वासुदेवादिदेवताः । त्यक्त्वा भागेन गच्छन्ति भागतोऽनुव्रजन्ति तम् । गतैर्भागैरपि पुनर्विशेयुर्भोगसिद्धये । भोग्यलोकमनुप्राप्तं तस्मात्स्वप्नवदन्तरे'ति च । अर्च गतिपूजनयोः ऋ गताविति धातोः । सर्वेभ्योऽर्धेभ्यः स्थानेभ्यः शरीरेभ्यो गतवानित्यर्धर्चः । सर्वाणि भूतान्यपादि । पद गतौ । तस्मात्पदं नाम । अधिकं क्षरतीत्यक्षरम् । क्षरणं नाम सन्ततदानम् ।

किञ्च स यदिदं सर्वमभ्यपवयत यदिदं किञ्च तस्मात्पावमान्यस्तस्मात्पावमान्य इत्याचक्षत एतमेव सन्तं सोऽब्रवीदहमिदं सर्वमसानि यच्च क्षुद्रं यच्च महदिति ते क्षुद्रसूक्ताश्चाभवन्महासूक्ताश्च तस्मात्क्षुद्रसूक्तास्तस्मात्क्षुद्रसूक्ता इत्याचक्षत एतमेव सन्तं सूक्तं वतावोचतेति तत्सूक्तमभवत्तस्मात्सूक्तं तस्मात्सूक्तमित्याचक्षत एतमेव सन्तमेष वा ऋगेष ह्येभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽर्चत स यदेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽर्चत तस्मादृक्तस्मादृगित्याचक्षत एतमेव सन्तमेष वा अर्धर्च एष ह्येभ्यः सर्वेभ्योऽर्द्धेभ्योऽर्चत स यदेभ्यः सर्वेभ्योऽर्द्धेभ्योऽर्चत तस्मादर्धर्चस्तस्मादर्धर्च इत्याचक्षत एतमेव सन्तमेष वै पदमेष हीमानि सर्वाणि भूतानि पादि स यदिमानि सर्वाणि भूतानि पादि तस्मात्पदं तस्मात्पदमित्याचक्षत एतमेव सन्तमेष वा अक्षरमेष ह्येभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यः क्षरति न चैनमतिक्षरन्ति स यदेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यः क्षरति न चैनमतिक्षरन्ति तस्मादक्षरं तस्मादक्षरमित्याचक्षत एतमेव सन्तं ता वा

क्षर विनाशसन्ततदानयोरिति धातोः। एवमृषिषु शब्देषु च व्यवहियमाणानि सर्वाणि नामानि विष्णोरेव मुख्यतः किमु देवतानामानि। 'यो देवानां नामधा एक एव तं संप्रश्नं भुवनायन्त्यन्या'। 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्'। 'यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुर्यं मित्रमाहुर्यमु सत्यमाहुः'। 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ती'त्यादि श्रुतिभ्यः। न केवलमृष्यादीनां नाम भगवतः सर्वे वेदा अपि तस्यैव नामानि किमु च वेदाः। समुद्रमेघवृक्षपतनभेरीताडनादिसर्वघोषा अपि तस्यैव नामानि यथायोग्यं योजनीयानि। एकमेव व्याहरणम्। एकप्रकारमेव नाम। निर्दोषगुणपूर्तिवाचकत्वादेकप्रकारता। प्राणे नारायण एव। नारायणविषय एव व्याहारः। ऋचस्तु विशेषत इन्द्रादिनामवतो विष्णोर्गुणानल्पज्ञानामपि प्रकाशयन्तीति। प्राणे नारायण एवेति विद्यात्। उक्तं च बृहत्संहितायाम्। 'हुंकारेण सहैवाब्धिः सर्वाभिभवशक्ताम्। विष्णोर्वक्ति यतो हुं च पराभिभववाचकः। ओमिति स्वरते नित्यं वायुर्मेघेषु संस्थितः। बलवन्नादसंयुक्तो ह्यधिकोचत्वमस्य तु। ॐ कारस्यार्थ उद्दिष्ट उक्तार्थाधिक्यमेव च। नादो बली प्रवदति तथा भेरीध्वनिः प्रभोः। अनुदात्तस्वरूपत्वादौदार्यं वदतीशितुः। तदपेक्षयान्यनीचत्वं घंटाद्याः स्वरितात्मकाः। उचस्थितिमुदात्तस्तु स्वर्णचंच्वादिकः स्वरः। विष्णोर्वक्ति तथा मन्द्रः श्वासादिः प्रचयात्मकः। एकप्रकारतां विष्णोः सदाचाल्यां वदत्यपि। इत्यादयः सर्वघोषा विष्णोरेव गुणोन्नतिम्। वदन्ति किमु वेदाद्या मार्जाराद्यभिधास्तथा। मारयित्वा प्रभक्ष्यैव जरयत्यखिलं जगत्। तेन मार्जार उद्दिष्टो मोषणान्मूषको हरिः। वर्षणाद्वृष उद्दिष्टो बलनाद्वलिनामकः। तारणात्तृणनामाऽसावित्याद्येकोऽभिधीयते। सर्वनामापि भगवान्सर्व-

शक्तिश्च सर्ववित्। ब्रह्मरुद्रादिजीवेभ्यो जडेभ्यः श्रिय एव तु। व्यतिरिक्तः सदानन्तसान्द्रानन्दैकरूपकः। तस्यैव मुख्यनामानि समाकृष्येतरेष्वपि। उपचारात्प्रवर्तन्ते व्यवहारप्रसिद्धये। तथैव सर्वनामानि प्रवर्तन्ते च मारुते। न तावन्मुख्यवृत्त्यैव मुख्यतोऽन्यव्यपेक्षया। मुख्यतः सर्वनामा तु विष्णुरेको न चापरः। तस्मात्प्राणादिशब्दाश्च विष्णावेव हि मुख्यतः। अन्यव्यपेक्षया वायौ मुख्यवृत्तिर्विधीयते। वायुश्च सूर्यसंस्थः संस्तपत्येतज्जगत्त्रयम्। आज्ञयैव हरेर्वायोः शक्त्या सूर्यस्तपत्ययमि'त्यादि च। न प्रसिद्धसूर्यस्येयं तापनशक्तिरिति ज्ञापयितुं प्राणो ह्येष य एष तपतीत्युक्तम्। 'प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेती'ति च श्रुतिः। प्राणशब्दश्च मुख्यतो विष्णौ प्रवर्तमानोऽपि वायावपि वर्तते। अतः सर्ववेदाद्यभिधेयत्वं वायोरप्यस्ति। 'प्राणस्य प्राणमि'ति श्रुतेरुभयोरपि प्राणशब्दः प्रसिद्ध एव। 'अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राण'इति वायोर्विशेषणादुत्तमप्राणो विष्णुरिति च सिद्धम्। 'द्वावात्मानौ हि वेदेषु द्वौ प्राणौ द्वौ च चेतनौ। अज्ञानाभिभवास्पृष्टौ वायुर्नारायणश्च तौ। तदन्ये चेतनास्सर्वे प्राणा आत्मान एव च। अज्ञानाभिभवस्पृष्टास्तस्मात्ते ह्यधमाः श्रुताः। मध्यमो वायुरेवैक उत्तमः केवलो हरिः। सर्वशब्दोदितौ तस्मादेतौ तावेव नापरः। अन्ये चैव मितैः शब्दैरुच्यन्ते नामितैः क्वचित्। श्रीरप्यखिलशब्दोक्ता विष्णुवन्न तु मुख्यतः। तस्मादमितनामानावपि तौ मितनामवत्। श्रीश्च वायुश्च विष्णुस्तु मुख्योक्तेरमिताभिधः। अनन्तनामकत्वाच्च सोऽनन्तगुण ईरितः। पृथङ्नामानि यस्मात्तद्गुणातेन प्रचक्षत' इत्यादि ब्रह्माण्डे ॥ २ ॥

[illegible] सर्वा ऋचः सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः प्राण एव प्राण ऋच इत्येव विद्यात् ॥ २ ॥

अन्यदेवताविषयत्वेन प्रतीयमाना अप्यृचो भगवद्विषया एव मुख्यतः । तदनन्तरं वायुविषयाश्च । तस्माद्बृहतीसहस्रं सर्वं मुख्यतो नारायणस्यान्नं तदाज्ञया वायोश्च । तस्मात्तच्छंसनेन भगवान्वायुश्चातिप्रीयत इति दर्शयति विश्वामित्रं ह्येतदहः शंसिष्यन्तमित्यादिना । 'वृत्रं हत्वा पुरेन्द्रस्तु महेन्द्रत्वाभिपत्तये । महाव्रतं कर्म चक्रे हौत्रं चक्रेऽत्र कौशिकः । भृगुरध्वर्युरभवद्ब्रह्म ब्रह्माऽभवत्स्वयम् । उद्गाता वायुरभवत्स्वयं नारायणः प्रभुः । सादस्यमकरोत्तत्र तदन्येऽन्येऽपि चर्त्विजः । बृहतीसहस्रं शंसिष्यन्यदा सस्मार केशवम् । वायुना सह देवेशस्तदा वासवमाविशत् । आविष्टो विष्णुनाथेन्द्रो वायुना सह कौशिकम् । शंसेत्युक्त्वा निषण्णोऽभूदिदमन्नं तवेति सः । ऋक्साहस्रं शशंसाथ यज्ञाङ्गत्वेन भक्तितः । तच्छ्रुत्वा तुष्टिमगमत्केशवो वायुसंयुतः । द्वितीयवारं शंसेति प्राह तं च जनार्दनः । प्रीत्यैव शक्रमाविष्टो विश्वामित्रः शशंस तत् । अतिप्रियत्वाद्भगवान्पुनरप्याह कौशिकम् । तृतीयं च शशंसासौ विष्णोरन्नं प्रकल्पयत् । ततोऽतितुष्टो भगवान्ददामि वरमित्यमुम् । ऊचे स प्रथमे त्वेव निजसालोक्यमीश्वरः । प्रादाद्द्वितीये सामीप्यं तृतीये पुनरेव च । वरं ददानीत्युक्तः स मुनिः प्राह जनार्दनम् । सम्यक्त्वामेव जानीयामिति मोक्षे सुखोचताम् । इच्छंस्तं प्राह भगवानिन्द्रस्थो वायुसंयुतः । सर्वनामाहमस्म्येक इति ज्ञानं ममोत्तमम् । यस्मात्सर्वगुणत्वं स्यात्सर्वनामत्व एव तु । न हि दोषाभिधायीनि विष्णोर्नामानि कानिचित् । अदोषत्वान्महाविष्णोर्न सामान्यवचांस्यपि । सर्वोत्तमगुणात्मत्वात्सदा नारायणस्य हि । सर्वोत्तमगुणानेव नामान्याचक्षते हरेः । यावज्ज्ञानेन मोक्षः स्यात्तावज्ज्ञात्वाऽपि कौशिकः । अधिकज्ञानलब्ध्यर्थं मोक्षेऽधिकसुखाप्तये । जानीयां त्वामिति प्राह तस्मा आह स केशवः । इन्द्राविष्टः प्राणनाम तथान्याश्चाभिधाः प्रभुः । प्रकृष्टानन्दरूपत्वात्प्राण इत्यभिधीयते । अहेयत्वादहंनामास्म्यसनान्मितुतेरपि । ततो वेत्तीति न त्वं स पूर्णत्वात्सर्वनामकः । सर्वाणि बहुरूपत्वात्सर्वरूपेषु पूर्तितः । प्रभूतत्वाद्भूतनामा सर्वरूपप्रभूततः । बहुरूपः स भूतानीत्युक्तो विष्णुस्सनातनः । सर्वैश्वर्यस्वरूपत्वादेष इत्यभिधीयते । स एव सूर्यसंस्थः सन् लोकं तपति केशवः । सर्वनामवतस्तस्य ममान्नं मित्रमुच्यते । अन्नाभिमानिनी साक्षाच्छ्रीरेव प्रमदोत्तमा । साऽन्नमित्युच्यते विष्णोर्भोग्यत्वान्मित्रमेव च । दक्षभागस्थितेनत्वाद्दक्षिणं नाम सोच्यते । तस्या इनो हि विष्णुः स दक्ष भागे स्थितः सदा । अन्नाभिमानिन्यन्नस्य लक्ष्मीः सा देवतोत्तमा । वैश्वामित्रं तदन्नं तु बृहतीसहस्रात्मकं मतम् । विश्वामित्रेण दृष्टत्वाद्वैश्वामित्रमितीर्यते । इन्द्राविष्टः कोऽयमिति शङ्कां परिहरन्हरिः । आदित्यसंस्थितो विष्णुस्तपन्नस्मीति चोचिवान् । त्वां जानीयामिति प्रश्नं विश्वामित्रस्य कृतः । अभिप्रायद्वयं ह्यस्ति शक्राविष्टो न चापरः । हरेरिति तु मे तर्कस्तेजोबाहुल्यतोऽजनि । तस्य तर्कस्य सत्यत्वं ज्ञातव्यं प्रथमं यथा । द्वितीयं यदि विष्णुः स्याज्ज्ञातव्यो मे विशेषतः । इत्यभिप्रायमेव ज्ञात्वा विष्णुः सनातनः । अभिप्रायद्वयस्यापि परिहारं हरिर्ददौ । प्राणो वा अहमित्यादि नामसन्दर्भमुक्तवान् । विशेष-

---

विश्वामित्रं ह्येतदहः शंसिष्यन्तमिन्द्र उपनिषससाद स हान्नमित्यभिव्याहृत्य बृहतीसहस्रं शशंस तेनेन्द्रस्य प्रियं धामोपेयाय तमिन्द्र उवाच ऋषे प्रियं वै मे धामोपागाः स वा ऋषे द्वितीयं शंसेति स हान्नमित्येवाभिव्याहृत्य बृहतीसहस्रं शशंस तेनेन्द्रस्य प्रियं धामोपेयाय तमिन्द्र उवाच ऋषे प्रियं वै मे धामोपागाः स वा ऋषे तृतीयं शंसेति स हान्नमित्येवाभिव्याहृत्य बृहतीसहस्रं शशंस तेनेन्द्रस्य प्रियं धामोपेयाय तमिन्द्र उवाच ऋषे प्रियं वै मे धामोपागा वरं ते ददामीति स होवाच त्वामेव जानीयामिति तमिन्द्र उवाच प्राणो वा अहमस्म्यृषे प्राणस्त्वं

ज्ञानसिध्यर्थं नाम्नामुक्तिः परात्मनः। इन्द्राविष्टः कोऽयमिति शङ्कानुत्त्यर्थमेव च। तपन्नेवास्मीत्यवदत्तपन्तं वेद सोऽपि हि। नारायणं सूर्यगतं गायत्र्योपासको हि स' इति ब्रह्माण्डे। उपनिषण्ण-मिन्द्रं दृष्ट्वाऽपि त्वामेव जानीयामिति वरस्वीकारादिन्द्रादेव चेन्द्राविष्टो भगवानत्रोक्त इति ज्ञायते। इन्द्रं तु जानात्येव हि विश्वामित्रः। भगवन्तमपि स्वरूपत आगतं जानात्येव। विशेषज्ञानप्रार्थने प्राणो वा अहमस्म्यृष इत्यादिकमेव पूर्यते। एष तपन्नेवास्मीति व्यर्थम्। प्राणो ह्येष य एष तपतीत्युक्तत्वात्। स एतेन रूपेण सर्वा दिशो-विष्टोस्मीत्यादिनाप्याविष्टस्य विष्णुत्वं किञ्चिज्ज्ञायते। तथाप्येतेनेति तृतीयात्वात्करणत्वाशङ्का भवति। तस्य म इति वैयधिकरण्यमिति च। अतो भगवन्नामानि पृथगुक्त्वाऽहं विष्णुरित्येष तपन्नेवास्मीत्युवाच। इन्द्रशरीरमेव पश्यतो विश्वामित्रस्य तर्कमात्रतो भगवानिति किञ्चि-ज्ञानत इति ज्ञायते। नचेन्द्रस्य प्राणशब्दः सर्वशब्दाभिधेयत्वं च विद्यते। अजस्य नाभावध्येकमर्पितमित्युक्तस्य पद्मनाभस्य हि यो देवानां नामधा एक एवेति सर्वदेवाभिधानत्वमुक्तम्। इन्द्रे हीन्द्रशब्दोऽपि न मुख्यतो वर्तते। परमैश्वर्याभावात्। इन्द्रशब्दोऽपि विष्णावेव वर्तते। स हि परमेश्वरः। 'यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुर्यं मित्रमाहुर्यमु सत्यमाहुरि'ति श्रुतेश्च। 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मानि'त्यादि श्रुतेश्च। 'सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णो-स्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणी'त्यादिना विष्णुरेव हि तत्र प्रस्तुतः। 'नामानि विश्वाभि न सन्ति लोके यदाविरासीदनृतस्य सर्वम्। नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ती'ति श्रुतिः। यो देवानां नामधा एक एवेत्यवधारणान्नान्यस्य सर्वनामत्वम्। स च विष्णोर्नान्यः। पद्मनाभत्वादेव। श्रियो वायोरपि न नारायणादि-नामत्त्वम्। 'एको वासुदेवस्तत्सदृशपरौ न स्त' इति श्रुतिः।

'एको नारायण आसीत्तत्समो वाधिको वा नास्ती'ति च। 'येनावृतं खं च दिवं महीं च येनादित्यस्तपति तेजसा भ्राजसा च। यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ति यदक्षरे परमे प्रजा' इत्युक्तस्य समुद्रशायिन एव नारायणस्य 'तदेवर्तं तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनामि'ति परब्रह्मत्वावधारणाच्च विष्णोः परं सदृशं वा नास्त्येव। अतस्तदत्रोच्यत इत्यपि न वक्तव्यम्। 'परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्व-मन्वश्नुवन्ति। न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमं-तमापे'त्यादेश्च। 'नकिरिन्द्र त्वदुत्तरो न ज्यायां अस्ति वृत्रहन्। नकिरेवा यथा त्वमि'त्याद्यपि सर्वनामकत्वात्तस्यैव। 'किमेकं दैवतं लोके किं वाप्येकं परायणमि'त्यादिप्रश्नस्यापि 'परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः। परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणम्। पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम्। दैवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता। यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे। यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये। तस्य लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते। विष्णोर्नामसहस्रमि'त्येव भारते परिहाराच्च। मेऽन्नं दक्षिण-मित्युक्तत्वाच्च विष्णुरेवेति ज्ञायते। स हि विष्णुर्दक्षिणामित्र उक्तो हरिवंशेषु धन्याश्चर्याध्याये। 'दक्षिणाभिः सहैवैतन्मदधस्ताज्जगत्सदा। धन्याश्चर्योऽहमेवैको मित्रं मे दक्षिणा रमा। इत्यवादीद्धरिर्भूपा धन्योऽसीत्युदितो मये'ति नारदवचनम्। न च बृहतीसहस्राभिमानिनीं देवीं विना चेतनमात्रस्य मुख्यमित्रत्वं युज्यते। 'मिनोति त्रायते चेति मित्रमित्यभिधीयते। तस्माद्योऽयं विजानाति स मित्रं तस्य नान्यथे'ति भारते। उक्थायुत्वाच्च विष्णुरेवात्रोक्त इत्यवगम्यते।

प्राणा सर्वाणि भूतानि प्राणो ह्येष य एष तपति स एतेन रूपेण सर्वा दिशो विष्टोऽस्मि तस्य मेऽन्नं मित्रं दक्षिणं तद्वैश्वामित्रमेष तपन्नेवास्मीति ह्यवाच ॥ ३ ॥

बृहतीसहस्रं ह्युक्थनामकं मुख्यतः । 'महाव्रतनियुक्तं यदृक्सहस्रं हरेः प्रियम् । तदुक्थमिति सम्प्रोक्तं तेनेयो विष्णुरेव हि । तस्मादुक्थायुरित्युक्त ऐश्वर्यादिन्द्र उच्यते । तस्मादुक्थायुरिन्द्रेति विष्णुर्यज्ञेषु पूज्यत' इति गारुडे । विष्णुर्ह्युक्थायुरिन्द्र इत्युच्यते । यज्ञेष्वन्य इन्द्रः पृथक्चोच्यते । 'यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुर्यं मित्रमाहुर्यमु सत्यमाहुरि'त्युक्त्वा 'तस्मै त्वा तेभ्यस्त्वे'ति भेदवचनाच्च । सत्य इति वायुः । सदिति प्राण इति श्रुतेः । 'सदेव सत्यमित्युक्तं सत्यो वायुरुदाहृतः । साधुत्वं सत्यता प्रोक्ता साधुर्वायुर्हि सर्वत' इति शब्दनिर्णये । प्रियधाम्न उप समीपे गमनं नाम तद्धामप्राप्तिकारणभगत्प्रसादप्राप्तिः । अन्यथोप शब्दो व्यर्थः स्यात् । न च तदेव भगवतः प्रियं धाम विश्वामित्रेण प्राप्तम् । 'बृहतीसहस्रे प्रथमे सालोक्यं प्रददौ हरिः । द्वितीये स्वपुरप्राप्तिं तृतीयेऽन्तःपुरस्य च । तथा स्वविषयं ज्ञानं विश्वामित्रे ददौ प्रभुरि'ति च गारुडे । न चेन्द्रादिभिरैक्यमत्रोच्यते । 'प्राणस्तथाऽनुगमादि'ति च विष्णोरेव प्राणशब्दाभिधेयत्वमुक्त्वा 'न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्नि'ति वक्तुः बृहतीसहस्रं शंसितुर्विश्वामित्रस्येन्द्रेण स्वात्मोपदेशः क्रियत इति पक्षो निराकृतो हि भगवता सूत्रेषु । अध्यात्मसम्बन्धशब्देनावेशो विष्णोरिन्द्रे विवक्षितो भगवता । अन्येष्वन्तर्यामिरूपेण सम्बन्धोऽस्त्येव । अस्मिन्निन्द्रे तु विशेषावेशस्तात्कालिकः । अधिकात्मनः परमात्मनः सम्बन्धोऽध्यात्मसम्बन्धः । न हि स्वात्मना स्वस्य सम्बन्धो भवति । यद्यध्यात्ममात्रमत्रोच्यत इति विवक्षितं तर्ह्यध्यात्मभूमेत्येव स्यात्सम्बन्धशब्दो व्यर्थः । तस्मादिन्द्रादिजीवेभ्यो विष्णोर्भेद एवात्र भगवतो विवक्षितः । 'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववदि'ति शास्तुरन्तर्यामिणो विष्णोः सर्वशरीरस्थितत्वात्सर्वनामाभिधेयत्वं चोक्तं अहं मनुरभवं सूर्यश्चेत्यादिवत् । न हि मनुसूर्यादिर्भवति वामदेवस्तेषां पक्षेऽपि । सर्वप्रवृत्तिहीनतां

हि ते मोक्षं वदन्ति । अत्र चाहं भूमिमददामार्यायेत्यादिना प्रवृत्तिरेवोच्यते । न च वामदेवेन मन्वादिकर्म क्रियते कदापि । अतीतार्थश्चायं दृश्यते भूमिमददामित्यादिना । न हि पूर्वं वामदेवेन तानि कर्माणि कृतानि । भगवान्विष्णुर्हीन्द्राय भूमिमददात् । स एव च सर्वेष्वन्तर्यामित्वेन स्थित्वा नामप्रवृत्तिनिमित्तानि सर्वकर्माणि कुर्वन्नवबोधसूरिर्नियमनादिभिर्मनुसूर्यादिसर्वनामा भवति । यदि भेदस्य पूर्वमपि मिथ्यात्वमङ्गीक्रियते तर्हि भूमिदानादिसर्वकर्मणां मन्वादित्वस्यापि मिथ्यात्वादहं मनुरभवमित्यादिकं सर्वमनर्थकमेव भवति । 'जीवेश्वरभिदा चैव जीवभेदः परस्परम् । जडेश्वरभिदा चैव जडभेदस्तथैव च । जडजीवभिदा चैव सत्योऽयं भेदपञ्चकः । न कदाचिन्निवर्त्योऽयं मुक्तौ संसार एव च । य एतदन्यथाब्रूयुस्ते हि यान्त्यधरं तम'इति भविष्यत्पर्वणि । 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् । ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी । एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः । आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिमि'त्यादि च । न च प्राणो वा अहमस्म्यृष इत्यादावहमस्म्यादिशब्दोऽस्मच्छब्दार्थस्थः । एष तपन्नेवास्मीत्युपरितनस्य वैयर्थ्यात् । प्राणो ह्येष य एष तपतीत्युक्तत्वात् । अतोऽहमस्मीत्यादि च भगवन्नामैव । न च जीवैक्यवचनमत्र प्रस्तुतम् । ता वा एताः सर्वा ऋचः सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः प्राण एवेति सर्वनामाभिधेयत्वं भगवत उक्त्वा तत्रैव प्रमाणत्वेन विश्वामित्रं ह्येतदहरित्याद्याख्यायिकोक्ता । तस्मात्सर्वान्तर्यामित्वात्सर्वगुणत्वात्सर्वशक्तित्वाच्च सर्वनामवत्त्वमेव विष्णोरुच्यते न तु सर्वस्वरूपत्वम् । उक्तं च भारते । 'स्रष्टृत्वाच्चैव पातृत्वान्नियमाच्च प्रकाशनात् । सर्वत्वमुक्तं विष्णोस्तु न तु सर्वस्वरूपत' इति । पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यमिति पुरुषेणैवेदं सर्वं व्याप्तं यद्भूतं यच्च

तदीयत्वेऽपि प्रियत्वात्तदीयत्वविशेषणम् । ओषधिवनस्पतयो यच्च किञ्च प्राणभृत्तत्सर्वं शिलादिभ्यो भूयस्त्वेन तेष्वाविर्भूतोऽश्नुते भगवान् । स एव च नारायणः सम्यक्स्वात्मानमाविस्तरां वेद । अन चेष्टायामिति धातोश्चेष्टावत्त्वमेव प्राणभृत्त्वं पश्वादीनाम् । ज्ञानानुसारेण ह्युत्पत्तयः सम्भवाः ॥ २ ॥

'योऽस्मिन् पुरुषे पश्वादिभ्य आधिक्येन सन्निहितो भगवान्स एष पुरुषः समुद्रः समुद्रिक्तोऽन्येभ्यः । स जीवो यद्यपि भगवत्प्रसादात्सर्वलोकाधिपो भवति सर्वलोकानतीत्य यत्किञ्चिदलौकिकं मोक्षाख्यमप्यश्नुते तथापि तमेनमात्मशब्देन प्रस्तुतं विष्णुमत्येव मन्यतेऽधिकमेव मन्यते स्वात्मनः सर्वस्माच्च मुक्तोऽपि न तेन साम्यं तद्भावं वा मन्यते । 'कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैः' । 'मुक्तानां परमा गतिः' । 'अमृतस्यैष सेतुरि'त्यादिवाक्याच्च । यद्यपि देवलोकाधिपत्यं तद्योग्यस्य विष्णुर्ददाति तदप्यश्नुवीतैव । बहुगणिकादिपरिवाररूपमशुचीदं पदमित्यादिबुद्ध्या नापह्नुवीत । एनं भगवन्तमतिमन्येतैव सर्वथा स्वतः सर्वस्माच्चाधिकमेव मन्येत । यद्यमुं लोकमश्नुते प्राप्नोति अश्नुवीत भुञ्जीत । पृथिवीलोकाधिपत्येऽपि विष्णोराधिक्यं सत्पुरुषो मन्यत इति प्रत्यक्षसिद्धत्वान्न पृथगुक्तम् । अतिशब्दाद्यद्धकिञ्चेति प्रथमोक्तो मोक्ष इति सिद्धम् । अन्तरिक्षप्राप्तेरल्पत्वान्मोक्षे स्वतः सिद्धत्वाच्चातिमन्यत इति सिद्धवचनमेव कृतम् । स्वर्गादिप्राप्तेरधिकैश्वर्याद्भगवत्समोऽहं भगवत्स्वरूप इति वा मन्तुं प्राप्तिरस्तीत्येवैनं मन्येतेति सावधारणविधिः । न च मन्यत इति काममात्रम् । मनु अवबोधन इति धातोः । न ह्यवबोध एव कामः । अन्यथा राज्यं जानन्नपि राज्यकाम इति स्यात् । न च मन्यते मन्येतेति द्विविधः प्रयोग-

स एष पुरुषः समुद्रः सर्वं लोकमति यद्ध किञ्चाश्नुतेऽत्येनं मन्यते

स्तस्मिन्पक्षे युज्यते । न च सर्वलोकमतीत्याश्नुतो मुक्तस्य मुक्तेरन्यत्र कामो विद्यते । सर्वलोकाधिकं च मुक्तिं विना नान्यत् । तस्मान्मुक्तेरमुक्तैरपि भगवान्सर्वोत्तमत्वेन चिन्त्य इति सिद्धम् । 'पुरुषस्थपञ्चभूतेषु पञ्चरूपो हरिः स्थितः । प्रद्युम्नादिस्वरूपेण ज्योतिरादौ पृथक्पृथक् । स एव च पुनर्वायौ पञ्चधाऽवस्थितः प्रभुः । प्राणादिरूपे वसति ह्यनिरुद्धादिरूपवान् । अनिरुद्धः स प्रद्युम्नस्तथा सङ्कर्षणः प्रभुः । वासुदेवो नारायणः पञ्चरूप इति क्रमात् । पञ्चरूपोऽपि भगवान्यस्माद्वायौ विशेषतः । स्थितस्तेन च खादिभ्यो वायुरेव विशिष्यते । अत एव पृथिव्यादिस्वरूपा मन आदयः । देवाः प्राणाश्रिता नित्यं गच्छन्ति प्राणमन्वपि । पृथिवीमयं मनस्तत्र शेषवीन्द्रशिवेन्द्रकाः । कामानिरुद्धौ देवगुरुर्मनोदेवाः सचन्द्रकाः । श्रोत्रमाकाशरूपं च मित्रधर्मजलाधिपाः । कुबेरश्च दिशां देवाः श्रोत्रदेवा इति श्रुताः । ज्योतीरूपं तथा चक्षुश्चक्षुर्देवो रविः स्मृतः । किञ्चित्तेजोयुता वाक्च विशेषेण त्वबात्मिका । उपचीयते ततः साऽद्भिस्तदभावे च शुष्यति । तृषितस्य हि वागेव पूर्वं मन्दा प्रवर्तते । वाग्देवते ततो वह्निरुमा चापि प्रकीर्तिते । चक्षुष्ट्वमग्नेः श्रोत्रत्वं चन्द्रस्यापि सहोच्यते । स्वाहाया अपि वाक्त्वं च पर्जन्यस्य मनःस्थितिः । द्वितीयमेतदाख्यानं श्रुतिवाक्यप्रमाणतः । शेषवीन्द्र-

स एष पुरुषः पञ्चविधस्तस्य यदुष्णं तज्ज्योतिर्यानि खानि स आकाशोऽथ यल्लोहितं श्लेष्मा रेतस्ता आपो यच्छरीरं सा पृथिवी यः प्राणः स वायुः स एष वायुः पञ्चविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानस्ता एता देवताः प्राणापानयोरेव निविष्टाश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वागिति प्राणस्य ह्यन्वपायमेता अपियन्ति स एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरिक्रमो यद्यज्ञः स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोमः स एष यज्ञानां सम्पन्नतमो यत्सोम एतस्मिन्ह्येताः पञ्च विधा अधिगम्यन्ते यत्प्राक्सवनेभ्यः सैका विधा त्रीणि सवनानि यदूर्ध्वं सा

किमुक्तेन यावच्छ्वेतं न गच्छति । योगी तावन्न मुक्तः स्यादेष शास्त्रस्य निर्णय' इति चादित्यपुराणे । न च निर्णायकानि भगवद्वाक्यान्यपहाय मानुषवाक्यैरेव तेषामुपचारत्वादिकल्प्यम् । न च भोगरहिता मुक्तिर्नामान्याऽस्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम् । 'भुञ्जते पुरुषं प्राप्य यथा देवग्रहादयः । तथा मुक्तावुत्तमायां विष्णुमाविश्य भुञ्जते । विष्णोर्वशाश्च ते सर्वे सर्वदा दुःखवर्जिताः । न तु विष्णुगुणान्सर्वे भुञ्जते ते कदाचन । बाह्यभोगान्भुञ्जते च तारतम्येन कांश्चन । विष्णोर्देहाद्बहिश्चापि निर्गच्छन्ति यथेष्टत' इति स्कान्दे । 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति चे'ति भगवद्वचनम् तस्मान्मुक्तैरपीज्यमानः सर्वस्माद्भिन्नः सर्वोत्तमः सर्वनामा सर्वशक्तिः सर्वगुणसम्पूर्णो नारायणः सर्ववेदादिषूच्यत इति सिद्धम् ॥ ३ ॥

यावतीभिर्ऋग्भिः शंसिताभिः षट्त्रिंशत्सहस्राण्यक्षराणि भवन्ति । यस्मात्कस्मादपि च्छन्दसस्तावत्यः शंसनीयास्तदा सम्पादितं बृहतीसहस्रं भवति । तत्र या व्यञ्जनाभिमानिदेवता सैव सर्वप्राणिनां शरीराभिमानिदेवता स्वायंभुवो मनुः । घोषाभिमानिदेवता सर्वजीवाभिमानी ब्रह्मा । ऊष्माभिमानी वायुः । 'व्यञ्जनानां शरीरस्य चाभिमानी मनुः स्मृतः । घोषाणां सर्वजीवानामभिमानी चतुर्मुखः । ऊष्माभिमानी वायुश्च प्रतिपाद्यो जनार्दनः । एतेषामधिपं विष्णुं बृहत्युक्थस्य देवताम् । उपास्यैव वसिष्ठोऽभूद्वसिष्ठः शक्र एव च । एतां विद्यां कौशिकाय भरद्वाजाय चादरात् । एतद्विद्याबलेनैव विद्याधीशेन बन्धुना । यज्ञेष्वाहूयते नित्यमिन्द्रो विष्णुप्रसादतः । षट्त्रिंशद्रूपवान्विष्णुर्व्यञ्जनेषु च संस्थितः । तान्येव विष्णुरूपाणि रात्रीणामपि देवताः । एकैकं च सहस्रं तद्व्यञ्जनेषु च रात्रिषु । रूपं विष्णोः स्थितं व्यूह्य षट्त्रिंशतिसहस्रधा । षट्त्रिंशतिसहस्राणि स्वरगाणि स्वरेष्वपि । तान्येवाह्नां दैवतानि रूपाणि परमात्मनः । द्वासप्ततिसहस्राणि रूपाण्येवं रमापतेः । शताब्दानामहोरात्रदैवतान्युत्तमानि च । बृहतीसहस्रवर्णानामपि ध्यात्वाऽखिलान्यपि । शतवर्षहरिध्यानफलमाप्नोति पूरुषः । एवं ज्ञात्वाऽपि सम्पाद्य बृहतीनां सहस्रकम् । ज्ञानान्नारायणस्यैव प्रकृष्टज्ञानसन्ततेः । स एव मेमयो विष्णुः प्रकृष्टज्ञानरूपकः । प्राधान्यं मयशब्दोऽयं वक्ति विष्णोः सदैव हि । प्रधानोऽस्य हरिर्यस्मात्प्रज्ञारूपोऽधिदेवता । ब्रह्मामृतं च तेनायं प्रज्ञादिमय उच्यते । सर्वोत्तमस्वरूपत्वाद्विष्णुरुक्तः स देवता । ब्रह्म पूर्णगुणत्वाच्च नित्यत्वादमृतं तथा । एतादृशं तु यो विष्णुं प्रधानं वेत्ति सर्वदा । प्रज्ञादिभिर्गुणैः स्वस्मात्परेभ्यश्च सदाऽधिकम् । प्रज्ञादेवब्रह्मामृतमयः स परिकीर्तितः । प्रज्ञादिमय एवं स भूत्वा देवान् क्रमेण च । एति मारुतपर्यन्तान्मारुतेन च केशवं । सम्पादनाच्च विद्याया अस्याः परत एव च । द्वासप्ततिसहस्राणि रूपाणि हि रमापतेः । बृहतीसहस्रसंस्थानि स्वरव्यञ्जनभेदतः । तान्येव पुरुषस्थानि तस्मात्पुरुषसंस्थितम् । बृहतीसहस्रं तच्छंस्यं व्यज्यते न ह्युते नरम् । द्वासप्ततिसहस्राणि तान्येवाहर्निशासु च । विष्णुरूपाणि सूर्येऽपि त्वहोरात्रं हि सूर्यगम् । तस्माद्योऽयमहं नामा सदाऽहेयत्वहेतुतः । स

तद्वा इदं बृहतीसहस्रं सम्पन्नं तस्य यानि व्यञ्जनानि तच्छरीरं यो घोषः स आत्मा य ऊष्माणः स प्राण एतद्धस्म वै तद्विद्वान्वसिष्ठो वसिष्ठो बभूव तत एतन्नामधेयं लेभ एतदु हैवेन्द्रो विश्वामित्राय प्रोवाचैतदु हैवेन्द्रो भरद्वाजाय प्रोवाच तस्मात्स तेन बन्धुना यज्ञेषु ह्वयते

तद्वा इदं बृहतीसहस्रं सम्पन्नं तस्य वा एतत्य बृहतीसहस्रस्य सम्पन्नस्य षट्त्रिंशतमक्षराणां सहस्राणि भवन्ति तावन्ति शतसंवत्सरस्याह्नां सहस्राणि भवन्ति व्यञ्जनैरेव रात्रीराप्नुवन्ति स्वरैरहानि तद्वा इदं बृहतीसहस्रं सम्पन्नं तस्य वा एतस्य बृहतीसहस्रस्य सम्पन्नस्य परस्तात्प्रज्ञामयो देवतामयो ब्रह्ममयोऽमृतमयः सम्भूय देवता अप्येति य एवं वेद

एवासौ सूर्यसंस्थः साक्षान्नारायणः प्रभुः । योऽसौ सूर्यगतो विष्णुः सोऽहेयो भास्करादिभिः । एवं मनुष्यजीवेषु सूर्यादिषु च संस्थितः । एक एव परो विष्णुरिति जीवसमीपगम् । ईक्षेन्नारायणं देवं सर्वजीवेश्वरेश्वरमि'त्यैतरेयसंहितायाम् । संपन्नस्य परस्तादेवानन्तरमेव । न पुनः कर्मान्तरेण शरीरारम्भ एवंविदो भवति । प्रज्ञामयो देवतामय इत्यादिपृथक्पृथङ्मयशब्दोऽनिरुद्धादिचतुर्मूर्तीनामपि परस्परसाम्येन सर्वजीवेभ्य आधिक्यं ज्ञातव्यमिति दर्शयितुं । 'अन्तर्यामिस्वरूपेण ज्ञापयन्ननिरुद्धकः । प्रज्ञेत्युक्तो द्योतनाच्च प्रद्युम्नो देवतोदितः । अमं करोति यच्छास्त्रमृतं स्वस्मिन् पुनःपुनः । संकर्षणोऽमृतं तस्माद्वासुदेवस्तु बृंहणात् । जीवानां मुक्तिदानेन ब्रह्मेति कथितः प्रभुः । एवमेकोऽपि भगवांश्चतुर्धा समुदीरित' इत्यादि चातुरात्म्ये। सम्भूयेत्यत्र समित्युपसर्गाद्बृहतीसहस्रसंपादनानन्तरं भगवदाधिक्यं पुनराधिक्येन ज्ञायत इत्युक्तं भवति । भगवदाधिक्यमधिकं ज्ञात्वा देवता अपि क्रमेण प्राप्नोति । 'द्वासप्ततिसहस्राणां रूपाणां पर्युपासनात् । आधिक्यं ज्ञायते विष्णोर्नितरां हि पुनः पुनः । प्राप्नोति देवताश्चैव केशवान्ताः क्रमेण तु । योग्या अस्याश्च विद्याया देवा ऋषय एव चे'त्यादि सत्तत्त्वे । बृहतीसहस्रस्थितानि विष्णुरूपाणि पुरुषे स्थितानि पुरुषैरहेयत्वादहंनामकानि तान्येव सूर्ये स्थितानि यान्येव सूर्ये स्थितानि तान्यपि सूर्यादिभिरहेयत्वादहंनामकानि तदेवोक्तं नारायणाख्यं परं ब्रह्मैव सर्वदा उप समीप ईक्षेत । नात्र जीवेश्वराभेदो विवक्षितः । उप समीपे ईक्षेतेति समीपे दर्शनवचनात् । न च निरर्थकत्वमुपसर्गस्याङ्गीकर्तुं युक्तम् । न ह्यार्षेषु वेदादिषु व्याकरणनिरुक्तादिषु

तद्योहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहं तदुक्तमृषिणा सूर्य आत्मा जगतस्थस्थुषश्चेत्येतदु हैवोपेक्षेतोपेक्षेत ॥ ४ ॥ इत्यैतरेयोपनिषत्सु द्वितीयारण्यके द्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥ २ ॥

चोपसर्गाणां वैयर्थ्यमङ्गीकृतं कुत्रचित् । उक्तं च भगवता व्यासेन । 'नानर्थकः स्वरो वाऽपि वर्णो वा कुत्रचिद्भवेत् । पदं वाक्यं कुतश्च भाषाल्पार्थमपि कुत्रचित् । उच्चाराद्यर्थमपि वा नास्ति किञ्चित्स्वरादिकम् । महार्थमेव सर्वं हि वेदे वा वैदिकेऽपि वे'ति । सुकरं च सर्वपदानामनर्थकत्वकल्पनं यैश्च वाक्यैरर्थवत्त्वं प्रतीयते तेषामप्यनर्थकत्वमेव स्याद्विशेषाभावात् । न च मानुषवाक्येन वेदपदानामानर्थक्यं कल्प्यम् । जीवेश्वरैक्याङ्गीकारे योऽहं सोऽसावित्येव पूर्णे पुनर्योऽसौ सोऽहमिति व्यर्थम् । न ह्यस्य तेनैक्ये तस्यानेन भेदशङ्का भवति । अस्य तस्येति भेदाङ्गीकारे नाभेदो मुख्यः । किन्तु तदधीनत्वमेवान्यस्य भवति स्नेहविशेषो वा । चैत्रो मैत्रो मैत्र इतिवत् । तत्र ह्युभयस्नेहापेक्षया पुनर्वचनं युज्यते । अभ्यासत्वे चैकप्रकारेण प्रयोगो दृष्टः । अत्र हि प्रयोगद्वैविध्यं दृश्यते । 'एकप्रकारा बहुशो वागभ्यास इतीरितः । अर्थान्तरार्था द्विविधा प्रयुक्तेति हि निर्णय' इति गारुडे । अहंशब्दस्याहेयत्वाङ्गीकारे नराहेयत्वं सुराहेयत्वं चोच्यत इति न वैयर्थ्यम् । 'अ इति ब्रह्म तत्रागतमहमिति स वा अहमिमं विजानाति तस्योपनिषदहमि'त्यादौ विष्णोरेवाहेयत्वेनाहंनामकत्वप्रसिद्धेः । अहंशब्दस्यास्मच्छब्दार्थकत्वेऽहमिमं न जानातीति न युज्यते । तस्य भूरिति शिरो भुव इति बाहू इत्यादिनाऽक्षिसंस्थो भगवानेव ह्यहंशब्दोदितः । न हि जीवस्याक्षिणि पृथक् शिरोबाह्वादिकं विद्यते । हृदि स्थितमेव हि तस्य स्वरूपम् । जागरितेऽप्यक्ष्यादिषु विशेषसन्निहितं भवति दीपप्रकाशवत् । 'अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि' । 'गुणाद्वा लोकवदि'ति च सूत्रात् । 'आदित्ये हिरण्मयः पुरुषस्तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी' इत्यादि सूर्ये स्थितस्य विष्णो रूपमुक्त्वाऽक्षिस्थितस्यापि तस्यैतस्य तदेव रूपमिति कथनाच्च । 'स एष एवैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्ट' इत्यादि-

लोकाधिपत्यकथनाच्च । न हि कश्चिद्भिक्षुकः पातालाद्यधिपतिरित्यत्र किञ्चिन्मानम् । तस्माद्भगवानेवाहेयत्वादहन्नामा । 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः' । 'जगतस्तस्थुषश्चात्मे'त्यादि जीवेभ्यो भेददर्शनाच्च । 'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह । यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति भण्यत' इति भारते । देवता अपि एति प्राप्नोतीत्येवार्थः । लयश्चेद्देवतास्वप्येतीति स्यात् । न च विनाशः पुरुषार्थः । मयट्शब्दस्य भगवत्प्राधान्यार्थत्वानङ्गीकारे सम्भूय देवता अप्येतीति त्यपन्न युज्यते । उपासनायास्तु सम्पन्नस्य परस्तादित्युक्तत्वात्पूर्वमेव सिद्धिः । 'सर्वस्माद्भिन्नमीशेशं जीवाभेदेन यः स्मरेत् । स यात्यन्धं तमो घोरं नित्यातिशयदुःखदम् । सर्वोत्तमं तु यो विष्णुं भिन्नं जानाति सर्वतः । नित्यानन्दमसौ याति वासुदेवप्रसादत' इति चैतरेयसंहितायाम् । अतः सर्वव्यतिरिक्तः सर्वोत्तमः सर्वगुणसम्पूर्णो नारायण इति सिद्धम् । 'सर्वप्रमाणसिद्धत्वं वक्तुमाध्यायमूलतः । अध्यायान्ते द्विरुक्तिः स्यात्पूर्वोक्तस्यावधारण' इति शब्दनिर्णये ॥ ४ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्ये द्वितीयप्रघट्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ २ ॥

॥ ॐ ॥ 'योऽसौ नारायणो देवः परमात्मा सनातनः । नित्याततगुणत्वात्स आत्मेत्युक्तः सदा श्रुतौ । नारायणादिरूपेण पञ्चधाऽवस्थितः सदा । सर्वस्योत्थापकत्वात्स उक्थमित्यभिधीयते । बृहतीसहस्ररूपे च स उक्थे पञ्चधा स्थितः । पञ्चभेदं हि तच्छस्त्रं तृचाशीतित्रयं च यत् । पूर्वापरं तृचाशीत्या इति पञ्चात्मकं हि तत् । प्रथमे पञ्चकाद्भागे स्थितो नारायणः स्वयम् । ऋक्त्र्याशीतिके पूर्वे गायत्रीच्छन्दआत्मके । वासुदेवः स्थितो नित्यमृगशीतित्रये तथा । द्वितीये बृहतीच्छन्दस्यसौ सङ्कर्षणः स्थितः । यस्यावेशबलेनैव जीवः

॥ हरिः ॐ ॥ यो ह वा आत्मानं पञ्चविधमुक्थं वेद यस्मादिदं

सङ्कर्षणोऽपरः । पृथिवीं बिभर्ति सततं तत्प्रसादात्तवैभवः । तृतीयायां तृचाशीत्यामुष्णिक्छन्दसि केशवः । प्रद्युम्नरूपी सततं स्थितो यस्यैव सन्निधेः । कामः प्रद्युम्ननामाभूत्तत्प्रसादात्तवैभवः । उक्थस्यैवान्त्यभागे तु सोऽनिरुद्धो हरिः स्थितः । कामपुत्रोऽनिरुद्धाख्यां यदावेशेन लब्धवान् । एवं पञ्चात्मकं विष्णुं बृहत्युक्थस्य देवताम् । यो वेद सम्यग्वेत्ता स तानि रूपाणि वै हरेः । स्थितानि पञ्चभूतेषु पृथिव्याद्यभिधानि च । तदावेशात्पृथिव्यादिनाम भूतेषु पञ्चसु । पृथुत्वात्पृथिवीनामा भूमौ नारायणः स्थितः । बलज्ञानस्वरूपत्वाद्वायुनामा स एव च । वायौ सङ्कर्षणो नित्यं स्थित आकाशनामकः । व्याप्तत्वाद्वासुदेवस्तु सदाकाशे स्थितः प्रभुः । अनिरुद्धस्तथैवाप्सु बहुरूपो व्यवस्थितः । अन्नामा पालनान्नित्यं प्रद्युम्नो ज्योतिषि स्थितः । ज्योतिर्नामा द्योतनाच्च बहुरूपः पृथक्पृथक् । यद्यप्यस्य हरेः सर्वरूपाण्यप्यखिलैर्गुणैः । पूर्णान्यथापि चैकैकरूपेषु स पृथग्गुणैः । व्यवहारान्पृथग्देवः करोतीव हि लीलया । तस्मात्पृथगिवास्येति नाम विष्णोः परात्मनः । सर्वत्र सर्वनाम्नोऽपि व्यवहारार्थमीर्यते । एतस्माद्धि हरेर्नित्यं जगदुत्तिष्ठति प्रभोः । मुक्तौ लये च तं याति स च सर्वाश्रयः प्रभुः । य एवं वेत्ति तं विष्णुमुपास्ते चापरोक्षतः । स मुक्तः समजातीनामाश्रयश्च भविष्यति । सजातीनामुत्तमत्वपदयोग्या हि ये सुराः । ब्रह्मेन्द्राद्यास्ते हि योग्याः साक्षादस्मिन्नुपासने । अन्येषां ज्ञानमात्रेण योग्यमाधिक्यमाप्यते । सङ्कर्षणश्च प्रद्युम्नस्तत्र भोक्तृषु संस्थितौ । भोक्तृशक्तिप्रदौ नित्यं भोक्तारौ च विशेषतः । नारायणानिरुद्धौ तौ भोग्यवस्तुषु संस्थितौ । तर्पकौ सर्वलोकानां

सर्वमुत्तिष्ठति स सम्प्रतिवित्पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतींषीत्येष वा आत्मोक्थं पञ्चविधमेतस्माद्धीदं सर्वमुत्तिष्ठत्येतमेवाप्येत्ययनं ह वै समानानां भवति य एवं वेद तस्मिन्योऽन्नं चान्नादं च वेदाहास्मिन्नन्नादो जायते भवत्यस्यान्नमापश्च पृथिवी चान्नमेतन्मयानि ह्यन्नानि भवन्ति

तस्माद्भोग्यौ न चर्व्यतः । अवकाशप्रदो नित्यं वासुदेवो नभःस्थितः । एवं पञ्चात्मकं विष्णुं य उपास्ते सदैव तु । अवकाशप्रदः सोऽपि स्वजातीनां भविष्यति । भोक्ता चाप्यायकश्चैव तस्य विष्णोः प्रसादतः । ब्रह्मेन्द्राद्याः स्वजातीशपदयोग्या अमुष्य च । योग्या उपासनस्य स्युस्तदन्ये ज्ञानमात्रके । सङ्कर्षणश्च प्रद्युम्नो जङ्गमेषु व्यवस्थितौ । नारायणानिरुद्धौ तु स्थावरान्तर्गतौ प्रभू । तत्राप्याकाशगो नित्यं वासुदेवो निरञ्जनः । प्राणानां भरणान्नित्यं प्राणभृन्नाम तद्धरेः । न ह्यन्यः प्राणभर्ताऽस्ति तमृते पुरुषोत्तमम् । ओषणाच्च निधानाच्च स एवौषधिनामकः । वननीयपतित्वाच्च स एव हि वनस्पतिः । अन्ने स्थित्वा तृप्तिदत्वं तस्याद्यत्वमपीष्यते । पुरुषस्य हरेर्ये तु सदाकारेण संस्थिताः । देवगन्धर्वमर्त्याद्यास्तेषु सङ्कर्षणो हरिः । प्रद्युम्नश्च स्थितो नित्यं पुरुषाकृतिरेव तु । तौ भोक्तारौ च भोग्यानां भोजकावखिलस्य च । नारायणानिरुद्धौ तु तथान्यपशुषु स्थितौ । वृषभाश्वादिरूपेण तृप्तिदावखिलस्य च । वाहनोपानहादीनामारोढारो नरादयः । यतः सङ्कर्षणश्चैव प्रद्युम्नस्तेषु संस्थितौ । ततस्तयोर्हि सञ्चार उपरीव भविष्यति । आकाशगो वासुदेवः पञ्चमोऽत्राप्युपास्यते । वाहनादियुतो मुक्तौ भवेदेतदुपासक' इत्यैतरेयसंहितायाम् । आत्मशब्दाच्च न भूतमात्रमत्रोच्यते । न च मुख्यार्थं परित्यज्योपचारार्थोऽङ्गीकर्तव्यो विरोधाभावे । सर्वनामवत्त्वं च भगवतः श्रुत्यैवोपपादितं पूर्वत्र । वप नीरोमकरणावकाशप्रदानबीजवर्धनेऽष्विति च धातुः । तस्मिन्पञ्चके योऽन्नमन्नादं च वेद सोऽस्मिन्स्वजातियूथे विशेषेणान्नाद आजायते ह । तस्मिन्वेद अस्मिन्नाजायत इति पृथक्पृथक्पुनः पुनर्विशेषणादुपासकस्य

ज्योतिश्च वायुश्चान्नादमेताभ्यां हीदं सर्वमन्नमत्त्यावपनमाकाश आकाशे हीदं सर्वं समोप्यत आवपनं ह वै समानानां भवति य एवं वेद तस्मिन्योऽन्नं चान्नादं च वेदाहास्मिन्नन्नादो जायते भवत्यस्यान्नमोषधिवनस्पतयोऽन्नं प्राणभृतोऽन्नादमोषधिवनस्पतीन्हि प्राणभृतोऽदन्ति तेषां य

सजातिसन्निधानाच्च स्वजाताविति ज्ञायते । 'क्षीराब्धिशयनं विष्णो रूपं यत्पुरुषाभिधम् । सङ्कर्षणश्च प्रद्युम्नस्तदाकारौ नृषु स्थितौ । नारायणानिरुद्धौ तु पश्वाकारौ पशुस्थितावि'ति सत्तत्त्वे । गुणवैशेष्याभावेन वाहनादिषु चरणमात्रादधीव चरन्तीत्यादाविवशब्दः ॥ १ ॥

'आविर्भावं तारतम्याद्यो वेद परमात्मनः । स तस्यैव विशेषेण प्रीतियोगाद्भविष्यति । स्थावरं जङ्गमं चैव भूयस्त्वेनाश्नुते हरिः । आविर्भूतस्तेषु सदा सम्यक्स्वात्मानमेव च । तारतम्यात्सन्निहितं सर्वभूतेषु केशवः । वेत्त्येक एव विष्णोर्यद्विशेषावेशनं सदा । जङ्गमेषु न वृक्षेषु नैव तादृक्शिलादिषु । तस्माद्वृक्षादिषु रसश्चित्तं चलनवत्सु च । दृश्यते न शिलाद्येषु सन्निधिर्न हि तादृशी । शिलाद्येषु स्थितो विष्णुर्भारदार्ढ्यादिकारणम् । नैव चित्तादिकस्यातो वृक्षाद्या उत्तमा मताः । विशेषोऽयं पदार्थानां न तु विष्णोः कथञ्चन । यत्र विष्णुर्गुणाधिक्यं दर्शयेद्वस्तु तद्वरम् । गुणपूर्णो हि सर्वत्र स्वयं विष्णुः सनातनः । वृक्षेभ्योऽप्यधिकं विष्णुर्जङ्गमेषु प्रकाशितः । तेभ्योऽपि पुरुषे विष्णुर्गुणाधिक्यप्रकाशक' इत्यादि च । य आत्मानं परमात्मानमाविस्तरां आविर्भावतारतम्येन वेद स तस्य विष्णोरेव । सर्वेषां

उभयतोदन्ताः पुरुषस्यानुविधा विहितास्तेऽन्नादा अन्नमितरे पशवस्तस्मात्त इतरान्पशूनधीव चरन्त्यधीव ह्यन्नेऽन्नादो भवत्यधीव ह समानानां भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

तस्य य आत्मानमाविस्तरां वेदाश्नुते हाऽऽविर्भूय ओषधिवनस्पतयो यच्च किञ्च प्राणभृत्स आत्मानमाविस्तरां वेदौषधिवनस्पतिषु हि रसो दृश्यते चित्तं प्राणभृत्सु प्राणभृत्सु त्वेवाविस्तरामात्मा तेषु हि रसो दृश्यते न चित्तमितरेषु पुरुषे त्वेवाविस्तरामात्मा स हि प्रज्ञानेन सम्पन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेद श्वस्तनं वेद लोकालोकौ मर्त्येनामृतमीप्सत्येवं सम्पन्नोऽथेतरेषां पशूनामशनापिपासे एवाभिविज्ञानं न विज्ञातं वदन्ति न विज्ञातं पश्यन्ति न विदुः श्वस्तनं न लोकालोकौ त एतावन्तो भवन्ति यथाप्रज्ञं हि सम्भवाः ॥ २ ॥

तदीयत्वेऽपि प्रियत्वात्तदीयत्वविशेषणम् । ओषधिवनस्पतयो यच्च किञ्च प्राणभृत्तत्सर्वं शिलादिभ्यो भूयस्त्वेन तेष्वाविर्भूतोऽश्नुते भगवान् । स एव च नारायणः सम्यक्स्वात्मानमाविस्तरां वेद । अन चेष्टायामिति धातोश्चेष्टावत्त्वमेव प्राणभृत्त्वं पश्वादीनाम् । ज्ञानानुसारेण ह्युत्पत्तयः सम्भवाः ॥ २ ॥

'योऽस्मिन् पुरुषे पश्वादिभ्य आधिक्येन सन्निहितो भगवान्स एष पुरुषः समुद्रः समुद्रिक्तोऽन्येभ्यः । स जीवो यद्यपि भगवत्प्रसादात्सर्वलोकाधिपो भवति सर्वलोकानतीत्य यत्किञ्चिदलौकिकं मोक्षाख्यमप्यश्नुते तथापि तमेनमात्मशब्देन प्रस्तुतं विष्णुमत्येव मन्यतेऽधिकमेव मन्यते स्वात्मनः सर्वस्माच्च मुक्तोऽपि न तेन साम्यं तद्भावं वा मन्यते । 'कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैः' । 'मुक्तानां परमा गतिः' । 'अमृतस्यैष सेतुरि'त्यादिवाक्याच्च । यद्यपि देवलोकाधिपत्यं तद्योग्यस्य विष्णुर्ददाति तदप्यश्नुवीतैव । बहुगणिकादिपरिवाररूपमशुचीदं पदमित्यादिबुद्ध्या नापह्नुवीत । एनं भगवन्तमतिमन्येतैव सर्वथा स्वतः सर्वस्माच्चाधिकमेव मन्येत । यद्यमुं लोकमश्नुते प्राप्नोति अश्नुवीत भुञ्जीत । पृथिवीलोकाधिपत्येऽपि विष्णोराधिक्यं सत्पुरुषो मन्यत इति प्रत्यक्षसिद्धत्वान्न पृथगुक्तम् । अतिशब्दाद्यद्धकिञ्चेति प्रथमोक्तो मोक्ष इति सिद्धम् । अन्तरिक्षप्राप्तेरल्पत्वान्मोक्षे स्वतः सिद्धत्वाच्चातिमन्यत इति सिद्धवचनमेव कृतम् । स्वर्गादिप्राप्तेरधिकैश्वर्याद्भगवत्समोऽहं भगवत्स्वरूप इति वा मन्तुं प्राप्तिरस्तीत्येवैनं मन्येतेति सावधारणविधिः । न च मन्यत इति काममात्रम् । मनु अवबोधन इति धातोः । न ह्यवबोध एव कामः । अन्यथा राज्यं जानन्नपि राज्यकाम इति स्यात् । न च मन्यते मन्येतेति द्विविधः प्रयोग-

---

स एष पुरुषः समुद्रः सर्वं लोकमति यद्ध किञ्चाश्नुतेऽत्येनं मन्यते यद्यन्तरिक्षलोकमश्नुतेऽत्येनं मन्यते यद्यमुं लोकमश्नुवीतात्येवैनं मन्येत

तस्मिन्पक्षे युज्यते । न च सर्वलोकमतीत्याश्नतो मुक्तस्य मुक्तेरन्यत्र कामो विद्यते । सर्वलोकाधिकं च मुक्तिं विना नान्यत् । तस्मान्मुक्तैर्मुक्तैरपि भगवान्सर्वोत्तमत्वेन चिन्त्य इति सिद्धम् । 'पुरुषस्थपञ्चभूतेषु पञ्चरूपो हरिः स्थितः । प्रद्युम्नादिस्वरूपेण ज्योतिरादौ पृथक्पृथक् । स एव च पुनर्वायौ पञ्चधाऽवस्थितः प्रभुः । प्राणादिरूपे भाति ह्यनिरुद्धादिरूपवान् । अनिरुद्धः स प्रद्युम्नस्तथा सङ्कर्षणः प्रभुः । वासुदेवो नारायणः पञ्चरूप इति क्रमात् । पञ्चरूपोऽपि भगवान्यस्माद्वायौ विशेषतः । स्थितस्तेन च खादिभ्यो वायुरेव विशिष्यते । अत एव पृथिव्यादिस्वरूपा मन आदयः । देवाः प्राणाश्रिता नित्यं गच्छन्ति प्राणमन्वपि । पृथिवीमयं मनस्तत्र शेषवीन्द्रशिवेन्द्रकाः । कामानिरुद्धौ देवगुरुर्मनोदेवाः सचन्द्रकाः । श्रोत्रमाकाशरूपं च मित्रधर्मजलाधिपाः । कुबेरश्च दिशां देवाः श्रोत्रदेवा इति श्रुताः । ज्योतीरूपं तथा चक्षुश्चक्षुर्देवो रविः स्मृतः । किञ्चित्तेजोयुता वाक्च विशेषेण त्वबात्मिका । उपचीयते ततः साऽद्भिस्तदभावे च शुष्यति । तृषितस्य हि वागेव पूर्वं मन्दा प्रवर्तते । वाग्देवते ततो वह्निरुमा चापि प्रकीर्तिते । चक्षुष्ट्वमग्नेः श्रोत्रत्वं चन्द्रस्यापि सहोच्यते । स्वाहाया अपि वाक्त्वं च पर्जन्यस्य मनःस्थितिः । द्वितीयमेतदास्थानं श्रुतिवाक्यप्रमाणतः । शेषवीन्द्र-

---

स एष पुरुषः पञ्चविधस्तस्य यदुष्णं तज्ज्योतिर्यानि खानि स आकाशोऽथ यल्लोहितं श्लेष्मा रेतस्ता आपो यच्छरीरं सा पृथिवी यः प्राणः स वायुः स एष वायुः पञ्चविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानस्ता एता देवताः प्राणापानयोरेव निविष्टाश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वागिति प्राणस्य ह्यन्वपायमेता अपियन्ति स एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरिक्रमो यद्यज्ञः स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोमः स एष यज्ञानां सम्पन्नतमो यत्सोम एतस्मिन्ह्येताः पञ्च विधा अधिगम्यन्ते यत्प्राक्सवनेभ्यः सैका विधा त्रीणि सवनानि यदूर्ध्वं सा पञ्चमी ॥ ३ ॥

शिवादीनां मनआदिस्वरूपिणाम् । आश्रयो वायुरेवैकस्तस्य नारायणः
स्वयम् । तस्माद्वायुवशानां हि वाक्चित्तादिस्वरूपिणाम् । देवानां
क्रमवृत्तिभ्यो जाते यज्ञेऽपि केशवः । अग्निहोत्रादिके नित्यमनिरुद्धादि
रूपकः । पञ्चधाऽवस्थितः सोमे पञ्चरूपो व्यवस्थितः । सवनत्रया-
त्पूर्वके च सवनत्रितये परे । अनिरुद्धादिरूपेण क्रमेणैव व्यवस्थितः ।
तमेतं परमं विष्णुं मुक्तोऽप्यत्येव मन्यते । अधिकं ह्येव तस्माच्च
मन्येतान्योऽपि सर्वदे'त्यादि च । पञ्चरूपभगवद्ध्यानार्थमेव चैतत्पञ्च-
विधत्वं सर्वत्रोक्तम् ॥ ३ ॥

यज्ञेषु यज्ञनामानं याज्यत्वात्पुरुषोत्तमम् । अधिरूढं तथाऽ-
हस्सु चाहर्नामानमेव तु । अहार्यत्वाद्धि देवेषु देवं सर्वोत्तमत्वतः ।
एवं च सर्वनामानं सर्वेषु स्थितमच्युतम् । स्तोमादिषु च यो वेद
स सम्यग्विदिति श्रुतः । य एष उक्थनामाऽसौ सर्वोत्थापनको
हरिः । महांश्च परिपूर्णत्वात्सहस्रबृहतीस्थितः । अहरह्नां सयज्ञानां
यज्ञो देवाधिकोऽपि सः । अनिरुद्धादिरूपेण स विष्णुः पञ्चधा
स्थितः । स्तोमसामचितिच्छन्दश्शस्त्रेष्वपि पृथक्पृथक् । एकैकमेव
तद्रूपमनिरुद्धादिपञ्चकम् । प्रस्तावादिष्वपि विभुः पञ्चधैव व्यवस्थितः ।
प्रस्तावादीन्पञ्चकृत्वस्तस्मादेव प्रकुर्वते । पञ्चरूपं तमेवैकं स्तोतुमेव
पृथक्पृथक् । तत्र ये स्तोमशब्दाश्च संस्थिता बहुकोटयः । पृथ-
क्पृथक्केऽपि विष्णोः प्रादुर्भावान्प्रचक्षते । अनन्तरूपो हि हरिः
शब्दोऽप्येष ह्यनन्तधा । विष्णोः सहस्रनाम्नस्तु यत्तद्रूपसहस्रकम् ।
बृहतीसहस्रमेतच्च तद्वक्ति हि पृथक्पृथक् । सहस्रशब्दोऽप्यमितं यतो
वक्त्यमितान्यतः । नामानि विष्णोरुच्यन्ते सहस्रमिति चाख्यया ।
अनन्तनामवचने त्वशक्तत्वात्सहस्रकम् । नाम्नां पृथगिदं प्रोक्तमनन्त-

---

यो ह वै यज्ञे यज्ञं वेदाहन्यहर्देवेषु देवमध्यूळ्हं स संप्रतिविदेष
वै यज्ञे यज्ञोऽहन्यहर्देवेषु देवोऽध्यूळ्हो यदेतन्महदुक्थं तदेतत्पञ्चविधं

गुणवाचकम् । विष्णोरनन्तरूपाणामुक्त्या पञ्चशतद्वये । आसीत्सहस्र-
मित्याख्या सहस्रं मुख्यतोऽमितम् । ब्रह्म यावत्तावती वागिति वेद-
प्रमाणतः । सहैवानन्तरूपैस्तु सरणेन सहस्रकम् । नाम्ना सह सृतेरेव
रूपाणां वा सहस्रता । बृहतीसहस्रं चैतस्माद्रूपानन्ताभिधायकम् ।
पृथक्पृथग्घि नामार्था ऋच एताः प्रकीर्तिताः । सर्वनामात्मकं
तस्मादृक्सहस्रमिदं हरेः । सर्वरूपाण्यतो विष्णोस्संस्तुतान्यमुनैव हि ।
मत्स्यकूर्मक्रोडसिंहबटुभार्गवराघवाः । कृष्णबुद्धौ च कल्कीति रूपाणां
दशकं हरेः । पञ्चभेदविभिन्नेन ह्यृक्सहस्रेण शंस्यते । रूपाणां पञ्चकं
पूर्वमपरं पञ्चकं हरेः । प्रस्तावाद्यैरानिधनैः स्तूयते सामभक्तिभिः ।
तानि रूपाण्यस्य दश सर्वरूपात्मकानि च । दशनामानि चास्यैव
सर्वरूपाभिधान्यपि । पञ्चकं सामभक्तीनामृक्सहस्रं च तद्द्वयम् ।
वाचकं सर्वरूपाणामत एव रमापतेः । दशेति सर्वनामैतत्प्रथितं
मुख्यतः श्रुतौ । शं रूपं भगवन्तं यद्द्याभ्यक्त्या समस्तशः । दशे-
त्यमितनाम्नां तदाख्या रूपेषु शं ददेः । सर्वनामार्थवचनात्पञ्चक-
द्वितयस्य च । अभूद्दशेति वै नाम तस्मादेतद्दशाखिलम् । दशैव
मूलसंख्या च तद्विभेदाः शतादयः । ऋक्सहस्रमिदं तस्मादनन्तगुण-
वाच्युतम् । अनन्तशक्तिममितरूपनामानमेव च । वक्ति च्छन्दस्त्रयं
यत्र तृचाशीति त्रयात्मकम् । अशनादित्रिकं तच्च भूत्वा विष्णुमुपैति
च । सर्वच्छन्दोऽभिधश्चैव सर्वदेवाभिधस्तथा । सर्वमुन्यभिधश्चैव
सर्वस्वभिधो हरिः । अनन्तपूर्णगुणकस्तस्माज्ज्ञेयो रमापतिः ।
मुख्यतोऽस्यां च विद्यायां योग्य एकश्चतुर्मुखः । एकदेशपरिज्ञाने
त्वन्ये योग्याः शिवादय' इति च । त्रिविधो ह्यनिरुद्धोऽसावध्यात्मादि-
विभेदतः । अतस्त्रिवृदिति प्रोक्तस्तथा पञ्चदशात्मकः । प्रद्युम्नः पञ्च-
भूतेषु ह्यध्यात्मादिविभेदतः । लिङ्गसप्तदशस्थत्वात्तावान्सङ्कर्षणः श्रुतः ।

त्रिवृत्पञ्चदशं सप्तदशमेकविंशं पञ्चविंशमिति स्तोमतो गायत्रं रथन्तरं

सप्तधातुषु संस्थः सन्नध्यात्मादिविभेदतः । एकविंशो वासुदेवो मन-आदिचतुष्टये । गुणत्रये च प्रकृतावध्यात्मादिविभेदतः । मूलरूपेण च सह पञ्चविंशात्मकः प्रभुः । नारायणस्त्वचिन्त्यात्मा स एकोऽपि ह्यनन्तधा । गायकानां त्राणतोऽसौ गायत्रमनिरुद्धकः । प्रद्युम्नो हि रथारूढस्तेन चोक्तो रथन्तरम् । बृहद्रूपो बृहन्नामा तथा सङ्कर्षणः प्रभुः । भद्रं तु वासुदेवोऽसौ भद्रमोक्षप्रदो यतः । नारायणो राजनं स्याद्राजयत्येष मोक्षिणः । गायत्री त्वनिरुद्धोऽसौ त्रिकाले गीयते यतः । उष्णिगुष्णस्वरूपत्वात्प्रद्युम्नोऽग्न्यादिसंस्थितः । स्त्रीरूपो बृहतीनामा बृहत्सङ्कर्षणः प्रभुः । वासुदेवस्तथा त्रिष्टुप् त्रिवेदैः स्तूयते यतः । नारायणस्तु स्त्रीरूपो द्विधैवासौ व्यवस्थितः । द्विपदेति ततो नाम सर्वच्छन्दोऽभिधा इमे । वनितातनवः प्रोक्ता मध्यं नारायणः प्रभुः । वासुदेवोऽस्य पुच्छं च वामदक्षौ च पक्षकौ । सङ्कर्षणश्च प्रद्युम्नः क्रमादेव प्रकीर्तितौ । अनिरुद्धः शिरश्चैव तथैकोऽपि हि पञ्चधा । प्रस्तावनामाऽनिरुद्धो रक्षन्संस्तूयते यतः । सृजन् जगच्च रमया प्रद्युम्नस्तत्र गीयते । उद्गीथनामा तेनासौ जगदुद्गमनेन वा । संहारात्प्रतिहाराख्यस्तथा सङ्कर्षणः प्रभुः । मोचयित्वा समीपं हि द्रावयेद्वासुदेवकः । तेनोपद्रवनामाऽसौ निधीयन्ते यतोऽखिलाः । मुक्ता नारायणे देवे तेनासौ निधनाभिध' इत्यादि च । स्तूयमानत्वात्स्तोमः समत्वात्साम छन्द्यत्वाच्छन्दः ॥ ४ ॥

बृहद्भद्रं राजनमिति सामतो गायत्र्युष्णिग्बृहतीत्रिष्टुब्द्विपदेति च्छन्दस्तः शिरो दक्षिणः पक्ष उत्तरः पक्षः पुच्छमात्मेत्याख्यानं पञ्चकृत्वः प्रस्तौति पञ्चकृत्व उद्गायति पञ्चकृत्वः प्रतिहरति पञ्चकृत्व उपद्रवति पञ्चकृत्वो निधनमुपयन्ति तत्स्तोभसहस्रं भवत्येवं ह्येताः पञ्चविधा अनुशस्यन्ते यत्प्राक्तृचाशीतिभ्यः सैका विधा तिस्रस्तृचाशीतयो यदूर्ध्वं सा पञ्चमी तदेतत्सहस्रं तत्सर्वं तानि दश दशेति वै सर्वमेतावती हि संख्या दश दशतस्तच्छतं दश शतानि तत्सहस्रं तत्सर्वं तानि त्रीणि च्छन्दांसि भवन्ति त्रेधा विहितं वा इदमन्नमशनं पानं खादस्तदेतैराप्नोति ॥ ४ ॥

तदिदमुक्तप्रकारेणैव बृहतीसहस्रं सम्पन्नं भवति । तदेके नानाच्छन्दसां सहस्रं शंसितव्यमेव बृहतीसहस्रसम्पादनमविवक्षितमिति प्रतिजानते । केचित्त्रिष्टुप्सहस्रमेव शंसितव्यमिति । अनुष्टुप्सहस्रमेवेति वदन्तोऽनुष्टुप्प्रशंसात्मिकामृचं दर्शयन्ति । बीभत्सूनां जगतीमिच्छनाम् । अपां सयुजं सहैव चरन्तं चाहुः । विष्णुं हंसरूपिणं अनुष्टुभं चर्चूर्यमाणं पुनःपुनर्वदन्तं परमेश्वरं ददृशुश्च । मनसंस्थं हंसरूपं तं विष्णुं परमेश्वरम् । विरिञ्चशिवपूर्वेभ्यो नृसिंहानुष्टुभं पराम् । उच्चारयन्तमर्थांश्च व्याचक्षाणं समन्ततः । ददृशुर्मुनयो दिव्या आचार्यब्रह्मशर्वयोः । एवं वायुं च ददृशुस्तत्र हंसरूपिणम् । शिवादिभ्यो व्याहरन्तं तामेवानुष्टुभं परामि'त्यादि च । व्याख्यायामनुष्टुभ्युच्चार्यमाणायां हि मुनयो विष्णुं ददृशुः । अतो ब्रह्मादयोऽपि विष्णोः सकाशादनुष्टुबर्थं सर्वदा शृण्वन्तीति ज्ञायतेऽतोऽनुष्टुबेव च्छन्दसां वरेति चोक्तं भवति । 'अनुष्टुभां सहस्रं तु यः शंसीतात एव तु । भवितुं चेश्वरः स स्याद्भावो मुक्तिर्न चान्यथा । यशस्वी स प्रसिद्धः स्याच्छुभकीर्तिश्च सर्वदा । स्वच्छन्दमृत्युता च तस्येत्याहैतरेयकः । महैतरेयो भगवांस्तन्नेत्याह रमापतिः । नानाच्छन्दःप्रशंसादिप्रमाणरहितत्वतः । परिहाराय चापूर्णमैतरेयमुने शृणु । त्वं तु मन्त्रमुदाहृत्य यस्मादेतदवोचथाः । तस्माद्वक्ष्याम्युत्तरं ते प्रियः शिष्योऽसि मे यतः । उमैव वागिति प्रोक्ता सानुष्टुबभिमानिनी । अकृत्स्ना सा ततो नैव ब्रह्मेत्युक्ता कथञ्चन ।

तद्वा इदं बृहतीसहस्रं सम्पन्नं तद्धैतदेके नानाच्छन्दसां सहस्रं प्रतिजानते किमन्यत्सदन्यद्ब्रूयामेति त्रिष्टुप्सहस्रमेके जगतीसहस्रमेकेऽनुष्टुप्सहस्रमेके तदुक्तमृषिणाऽनुष्टुभमनु चर्चूर्यमाणमिन्द्रं निचिक्युः कवयो मनीषेति वाचि वै तदैन्द्रं प्राणं न्यचायन्नित्येतत्तदुक्तं भवति स ईश्वरो यशस्वी कल्याणकीर्तिर्भवितोरीश्वरो ह तु पुराऽऽयुषः प्रैतोरिति स आहाकृत्स्नो ह्येष आत्मा यद्वागभि हि प्राणे न मनसेऽस्यमानो वाचा

वागिन्द्रियाभिमानिन्यां न हि ब्रह्मवचः क्वचित् । वायुना प्राणरूपेण मनोरूपशिवेन च । अभ्यस्यमानोऽनुभवेत्पुमान्वाचा तु न क्वचित् । अभिमानी बृहत्यास्तु वायुरेव यतः प्रभुः । तस्मादेषा छन्दसां हि वरिष्ठा बृहती स्मृता । पूर्णो हि वायुर्देवानां तस्माद्ब्रह्मेति चोच्यते । माहात्म्याधिक्यतश्चैव बृहतीत्येव नाम तत् । अङ्गेभ्य एव सम्भूतान्यन्यच्छन्दांसि चाब्जजात् । मध्यात्तु बृहती जाता तस्मात्सा मध्यमुच्यते । पठ्यते तेन मध्ये सा च्छन्दसां प्रवरा सती । छन्दांस्यन्यान्यङ्गवत्स्युर्मध्यवद्बृहती परा । सप्तच्छन्दांसि चैवं हि प्रतिमा वैष्णवी मता । गायत्रीदेवतात्वं च लक्ष्म्या यत्राभिधीयते । बृहती देवता तत्र भगवान् पुरुषोत्तमः । आधिक्यं छन्दसां यत्र गायत्र्यास्तु विवक्षितम् । तत्र तत्पुत्रको वायुर्बृहती देवता मता । ऋचामाधिक्ययोगार्थं नाङ्गीकर्तव्यमत्र तत् । प्रधानत्वाद्बृहत्यास्तु जगत्याद्यं न युज्यते । सम्पादनाद्बृहत्यास्तु मुक्तो भवितुमीश्वरः । स्यात्प्रसिद्धः सुकीर्तिश्च च्छन्दोमृत्युर्गुणाधिकः । इति प्राह स्वयं विष्णुर्महिदासाभिधः प्रभुरि'त्यादि च । इतोऽन्यत्सत्किमित्याहुर्नानाच्छन्दस्त्ववादिनः । अन्यत्सद्रूपमित्याहुस्त्रिष्टुब्वादिन एव ते । ऐन्द्रं प्राणं परमेश्वरसहितं वायुम् । प्राणेन मनसा च । अभिइस्य मानोऽभ्यस्यमानः । तृतीयोऽतिशय इति सूत्रादकारस्येकारः । 'मथनान्मिथिलो जातः सहनात्सिंह उच्यते । हत्वी दस्यूनि'त्यादिवच्च । अभ्यस्यमानः अभितः क्षिप्यमाणो विषयेषु बहुशः । कृत्स्न आत्मा कृत्स्नप्रतिमा विष्णोः ।

नानुभवति बृहतीमभि संपादयेदेष वै कृत्स्न आत्मा यद्बृहती सोऽयमात्मा सर्वतः शरीरैः परिवृतस्तद्यथाऽयमात्मा सर्वतः शरीरैः परिवृत एवमेव बृहती सर्वतश्छन्दोभिः परिवृता मध्यं ह्येषामङ्गानामात्मा मध्यं छन्दसां बृहती स हेश्वरो यशस्वी कल्याणकीर्तिर्भवितोरीश्वरो ह तु पुरुषा(राऽऽ)युषः प्रैतोरिति ह स्माऽऽह कृत्स्नो ह्येष आत्मा यद्बृहती तस्माद्बृहतीमेवाभि सम्पादयेत् ॥ ५ ॥

[illegible]कापि प्रतिमा विष्णोर्बृहतीच्छन्दसां वरा । अन्यच्छन्दोऽभिधा [illegible]प्रतिमा मध्यमैव तदि'ति च । एवं ब्रह्मादिभिः श्रूयमाणा[illegible]पि बृहत्या अङ्गमिति बृहत्या एवाधिक्यमुक्तं भवति ॥ ५ ॥

बृहतीसम्पादनेऽनुष्टुप्शंसनमात्रात्पञ्चविंशोत्तरशतानुष्टुबाधिक्यं [illegible] भवति । अत आधिक्याद्बृहतीसम्पादनमेव वरम् । तस्यात्वैवान्त[illegible] । जगत्यादिकं त्वधिकत्वेऽपि बृहतीवन्माहात्म्याभावादेवो[illegible] । वाचमष्टापदीमहमित्यनुष्टुभो बृहतीसम्पादनवचनाच्च । अष्ट[illegible]तुरक्षराण्यनुष्टुप् । तस्या एव बृहतीसम्पादने नव स्रक्तयो भवन्ति । [illegible] वाक् ऋग्रूपेण वागृतं स्पृष्टा सत्यरूपं विष्णुं स्पृष्टा भवति । [illegible] परमेश्वरस्य विष्णोः सम्बन्धी नितरां प्रियत्वाद्यः प्राणदेवता [illegible] तस्य प्रतिमारूपमिदं बृहतीसहस्रम् । स च वायुर्विष्णोर्मुख्य[illegible]तिमा । तस्माद्विष्णोरेव प्रतिमा बृहतीसहस्रम् । तस्मात्तस्यैव [illegible]तीसहस्रत्वेन सम्पन्नस्य पञ्चविंशोत्तरैकादशशतानुष्टुप्त्वेन सम्पादने [illegible]तीदेवतप्राणरूपाद्वायोरनुष्टुब्देवताया वाग्रूपाया उमाया उत्पत्तिः [illegible]ता भवत्येवं जानतः । ततश्चोमाया अपि भगवत्प्रतिमात्वाद्विष्णु[illegible]तिमास्थापक एव भवत्येतत्सर्वं सम्यग्ध्यायन् । विष्णुरेव बृहत्याः [illegible]धिष्ठातृदेवता । प्रतिमाधिष्ठितदेवतावत् । तस्माद्बृहत्याः सकाशा[illegible]ष्टुप्सम्पादने तस्यैव विष्णोः प्रतिमान्तरं तस्मादेव निर्मितं भवति । [illegible]एन्द्रात्परितन्वं मम इत्युक्तम् । बृहतीस्थविष्णोर्बलादेव तत्संपद्यते । [illegible] हि तस्याः षट्त्रिंशदक्षरादित्वमपि नियमयति तत्प्रसादा-

[illegible] इदं बृहतीसहस्रं सम्पन्नं तस्य वा एतस्य बृहतीसहस्रस्य [illegible]स्यैकादशानुष्टुभां शतानि भवन्ति पञ्चविंशतिश्चानुष्टुभ आत्तं वै [illegible] कनीयस्तदुक्तमृषिणा वाचमष्टापदीमहमित्यष्टौ हि चतुरक्षराणि [illegible] नवस्रक्तिमिति बृहती संपद्यमाना नवस्रक्त्यृतस्पृशमिति सत्यं [illegible] स्पृष्टेन्द्रात्परि तन्वं मम इति तद्यदेवैतद्बृहतीसहस्रमनुष्टुप्[illegible] भवति तस्मात्तदैन्द्रात्प्राणाद्बृहत्यै वाचानुष्टुभं तन्वं संनिर्मिमीते

द्वायुश्च। वायुरेव यद्भगवन्नियतो नियमयति तस्मादिन्द्रात्परीत्य स्यैन्द्रात्प्राणादिति व्याख्या कृता। 'यावत्सहस्रं बृहती तावच्छंसे दनुष्टुभाम्। छन्दसां वा तदन्येषां बृहतीत्वं स्मरेत्ततः। तेन सर्वगतो विष्णुः सर्वस्मादधिकोऽर्चितः। भवेदेवं जानतस्तु कृता च प्रतिमा भवेत्। तथा वायोरपि कृता वायुर्हि प्रतिमा हरेः। तस्माद्वायुकृतं सर्वं क्रियते विष्णुनैव हि। बृहतीसहस्रं सम्पन्नमेकादशशतं पुनः। अनुष्टुभां स्मरेत्पञ्चविंशोत्तरमुदारधीः। तेन वायोरुमोत्पत्तिः सम्यग्ज्ञानात्स्मृता भवेत्। ततो द्वितीयप्रतिमा विष्णोरेव कृता भवेत्। विष्णुनाऽनुप्रविष्टौ यदुमा वायुश्च तद्वशावि'त्यादि च। स्रक्तयो विभागाः। 'स्रक्तिरंशो विभागश्च विदलं चेति कथ्यत' इति शब्दनिर्णये। स वा एष वाचः परमो विकारः। अकाराख्यवाग्विकारेषूत्तमो बृहतीसहस्राख्यः। 'अकारः प्रथमं नाम विष्णोः सर्वगुणान्ब्रुवन्। सर्वदोषविरुद्धत्वाद्गुणानामन्यतामपि। विष्णोर्वदति जीवेभ्यो जडेभ्यश्चैव सर्वदा। अभावं चैव दोषाणां सर्वेषां केशवे वदेत्। सम्यग्वक्तृत्वतस्तस्मादकारो मुख्यनाम हि। तदर्थानेकदेशेन शब्दाः सर्वेऽपि चोचिरे। व्याख्याव्याख्येयरूपत्वं विकारत्वमिहोदितम्। विकारत्वं च नान्यत्स्यान्नित्या वेदा यतोऽखिलाः। वाचकेषु तथा विष्णोः सहस्रबृहतीमयम्। उक्थमुत्तममुद्दिष्टं व्याख्याऽकारस्य सा परा। अन्येऽपि शब्दाः सर्वेऽपि ह्यकारार्थाभिधायिनः। एषां परममुख्यं तत्तदेतत्पञ्चधा स्थितम्। व्याख्यानमेवाकारस्य सहैवोक्थेन सर्वशः। मितामिते स्वरस्सत्यमनृतं चेति पञ्चधा। तस्मादकार एवायं सर्ववागात्मकः श्रुतः। तस्यैव व्यक्तिरूपोऽयं सर्ववेदादिविस्तरः। तस्मात्सर्वगुणान्विष्णोरकारो वक्ति यत्प्रभोः। तद्व्यक्तयोऽपि शब्दा ये सर्वे विष्णुगुणब्रुवाः। अकारस्य तथोपांशोरभिमानी

स वा एष वाचः परमो विकारो यदेतन्महदुक्थं तदेतत्पञ्चविधं मित-

[illegible] मारुतः। देहेन्द्रियान्तःकरणनाम्नोऽस्य द्विविधस्य च। स्थूल-[illegible]शरीरस्य सर्वेषामभिमानिनी। भारत्युच्चोदितस्यापि ह्यकार-[illegible]भिमानिनी। तस्मादुच्चादुपांशुर्हि जपादिषु फलाधिकः। वायुः [illegible] भारत्या उपांशोर्देवता मतः। अकारस्य विकारोऽयमोङ्कार [illegible] कथ्यते। अधिकोच्चत्वमात्रं हि तस्यार्थः समुदीरितः। अकारेणैव [illegible]मुक्तमाधिक्यवक्तृतः। अधिकोच्चस्वरूपोऽसौ माता चाधिक [illegible] हि। एकार्थत्वादकारोऽसौ नकारत्वमुपागतः। दीर्घीभूतः [illegible]नैवाकारेण सह स्थितः। अभाववाच्यकारस्य ह्यर्थो रेफः क्षयं [illegible]। सोऽप्यकारेण सहितो दीर्घत्वं समुपागतः। अभाववाच्यकारः [illegible] एकार्थाद्गत्यभावयोः। यकारत्वं गतस्तस्मान्नो रेफस्योत्तरत्वतः। [illegible] गतो ह्यकारोऽसौ नो विरुद्धार्थवाचकः। अन्यत्वात्सर्वजीवेभ्यो [illegible]भ्यश्च सदैव हि। सर्वदोपोज्झितत्वाच्च सर्वतोऽप्यधिकत्वतः। [illegible]रासनाच्च दोषाणां स्वभक्तेभ्यः समन्ततः। सर्वदोषविरुद्धोरुगुण-[illegible]रूपतः। नारायण इति प्रोक्तो ह्यकारार्थोऽयमेव हि। तस्मा-[illegible]बीजेयं विष्णोर्नारायणाभिधा। प्रणवश्च ततोऽकारः प्रधानं नाम [illegible]णः। अकारनामा नान्योऽस्ति तमृते पुरुषोत्तमम्। ब्रह्मरुद्रादि-[illegible]मानि ब्रह्मादिष्वप्यमुख्यतः। वर्तन्ते न त्वकारोऽयं वर्तते केशवं [illegible]। नारायणादिनामानि नृणां नामक्रियास्वपि। विहितान्यकारो [illegible] विहितस्तमृते प्रभुम्। वायुर्ब्रह्मापि चाकारदेवते न तु नामिनौ। [illegible] वेदाभिधेयोऽन्यो वेदाख्या देवता परा। एवं नामाभिमानी तु [illegible]र्वाच्यो जनार्दनः। तस्मादइति नामैतद्विष्णोः केवलमेव हि। [illegible]तोऽस्य व्याख्यानं बृहतीनां सहस्रकम्। तस्मात्प्रीतो भवेद्विष्णुः [illegible]नादस्य सर्वदा। तस्माद्यज्ञेऽपि वा शंसेदयज्ञेऽपि रहः पुमान्।

[illegible]मितं स्वरः सत्यानृते इत्यृग्गाथा कुंब्या तन्मितं यजुर्निगदो वृथा [illegible]मितं सामाथो यः कश्च गेष्णः स स्वर ओमिति सत्यं नेत्यनृतं

ध्यात्वा नारायणं देवं विष्णोरन्नं हि तत्परमि'त्यादि ब्रह्मसारे। परमविकारेण सह विकारमात्रस्यापि प्रस्तुतत्वात्तदेतत्पञ्चविधमिति परामर्शः। 'स्वराणां नियमो यत्र ह्यृचो नामैव ताः स्मृताः। अन्यामिताक्षरा यास्तु ता गाथाः परिकीर्तिताः। खण्डवाक्यानि कुम्भ्याः स्युरसमानि परस्परम्। यज्ञाङ्गं यजुरुद्दिष्टं निगदं वाक्यमात्रकमि'त्यादि शब्दनिर्णये। अकारार्थत्वान्नकारस्य किञ्चिन्मूलमिव। तस्मान्मूलत्वादकारार्थोऽपि ज्ञेय एव। नायोग्यानां सम्यग्वाच्य इति स्वल्प एव प्रकाशितोऽस्माभिः। वाच उद्वर्तनाशक्तेः स्वयमेवोद्वर्तते। यद्धि देवतासु करोति तदात्मन्यापतति। तस्माद्द्रव्यदानं ज्ञानदानं वा काले पात्राद्यनुसारेणैव कुर्यात्। अकारस्योङ्कारता त्वकारलोपेनैव जातेति सत्यमोङ्कारः। अकारस्यादौ स्थितत्वेन च यथार्थरूपत्वात्। उकारादिविकारसहितत्वात्पुष्पफलात्मकश्च। अकारस्यार्थरूपः सन्नेव च भगवांस्तमेवोङ्कारो वक्ति। अतश्च सत्यमोङ्कारः। यमर्थमकारो वक्ति तमेव वक्तीति। नकारस्त्वच्छिरस्कत्वान्मूलभूतस्याकारस्यान्ते स्थितिरूपत्वादयथास्थितेरसत्यरूपः। तथाप्यकारस्य चैकार्थत्वान्मूल-

---

तदेतत्पुष्पं फलं वाचो यत्सत्यं सहेश्वरो यशस्वी कल्याणकीर्तिर्भवितोः पुष्पं हि फलं वाचः सत्यं वदत्यथैतन्मूलं वाचो यदनृतं तद्यथा वृक्ष आविर्मूलः शुष्यति स उद्वर्तत एवमेवानृतं वदन्नाविर्मूलमात्मानं करोति स शुष्यति स उद्वर्तते तस्मादनृतं न वदेद्दयेत त्वेनेन पराग्वा एतद्रिक्तमक्षरं यदेतदोमिति तद्यत्किंचोमित्याहात्रैवास्मै तद्रिच्यते स यत्सर्वमों कुर्याद्रिच्यादात्मानं स कामेभ्यो नालं स्यादथैतत्पूर्णमभ्यात्मं यन्नेति स यत्सर्वन्नेति ब्रूयात्पापिकाऽस्य कीर्तिर्जायेत सैनं तत्रैव हन्यात्तस्मात्काल एव दद्यात्काले न दद्यात्तत्सत्यानृते मिथुनीकरोति तयोर्मिथुनात्प्रजायते भूयान् भवति यो वै तां वाचं वेद यस्या एष विकारः स संप्रतिविदकारो वै सर्वा वाक् सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति तस्यै यदुपांशु स प्राणोऽथ यदुच्चैस्तच्छरीरं तस्मात्तत्तिर इव तिर इव ह्यशरीरोऽशरीरो हि प्राणोऽथ यदुच्चैस्तच्छरीरं तस्मात्तदाविराविर्हि शरीरम् ॥ ६ ॥

भूतश्च। तस्मादकारस्यैतद्वृथावागादिकमपि व्याख्यानम्। तस्माद्विजानतः सर्वमपि भगवन्नामैव ॥ ६ ॥

विद्यान्तरोपदेशार्थं तद्वा इदं बृहतीसहस्रमिति पुनः पुनः परामर्शः। तदिदं बृहतीसहस्रं तद्यशस्तस्य नारायणस्य यशः। यस्य नारायणस्यैतद्यशः स भगवानेवेन्द्रनामा। स हि यत्प्रथमत इन्द्रो बभूव स्वेच्छया यज्ञनामा। तस्मात्तमेव वेदा इन्द्रशब्देन वदन्ति मुख्यतः। इदि परमैश्वर्ये इति धातोश्च तस्यैव हि परमैश्वर्यम्। अन्येषां तु द्वादशानां तेन दत्तमेवेन्द्रत्वं न तु मुख्यतः। अतो विष्णावेवेन्द्रशब्दं प्रयुङ्क्ते श्रुतिः। 'मत्सि सोमं वरुणं मत्सि मित्रं मत्सीन्द्रिमिन्दो पवमान विष्णुमि'ति। न चेन्द्रं विष्णुं चेति पृथगन्वयः क्रियते। तद्वा वरुणादिषु पृथक्पृथङ्मत्सिशब्ददर्शनात्त्रापि पृथङ्मत्सिशब्दो दृश्येत। न हि सर्वेषां पृथङ्मत्सिशब्ददर्शने एकस्यैवान्यथात्वं युज्यते। न चात्र द्वित्वगमकं चकारादिकं विद्यते। तस्मात्प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिमित्याद्यप्येकस्यैव विष्णोर्विशेषणम्। यत्र चैवं भूतेष्वेकत्वे विरोधो दृश्यते तत्र तेनैव विरोधेन द्वित्वं भवति। अन्यथैकत्वमेव। 'यो देवानां नामधा एक एवे'ति प्रोक्तम्। बहुरूपत्वाद्बहुवचनं च विष्णोरेव युज्यते। तस्मान्मुख्यतो विष्णावेवेन्द्रादिशब्दा अन्येषामुपचारतः। मत्सि महामिन्द्रमिन्दो मदायेत्यन्येन्द्रस्य पृथगुक्तेश्च मत्सीन्द्रमिन्दो पवमानेति पूर्वोक्त इन्द्रो विष्णुरेवेति सिद्धम्। महत्त्वं च तस्यादितिपुत्रत्वेऽग्रजत्वमात्रं न तु सामर्थ्यतः। मह पूजायामिति धातोः। पूज्यो ह्यग्रजो भवति। 'आयो विवाय सचथाय दैव्य इन्द्राय विष्णुः सुकृते सुकृत्तरः। वेधा अजिन्वत्त्रिषधस्थ आर्यमृतस्य भागे यजमानमाभजदि'तीन्द्रस्य परमदैवं

तद्वा इदं बृहतीसहस्रं संपन्नं तद्यशः स इंद्रः स भूतानामधिपतिः स य एवमेतमिन्द्रं भूतानामधिपतिं वेद विस्रसा हैवास्माल्लोकात्प्रैतीति

जनको यज्ञभागादिप्रदाता विष्णुरेव हि श्रूयते । इन्द्रश्च यजमानः । तस्मात्तत्प्रसादादवताराग्रजत्वमेव तस्य महत्त्वम् । अन्येन्द्रो ह्यहं प्रथमः पिबेयमहं प्रथमः पिबेयमिति वायुना विवदमान आजौ पराजितो वायुं प्रसादयित्वा चतुर्थे वायुना सह ग्रहमाप । विष्णुस्तु ऋतुं सचन्त मारुतस्य वेधस इति वायोरपि विधाता श्रूयते । डुधाञ् धारण-पोषणयोरिति धातोर्विशेषेण धारणपोषणकर्ता हि वेधाः। तस्माद्भगवत एवैतद्यशो बृहदुक्थादिकम् । 'ऋक्सहस्रात्मकं विष्णोर्यश इन्द्राभिधस्य हि । इन्द्रो हि प्रथमो विष्णुर्यज्ञनामा जगत्पतिः । तत्प्रसादा-दथेन्द्रत्वं द्वादशान्ये प्रपेदिरे । पुरन्दरस्त्वेक एव वासुदेवप्रसादतः । द्विवारमिन्द्रतामाप तस्माद्द्वादश ते परे । अग्रजत्वाददित्यां तु महेन्द्रो नाम चाभवत् । महाव्रतं कर्म कृत्वा चैव नाम्ना महेन्द्रकः । महत्त्वं मुख्यतो विष्णोर्न ह्यन्यस्य कदाचन । एवं यो वेद तं विष्णुं विस्रस्तो बन्धतोऽखिलात् । अस्माल्लोकाद्धरेर्लोकमेति नास्त्यत्र संशयः । इत्याह भगवान्विष्णुर्महिदासस्वरूपकः । श्वेतद्वीपादिकात्प्राप्य स इन्द्राख्यो हरिः स्वयम् । महिदासाभिधो भूत्वा लोकेष्वेषु विराजति । तत्र पृच्छन्ति केचित्तु यद्येष भगवान्हरिः । महिदासादिरूपेण भूमिष्ठो रमते प्रभुः । तदा यदा स्त्रिया विष्णू रमते नित्यसत्सुखः । कया स्त्रिया रतिं कुर्यान्न ह्यन्यरतिरच्युतः । स्त्रीरूपे तत्स्वयं स्वस्मिन्रमतेऽ-सावितीदृशम् । वाच्यं तत्र च भूमिष्ठरूपेण तु दिवि स्थितम् । स्त्रीरूपं किमसौ गच्छेदथ यद्येवमत्र च । स्त्रीरूपं पृथिवी संस्थं केन रूपेण संव्रजेत् । न ह्यन्यगम्यो भगवांस्त्रीरूपोऽपि जनार्दनः । इति पृष्टः स्वशिष्यैः स महिदासोऽवदद्धरिः । स्त्रीषु यल्लोहितं लोके

ह स्माऽऽह महिदास ऐतरेयः प्रेत्येंद्रो भूत्वैषु लोकेषु राजति तदाहुर्यदनेन रूपेणामुं लोकमभिसंभवतीँ३ अथ केन रूपेणेमं लोकमाभवतीँ३ तद्यदेत-त्स्त्रियां लोहितं भवत्यग्नेस्तद्रूपं तस्मात्तस्मान्न बीभत्सेताथ यदेतत्पुरुषे रेतो भवत्यादित्यस्य तद्रूपं तस्मात्तस्मान्न बीभत्सेत सोयमात्मेममात्मान-

तत्राग्निस्थो जनार्दनः । स्त्रीरूपः सोऽग्निनामैव ज्वलज्ज्वालासमप्रभः । तस्माद्विष्णोः सन्निधानाद्भर्ता भार्याशरीरगात् । न बीभत्सेतैव रक्ता-त्तथा पुंरेतसि स्थितः । आदित्ये संस्थितो विष्णुरादेरादित्यनामकः । तस्मान्न रेतसो भार्या बीभत्सेत पतिस्थितात् । पुंरूपो भगवान्विष्णू रेतसिस्थो द्युमत्प्रभः । तस्माद्यद्भूमिगं विष्णोः स्त्रीरूपं तत्स्वयं हरिः । प्रादुर्भावगतो द्याद्दिवि स्थितपुमात्मनः । सूर्यगस्य तथा पुंसो रेतसिस्थस्य चात्मनः । देवीषु यल्लोहितगं स्त्रीरूपं परमात्मनः । तस्य सूर्यगतो विष्णुः पुंरेतःस्थस्य चात्मनः । द्याद्भूमिगतस्यैव रूप-द्वयमिदं ततः । परस्परं सम्भवति विष्णोर्नित्यसुखात्मकम् । प्रादु-र्भावस्थितं रूपं यच्च भूमौ पुमात्मकम् । विष्णोस्तदपि देवीषु स्थितस्त्रीरूपकात्मना। एवमन्योऽन्यतो विष्णू रतः स्वस्मिन्न चान्यतः । रमया रममाणोऽपि तत्स्थेनैव स्त्रियात्मना। रमते नान्यतः क्वापि रतिर्विष्णोः सुखात्मनः । रमया रमणं तस्माद्रमाया रतिपात्रता । नास्या रतिदातृत्वं विष्णोर्न ह्यन्यतो रतिरि'त्यादि च । स एव महिदास इन्द्रनामा प्राप्येमं लोकमत्र भूत्वा प्रादुर्भूय मनुष्यदृष्टिगोचरतां प्राप्येषु लोकेषु राजति । नात्र प्रेत्यशब्दो मरणवाची । किन्तु 'प्रेतां यज्ञस्य शम्भुवे'त्यादिवत्प्राप्तिवाच्येव । न हि मृतः पुनरेषु लोकेष्वेव राजति । न च यशोमात्रराजनेन स्वस्य राजनं भवति । भिन्नपदार्थत्वात् । यद्वा एति च प्रेति चेत्यादौ प्राप्त्यर्थेऽपि वेदेषु प्रसिद्धत्वाच्च । 'लक्ष्मणः प्रेत्य सुग्रीवं बभाषे रामचोदितमि'ति स्कान्दे । यदनेन रूपेणामुं लोकमभिसंभवति । अनेन महिदासादिरूपेणामुं लोकं दिविष्ठं स्वरूपम् । लोक्यत इति स्वरूपवाची लोकशब्दः । 'आत्मानमेव लोकमुपासीते'तिवत् । यच्छब्दः किंशब्दार्थे । अनेन रूपेण तद्रूपमभिसंभवति किम् ?। उभयोरपि परिहारदर्शनादस्यापि प्रश्नत्व-मवगम्यते । 'यतश्चोदेति सूर्य' इत्यादिवत् । रंगस्तु प्रश्नविषयस्य

दुरवगमत्वं प्रकाशयति । 'दुर्गमे प्रश्नविषये प्रश्नो रंगयुतो भवेदि'ति शब्दनिर्णये । केन रूपेणेमं लोकमाभवति । केन स्वरूपेण भूमिष्ठनात्मन एव स्त्रीरूपेण विष्णुः संबध्यते । सोऽयं महिदासादिप्रादुर्भावरूप इदं भूमिष्ठस्त्रीरूपं लोहितगतं च स्वकीयमेव रूपममुष्मै दिविष्ठाय स्वपुरुषरूपाय प्रयच्छति देवरेतःस्थिताय च । देवी लोहितस्थितमात्मनः स्त्रीरूपं महिदासादिरूपेभ्यो मानुषरेतःस्थितरूपेभ्यश्च दिविष्ठैश्च विष्ण्वादिस्वरूपैः प्रयच्छति च । तानि भूमिष्ठत्वेन दिविष्ठत्वेन द्विविधत्वात्तावित्युच्यन्ते । अग्नेस्तद्रूपमग्निनाम्नो विष्णोः प्रतिमा तत्सन्निधानात् । एवमादित्यनाम्नो विष्णोः । न ह्यग्न्यादिस्वरूपमेव लोहितादि । न च लौकिकस्त्रीपुरुषसंबंधमात्रमत्रोच्यते । अप्रस्तुतत्वात्तस्य । भगवानेव ह्यत्र प्रस्तुतः । असावात्मेत्यात्मशब्दाच्च भगवानेवेति ज्ञायते । 'आत्मशब्दः परे विष्णौ नान्यत्र क्वचिदिष्यते । गुणपूर्त्यभिधायी स नान्यस्य गुणपूर्णता । अमुख्यात्मान एवातो ब्रह्माद्याः सर्व एव ही'त्यादि च ब्रह्माण्डे । यदक्षरं पंचविधं समेति । सत्यस्य सत्यमनु यत्र युज्यत इत्यादिनोक्तार्थविषयोदाहृतैः श्लोकैरपि भगवत एव स्वरूपाणां परस्परयोगस्योक्तत्वात् । गायत्र्युष्णिग्बृहतीत्यादिना भगवत एव पञ्चविधस्य स्त्रीरूपस्य महिदासादिपञ्चपुंरूपाणां च प्रस्तुतत्वाच्च ॥ ७ ॥

यन्नारायणादिरूपेण पञ्चविधमक्षरं परं ब्रह्म तत्स्वस्मिन्नेव स्त्रीपुंरूपेण समेति । स्त्रीपुंरूपेण युजो देवा अश्वरूपेण रथे युक्ताः संतो यन्नारायणाख्यं परं ब्रह्माभिसंवहन्ति । तदेतत्सत्यस्य सत्यं नारायणाख्यं ब्रह्म यत्रानुयुज्यते यस्मिंत्स्वरूप एव स्त्रीपुंरूपेण युज्यते ।

ममुष्मा आत्मने संप्रयच्छत्यसावात्माऽमुमात्मानमिममस्मा आत्मने संप्रयच्छति तावन्योन्यमभिसंभवतोऽनेनाह रूपेणामुं लोकमभिसंभवत्यमुनो रूपेणेमम् लोकमाभवति ॥ ७ ॥

तत्र तस्मिन्नेव परे ब्रह्मणि नारायणाख्ये सर्वदेवा एकीभवन्ति मुक्ताः सन्तो मिलिता भवन्ति । नायमेकीभावो नाम स्वरूपैक्यम् । किन्त्वेकस्थाने वासोऽत्यनुकूलचित्तता च । 'एकीभूय नृपाः सर्वे ववृपुः पाण्डवं शरैः' । 'एकीभूता तु सा सेना पाण्डवानभ्यवर्तते'-त्यादिवत् । न चैकीभावशब्दः स्वरूपैकत्वविषये प्रयुज्यमानः क्वचिद्दृष्टः । एकः पुरुषोऽपि यदा द्विधा भूत्वा एकीभवतीत्युच्यते तदाऽपि स्थानैक्यमेव । स्वरूपैक्यस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात् । नचाज्ञात एकत्वे पुनर्ज्ञाते ऐक्यं प्राप्त इति प्रयोगो दृश्यते । किन्तु ज्ञात इत्येव प्रयुज्यते । तस्माद्भावसहित एकशब्दो न स्वरूपवाची । न हि पूर्वं भिन्नस्य पश्चात्स्वरूपैक्यं भवति किन्तु संसर्ग एव भवति । तस्मादत्रापि संसर्ग एव विवक्षितः । यदक्षरं पञ्चविधं समेतीत्युक्तस्य सत्यस्य सत्यमनु यत्र युज्यत इति परामर्शं कृत्वा तत्र देवाः सर्व एकं भवन्तीत्युच्यते तस्मान्न पुनरुक्तिः । यस्मादक्षरान्नारायणाख्यात्स स्वयमेव भगवान्प्रादुर्भावरूपी स्त्रीपुंरूपेण युक्त आगच्छति । तात्पर्यार्थं तस्यैवार्थस्य पुनरभ्यासः । वियूय विचार्य नामायत्तान्येव नामार्थभूतान्येव विष्णोर्माहात्म्यादीन्यन्वविन्दन् । ततश्चाधिकं समतृप्यन् । भूते परिपक्वे सति ज्ञाने । यस्मिन्विष्णौ नामानि ज्ञात्वा तस्मिन् ज्ञाने परिपक्वे समतृप्यन् तस्मिन्नेव देवाः सर्वयुजो भवन्तीत्यवधारणार्थं पुनर्वचनम् । सर्वयुजो भवन्ति मनोवाक्कर्मभिस्तत्रैव युक्ता भवन्ति । 'अर्थतः कठिनं क्रूरमुल्बणं श्रवणाप्रियमि'ति शब्दनिर्णये । अस्त्री

तत्रैते श्लोकाः यदक्षरं पंचविधं समेति युजो युक्ता अभियत्संवहन्ति । सत्यस्य सत्यमनु यत्र युज्यते तत्र देवाः सर्व एकं भवन्ति ॥ यदक्षरादक्षरमेति युक्तं युजो युक्ता अभि यत्संवहन्ति । सत्यस्य सत्यमनु यत्र युज्यते तत्र देवाः सर्व एकं भवन्ति ॥ यद्वाच ओमिति यच्च नेति यच्चास्याः क्रूरं यदु चोल्बणिष्णु । तद्वियूया कवयोऽन्यविंदन्नामायत्ता समतृप्यंश्चकृतेऽधि ॥ यस्मिन्नामा समतृप्यंश्चकृतेऽधि तत्र देवाः सर्वयुजो भवन्ति । तेन पाप्मानमपहत्य ब्रह्मणा

पुमान्ब्रुवन् अस्त्री पुमांसं ब्रुवन् सप्तसु प्रथमेति सूत्रात् । स्वातन्त्र्ये विभक्तिव्यत्यय इति च । स्वतन्त्रो हि भगवान् तत्प्रेरित एव तं वदतीत्यभिप्रायः । वदन्वदति वदन्नेव वदति । वदन्नेव न वदति । भवत्येव हि भगवान्स्त्रीरूपः पुंरूपश्च । तस्माद्वदत्येव । अप्रसिद्धत्वान्न वदति च । 'स्त्रीरूपश्चैव पुंरूपो यस्मान्नारायणः स्थितः पुमांस्त्री चेति वाच्योऽतो वैलक्षण्यान्न चोच्यते । विष्णोर्नपुंसकाकारो नैवास्ति क्वचन प्रभोः । तथाप्यरागाकृष्टत्वात्तच्छब्दैरपि कथ्यत' इति गारुडे । 'नारायणादिरूपेण पञ्चधैव हरिः स्थितः । तन्नामभिश्च स्त्रीरूपैः समेति स्वैः स केशवः । यत्स्यन्दनं वहन्त्येते देवा भार्यासमन्विताः । अधिदैवे तथाऽध्यात्मे जीवदेहात्मकं रथं । स सूर्यः सूर्यभार्या च चक्षुर्द्वयसमाश्रितौ । वहतोऽश्वात्मकौ देहं नारायणरथात्मकं । सोमश्च रोहिणी चैव दक्षवामश्रुतिस्थितौ । उभयोः पक्षयोः स्थित्वा वहतोऽश्वात्मकौ तयोः । उद्धारणार्थमेतेषामुमा वाचि समास्थिता । नागाकारैव रश्मित्वमगमद्वैष्णवे रथे । मनःस्थितः शिवश्चात्र मनोनामा महाबलः । अभवत्सारथिर्विष्णोर्विष्णुर्वायुश्च तं रथम् । प्रकृष्टानंदरूपत्वात्प्राणाख्यावधितिष्ठतः । तावेव चाश्विनामानौ हयास्यौ जगदीश्वरावि'त्यादि गारुडे । 'तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमि'ति च श्रुतिः । 'सर्वसाधुगुणत्वात्तु वायुः सत्य इतीर्यते । तस्यापि सत्यतादाता साधुपूर्णगुणो हरिः । सत्यस्य सत्य एतस्मात्स्त्रीपुंरूपः स केशवः । यस्मिन्स्वात्मनि युक्तः स रमते स्त्रीपुमात्मना । मुनिगन्धर्वपित्राद्यैर्न तत्प्राप्यं कथञ्चन । आप्नुवन्ति सुराः सर्वे तद्रूपं जाज्वलत्सदा । अर्धनारीपुमाकारं तस्य वामस्थितानि च । स्त्रीरूपाणि तु सर्वाणि विष्णोरत्यद्भुतानि च । विष्णोर्यानि

स्वर्गं लोकमप्येति विद्वान् । नैनं वाचा स्त्रियं ब्रुवन्नैनमस्त्रीपुमान्ब्रुवन् । पुमांसं न ब्रुवन्नेनं वदन्वदति कश्चन ॥ अ इति ब्रह्म तत्राऽऽगतमहमिति ॥

तु पुंरूपाण्यास्थितान्यस्य दक्षिणे । तान्यस्यैव तु रूपाणि युज्यन्तेऽत्र परस्परम् । एष नारायणो देवो ह्यर्धनारीपुमात्मकः । सर्वे देवास्सभार्याश्च तं प्राप्य पुरुषोत्तमम् । एकीभावं स्वभार्याभिरर्धनारीपुमात्मना । प्राप्यैवोपासते विष्णुं मुक्ताः संसारसागरात् । मोदन्ते च रमन्ते च विभागं चेच्छयाऽऽप्नुयुः । बहुधा च भवन्त्येते स्त्रीपुमात्मपृथक्त्वतः । प्रसादाद्वासुदेवस्य भागः स्त्रीपुंस्वरूपिणः । तेनैव नियता नित्यं [illegible]शास्तत्परायणाः । रमन्ते नान्यगम्योऽसौ देशो विष्णोः परात्मनः । स्त्रीपुंरूपेण युक्तं तद्विष्ण्वाख्यं परमक्षरं । अक्षरादेव परमात्पुंसो नारायणाभिधात् । आगच्छन्ति तदैते च देवा भार्यासमन्विताः । वहन्त्यश्वादिरूपेण रथस्थं परमं वपुः । तत्सर्वदेवैः प्राप्यं च नान्यैः कथमपि क्वचित् । मितादिपञ्चरूपं यद्वाक्यं लोकेऽथवा श्रुतौ । नारायणस्य नामैतदिति जानन्ति देवताः । मनोवाक्कर्मभिस्तस्माद्योग- [illegible]प्स्यन्ति तत्र ते । सर्वशब्दान्हरौ नेतुं कस्य देवानृते बलं । [illegible]न्तास्तारतम्येन विष्णुनामार्थवेदिनः । सम्यग्वेत्ता मारुतोऽत्र तस्मान्मुक्तेभ्य एव च । सुरेभ्योऽधिकमानन्दं नित्यं भुंक्ते हरेरन्वि'- त्याद्यर्धनारीनारायणतन्त्रे । एवं सर्वे शब्दा भगवद्वाचका इत्युक्त्वा अकारो विशेषतो नारायणवाचक इत्याह । अ इति ब्रह्मेति । 'इतिशब्दोऽभिधानान्ते यत्र वैशेषिकं हि तत् । नाम स्यादिति मे [illegible]क्षान्निर्णयः समुदाहृत' इति शब्दनिर्णये । तत्रागतमहमिति । यस्माद- [illegible]त्ययं शब्दः प्रस्तुतस्य भावं विरोधिनमन्यं च वदति तस्मात्प्रत्यक्षत्वा- [illegible]जीवजडात्मकस्य जगत एवानुक्तावपि प्रस्तुतरूपत्वात्तदन्यस्तद्विरोधी तत्र दृश्यमानदोषवर्जितश्चाकारशब्दार्थ इति सिध्यति । मनसि प्रस्तुतत्वादवचनेऽपि प्रस्तुतमेवेदं सर्वं । दृष्टसम्बन्धित्वाददृष्टं सर्वमपि प्रस्तुतं भवति । भगवांस्त्वइति पृथग्विवक्षितत्वादेव न प्रस्तुतसमुदाये । न च शून्यस्याशब्दार्थता । शून्याङ्गीकारे ह्यकारस्याभावताख्य एक

एवार्थ इति सिद्ध्यति । विष्णोरंगीकारे त्वभावताऽन्यता विरोधितेति त्रयोऽप्यर्थाः सम्यगेव सिद्ध्यन्ति । तस्मादकारस्य भगवानेव मुख्यार्थो न शून्यं । एकदेशार्थत्वात् । तस्मादमुख्यार्थत्वादन्ययुक्तेनैवाकारेणाभाव इति तदुच्यते न त्व इत्येव केनचित्कचित् । न च तथा प्रयोगोऽस्ति । तस्मात्पारतन्त्र्याल्पगुणत्वादिसर्ववस्तुस्वभावविरुद्धस्वभावं स्वतन्त्रं पूर्णगुणं सर्वजीवजडेभ्योऽन्यदज्ञानदुःखाल्पत्वपारतन्त्र्योत्पत्तिनाशादिसर्वदोषविवर्जितं ब्रह्मैवाशब्दार्थः । पूर्णं हि ब्रह्मशब्दस्यार्थः । न च दोषयुक्तस्य पूर्णता । न च जीवजडाद्यपूर्णवस्त्वभिन्नस्य पूर्णत्वं भवति । तस्मादकारशब्दार्थ एव ब्रह्मशब्दार्थः । तदेतदुक्तमः इति ब्रह्मेति । अः इति पृथक्त्वेन वचनं तत्सममधिकं वा किमपि नास्तीति दर्शयितुम् । 'विवृतावपि सर्गः स्यात्संहितायां च यत्र हि । समानोत्तमहीनत्वमुच्यते वस्तुनोऽञ्जसे'ति शब्दनिर्णये । अः इति ब्रह्म पूर्णं वस्तूच्यते । तत्रागतमहमिति । तत्राकारस्य पूर्णवाचित्वेऽहमेव सोऽकारवाच्य इत्याह महिदासरूपो भगवान्नारायणः । अहमेक एव परिपूर्णः । अन्येषां सर्वेषां मदधीनत्वादल्पत्वादिति । मुक्तेभ्यः प्रलये लीनेभ्यश्च सर्ववस्तुभ्यः सदा विभिन्न एव भगवानिति दर्शयितुं च अः इति पृथग्वचनम् । तच्चोक्तं वाक्यनिर्णये । 'मुक्ता अपि न विष्णुत्वं यान्ति तत्समतामपि । आधिक्यं कुत एव स्यान्मुक्तानां मुक्तिदातृतः । कुत एव प्रलीनानां प्रलये तु तदात्मता । ब्रह्मशर्वेन्द्रपूर्वाणां मुक्तावपि न विष्णुता । यदा तदा तु संसारे क तद्रूपत्वमिष्यते । अन्योऽसौ सर्वतो विष्णुः स्वातन्त्र्याद्गुणपूर्तितः । सर्ववस्तुस्वभावस्य विरुद्धोरुस्वभावकः । पारतन्त्र्याल्पताऽज्ञानजनिनाशादिवर्जितः । अकारेण ततो विष्णुः संहितायां पदात्मना । बह्वृचोपनिषत्प्रोक्तस्तेनैव परमात्मना महिदासावतारेण सोऽहमेवंविधस्त्विति । मत्तोऽन्यो न हि पूर्णोऽस्ति यतोऽकारश्च पूर्णतां । वक्ति तस्मादकारोऽयं मामेव वदति स्फुटम् ।

नाभाववाच्यकारः स्यादर्थत्रययुतो यतः । एकार्थात्मा ह्यभावः स्यान्निषेधैकस्वरूपतः । अन्यता च निषेधश्च विरुद्धत्वमिति त्रयः । अकारार्था ह्यभावस्तु निषेधैकस्वरूपतः । एकदेशस्वरूपत्वान्नाकारेणैव भण्यते । किंत्वभाव इति त्वेव तेनाकारोदितो हरिरि'ति । न च निषेधस्वरूपे विरुद्धता चान्यता चास्तीत्येतावता पूर्णार्थता भवति । तदाऽर्थत्रयकल्पनस्य वैयर्थ्यात् । उक्तं हि शब्दनिर्णये । 'विरुद्धता निषेधान्यभावयुक्ते हि केवलः । अकारो वर्तते तेषामेकार्थात्मन्यभावके । वर्ततेऽभाव इत्येव न त्व इत्येव केवल' इति । तस्मान्नारायण एवाकारवाच्य इति सिद्धम् । 'यतोऽकारः सदा विष्णोर्वाचकत्वेन संस्थितः । तस्माद्वर्णत्रयात्माऽयं प्रणवोऽपि त्रयात्मकम् । हरिमेव सदा वक्ति नैवान्यं कश्चन कचित् । सृष्टिकर्ता ब्रह्मनामा योऽसृजच्चतुराननम् । अंतर्यामी विरिञ्चस्य सोऽकारार्थो जनार्दनः । वैकुंठलोक आस्ते स द्वितीयवपुषा हरिः । उकारवाच्यः स विभुर्नृसिंहो रुद्रनामकः । रौद्रत्वात्स शिवस्यापि स्रष्टा संहारकारकः । अन्तर्यामी शिवस्यापि मकारार्थः प्रकीर्तितः । एवं त्रियात्मकं विष्णुं प्रणवोऽयं त्रियात्मकः । एवं पृथगिवाचष्टे बिन्दुर्वक्त्यनिरुद्धकम् । प्रद्युम्नाद्यान्नादपूर्वाः सर्वान्नारायणात्मकान् । पद्मनाभादिका एव मूर्तीर्नारायणोत्तराः । प्रणवोऽयं वदत्यष्टौ तस्मान्नान्याभिधायक' इति तत्त्वसारे । 'षट्त्रिंशतिसहस्राणि बृहत्युक्थार्णगानि तु स्त्रीरूपाणि हरेस्तावदह्नामप्यभिमानिषु । पर्वरूपेषु रूपाणि पुमाकाराणि सर्वशः । एतैः पुरुषगैः रूपैर्बृहत्युक्थव्यवस्थितैः । कदाचिद्भगवान्विष्णुः पुमाकाराणि तानि च । कृत्वा पर्वगतान्येव स्त्रीरूपाणि विधाय च । तान्याप्नोति च पुंरूपैस्तैरेवाक्षरगानि च । स्त्रीरूपाणि जगन्नाथः प्राप्नोत्यात्मेच्छया प्रभुः । पुंरूपप्रमदारूपस्वरूपै रमते स्वयम् । एकीकृत्य च तान्येव द्विरूपो रमते तथा । स एव रमते मायां स्थितात्मस्त्रीतनौ हरिः ।

प्राणस्योत्पत्तिकामः सन्ननेच्छामारनामक' इत्यर्धनारीनारायणतन्त्रे । वायोरुत्पत्तिकामो मायां रमायां रमत इत्यनकाममारः । जीवस्थितेनाक्षरगेनाक्षरनाम्ना स्वरूपेण जीवाख्यसूर्यस्थितमहराख्यं स्वरूपमाप्नोति तेन चाक्षराख्यं स्वरूपमाप्नोति । यदक्षरादक्षरमेति युक्तमित्यस्य व्याख्यानरूपत्वाच्चैतदवसीयते । पुमांसं स्त्रियं च वदन्नेव न वदतीत्युक्तत्वादुभयात्मकं रूपं प्रतीयते । अस्त्रीपुमानिति ब्रुवन्नपि न वदतीत्युक्तत्वाच्च स्त्रीत्वं पुंस्त्वं च प्रतीयते विष्णोः । न च नपुंसकरूपं भगवतः कुत्रचिदुक्तम् । प्रसिद्धमेव च रूपद्वयम् । अतो नपुंसके वदन्नपि न वदतीति न तद्वदनुपज्यते । नपुंसकरूपे प्रमाणाभावादेव । लौकिकस्त्रीपुंविलक्षणत्वादस्त्री पुमानित्यपि वदन्निति भवति । 'स्त्रीपुंरूपद्वयं विष्णोर्न तृतीयं कथञ्चन । साक्षान्नपुंसकस्तस्मान्मुक्तिभागी न तु क्वचिदि'ति ब्रह्मांडे । न च रक्ष इति नपुंसकशब्दमात्रेण रावणादयो नपुंसका भवन्ति । भवतीतिपदाभावादनकाममार इति भगवन्नामैवेति ज्ञायते । 'ऋष ज्ञान इति ह्यस्माद्धातोः सर्वज्ञ एकराट् । वेदद्रष्टा परमऋषिर्हयास्यः पुरुषोत्तमः । मन्त्राणां प्रथमो द्रष्टा सर्वेषां यत एव तु । ऋषिणोक्तमिति प्राहुर्मन्त्रोक्तं ब्राह्मणान्यतः । तत्प्रसादाद्धि तपसा पश्चान्मन्त्रान्प्रपेदिरे । ब्रह्माद्या ब्राह्मणं पश्चात्तैर्दृष्टमृषिभिः पृथक् । मन्त्राश्चोपनिषच्चैव नाकृत्वा सुमहत्तपः । प्रथमं तद्धयास्येन दृष्टं केनचिदीक्ष्यते । विना पृथक्तपो-

---

तद्वा इदं बृहतीसहस्रं संपन्नं तस्य वा एतस्य बृहतीसहस्रस्य संपन्नस्य षट्त्रिंशतमक्षराणां सहस्राणि भवन्ति तावन्ति पुरुषायुषोऽह्नां सहस्राणि भवन्ति जीवाक्षरेणैव जीवाहराप्नोति जीवाह्ना जीवाक्षरमित्यनकाममारोऽथ देवरथस्तस्य वागुद्धिः श्रोत्रे पक्षसी चक्षुषी युक्ते मनः संग्रहीता तदयं प्राणोऽधितिष्ठति तदुक्तमृषिणाऽऽतेन यातं मनसो जवीयसा निमिषश्चिज्जवीयसेति जवीयसेति ॥ ८ ॥ इत्यैतरेयोपनिषत्सु द्वितीयारण्यके तृतीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ३ ॥

दृश्येद्ब्राह्मणं मुनिभिर्यतः । मन्त्राश्चोपनिषच्चैव ब्राह्मणादुत्तमास्ततः । तत्राप्युपनिषच्छ्रेष्ठा युक्तावस्थाधिगम्यत' इत्यादि प्रमाणविवेके । तेन रथेनाध्यात्मशरीराख्येनाधिदैवं रथरूपेण । ऋभव इत्यत्र देवानां साधारणं नाम । 'आदित्या वसवो रुद्रा विश्वे ऋभव इत्यपि । सर्वदेवसमाख्या च द्वादशाष्टादिकेष्वपी'ति शब्दनिर्णये । 'निर्मितो दैवतैः सर्वैर्विष्णुना वायुना सह । अधिष्ठितो रथो दिव्यः सोऽध्यात्मं देहनामकः । सम्यग्योगो यदा तस्य मनोवाक्कर्मभिर्भवेत् । देहाख्यस्य रथस्यैव तदा नारायणात्प्रभोः । विविधं वासवत्वात्तु विवस्वन्नामकाञ्छुभं । संसारवारकं ज्ञानं दिवो दुहितृनामकम् । विष्णुतत्त्वापरोक्षाख्यमहनी द्वे च शोभने । ज्ञानावस्था मुक्त्यवस्थेत्युभे एवाहनी परे । जायन्ते देवतास्त्वेषां भारती वायुरेव च । जीवन्मुक्तेश्च मुक्तेश्च दाता रूपद्वयी प्रभुः । सर्वस्त्रीणामुत्तमत्वाद्द्यौर्नामा श्रीरुदाहृता । दुहिताऽस्या भारती तु नित्याहेयस्वरूपतः । अहरित्युच्यते वायुर्ज्ञानात्मत्वात्तथैव च । अधिदैवे रथेऽप्येते विष्णोर्लक्ष्म्यां प्रजज्ञिरे । रथेन तेन देवेशौ विष्णुवायू जगत्पती । आयातमिति हैवैतौ प्रार्थयेद्यज्ञकर्मणि । अन्यथाप्यर्थयेदेतौ ज्ञानेच्छुः पुरुषः सदा । जपेन्मन्त्रद्वयं नित्यमातेन निमिषस्तथा । रक्षणं वां समीपे स्यान्मनस्यध्यात्ममेव च । हयास्यत्वाच्चाश्विनौ तावित्याह परमाश्रुतिः । इन्द्राग्नेयादिकाश्चैवं सर्वे मन्त्रा हरिं परम् । वदन्ति मुख्यतो नान्यं सर्वनामानमच्युतम् । अथवा वायुदेवस्थं पृथक्संस्थं च केशवम् । मन्त्रो द्विवचनो वक्ति तथा बहुवचस्त्वपी'त्याद्यैतरेयसंहितायाम् । सुर्व ददत इति सुदिने । विवस्वतो विष्णोः सकाशाद्दिवो दुहिता अहनी च जायन्ते । अहनी इति द्विवचनेन द्वित्वे सिद्धेऽप्युभे इति वचनमध्यात्माधिदैवतयोरुभयोरपि वचनार्थम् । न च सूर्यरथोऽत्र वर्ण्यते । न चाहोरात्रे अहनी इत्युच्येते । सूर्यस्याश्विनामाभावात्

सप्ताश्वत्वाच्च तद्रथस्य । चतुरश्वत्वं चात्रोच्यते । श्रोत्रे पक्षसी चक्षुषीयुक्ते इत्यध्यात्मसम्बन्धाच्च। न च रात्रौ सुदिनमितिप्रयोगो दृष्टः। असुदिनस्यापि तत एव जातत्वाद्व्यर्थविशेषणता च । अस्मिन्पक्षे तु लौकिकाहव्यावृत्त्यर्थं सुदिने इति युज्यते । जीवन्मुक्तिश्च मुक्तिश्च हि मुख्ये सुदिने । 'स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजत' इति ज्ञानावस्थायां मुक्तौ भोगबाहुल्यकारणत्वात्सापि मुक्तिवत्सुदिनम् । न हि मुक्तावाधिक्यार्जनमस्ति । 'न हीयते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्धत' इति वचनात् । अतो ज्ञानोत्पत्तिसमनन्तरमेव मुक्तौ न पुनरार्जनमस्तीति किञ्चित्कालं ज्ञानित्वेनावस्थानमपि सुदिनमेव । ज्ञानात्पूर्वं तु पतनसंशयादेव न सुदिनम् । न चाश्विरथो वर्ण्यते । न ह्यश्विरथयोगादहनी जायेते । एकरासभयुक्तो हि तद्रथः । 'तद्रासभो नासत्या सहस्रमि'ति वचनात् । न च विवस्वच्छब्दोऽश्विनोर्विद्यते । 'यो देवानां नामधा एक एवे'ति विष्णोः सर्वनामानि प्रसिद्धानि च । 'युजो युक्ता अभि यत्संवहन्ती'त्यादिना तस्यैव प्रस्तावाच्च । अतो विष्णुरेव मुख्यतः सर्वनामोक्त इति सिद्धम् ॥ ८ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्ये द्वितीयप्रघट्टके तृतीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ३ ॥

ॐ ॥ 'एको नारायणस्त्वासीत्प्रलये रमया सह । नित्याततगुणत्वात्स आत्मेति श्रुतिषूदितः । इदं सर्वमपेक्ष्यासौ कालतो गुणतस्तथा । अग्र्य एव समस्तेभ्यस्तद्वशत्वाद्रमापि सा । विद्यमानापि नाग्रस्था गुणैरूना ततो यतः । न ब्रह्मा न शिवश्चासीन्नैवान्यच्च मिषत्कचित् । सुप्तास्तत्र यतो जीवाः सर्वे ब्रह्मशिवादिकाः । असुप्तश्रीश्च मुक्ताश्च स्वतन्त्रोन्मेषवर्जनात् । अनुन्मेषा एव तेऽपि स्वतन्त्रोन्मे

हरिः ॐ ॥ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किञ्चन मिषत्स

एकराट् । नारायणो न चान्योऽस्ति पूर्णोन्मीलद्गुणात्मकः । पराधीनेन वित्तेन भुंजन्नपि हि भिक्षुकः । वित्तवानिति नैवोक्तस्तथा श्रीर्मुक्तिगा अपि । मिषन्तोऽप्यन्यतन्त्रत्वान्न मिषन्तः कथञ्चन । सर्वदाप्येक एवायं स्वतन्त्रो नापरः कचित् । कालाग्र्यत्वं वक्तुमस्य प्रलये स्थितिरुच्यते । स ऐच्छद्भगवान्विष्णुः स्रष्टुं लोकाभिमानिनः । लोकाभिधानवद्देवाञ्जडलोकांश्च शाश्वतः । स लोकेभ्यः पूर्वतनानाख्यान्महदादिकान् । ब्रह्मशर्वादिकान् सृष्ट्वा जडैस्सह जनार्दनः । दिवमाकाशमुर्वीं च ससृजेऽथ द्विसप्तकान् । इति सृष्ट्वा स लोकांस्तु पुनस्तानेव लोकपान् । अन्डान्तः स्रष्टुमैच्छच्च तेषां पूज्यत्वसिद्धये । अब्नामकेभ्यस्तेभ्यः स पूर्वसृष्टेभ्य एव तु । सर्वजीवाधिकत्वात्तु ब्रह्माणं पुरुषाभिधम् । अंशेनोद्धृत्य रुद्राद्यैः सह चैनमयोजयत् । तथैव चेतनानाञ्च भागानुद्धृत्य पिण्डवत् । चेतनाचेतनं राशिमेकस्थं विदधे प्रभुः । पुनरैच्छज्जगन्नाथस्तस्याङ्गोत्पत्तिमच्युतः । अण्डवन्मुखमस्यासीत्प्रथमं तु शिरोऽभिधम् । भिन्नमास्यं पुनस्तस्य विष्णोरेवेच्छया प्रभोः । तत्र वाङ्नामकं रूपं वह्नेरासीत्पुरातनम् । तस्यैवाथ द्वितीयं च यदग्निरिति गीयते । तथैव नासिकातोऽभून्मुख्यवायोः सुतो मरुत् । प्राणो वायुरिति द्वेधा चक्षुषोऽभूत्तथा रविः । द्विरूप एव कर्णाभ्यां

ईक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमांल्लोकानसृजताम्भो मरीचीर्मरमापोऽदोऽम्भः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठान्तरिक्षं मरीचयः पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आपः स ईक्षतेमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्च्छयत्तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथाऽण्डं मुखाद्वाग्वाचोऽग्निर्नासिके निरभिद्येतां नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुरक्षिणी निरभिद्येतामक्षीभ्यां चक्षुश्चक्षुष आदित्यः कर्णौ निरभिद्येतां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राद्दिशस्त्वङ्निरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो हृदयं निरभिद्यत हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमा नाभिर्निरभिद्यत नाभ्या अपानोऽपानान्मृत्युः शिश्नं निरभिद्यत शिश्नाद्रेतो रेतस आपः ॥ १ ॥

मित्रधर्माप्यवित्तपाः । दिग्देवता द्विरूपेण बभूवुः सर्व एव च । हृदयाद्गरुडानन्तशिवचन्द्राः पृथक्पृथक् । मनो बुद्ध्यभिमानाश्च तन्नामानश्च जज्ञिरे । त्वचश्च रोमनामानो वृक्षनामान एव च । द्विविधाः पारिजाताद्या बभूवुर्ब्रह्मदेहतः । हस्ताभ्यां द्विविधः शक्रः पद्भ्यां तत्सूनुरेव च । यज्ञस्त्वजनि पायोश्च यमो निर्ऋतिरेव च । रेतोम्नामा द्विरूपस्तु शिव एव च गुह्यतः । अपानो मृत्युरिति च मुख्यो नाभेस्तु मारुतः ॥ १ ॥

एवं रूपद्वयेनापि स्तुवन्तो विष्णुमव्ययम् । दिव्याम्बराः कुण्डलिनः प्राविशन्नुदकार्णवम् । तदाऽशनापिपासाख्यं द्विरूपं मारुतं पुनः । तस्मिन्देवसमूहे तु विष्णुः प्रावेशयत्प्रभुः । तेऽब्रुवन्देहि नो वासं यत्र चान्नमदामहे । गोरूपमेभ्यो ब्रह्माणं ददौ नारायणः प्रभुः । तत्र प्रविश्य ते देवा नालमित्यब्रुवन्पुनः । अश्वरूपं विरिञ्चश्च पुनरेवावदत्प्रभुः । तद्रूपेऽपि प्रविश्यैव नालमित्यब्रुवन्पुनः । पूर्वसृष्टं पुमाकारं ब्रह्मणोऽदात्पुनर्हरिः । तद्दृष्ट्वैवालमित्यूचुर्विशतेति स चाब्रवीत् । विविशुश्च यथोत्पन्नाः सर्वे देवाश्चतुर्मुखम् । अशनापिपा-

---

ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन्महत्यर्णवे प्रापतंस्तमशनापिपासाभ्यामन्ववार्जत्ता एनमब्रुवन्नायतनं नः प्रजानीहि यस्मिन्प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ताभ्योऽश्वमानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अब्रुवन्सुकृतं बतेति पुरुषो वाव सुकृतं ता अब्रवीद्यथायतनं प्रविशतेत्यग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशद्दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्नोषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशंश्चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशन्मृत्युरपानो भूत्वा नाभिं प्राविशदापो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशंस्तमशनापिपासे अब्रूतामावाभ्यामभि प्रजानीहीति ते अब्रवीदेतास्वेव वां देवतास्वाभजाम्येतासु भागिन्यौ करोमीति तस्माद्यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते भागिन्यावेवास्यामशनापिपासे भवतः ॥ २ ॥

सामानी तु द्विरूपो मारुतोऽवदत् । कुर्वाज्ञामावयोश्चैव यथा त्वच्छासनानुगौ । नित्यं भवावेति हरिः सर्वत्र प्रविशेत्यमुम् । आह तस्माद्देवतानां सर्वासां भागभुञ्जरुत् । एक एव प्राणनामा नाभिस्थोऽपि स एव तु । अशनापिपासापानश्च मृत्युश्चेति चतुर्विधः । एक एव महान्वायुः सर्वदेवेषु संस्थितः ॥ २ ॥

पुनरैच्छत्केशवोऽसावन्नमेभ्यः सृजा इति । अब्आख्या देवताः एवं सृष्टा ब्रह्मादिकाः पुनः । ददर्श सुविशालाभ्यां नेत्राभ्यां पुष्करेक्षणः । तद्दर्शनात्तदिच्छातस्तासां देहोऽभवत्पृथक् । सर्वासामपि देहैकदेशेभ्यो मिलितं शुभम् । सर्वैरधिष्ठितं चैव विरिञ्चेन विशेषतः । दिव्यावयवसम्पन्नमेकमेव सुलोचनम् । भोग्यभोक्त्रात्मना नास्ति तस्य दुःखं कथञ्चन । ते हि देवाः स्वयं भोग्याः स्वयं भोक्तार एव च । क्रीडन्ते मोदिनो नित्यं तथाप्यन्नात्मकस्त्वसौ । क्रीडयाऽपाक्रमत्किञ्चित्तं तदाऽसौ चतुर्मुखः । अत्तुं वागादिभिः सर्वैरैच्छन्नाप्यशकत्तदा । जानन्नपि क्रीडयैव तारतम्यं प्रकाशयन् । एवं चकार मायां स क्वाज्ञानं लोककर्तरि । क्षुत्पिपासादयश्चैव देवानां भोगसाधकाः ।

स ईक्षतेमे नु लोकाश्च लोकपालाश्चान्नमेभ्यः सृजा इति सोऽपोऽभ्यतपत्ताभ्योऽभितप्ताभ्यो मूर्तिरजायत या वै सा मूर्तिरजायतान्नं वै तदेतत्सृष्टं पराङ्त्यजिघांसत्तद्वाचाऽजिघृक्षत्तन्नाशक्नोद्वाचा गृहीतुं स यद्धैनद्वाचाग्रहैष्यदभिव्याहृत्य हैवान्नमत्रप्स्यत्तत्प्राणेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोत्प्राणेन गृहीतुं स यद्धैनत्प्राणेनाग्रहैष्यदभिप्राण्य हैवान्नमत्रप्स्यत्तच्चक्षुषाऽजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्चक्षुषा गृहीतुं स यद्धैनच्चक्षुषाग्रहैष्यद्दृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्छ्रोत्रेण गृहीतुं स यद्धैनच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तत्त्वचाऽजिघृक्षत्तन्नाशक्नोत्त्वचा गृहीतुं स यद्धैनत्त्वचाग्रहैष्यत्स्पृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तन्मनसाऽजिघृक्षत्तन्नाशक्नोन्मनसा गृहीतुं स यद्धैतन्मनसाग्रहैष्यद्ध्यात्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तच्छिश्नेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्छिश्नेन गृहीतुं स यद्धैनच्छिश्नेनाग्रहैष्यद्विसृज्य हैवान्नमत्राप्स्यत्तदपानेनाजिघृक्षत्तदावयत्सैषोऽन्नस्य ग्रहो यद्वायुरन्नायुर्वा एष यद्वायुः स ईक्षत कथं न्विदं मदृते स्यादिति स ईक्षत

न तु पीडाकरास्तेषामैश्वर्यादिगुणोन्नतेः । अन्नमूर्तिं ततो ब्रह्मा
प्रधानेनैव वायुना । अपानाख्येनात्तुमैच्छत्तदैवाशकदाशु सः ।
तस्माद्ब्रोक्तैक एवासौ सर्वस्यान्नस्य मारुतः । तत्प्रसादात्परेऽश्नन्ति
किञ्चित्किञ्चिन्न चाखिलम् । आयूरूपोऽखिलानां च देवानां वायुरे
हि । अन्नदेवस्य चायुः स तस्माद्देवोत्तमो मरुत् । आयुःशब्दो ज्ञान
वाची गतिवाची च यत्ततः । चेष्टामोक्षज्ञानदाता सुराणां मारुतस्ततः ।
अन्योऽन्यगुणदातृत्वात्समानौ ब्रह्ममारुतौ । तस्मान्मोक्षे सुखे ज्ञाने
विष्णुभक्त्यादिकेष्वपि । सर्वेभ्यश्चाधिकौ तौ हि तयोर्विष्णुः परस्सद
देवतानां प्रवेशात्तु पूर्वमेव जनार्दनः । इत्थमैक्षत देवेशो ब्रह्माद्य
यदि मां विना । क्रियादिषु समर्थाः स्युर्न मे विष्ण्वभिधा भवेत् ।
सर्वचेष्टयितृत्वाच्च विशिष्टबलतस्तथा । विष्णुरित्यभिधा मह्यं सा न
युक्ता दिवौकसाम् । स्वतन्त्रत्वे ततः सर्वे मद्वशा एव नान्यथा
तस्मादेषां प्रवृत्त्यर्थं प्रवेक्ष्ये सह वायुना । इति मत्वा विरिञ्चस्
शरीरं प्रविवेश सः । मूर्धन्यनाड्या प्रथमं ब्रह्मवायुसमन्वितः । अग्न्या
दयस्ततः पश्चात्प्रविष्टास्तन्नियोजिताः । प्रपदाभ्यां तथान्येन रूपे
प्रविवेश सः । बिभर्ति देहं तेनैव मूर्धाविष्टेन चेष्टयन् । नारायणं
वासुदेव इति द्वेधा व्यवस्थितः । मूर्धाविष्टो वासुदेवस्तस्य चावसथ

कतरेण प्रपद्या इति स ईक्षत यदि वाचाऽभिव्याहृतं यदि प्राणेनाभि
प्राणितं यदि चक्षुषा दृष्टं यदि श्रोत्रेण श्रुतं यदि त्वचा स्पृष्टं यदि
मनसा ध्यातं यद्यपानेनाभ्यपानितं यदि शिश्नेन विसृष्टमथ कोऽहमि
स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत सैषा विदृतिर्ना
द्वास्तदेतन्नांदनं तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना अयमावसथोऽय
मावसथोऽयमावसथ इति स जातो भूतान्यभिव्यैख्यत्किमिहान्यं वा
दिषदिति स एतमेव पुरुषं ब्रह्मततममपश्यदिदमदर्शमितीँ ३ तस्मादिदं
नामेदन्द्रो ह वै नाम तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्ष
प्रिया इव हि देवाः परोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥ ३ ॥ इत्यैतरेयोपनिषत्
द्वितीयारण्यके चतुर्थोऽध्यायः ॥ २ ॥ ४ ॥

स्त्रयः । अक्षि कण्ठो हृदित्येव त एव स्वप्ननामकाः । आप्नोत्यत्र स्वयं
विष्णुरतः स्वप्नाः प्रकीर्तिताः । अनिरुद्धादिरूपेण त्रिधा तेषु व्यवस्थितः ।
दाताऽवस्थात्रयस्यास्य जीवस्य क्रमशो विभुः । सुषुम्नायां वासुदेवो मूर्धन्येव
व्यवस्थितः । तस्यामेव ब्रह्मनाड्यां स्थितो नारायणः प्रभुः । स एव
भगवान्विष्णुः प्रादुर्भावात्मना पुनः । जातो मत्स्यादिरूपेण सर्वभूतेषु
चाविशत् । असुराणां निहन्तारं ज्ञानादिगुणदं तथा । चेष्टाप्रदं च
भूतेषु न मदन्यं वदत्यपि । इति मत्वा जगन्नाथो दैत्यनिग्रहणेच्छया ।
ज्ञानदानार्थमपि तु प्रादुर्भूतो भुवि प्रभुः । तथा जीवेषु सर्वेषु प्रविष्टः
प्रेरणेच्छया । को ह्यन्यस्तमृते विष्णुमेतत्कर्म करिष्यति । स सर्व-
गुणसम्पूर्णं सर्वगं नित्यमव्ययम् । एतदेवस्वरूपं स त्वपश्य-
दवतारगम् । तस्मात्सर्वावताराश्च सर्वजीवेषु संस्थिताः । प्रादुर्भावाः
सर्वगुणैः पूर्णा एव सदा स्थिताः । पश्यन्ति च तथा नित्यं निर्दोषोरु-
गुणसंविदा । गुणपूर्णस्वरूपस्य त्वापरोक्ष्येण दर्शनात् । सर्वदैव ह्यसौ
विष्णुरिदिन्द्रो नामतो मतः । ब्रह्मादीनां हि सर्वेषां तत्प्रसादेन
जायते । जानन्ति न स्वतस्तेन नेदन्द्रास्ते प्रकीर्तिताः । रमाऽपि
तत्प्रसादेन जानाति किमुतापरे । अल्पज्ञाना अल्पगुणा अल्पानन्दाश्च
तेऽखिलाः । रमाजशंकरेन्द्राद्यास्तेनानिन्द्राः क्रमेण ते । पापैरज्ञाततां
देवा मानयन्ति सदात्मनः । हर्षेण तेन विष्णुः स इन्द्र इत्यभिशब्द्यते ।
नेदन्द्रताऽसुरादीनां ज्ञायेतेति श्रुतिर्हरिम् । इन्द्र इत्येव वदति
पारोक्ष्येणोरुसद्गुणमि'त्याद्यैतरेयसंहितायाम् । आततगुणत्वादात्मा
नारायणः । ब्रह्मपन्थाः सत्यं कर्मेति तस्यैव पञ्चरात्रप्रसिद्धैरेव
नामभिरारब्धत्वाच्च । 'मुख्यतः कर्मनामा तु प्रादुर्भावात्मको हरिः ।
अनिरुद्धतनुश्चैव तत्र ह्यमितचेष्टितः । कर्माभासा जीवसङ्घाः सत्यं
प्रद्युम्ननामकः । सङ्कर्षणो हरिः पन्था ब्रह्मोक्तो वासुदेवक' इत्यादि
नामनिर्णये । 'मत्सीन्द्रमिन्दो पवमान विष्णुमि'त्यादिश्रुतौ तस्मिन्नेव

तु महदादीनां सर्वेऽपि ह्यभिमानिनः। पूर्वस्य प्रतिबिम्बश्च चरमस्तत्सुतस्तथा। तद्वशाश्चाखिला विष्णोर्न विष्णुः कस्यचिद्वशे। महदादिमानिनश्चैते जातास्तैः सह सर्वशः। एते लोका इति प्रोक्ता लोकानामभिमानिनः। त एव लोकपालाश्च यदा पश्चात्प्रजज्ञिरे। पश्चाज्जातैर्हि रूपैस्तैर्लोकस्थान्पालयन्त्यलमि'त्यादि तत्त्वसारे। अमूर्च्छयत् मूर्तमकरोत्। ःअग्निर्वाग्भूत्वेत्यादिना पश्चादैक्यप्रतीतेरेकस्यैव रूपद्वयं तदिति प्रतीयते। प्रजानीहि प्रकर्षेणानुजानीहि। अन्नदेवता च सर्वदेवतायुक्तो विरिञ्च एव। ग्रसनं चैतस्मिन्प्रवेश एव न तु पीडा तस्य। एक एवा हि ब्रह्मा भोक्तृभोज्यत्वेन स्थितो भोज्यरूपेणैकीभूयातितरां मुमोदेत्यर्थः। देवानामुपद्रवाभावाद्भोक्तृत्वशक्तियोजनमेवाशनापिपासाभ्यामन्ववार्जनम्। वायुरेव च भोक्तृत्वशक्तिरूपः। यदि वागादीनामेवाभिव्याहरणादिशक्तिः स्यान्मां विना तर्हि विष्णुत्वं न मम स्यात् तस्मात्कोऽहं भवानीत्याक्षेपः। विशेषेण प्राणयति सर्वान्सर्वेभ्यो विशिष्टश्चेति हि विष्णुः। णकारो बलं षकारः प्राण आत्मेति व्याख्यान्नात्। तस्मान्मत्प्रेरिता एवैते अभिव्याहारादिशक्ता इत्यभिप्रायः। पूर्णानन्दस्वरूपत्वान्नन्दनो भगवान्। प्रादुर्भावरूपेण जातोऽपि भगवान् सर्वभूतान्यभितः सर्वकालेषु विशेषेण पश्यत्येव। इह भूतेषु मत्तोऽन्यं प्रवर्तकं वदेत्किमित्याक्षेपः। अहमेव स्वतन्त्रः परिपूर्णगुण इत्ति कृष्णराघवादिसर्वावताररूपोऽपि सर्वदाऽनुभवत्येव। 'नायं दशरथाज्जातो न चापि वसुदेवतः। क्वास्याज्ञानं कुतो दुःखं प्रादुर्भावेष्वपि प्रभोः। प्रादुर्भूतश्चिदानन्दशरीरो राघवः स्वयम्। स्तम्भाद्वा नररदेहाद्वा नैवास्य प्राकृती तनुः। दैत्यानां मोहनार्थाय सोऽज्ञानाद्यं प्रकाशयेत्। पूर्णचित्सुखरूपोऽपि सदा सर्वावतारग' इत्यादि स्कान्दे। एतमेव पुरुषं व्यासकृष्णकपिलराघवादिरूपं ततममपश्यत्। ततमं परिपूर्णतमं ब्रह्माऽपश्यत्। इदं मे स्वरूप-

मदर्शमेवाहमिति। रङ्गस्त्ववधारणे। 'रङ्गोवधारणे चैव संवादे च प्रयुज्यत' इति पदविवेके। अपश्यदित्यत्र नातीतकालत्वं विवक्षितम्। अभिव्यैख्यदित्यभिशब्दस्यानुषङ्गात्। अपश्यत्पश्यतीति चैककालसम्बन्धं विना वक्तुमशक्यत्वात्तथा प्रयोगः। 'प्रयोग एककालीनः सर्वकालेऽनुषज्यते। ददर्श विष्णुरित्यादौ नित्यचिद्रूपतो हरे'रित्यादि तत्त्वे। परोक्षप्रिया इवेत्यसुराणां सम्यग्दर्शनेन पतनं देवानां प्रियं तथाप्यपरोक्षदर्शिन्येव प्रीतिं कुर्वन्तीतीवशब्दः ॥३॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्ये द्वितीयप्रघट्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥ २ ॥ ४ ॥

॥ ॐ ॥ 'अयं नारायणो देवः पुरुषे प्रथमं विशेत्। अन्नमोऽन्नेन सहितस्तस्मिन्रेतस्त्वमागते। तस्मिंस्थितं स्वरूपं स पुरुषस्थो बिभर्त्यजः। तद्रूपं रेतसा साकं स्वयं पुंसि स्थितो हरिः। स्त्रियां सिञ्चति तस्यैव स्थानान्तरगतेः प्रभोः। प्रथमं जन्मविष्णोस्तु स तस्या अङ्गवत्प्रभुः। नैनां हिनस्त्यानुकूल्यात्सा पुत्रं भावयत्यथ। पुत्रस्य भावना सैव तद्गत्वाद्धरिभावना। सम्भावितव्या सा चैव भर्त्रा पुत्रश्च सादरम्। सम्भावनं कुमारस्य जानतः केशवे भवेत्। तस्येत्यर्पणमात्रेण पूजितो हि भवेद्धरिः। पुत्रस्थस्य हरेः पूजां कुर्वतः पृथिवीस्थितिः। स्वर्गस्थस्यापि भवति पुत्रपुण्यं यतोऽखिलम्। अत्यल्प-

॥ हरिः ॐ ॥ (अपक्रामन्तु गर्भिण्यः) ॥ पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति यदेतद्रेतस्तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजस्सम्भूतमात्मन्येवात्मानं बिभर्ति तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनज्जनयति तदस्य प्रथमं जन्म तत्स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमङ्गं तथा तस्मादेनां न हिनस्ति साऽस्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं स्त्री गर्भं बिभर्ति सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति स यत्कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयत्यात्मानमेव तद्भावयत्येतेषां लोकानां सन्तत्या एवं सन्तता हीमे लोकास्तदस्य द्वितीयं जन्म सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः

पुण्यभाक्स स्यान्नार्चयेत्केशवं यदि । पृथिव्यां जन्म पुत्रस्य द्वितीय
विष्णुजन्म हि । एतद्रूपं निधायैव जीवार्थे धर्मकर्तवे । पितृस्थेन त
रूपेण गच्छत्यन्यत्र केशवः । पितुरन्यत्र जननं तृतीयं जन्म तद्धरेः ।
अन्तर्यामितयैवं हि सर्वजीवेषु संस्थितम् । सर्वदोषोज्झितं विष्णुं
कर्तारं सर्वकर्मणाम् । नित्यानन्दं स्वतन्त्रं च सर्वज्ञं सर्वतोऽधिकम् ।
यो वेद देहबन्धात्स विमुक्तो नित्यमुत्तमान् । भोगान्भुङ्क्ते यथायोग्य-
मिति वेदानुशासनमि'त्यैतरेयसंहितायाम् । नात्र जीवोत्पत्तिमात्र
मुच्यते । न हि जीवोत्पत्तिमात्रपरिज्ञानादमृतत्वं भवति । ज्ञातमेव
सर्वैः पितापुत्रसम्बन्धमात्रं पश्वादिभिरपि । 'गर्भे नु सन्नन्वेषामवेद-
महं देवानां जनिमानि विश्वे'त्युक्तार्थे उदाहृतमन्त्रे देवजन्मकथनाच्च ।
विष्णुर्हि परमो देवः । तेनैव सह सर्वेऽपि देवा जीवदेहजनने
जायन्त इव । शरीरप्राप्तिरेव हि जन्मान्येषामपि । अयमेव विशेषो
देवानां दुःखाभोगः । स्वातन्त्र्यं च विष्णोः । आत्मन्येवात्मानं
बिभर्ति आत्मानमेव तद्भावयतीत्याद्यात्मशब्दश्च मुख्यतो विष्णावेव
युज्यते । णकारो बलं षकारः प्राण आत्मेति विष्णुशब्दार्थैक-
देशवाचित्वाच्चात्मशब्दस्य । एतया द्वारा प्राप्यतेति तस्यैव
शरीरप्रवेशस्य प्रस्तुतत्वाच्च । जीवशरीरं परित्यज्यान्यत्रगमनमात्रं
विष्णोरप्यस्तीति प्रैतीत्युक्तेऽप्यविरोधः । कृष्णराघवादिस्वरूपमेव
ह्यसौ न परित्यजति । 'कृष्णो ह्यत्यक्तदेहोऽपि त्यक्तदेहवदेव

कर्मभ्यः प्रतिधीयतेऽथास्यायमितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति स
इतः प्रयन्नेव पुनर्जायते तदस्य तृतीयं जन्म तदुक्तमृषिणा गर्भे नु
सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा ॥ शतं मा पुर आयसीर-
रक्षन्नधः श्येनो जवसा निरदीयमिति गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव
एवमुवाच स एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्व उत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके
सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत्समभवत् ॥ १ ॥ (यथास्थानं गर्भिण्यः)
इत्यैतरेयोपनिषत्सु द्वितीयारण्यके पञ्चमोऽध्यायः ॥ २ ॥ ५ ॥

च । लोकानां दर्शयामास स्वरूपसदृशाकृतिम् । येनरूपेण
...मादीन् जज्ञे तद्रूपमेव हि । पूज्यतेऽद्यापि शर्वाद्यैर्निर्मितान्या
...ाकृतिः । स्वर्गारोहणकाले तु जनास्तेनैव मोहिताः । यत्तद्रूपं
...ं विष्णोर्दृष्टं सर्वजनैर्भुवि । अद्यापि तद्देवलोके पूज्यते सर्वदैवतै-
...रि'त्यादि स्कान्दे । 'प्रदर्श्यातप्ततपसामवितृप्तदृशां नृणाम् । आदाया-
...रधाद्यस्तु स्वबिम्बं लोकलोचनमि'ति च भागवते । प्रेतां यज्ञस्य
...भुवेत्यादिवत्प्रकृष्टगतिवाच्येवायं शब्दः । प्रकृष्टगतित्वादेव च
...रणेऽपि प्रयुज्यते । एषामवेदमहमित्यत्रापि जीवभेद एवोक्तः ।
अन्यथा मम जनिमानीत्येवोच्येत । व्यर्थता चैषामित्यादि विशेष-
...णानाम् । अवेदमित्यनेनैव स्वस्य सिद्धत्वादहमित्यप्यहेयत्वेनेति
क्रियाविशेषणम् । जन्म जानन्नपि देवानां दुःखादिहेयरहितत्वेन
...जानामीत्यर्थः । तस्मादहं मनुरित्यादावप्यहेयगुणं भगवन्तमेवाहं-
शब्दो वक्ति । सर्वान्तरत्वात्तस्मिन्नेवाभवमित्युत्तमपुरुषशब्दोऽपि सर्वो
वर्तते । 'अहेयत्वादहं विष्णुः स तु सर्वान्तरत्वतः । अस्य स्मीत्यादिभिः
शब्दैरुच्यतेऽन्योऽपि जीवत' इति ब्रह्मवैवर्ते । न च मूढव्यवहार एव
वेदनिर्णयाय भवति । किं तु सर्वेषामनुभवो युक्तयश्च वाक्यान्तरं च
निर्णयकारणम् । तस्मात्सर्वजीवादिभ्योऽन्यः सर्वोत्तमो विष्णुरेवा-
...क्तः । 'न वेदेषु पदं किञ्चिद्वर्णो वा व्यर्थ इष्यते । यथायोग्यं
...र्थभेद ऊह्यः सर्वत्र वेदिभिरि'ति शब्दनिर्णये । 'शब्दा रेतोन्न-
मित्याद्या अपि तत्र गतं हरिम् । वदन्त्यविष्णुवाची हि न शब्दः
कश्चिदिष्यत' इति च । भावयति सम्भावयति । सोऽग्र एव सोऽग्रयो
विष्णुरेव । पुत्रसम्भावनमपि तत्रस्थं विष्णुं सम्भावयामीति तत्तस्यैव
भवति । एवं भावयतामेवैष पन्था उरुगाय इत्याद्यपि । तं पश्यन्ति
...त्र इत्याद्यपि दिव्यपश्वादीनामेव । अन्येषां स्वभावप्रवृत्तिः । ता
... देवताः शतं पुर आयसीर्ज्ञानिन्यो विशेषतः । अय पय गताविति

धातोः । मानुषानपेक्ष्य पूर्णत्वात्पुरः । विष्णुर्मुख्यत एव पूर्णः । न च शरीरैर्जीवो रक्षितः । मुख्ये युज्यमाने च नामुख्यार्थः कल्प्यः । शमस्य विद्यत इति शी विष्णुः पूर्णानन्दत्वात् । स एव ज्ञानत्वाद्यश्चेति श्यः । सोऽस्य जीवस्येन इति श्येनः । विष्णुं स्वामिनं ज्ञात्वेत्यर्थः । निरदीयं निष्क्रम्यातीतोऽस्मि गर्भवासं स्वरानन्दो विष्णुरत्रग इति स्वर्गलोको विष्णुलोकः । अमृतः सन्सर्वान्कामानाप्त्वा तानेव सर्वान्कामान्समभवदनुभवति । अपेक्षितवस्तुस्वीकार आप्तिः सम्भवो भोगः । तान्समभवत्ततो मनुष्या अजायन्तेत्यादिवत् । मुक्त्यनन्तरमेव ह्यनुपचरितसर्वकामावाप्तिः । मुख्य एव चार्थः स्वीकार्यः । अमुक्तानां विष्णुलोकगानामपि न सर्वकामावाप्तिः । जयविजयादीनामप्रियदर्शनात् । अतोऽमृतः सन्सर्वान्कामानाप्त्वेत्यर्थः । 'मुक्तः कामानवाप्नोति भुङ्क्ते चैव यथेष्टतः । सर्वानपि निरातङ्कः सर्वदा च हरेर्वश' इति सत्तत्त्वे ॥१॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्ये द्वितीयप्रघट्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥ २ ॥ ५ ॥

॥ ॐ ॥ 'अयं विष्णुर्हि किंरूप उपास्योऽस्माभिरच्युतः । इत्यपृच्छद्रमादेवी महिदासं जनार्दनम् । आह तां महिदासोऽ[स्य] पूर्णानन्दतमस्त्विवति । उपास्यस्तादृशो ह्यस्य स्वभावः परमात्मनः । येन जीवो दर्शनादीन्प्रेरितः कुरुते सदा । यो विष्णुर्हृदयमिति हृद्गतत्वात्प्रकीर्तितः । मन्तृत्वान्मन इत्येव यच्च ज्ञानस्वरूपतः । एतत्सन्निहितत्वाच्च पूर्णत्वादेति कीर्तितः । इतत्वाच्च ततत्वाच्च स[...] इतन्नाम केशवः । गुणानामुच्चयो यस्मात्स च इत्येवशब्दितः । [स]म्यग्ज्ञानस्वरूपत्वात्संज्ञानमिति कीर्तितः । आततज्ञानरूपत्वादाज्ञानं भगवान्हरिः । विविधज्ञानरूपत्वाद्विज्ञानमिति कीर्तितः । प्रकृष्टात्मगुणज्ञानरूपः प्रज्ञानमुच्यते । अविस्मृतित्वान्मेधा स दृष्टिर्दर्शनरूपतः । [धृ]तिर्धारणरूपत्वान्मतिर्मासु ततत्वतः । मनुनाम्नामजादीनां मनीषेशो [य]तो हरिः । सर्वप्रेरकरूपत्वाज्जूतिरित्यभिधीयते । सर्वदेशेषु कालेषु [स्व]रूपेषु च सर्वशः । समं रमत इत्येव स्मृतिर्नाम जनार्दनः । [स]र्वस्य क्लृप्तिकर्तृत्वात्सङ्कल्प इति गीयते । क्रतुः स सर्वकर्तृत्वादसुर[नि]रसनाद्धरिः । अमेयानन्दरूपत्वात्काम इत्यभिधीयते । अवशः स [स्व]तन्त्रत्वात्त्रयोविंशति नामकम् । यो वेदैवं हरिं सम्यङ्मुच्यतेऽखिल[सं]सृतेः । ब्रह्मा शिवश्च शक्रश्च देवाश्चान्ये समस्तशः । तथैव पञ्च[भू]तानि पुण्यपापविमिश्रिताः । क्षुद्रात्मानस्तु ये मर्त्या इतरे असुरा [अ]पि । सर्वं जगदिदं विष्णोर्वशे तिष्ठति सर्वदा । तेनैव नीयते नित्यं [त]स्मिन्नेव प्रतिष्ठितम् । मुक्ता ये लोकनामानो नीयन्ते तेऽपि [वि]ष्णुना । स्वयं चानन्यनिष्ठत्वात्प्रतिष्ठेत्यभिधीयते । देशतः कालत[श्चै]व गुणतश्चातिपूर्तितः । विष्णोर्ब्रह्मेति नामैतन्मुख्यतोऽन्यत्र न [क]श्चित् । सोऽलोकनामा मुक्तस्तु चितिमात्रस्वरूपतः । प्रकृष्टज्ञान[रू]पस्य प्रसादात्परमात्मनः । अस्माद्देहात्समुत्क्रम्य गत्वोर्ध्वं लोक[मु]त्तमम् । अमृतः सन्विष्णुलोके भोगान्सम्प्राप्य पुष्कलान् । भुङ्क्ते

॥ हरिः ॐ ॥ कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे कतरः स आत्मा येन वा पश्यति येन वा शृणोति येन वा गन्धानाजिघ्रति येन वा वा[चं] व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति यदेतद्धृदयं मनश्चैतत्संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः [स]ङ्कल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि [भव]न्त्येष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पञ्च [म]हाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतींषीत्येतानीमानि च क्षुद्र[मि]श्राणीव बीजानीतराणि चेतराणि चाण्डजानि च जारुजानि च [स्वे]दजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो यत्किञ्चेदं प्राणि [ज]ङ्गमं च पतत्रि च यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं [प्रज्ञा]नेत्रोऽलोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म स एतेन प्रज्ञेनात्मनास्माल्लोका[दु]त्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत्समभवत् ॥ ॥ १ ॥ इत्यैतरेयोपनिषत्सु द्वितीयारण्यके षष्ठोऽध्यायः ॥ २ ॥ ६ ॥

यथेष्टतो नित्यमिति वेदानुशासनमि'त्याद्यैतरेयसंहितायाम् । जान-
न्त्याऽपि देव्या लोकानुग्रहार्थं विशेषज्ञानार्थं च कोऽयमात्मेतिपृष्टः स
भगवानाह । कतरः स आत्मेति । कतरः आनन्दतमः 'यत्रोभयोः
प्रयोगो न तत्रैकार्थौ तरतमावि'ति शब्दनिर्णये । यत्प्रेरणादयं जीवो
दर्शनादीन्करोति च । रमाब्रह्मादीनामपि तत्प्रेरितत्वात् । सर्वेषां
दर्शनादिकारणत्वमेकैकमपि तस्य लक्षणं भवतीति वा शब्दः सर्व-
त्रानुषज्यते । प्रजापतिः शिवः लिङ्गाभिमानित्वात् । 'प्रजापतिः
शिवः शेपो लिङ्गमित्यभिधीयते । लिङ्गाभिमानी लोकस्य स्रष्टा
गिरिश एव ही'ति शैवपुराणे । 'सममस्त्वनयोर्युद्धमिति प्राह
प्रजापतिः । वाक्यं शिवस्य तच्छ्रुत्वा शक्रो नेत्याह सत्वर' इति
भारते । क्षुद्रमिश्राणीव बीजानि शाल्यादिबीजवत् । भिन्नस्वभावा
ब्रह्मादयः सर्वजीवाः । 'ब्रह्माद्याः सर्व एवैते जीवा भिन्नस्वभावकाः
यथाशाल्यादिबीजानि भिन्नवीर्याणि सर्वश' इति सत्तत्त्वे । प्रथमे-
तराणीतिशब्दो मानुषाणां द्वितीयो सुरादीनाम् । प्रज्ञानेत्रोऽलोक
इति । अलोकशब्देन मुक्तसमुदाय उच्यते । ब्रह्मादिस्थावरान्तस्य
लोकस्य सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रमिति विष्ण्वधीनत्वस्य पूर्वमेवोक्तत्वात्पुनः
प्रज्ञानेत्रोऽलोक इति मुक्तविषयमेव । मुक्तो ह्यलोक्यत्वादलोकः
अण्डजानि चेत्याद्युक्त्वा पुनरश्वा गाव इत्यादि देवादीनां मन आदेः
जातानामपि स्वीकारार्थम् । अण्डजत्वाद्युत्पत्तिप्रकारोऽपि विष्ण्वधीन
इति ज्ञापयितुं तत्कथनम् । 'तथाश्मानस्तृणकाष्ठाश्च सर्वे दिदृक्षवः
स्वां प्रकृतिं भजन्त' इति भारतवचनादश्मादीनामपि प्राणित्वात्
त्स्वीकारार्थं प्राणीति । गमनपतनस्थिरत्वादयोऽपि भावा विष्ण्वधीन
इति ज्ञापयितुं जङ्गममित्यादिवचनम् । स एतेनेत्यलोकशब्दोक्तः
मुक्तः परामृश्यते । सकलकर्मबन्धमुक्त्यनन्तरं हि शरीरादुत्क्रामति
प्रकृष्टज्ञानरूपेण विष्णुना प्रेरितः प्रज्ञेनात्मनैवोत्क्रम्य तेनैव सर्वा-

न्कामानाप्त्वा तेनैव सर्वान्कामान्स भुङ्क्त इति सर्वत्रानुषज्यते ।
प्रज्ञानेत्रोऽलोक इत्युक्ते कथं प्रज्ञानेत्रो मुक्त इत्याकाङ्क्षायां तस्यैव
व्याख्यानं स एतेन प्रज्ञेनात्मनेत्यादि । अनुक्तविशेषणानामपि
भगवदधीनत्वज्ञापनार्थं प्रज्ञानेत्रो लोक इति सामान्यवचनम् ।
अनारब्धफलानां च प्रारब्धानां च सर्वशः । कर्मणां दाह एवायं
मुक्तिरित्यभिधीयते । स तु मुक्तस्ततो देहादुद्गच्छति परात्मना ।
प्रेरितो विष्णुलोकं च प्राप्य भोगानवाप्य च । भुङ्क्ते विष्णुप्रसादेन
न विष्णोरवशः क्वचित् । विष्णुतन्त्रा इमे सर्वे मुक्ता अपि यतोऽ-
खिला' इति ब्रह्माण्डे । ब्रह्मेन्द्रादिशब्दा विष्णावेव मुख्यत इति
तद्व्यावृत्त्या जीवानां स्वीकारार्थमेष इत्यादिशब्दः । स हि भगवा-
न्यनेत्रकोऽपि नानुग्राह्यः । अनुग्राह्यत्वं हि ब्रह्मादीनामत्र विवक्षितम् ।
'नियताऽनुग्राह्यतापि न सा विष्णोः स्वतोऽपि त्वि'ति शब्द-
तत्त्वे ॥१॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महैत-
रेयोपनिषद्भाष्ये द्वितीयप्रघट्टके षष्ठोऽध्यायः ॥ २ ॥ ६ ॥

॥ ॐ ॥ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता अवबोधरूपे विष्णौ प्रतिष्ठिता
स च विष्णुर्मे वाचि स्थितः । यदेतद्धृदयं मनश्चेति विष्णुनामधेये-
युक्तत्वात् । आविरावीर्म एधि हे विष्णो ममाविराविर्भव । आणी-
स्थित आण्यां स्थित विष्णो इति संबोधनम् । 'आधारः सर्ववेदानां
वेदाणी प्राण उच्यते । तस्मिंस्थितो हरिर्नित्यमाणीस्थ इति गीयत'
इति शब्दतत्त्वे । आविरावीरिति दैर्घ्यमतिशयार्थे । आधिक्येऽधिक-
मितिसूत्रात् । अणशब्दस्य गतिवाचित्वाचलमाणमुच्यते । तस्य

॥ हरिः ॐ ॥ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठित-
माविरावीर्म एधि वेदस्य म आणी स्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाधी-
तेनाहोरात्रांत्संदधाम्यृतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्मामवतु
तद्वक्तारमवत्ववतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥ १ ॥ २६ ॥ इत्यैतरे-
योपनिषत्सु द्वितीयारण्यके सप्तमोऽध्यायः ॥ २ ॥ ७ ॥

धारणेन तद्वानाणी। स्थापक इत्यर्थः। मे श्रुतं मा प्राहासीः
मम विद्यागोचर एव सर्वदा भव। विस्मृतो मा भव। हे विष्णो
अनेन त्वद्विषयेणैवाधीतेनाहोरात्रान्संदधामि। सर्वाहोरात्रेष्वपि
त्वद्विषयाध्ययनमेव करोमीत्यर्थः। ऋतं यथावदवगतं त्वां वदिष्यामि
सत्यं साधुगुणैस्ततं सर्वनियन्तारं च। तद्विष्ण्वाख्यं ब्रह्म मामवत्विति
तस्यैव विष्णोः परोक्षत्वेनैव प्रार्थनम्। 'वाङ्म इत्यादिकं खण्ड
विष्णुप्रार्थनरूपकं अविघ्नत्वमभीप्सूनां शिष्याणां दृष्टवान्हरिरि'ति
च ॥१॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महैतरे
योपनिषद्भाष्ये द्वितीयप्रघट्टके सप्तमोऽध्यायः ॥ २ ॥ ७ ॥ इति
द्वितीयप्रघट्टकं सम्पूर्णम् ॥ २ ॥

॥ ॐ ॥ 'विष्णुनाम्नि षकारस्य णकारस्य च संहिताम्
विष्णोस्तु बहुरूपाणां वाचिकामृषयो विदुः। तौ च वर्णौ हरे
सम्यक्स्वरूपप्रतिपादकौ। बहुधैव स्थितस्यास्य सदैवैकस्वरूपिणः
विष्णुनामार्थरूपत्वाद्वेदानामपि सर्वशः। अन्येषामपि शब्दानां संहित
विष्णुवाचिकाः। तद्वाचकास्तथा वर्णाः सर्वे लौकिकवैदिकाः
पृथिवीनामकं रूपं पृथुत्वात्पृथिवीस्थितम्। देवता पूर्ववर्णस्य पूर्वरू
तदुच्यते। देवतोत्तरवर्णस्य क्रीडनाच्च द्युनामकम्। दिवि स्थितं ह
रूपमुत्तरं रूपमुच्यते। वेदकत्वाच्चायनत्वाद्रूपं यद्वायुनामकम्
विष्णोस्तद्वर्णयोर्मध्यदेवतेति प्रकीर्तितम्। संहितानामकं तच्च रूप
द्वयसहस्थितेः। वर्णद्वयं विकारं च षकारं केचिदब्रुवन्। षका
मध्यमत्रैव णकारं केचिदुत्तरम्। पृथक्करणमेवैषां वर्णयोर्मध्यमुच्यते
उपसर्गमात्रं वीत्याहुः केचिन्नाम ष्णुमात्रकम्। षकारं च णकारं

॥ अथ तृतीयारण्यकम् ॥

॥ हरिः ॐ ॥ अथातः संहिताया उपनिषत्पृथिवी पूर्वरूपं द्यौरुत्त
रूपं वायुस्संहितेति माण्डूकेय आकाशः संहितेत्यस्य माक्षव्यो वेद

वर्णौ पूर्वोत्तरावपि। व्यक्तिरेवोष्मणस्तत्र मध्यमित्यभिधीयते।
सर्वेष्वेत उपादेयाः पक्षा निर्दोषका यत' इत्याद्यैतरेयसंहितायाम्।
आकाशस्थ आकाशनामा भगवान्वर्णयोर्मध्यदेवतेति माक्षव्यः। उभय-
रूपसंहितत्वात्संहितानामकः। स माण्डूकेयस्तेन माक्षव्येनापरिहृतः
स्वपक्ष इति मेने। मे मदीयेन मदुपासितेनास्याकाशस्य पुत्रेण वायुना
न समागादसौ माक्षव्यः। वायुस्थविष्ण्वनुपासनात्। यद्यप्याकाशस्थो
भगवान्संहितानामको भवति। तथापि न वायुस्थस्यासंहितात्वं भवती-
त्यपरिहृतत्वम्। परिहृतो माण्डूकेयपक्ष इत्यहं मेन इत्यागस्त्यः।
आकाशे विष्णूपासनस्याधिकफलत्वात्। पिता ह्याकाशो वायोः।
भगवतस्तु पक्षः समत्वमेव वाय्वाकाशयोरिति। आकाशस्य पितृत्वा-
द्वायोर्बलाधिकत्वाच्चोभयोरुपासनास्थानत्वे साम्यम्। तस्मादुभावपि
प्राप्तौ। त्वगिन्द्रियदेवतात्वेनाकाशात्पूर्वमेव वायोःसात्विकाहङ्कारजत्वा-
द्वायोराकाशाद्गुणाधिकत्वम्। तथाप्यत्राकाशस्य पितृत्वं व्याप्तिश्चाधिके-
त्युपासनायां साम्यम्। अत्र प्राणाख्यस्य प्राणे स्थितस्य विष्णोः।
संहितानामत्वे पितापुत्रयोः साम्यमेव। अन्यत्र तु पुत्रपक्ष एव
बलीयान्। युक्तिमत्त्वात्। 'मनोवाक्प्राणनामाऽसौ मन आदिषु
संस्थितः। विष्णुस्तस्य रथो देह इन्द्रियाश्वः प्रकीर्तित' इति च।
'प्रष्टिः स पृच्छनीयत्वात्परमात्मा जनार्दनः। वक्तृत्वाच्चैव वाङ्नामा

...के स ह्यविपरिह्वतो मेने न मेऽस्य पुत्रेण समगादिति समाने वै
तत्परिह्वतो मेन इत्यागस्त्यः समानं ह्येतद्भवति वायुश्चाकाशश्चेत्यधि-
दैवतमथाध्यात्मं वाक्पूर्वरूपं मन उत्तररूपं प्राणस्संहितेति शूरवीरो
माण्डूकेयोऽथ हास्य पुत्र आह ज्येष्ठो मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपं मनसा
वा अग्रे सङ्कल्पयत्यथ वाचा व्याहरति तस्मान्मन एव पूर्वरूपं वागुत्तर-
रूपं प्राणस्त्वेव संहितेति समानमेनयोरत्र पितुश्च पुत्रस्य च स एषोऽश्व-
रथः प्रष्टिवाहनो मनोवाक्प्राणसंहतः स य एवमेतां संहितां वेद
सन्धीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्व-
मायुरेतीति नु माण्डूकेयानाम् ॥ १ ॥

मनो मन्तृत्वहेतुत' इति च। 'प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति। वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैव तानि कर्मनामान्येवे'ति च श्रुतिः। मुक्तिरेव स्वर्गलोकः। अमुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वेति प्रस्तुतत्वात्। 'मुक्तः प्रकृष्टज्ञानैश्च वेदैर्विष्णूत्थतेजसा। नित्यायुषा च युक्तः स्यात्संहितारूपविद्धरेरि'ति च। प्रकृष्टत्वेन जननात्प्रजेति ज्ञानम्। पाति शंसाधनाश्चेति पशवो वेदाः। परब्रह्मणो विष्णोर्वरणादेव सम्यक्चायितं स्वरूपं तेजः ब्रह्मवर्चसम्। लौकिकप्रजादिकमपि तदिच्छतां यथायोग्यं भवति। माण्डूकेयैर्ऋषिभिरुपासिता एता विद्याः ॥ १ ॥

'वराहो वामनः सिंह इति रूपत्रयं हरेः। पूर्वोत्तरार्णमध्येषु स्थितमुक्तं सनातनम्। माण्डूकेयैर्हि शाकल्यो वासुदेवादिरूपिणम्। तेषु चोच्चारके चैव स्थितमाह चतुर्विधम्। भूमिद्युवृष्टिपर्जन्यनाम्नोर्व्यादिषु संस्थितम्। उर्व्यादीनां चतुर्णां च देह एव स्थितिं पुनः। अधरार्धस्य चोर्व्याश्च साम्यमन्यस्य वै दिवा। वाचो वृष्ट्यैव साम्यं च पर्जन्येनैव चात्मनः। तेषां तेषु स्थितिं चैव विष्णोश्च चतुरात्मनः। आकाशस्यान्तराकाशे नृसिंहस्यात्र संस्थितिम्। वायोः प्राणात्मतां चैव तत्र दाशरथेः स्थितिम्। सूर्यविद्युद्धुताशानां

अथ शाकल्यस्य पृथिवी पूर्वरूपं द्यौरुत्तररूपं वृष्टिः सन्धिः पर्जन्यः संधाता तदुतापि यत्रैतद्बलवदनूद्भवन्संदधदहोरात्रे वर्षति द्यावापृथिव्यौ समधातामित्युताप्याहुरिती न्वधिदैवतमथाध्यात्मं पुरुषो ह वा अयं सर्व आन्दं द्वे विदले भवत इत्याहुस्तस्येदमेव पृथिव्या रूपमिदं दिवस्तत्रायमन्तरेणाकाशो यथाऽसौ द्यावापृथिव्यावन्तरेणाऽऽकाशस्तस्मिन्हास्मिन्नाकाशे प्राण आयत्तो यथाऽमुष्मिन्नाकाशे वायुरायत्तो यथाऽमूनि त्रीणि ज्योतींष्येवमिमानि पुरुषे त्रीणि ज्योतींषि यथासौ दिव्यादित्य एवमिदं शिरसि चक्षुर्यथाऽसावन्तरिक्षे विद्युदेवमिदमात्मनि हृदयं यथाऽयमग्निः पृथिव्यामेवमिदमुपस्थे रेत एवमु ह स्म सर्वलोकमात्मानमनुविधायाऽ-

ग्घ्द्रेतःसु च स्थितिम्। कपिलस्य च हंसस्य जामदग्न्यस्य तेषु च। स्थितिं वदति विद्येयमपि मोक्षप्रदायिनी'त्यादि च। वर्षणाद्वृष्टिः। परं जनयतीति पर्जन्यनामा विष्णुः। सं धिनोतीति सन्धिः। धिनु पुष्टाविति धातुः। सम्यग्धारणात्सन्धाता। वर्षणमेव द्यावापृथिव्योः सन्धानम्। पर्जन्यस्थो भगवांस्तु तत्कर्ता ॥ २ ॥

पृथिवीस्थो वराहस्तु संहितादेवतोदिता। दिविष्ठो वामनश्चैव सम्प्रोक्तः पददेवता। नृसिंहस्त्वंतरिक्षस्थो भगवान्क्रमदेवता। स्वाध्यायमेवं ध्यात्वा यः करोत्युपवदेन्न तम्। तस्यापवदिता याति त्रैलोक्यादध एव हि। नाशमाप्नोति निरये तस्मादपवदेन्न तम्। गच्छस्यध इति ब्रूयादन्यं ब्राह्मणतस्तथा। ब्रह्मप्राप्तेर्हि योग्यो यो ब्राह्मणः स न चेतर' इति च। भञ्जनवर्जितत्वान्निर्भुजं संहिता। तृण च्छेदन इति धातोः प्रतृण्णं पदम्। उभयमन्तरेण क्रमः। निर्भुजमूलत्वात्पदादीनां तद्विषयप्रवादा अपि निर्भुजप्रवादा इत्येवोच्यन्ते। पृथिवीस्थितपृथिवीनामकविष्ण्वायतनं पृथिव्यायतनमित्यादि। अवराभ्यां पृथिव्यन्तरिक्षाभ्यां च्युतोऽसीति। उत्तराभ्यामन्तरिक्षद्युभ्याम्। 'क्रमस्वाध्यायकृद्यस्तं विशेषेण न निन्दयेत्। लोकत्रयादपि भ्रष्टो

दिदमेव पृथिव्या रूपमिदं दिवः स य एवमेतां संहितां वेद सन्धीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ॥ २ ॥

अथातो निर्भुजप्रवादाः पृथिव्यायतनं निर्भुजं दिव्यायतनं प्रतृण्णमन्तरिक्षायतनमुभयमन्तरेणाथ यद्येनं निर्भुजं ब्रुवन्तमुपवदेदच्योष्ठाऽवराभ्यां स्थानाभ्यामित्येनं ब्रूयादथ यद्येनं प्रतृण्णं ब्रुवन्तमुपवदेदच्योष्ठा उत्तराभ्यां स्थानाभ्यामित्येनं ब्रूयाद्यस्त्वेवोभयमन्तरेणाह तस्य नास्त्युपवादो यद्धि सन्धिं विवर्तयति तन्निर्भुजस्य रूपमथ यच्छुद्धे अक्षरे अभिव्याहरति तत्प्रतृण्णस्याग्र उ एवोभयमन्तरेणोभयं व्याप्तं भवत्यन्नाद्यकामो निर्भुजं ब्रूयात्स्वर्गकामः प्रतृण्णमुभयकाम उभयमन्तरेणाथ यद्येनं निर्भुजं ब्रुवन्तं पर उपवदेत्पृथिवीं देवतामारः पृथिवी त्वा देवता रिष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यद्येनं प्रतृण्णं ब्रुवन्तं पर उपवदेद्दिवं देवतामारो द्यौस्त्वा देवता

यस्मात्तन्निन्दको भवेदि'ति च । तस्मादतिदुष्टत्वात्तन्निन्दको नास्त्येवेत्युक्तं तस्य नास्त्युपवाद इति । 'तं कृष्णं पुण्डरीकाक्षं को नु युध्येत बुद्धिमानि'त्यादिवत् । उपवदेदित्युक्तो मनुष्यमात्रः । पर उपवदेदित्यसुरः । सर्वशत्रुत्वात् । 'अमुक्तियोग्यैस्तु नरैर्विदुषां निन्दने कृते । ब्रूयाल्लोकच्युतोऽसीति निन्दितोऽसुरसर्गगैः । नाशयिष्यति विष्णुस्त्वामन्धे तमसि पातयेत् । इति ब्रूयान्न तु ब्रूयाद्देवसर्गात्मकं क्वचिदि'ति च । 'षणयोः सन्धिकरणात्संहिताध्ययनं भवेत् । विषणस्त्विति यो ब्रूयात्पदाध्यायी भवेत सः । संध्युक्तिश्च विभागश्च द्वयं व्यासं क्रमेण तु । तस्माद्द्विधाऽपि वचनात्क्रमाध्यायी भवेत सः । भोगवृद्धिं च यो मोक्ष इच्छेद्विष्णव इत्यसौ । मोक्षकामो विषणवे द्वयकामो द्वयं वदेत् । विष्णुनामात्मकत्वाच्चाथ संहितपदक्रमाः । सर्ववेदस्थिता मोक्षतद्भोगद्वयसाधकाः । तज्ज्ञानामेव नान्येषामिति वेदानुशासनम् । संहिताद्या ब्रुवन्वाऽपि य एवं विन्न चाब्रुवन् । परिवादं ब्रुवन्तं वा न ब्रुवन्तमथापि वा । यद्वदेतत्तथैव स्यात्क्षिप्रमेव न संशय' इति च । अग्र एव । अग्रयमेवोभयमन्तरेण । 'द्युम्नो द्युतिस्वरूपत्वाद्विष्णुरेव प्रकीर्तितः । योऽतिक्रामति तस्याज्ञामतिद्युम्नः प्रकीर्तितः । मोक्षयोग्योऽपि यस्त्वेवमतिद्युम्नो भवेत्पुमान् । लोकच्युतोऽसीत्येवं तं ब्रूयान्नाज्ञास्थितं क्वचित् । लोकच्युतो भवेत्येनमपि नैव वदेत्कचित् । च्युतोऽसीति तु शिक्षार्थं ब्रूयान्नैवान्यथा क्वचिदि'ति च ॥ ३ ॥

रिष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यद्येनमुभयमन्तरेण ब्रुवन्तं पर उपवदेदन्तरिक्षं देवतामारोन्तरिक्षं त्वा देवता रिष्यतीत्येनं ब्रूयाद्यथा तु कथा च ब्रुवन्वाऽब्रुवन्तं वा ब्रूयादभ्याशमेव यत्तथा स्यान्न त्वेवान्यत्कुशलाद्ब्राह्मणं ब्रूयादतिद्युम्न एव ब्राह्मणं ब्रूयान्नातिद्युम्ने चन ब्राह्मणं ब्रूयान्नमो अस्तु ब्राह्मणेभ्य इति ह स्माऽह शूरवीरो माण्डूकेयः ॥ ३ ॥

भगवदुपासकस्य यस्मिन्कस्मिंश्चिद्दोष उक्ते तं प्रत्युक्तिप्रकारः पूर्वं दर्शितः । अनुव्याहारशब्देन भगवदुपासनाविषय एवास्याशक्त्यादिदोषं वदतः प्रत्युक्तिरुच्यते । निर्भुजं वदन्तमित्यादि त्ववस्थामात्रदर्शनम् । आत्मनो ज्ञानसामर्थ्यानुसारेण वक्तव्यत्वादनुव्याहारः । 'सर्वाधारत्वतो वंश इत्युपासीत यो हरिम् । वायुं च मुक्तिमाप्नोति य एवं तदुपासकम् । निन्देत विष्णुविज्ञानविषये तं वदेत सः । विष्णुना वंशभूतेन वायुना सहितं तथा । न शक्नोषीति मामात्थ हास्यतस्त्वामतो हि तौ । ज्ञानसामर्थ्यवानित्थं ब्रूयाद्देवादिरुत्तमः । अन्यो गन्धर्वपित्रादिरल्पज्ञानबलो हि यः । स ब्रूयाद्विष्णुवायुभ्यां सन्धिमिच्छन्तमेव माम् । सन्धातुं नाशको यस्माद्धास्यतस्त्वामतो हि तावि'ति च । स य एनं प्राणं वंशमुपवदेत्प्राणं प्रत्येनमुपासकमुपवदेत् । प्राणस्य विष्णोः प्रियत्वं तव न प्राप्स्यतीति । नाशकः सन्धातुं मया सह सन्धानं कर्तुं नाशकः । मम प्रीतिं कर्तुं नाशकः । 'तद्भक्तभक्तेष्वपि यो न कुर्यात्प्रीतिमञ्जसा । विष्णुर्जहाति तं पापमिह चामुत्र च प्रभुरि'ति च भारते ॥ ४ ॥

पूर्ववर्णस्थितं यत्तद्रूपं पूर्वाक्षराभिधम् । वराहाख्यं हरेरन्यवर्णगं वामनाभिधम् । उत्तराक्षरसंज्ञं च वर्णयोरन्तरस्थितम् । अवनात्काशनाच्चैतदवकाशाभिधं हरेः । नृसिंहरूपमित्याहुर्निर्भुजास्यास्तथाऽवदत् । ह्रस्वो येनाक्षरोच्चारो मात्रासन्धिस्वरात्मकः । व्यासरूपो

अथातोऽनुव्याहाराः प्राणो वंश इति विद्यात्स य एनं प्राणवंशमुप-[illegible]च्छक्नुवंचेन्मन्येत प्राणं वंशं समधां ३ प्राणं मा वंशं सन्दधतं न [illegible]कोषीत्याह प्राणस्त्वा वंशो हास्यतीत्येनं ब्रूयादथ चेदशक्नुवन्तं मन्येत प्राणं वंशं समधित्सिषन्तं नाशकः सन्धातुं प्राणस्त्वा वंशो हास्यतीत्येनं ब्रूयाद्यथा तु कथा च ब्रुवन्वा ब्रुवन्तं वा ब्रूयादभ्याशमेव यत्तथा स्यान्न त्वेवान्यत्कुशलाद्ब्राह्मणं ब्रूयादिति द्युम्न एव ब्राह्मणं ब्रूयान्नातिद्युम्ने चन ब्राह्मणं ब्रूयान्नमो अस्तु ब्राह्मणेभ्य इति ह स्माऽह शूरवीरो मांडूकेयः ॥४॥ अथ खल्वाहुर्निर्भुजवक्त्राः पूर्वमक्षरं पूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपं योऽवकाशः

हरिः साक्षात्संहितानामकस्त्विति । तत्पुत्रो मध्यमः प्राह समो
च्चारणकारणः । सामनामा वासुदेवः संहितानामवानिती'ति च
मापयति त्रायति चेति मात्रा भगवान् । यथोच्चारितवर्णयोर्मध्य
स्थितश्च । 'मानस्तेनेभ्यो ये अभिद्रुहस्पदे निरामिणो रिपवोऽन्ने
जागृधुः । येषां नैतन्नापरं किश्चनैकं ब्रह्मणस्पते ब्रूहि तेभ्यः कदाचित्
अथो शमेनोपरता मनुष्या ये धर्मिणो ब्रूहि तेभ्यः सदा नः । अ
देवानामोहते विव्रियो हृदि बृहस्पते न परः साम्नो विदुः' । अभि
द्रुहस्पदे अभितो द्रोहस्य नित्यनिरतिशयदुःखस्यान्धतमसो योग्याः
'ऐकात्म्यं नाम यदिदं केचिद्ब्रूयुरनैपुणाः । शास्त्रतत्त्वमविज्ञाय तथ
वादबला जनाः । कामक्रोधाभिभूतत्वादहङ्कारवशं गताः । याथा
तथ्यमविज्ञाय शास्त्राणां शास्त्रदस्यवः । ब्रह्मस्तेना निरानन्दा अपक्व
मनसोऽशिवाः । वैगुण्यमेव पश्यन्ति न गुणानि नियुञ्जते । तेषा
तमःशरीराणां तम एव परायणमि'ति मोक्षधर्मे भगवद्वचनादेवंविध
एव स्तेनाः । अभिद्रुहस्पदस्थाश्च । निरामिणः रामस्य रमणरूपस्
पूर्णानन्दस्वरूपस्य विष्णोर्जीवस्वरूपताज्ञानेन नीचताविदः । त ए
रिपवश्च तस्य । 'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् । प
भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् । मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञान

पूर्वरूपोत्तररूपे अन्तरेण सा संहितेति स य ऐवमेतां संहितां वेद सन्धीयत
प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेत्यथ वयं ब्रूम
निर्भुजवक्त्रा इति ह स्माह ह्रस्वो मांडूकेयः पूर्वमेवाक्षरं पूर्वरूपमुत्तरमुत्तर
रूपं योऽवकाशः पूर्वरूपोत्तररूपे अन्तरेण येन सन्धिं विवर्तयति येन स्वर
स्वरं विजानाति येन मात्रामात्रां विभजते सा संहितेति स य एवमेत
संहितां वेद सन्धीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोके
सर्वमायुरेत्यथ हास्य पुत्र आह मध्यमः प्रातीबोधीपुत्रोऽक्षरे खल्विम
अविकर्षन्ननेकीकुर्वन्नन्यथावर्णमाह तद्याऽसौ मात्रा पूर्वरूपोत्तररूपे अन्तरेण
सन्धिविज्ञपनी साम तद्भवति सामैवाहं संहितां मन्य इति तदप्येतदृषि
णोक्तं बृहस्पते न परः साम्नो विदुरिति स य एवमेतां संहितां वे

विचेतसः । राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिता' इत्यादि-
वचनादसुरादयः । अन्नेषु जागृधुः भोगमात्रगृध्नवः । येषामेतत्सर्वोत्तमं
वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म नास्तीति पक्षः ईशितव्ये विद्यमाने हीश्वरो
भवतीति । न चापरं किञ्चित्परमपेक्षया ह्यपरमिति । किं तर्हि
किश्चनैकं किमप्येकमेव वस्त्वस्ति न परमपरं चेति तेषां पक्षः ।
'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् । अपरस्परसम्भूतं किमन्य-
त्कामहैतुकम् । एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः । प्रभवं-
त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः । ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं
बलवान्सुखी'त्यादि वचनात् । ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणो वेदस्य पते वायो ।
'अथ हेममासन्यं प्राणमूचुः । एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्म तस्या
एष पतिस्तस्मादु ब्रह्मणस्पतिरि'त्यादि श्रुतेरेतादृशेभ्यो मा ब्रूहि ।
शमेन विष्णुनिष्ठया उप समीपे तस्मिन्नेव रताः साम्नो विष्णोः परं
किमपि न विदुः । तदेव देवानां व्रयः । सर्वदेवानां परतमं विष्ण्वाख्यं
ब्रह्म हृदा व्योहते । वासुदेवादिरूपेण वरं नियामकं चेति व्रयः ।
तेभ्यो ब्रूहि । 'वायुं विद्याः समासाद्य सर्वासां पतिमूचिरे । स्तेनेभ्यो
नैव नो ब्रूहि ब्रूह्यथो वैष्णवेषु चे'ति च । 'सामनाम्ना श्रुतिर्यस्मा-
द्विष्णुमाह ततः प्रियम् । तन्नाम विष्णोरिह तु संहितार्थं वदेद्यत'
इति च । सामनाम्नः संहिताशब्दार्थत्वाद्विष्णोस्तस्य नाम्नः श्रुति-
सिद्धत्वाच्च सामनाम्नो वासुदेवरूपसमाख्यासु पञ्चरात्रे पठितत्वाच्च
तद्रूपं संहितानामकमिति युक्तमित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

'देवता पूर्ववर्णस्य लक्ष्मीरेव प्रकीर्तिता । नारायणस्तूत्तरस्य
तौ वाक्प्राणाभिधौ मतौ । मध्यस्थः संहितानामा सोऽर्धनारीपुमात्मकः ।

सन्धीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायु-
रेति ॥ ५ ॥

बृहद्रथन्तरयो रूपेण संहिता सन्धीयत इति तार्क्ष्यो वाग्वै रथन्तरस्य
रूपं प्राणो बृहत उभाभ्यामु खलु संहिता सन्धीयते वाचा च प्राणेन

वेदात्मकत्वाद्वाङ्नाम्नी लक्ष्मीरेव प्रकीर्तिता। प्राणनामा प्रणेतृत्वात्साक्षान्नारायणः स्वयं। रमित्यानन्द उद्दिष्टः सम्भोग्यं थमुदाहृतम्। विष्णुभोग्या रतितरा लक्ष्मीरेव रथन्तरम्। नारायणौ बृहत्त्वात्तु बृहन्नामा प्रकीर्तितः। रथन्तरस्य बृहतो देवते चैव तावुभौ। वाक्प्राणसंस्थितौ चैव ताभ्यामेव हि सन्धितम्। लक्ष्मीनारायणं रूपं संहितानामकं शुभम्। एतां विद्यामवाप्तुं हि वत्सरं गा अरक्षत। तार्क्ष्य एतन्मात्रं च समुद्दिश्य न चापरम्। संहिता देवता बह्वृच इति कुण्ठरवात्मजः। द्वयं द्वयं देवतानां मिलितं हरिशर्ववत्। संहितानामकं तत्र वर्णमध्यस्य देवता। तयोरेकं देवतयोः परमन्यत्तथाऽवरं। अवरस्य परस्यापि संयोगात्संहिता तु सा। प्रोक्ताऽवरपरेत्येव वाक्प्राणाख्यौ रमाच्युतौ। संहितैका तथैवान्या केशवो वायुसंयुतः। वायुः स पवमानाख्यो देवताश्चाखिला अपि। तृतीया संहिता प्रोक्ता देवतास्ताः सशङ्कराः। चतुर्थी संहिता प्रोक्ता शङ्करो ब्रह्मणा सह। पञ्चमी संहिता चैव संहिता मोक्षदा इमाः। प्रथमायां द्वितीयायां विष्णुरेव परो मतः। तृतीयायां वायुरेव चतुर्थ्यां सर्वदेवताः। विरिञ्च एव पञ्चम्यामवरा इतरे ततः। प्रथमायां संहितायामवरो वामभागगः। द्वितीयायां तु परमस्तृतीयायां तथाऽवरः। चतुर्थ्यां परमश्चैव पञ्चम्यां वामगोऽवरः।

चैतस्यां ह स्मोपनिषदि संवत्सरं गा रक्षयते तार्क्ष्य एतस्यां ह स्म
मात्रायां संवत्सरं गा रक्षयते तार्क्ष्यस्तदप्येतदृषिणोक्तं रथन्तरमाजभारा
वसिष्ठः॥ भरद्वाजो बृहदाचक्रे अग्नेरिति स य एवमेतां संहितां वेद-
सन्धीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति
वाक्प्राणेन संहितेति कौण्ठरव्यः प्राणः पवमानेन पवमानो विश्वैर्देवैर्विश्वे-
देवाः स्वर्गेण लोकेन स्वर्गो लोको ब्रह्मणा सैषाऽवरपरा संहिता स यो
हैतामवरपरां संहितां वेदैवं हैव स प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन
स्वर्गेण लोकेन सन्धीयते यथैषा संहिता स यदि परेण वोपसृतः स्वेन
वाऽर्थेनाभिव्याहरेदभिव्याहार्षन्नेव विद्याद्दिवं संहिताऽगमद्विदुषां देवाना-

वराद्याः परान्ता यदेताः सर्वाश्च संहिताः। ततोऽवरपराः प्रोक्ता
ोक्तास्ताः परावराः। अभिमानी द्युलोकस्य शिवः सर्वस्य लोकनात्।
ोतनाच्च यदि ब्रूयान्मन्त्रमेतमथाऽपि वा। आत्मार्थेऽथ परार्थे वा
िन्तयेदेवमञ्जसा। विद्वांसो देवता यस्मात्सम्यक्तेन महत्फलम्।
ेषामेव हरिश्चैव संहितारूपकः प्रभुः। अगमद्देवलोकं हि कर्तुं
ेष्वनुग्रहम्। इति चिन्तयतस्तेषां प्रसादात्फलमञ्जसा। पञ्चालचण्डो
ार्भं तु ब्रह्माणीं हि सरस्वतीं। मन्यतेऽस्याः पुत्रवच्च देवं नारायणं
ुभम्। वेदैर्हि व्यज्यते विष्णुः सा च वेदाभिमानिनी। प्राणस्थो
गवान्विष्णुः प्राणनामा प्रणेतृतः। ब्रह्मणोऽपि पिता नित्यं
गवान्पुरुषोत्तमः। उपचर्यते पुत्र इति वेदैर्यद्व्यज्यते हरिः। सा
ेवी संहितानाम्नी वाच्योऽस्या विष्णुरेव हि। प्रजापत्याख्यशर्वेण
ोक्ताऽन्या संहिताऽपि हि। विष्णुरेवादितिर्नाम सर्वस्यात्ता यतः
ुः। स एव पितृसंस्थस्तु पातृत्वात्पितृनामकः। देवतोत्तरवर्णस्य
ातृस्थो मातृनामकः। माननात्पूर्ववर्णस्य देवतेति प्रकीर्तितः।
ोषकत्वात्सन्धिनामा वर्णयोरन्तरस्थितः। स एव पुत्रसंस्थश्च पुत्रनामा
नार्दनः। त्राणात्पूतित एवासौ वर्णसन्धानकर्मणि। सन्धाननामा
न्धानकर्तृत्वात्पुरुषोत्तमः। प्रजातिकर्मसंस्थश्च स एव प्रजनाभिधः।
नकत्वात्परो विष्णुरेवं विष्णुर्हि संहिता। वासुदेवादिरूपेण चतुर्धैवं
वस्थितः। स एव दिवि संस्थश्च द्युनामा क्रीडनात्प्रभुः। अन्तरेवे-
णाख्येव सोऽन्तरिक्षोऽन्तरिक्षगः। पृथिवी पृथिवीस्थश्च प्रथितत्वा-
नार्दनः। मुख्यार्थत्वात्सर्वनाम्नां सर्वदेवाभिधो हरिः। विश्वे देवा
ति प्रोक्तो बहुधा तेषु संस्थितः। ज्ञानद्युतेर्देवनामा स्थितो देवेषु
वः। गां धारयंश्च गंधर्वो गंधर्वेषु व्यवस्थितः। माननान्मानुषो
ाम मानुषेषु स्थितो हरिः। पालनात्पितृनामाऽसौ पितृष्वेव व्यव-
ितः। रतेः प्राणेऽसुराख्यश्च सोऽसुरेषु व्यवस्थितः। एवं पंचजने-

पुस्थो हरिः पंचजनाभिधः । जातनामा जातसंस्थः प्रादुर्भूतगुणत्वतः । जनिक्रियास्थितश्चासौ जनित्वमिति गीयते । जनिं यस्मात्तवयति तवनं हि प्रकाशनमि'ति च । 'प्रथश्च सप्रथश्चैव राजानौ मत्स्य. देशजौ । यापयामासतुर्विष्णोर्हविर्नाम्नो हविर्मुखे । अनुष्टुब्देवता यस्तु नृसिंहो जगतोऽस्य च । स्वमुखे हवनादेव हविरित्यभिधीयते । तस्मिन्यज्ञे वसिष्ठस्तु चतूरूपाज्जनार्दनात् । आजहार श्रियं देवीं रथ-न्तरवराभिधाम् । चतुर्मूर्तिः स्तुतस्तेन प्रेषयामास तां श्रियम् । सा चास्मै प्रददौ विद्यां प्रययौ च पुनर्हरिम् । धातेत्युक्तोऽनिरुद्धस्तु प्रद्युम्नस्तु द्युनामकः । वासुदेवः प्रसविता सर्वस्य प्रसवाद्विभुः । संकर्षणो विष्णुनामा प्रणेतृत्वाद्बलादपि । चतूरूपं परं विष्णुं राजानौ प्रथसप्रथौ । भरद्वाजो वसिष्ठश्च ध्यात्वाऽविन्दन्परात्परम् । यजनीयो यजुर्नामा विष्णुः संकर्षणाभिधः । जीवानां स्कन्दनादेव स्कन्नः प्रद्युम्न उच्यते । प्रथमो वासुदेवस्तु देवयानोऽनिरुद्धकः । प्राप्यो देवैर्यतो नित्यमनिरुद्धाभिधो हरिः । तस्मादेवं चतुर्मूर्तेः स्तुतिसन्तोषिताद्धरेः । आजहार भरद्वाजो रूपं नारायणाभिधम् । तद्बृहन्नामकं विष्णोश्चातु-रात्म्यात्समुद्गतम् । भरद्वाजमुपागम्य प्रादान्मोक्षवरं परम् । चतुर्मूर्तिः स भगवानग्निरित्यभिधीयते । अग्रयत्वात्सर्वभूतानामेवं चत्वार एव ते । अविन्दंस्तं चतुर्मूर्तिं साक्षान्नारायणं प्रभुम् । गुहायां संस्थितमपि ह्यतीव हितमस्य च । सर्वज्ञत्वाद्यज्ञनाम्नो विष्णोस्तेजः परं हि तत् । तस्मादेव चतुर्मूर्तेः सूरिप्राप्यत्वहेतुतः । सूर्यनाम्नोऽहरन्घर्मनामानं तं नृसिंहकम् । घर्षणात्सर्वलोकस्य नृसिंहो घर्म उच्यते । निर्गत्य स चतुर्मूर्तेर्विप्र-क्षत्राभिसंस्तुतात् । प्रथादीनां चतुर्णां च पुरुषार्थचतुष्टयम् । दत्वा जगाम भगवान् स्वकीयां तनुमेव च । वसिष्ठाच्च भरद्वाजाद्धोत्रध्वर्यो-र्नृपौ तु तौ । यथेष्टसिद्धिं संप्राप्तौ सम्यगिष्टाज्जनार्दनादि'त्याद्यृग्वेद-संहितायाम् । यस्य प्रथ इति नाम स च हविर्नाम्नो विष्णोर्हविर्यत

अयत् । अटो लोपेनांतर्णीतणिच्त्वेन अयापयदित्यर्थः । एवं सप्रथ इति यस्य नामाऽसौ । हविर्यदिति पृथक्सम्बन्धः । आचक्रे आकारया-मास । अविन्दन्ते ते अविन्दन्नित्यध्यात्माधिदैवतयोरुभयत्रापि भगवन्तमविन्दन्नित्यर्थः । देवयानं गुहा यदिति वचनात् । 'चतुः-शिखण्डां तु रमां द्विरूपो भगवान्हरिः । परमानन्दरूपत्वात्सुपर्ण-इति नामकः । रमयामास तस्यां च निषण्णः सर्वदैव सः । एक एव च विष्णुः स प्रविष्टः क्षीरसागरम् । सर्वं पश्यत्यसौ देवः पूर्णाकुण्ठेन चेतसा । परिपक्केन मनसाऽपश्यमित्याह तं त्वजः । मातेव व्यञ्जक-त्वात्तं प्राणस्थं वाक्सरस्वती । लिहते लिह्यत इव प्राणस्थेन तु सा सदा । स्वयं तु भगवान्विष्णुर्वाक्पतेर्ब्रह्मणोऽपि हि । नित्यः पिता स्वतन्त्रश्च नास्य माता पिताऽपि चे'त्यादि च ॥६॥ इति श्रीमदानन्द-तीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्ये तृतीयप्रघट्टके प्रथमोऽध्यायः ॥ ३ ॥ १ ॥

एवं भविष्यतीति शश्वत्तथा स्यात्स य एवमेतां संहितां वेद सन्धीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति वाक्-संहितेति पञ्चालचण्डो वाचा वै वेदास्सन्धीयन्ते वाचा च्छन्दांसि वाचा मित्राणि सन्दधति वाचा सर्वाणि भूतान्यथोवागेवेदं सर्वमिति तद्यत्रै-तदधीयते वा भाषते वा वाचि तदा प्राणो भवति वाक्तदा प्राणं रेळ्ह्यथ यत्र तूष्णीं वा भवति स्वपिति वा प्राणे तदा वाग्भवति प्राणस्तदा वाचं रेळिह तावन्योन्यं रीळ्हो वाग्वै माता प्राणः पुत्रस्तदप्येतदृषिणोक्तमेकः सुपर्णः स समुद्रमाविवेश स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे ॥ तं पाकेन मनसाऽपश्यमन्तितस्तं माता रेळिह स उ रेळिह मातरमिति स य एवमेतां संहितां वेद सन्धीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेत्यथातः प्रजापतिसंहिता जाया पूर्वरूपं पतिरुत्तररूपं पुत्रः सन्धिः प्रजननं सन्धानं सैषाऽदितिः संहिताऽदितिर्हीदं सर्वं यदिदं किञ्च पिता च माता च पुत्रश्च प्रजननं च तदप्येतदृषिणोक्तमदितिर्माता स पिता स पुत्र इति स य एवमेतां संहितां वेद सन्धीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति सर्वमायुरेति ॥ ॥ ६ ॥ इत्यैतरेयोपनिषत्सु तृतीयारण्यके प्रथमोऽध्यायः ॥ ३ ॥ १ ॥

ॐ ॥ 'गृहस्याच्छादनादीनां मध्यवंशो यथाऽश्रयः। तथेन्द्रियाभिमान्यादिदेवानां वायुराश्रयः। तेषु सर्वेषु भगवान्बहुरूपो हरिः स्थितः। विष्णुनामाऽक्षरेष्वेवमन्येष्वपि तदर्थतः। प्राणनामाऽपि भगवान्प्राणस्थश्चोष्मसु स्थितः। ऊष्मनामा समर्थत्वात्स एव भगवान्हरिः। पूर्णत्वादात्मनामाऽसौ प्रतिमात्वादमुष्य तु। सङ्घात आत्मशब्दोक्तो ह्यस्थिरश्चास्थिनामकः। अस्थिस्थितो हरिः स्पर्शसंस्थितः स्पर्शनामकः। स्पर्शहेतुत्वतः स्पर्शनामा स भगवान्हरिः। मज्जासुस्थः स मज्जाख्यो मदं जनयतीति ह। स एव स्वरसंस्थश्च स्वराख्यः स्वरतेः प्रभुः। प्रमाणं सारयेद्यस्मान्मांसाख्यो मांससंस्थितः। लोहिताख्यो रक्तवर्णो लोहितस्थो जनार्दनः। अस्थिस्थान्येव रूपाणि पर्वस्वपि हरेर्यतः। तत एव विभक्तानि संख्या तेषां पृथङ्ग तत्। तस्मात्सप्तशतान्येव देहे विंशच्च तस्य हि। रूपाणि विष्णोर्भागे तु षष्ठ्युत्तरशतत्रयम्। तान्येव विष्णो रूपाणि वत्सराहस्सु सर्वशः। अहर्नामा च भगवानहार्यत्वात्प्रकीर्तितः। अहोभिः समसङ्ख्यानि यस्मादध्यात्मगानि तु। रूपाणि विष्णोस्तेनायमहस्संमान उच्यते। पूर्णदर्शनशक्तित्वाच्चक्षुर्मय उदीरितः। तादृक्श्रवणशक्तित्वात्तथा

॥ हरिः ॐ ॥ प्राणो वंश इति स्थविरः शाकल्यस्तद्यथा शालावंशे सर्वेऽन्ये वंशाः समाहिताः स्युरेवमस्मिन्प्राणे चक्षुः श्रोत्रं मनो वागिन्द्रियाणि शरीरं सर्व आत्मा समाहितस्तस्यैतस्यात्मनः प्राण ऊष्मरूपमस्थीनि स्पर्शरूपं मज्जानः स्वररूपं मांसं लोहितमित्येतदन्यच्चतुर्थमन्तस्था रूपमिति ह स्माऽह ह्रस्वो माण्डूकेयस्त्रयं त्वेव न एतत्प्रोक्तं तस्यैतस्य त्रयस्यास्थ्नां मज्ज्ञां पर्वणामिति त्रीणीतः षष्टि शतानि त्रीणीतस्तानि सप्तविंशतिशतानि भवन्ति सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः स एषोऽहःसंमानश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयश्छन्दोमयो मनोमयो वाङ्मय आत्मा स य एवमेतमहःसंमानं चक्षुर्मयं श्रोत्रमयं छन्दोमयं मनोमयं वाङ्मयमात्मानं वेदाह्नां सायुज्यं सरूपतां सलोकतामश्नुते पुत्री पशुमान्भवति सर्वमायुरेति ॥ १ ॥

श्रोत्रमयः स्मृतः। छन्दोमयः सत्यकामो मन्तृवक्तृबलात्मकः। एवं विद्वांस्तस्य रूपाण्याप्नोति ज्ञानपुत्रवान्। पीयमानं शमाप्नोति प्राप्याहर्नामकं हरिम् ॥ १ ॥

एवमुक्तप्रकारेण तस्य ह्यक्षरनामकम्। अशीत्युत्तरसाहस्ररूपं वर्णेषु संस्थितम्। विष्णुनाम्नोऽथवाऽन्येषु पञ्चाशत्सङ्ख्यकेष्वपि। तावत्सङ्ख्यानि देहेषु पृथङ्मज्जास्थिपर्वसु। रूपाणि विष्णोस्तावन्ति ...टकानि पृथक्पृथक्। अर्कस्थितबृहत्याख्यरूपाण्यह्नां च सर्वशः। सम्पादकानि तान्येव तान्यक्षरमितानि च। अस्थ्यादिस्थितरूपाणि तान्युपास्य विमुच्यत' इति च। तस्यैतस्यात्मनस्तस्य शरीराख्यस्यात्मनो य आत्मा आदानादिकर्ता तस्य परमात्मन एतस्य। अस्थ्नां मज्ज्ञां पर्वणां च मिलितानामपि विंशोत्तरसप्तशतत्वोक्तेस्तत्स्थविष्णुरूपाण्येवोच्यन्त इति सिद्धम्। अस्थ्यादीन्येव चेदशीत्युत्तरसहस्राणि सन्ति हि। षणुष्णुरित्येतानि विष्णुनामगतान्यूष्माक्षरसन्धिनामकानि तद्गतभगवद्रूपाणि मुख्यतस्तन्नामकानि। 'अहार्यत्वादहर्नामा रात्रिनामा रतिप्रदः। सन्धानात्सन्धिनामाऽसौ स्वयं नारायणः प्रभुः। सन्ध्यूष्माक्षरगाण्यस्य विष्णो रूपाणि सर्वशः। सन्ध्यारात्रिदिवास्थानि ...शीतिकसहस्रकम्। तान्येवास्थिषु मज्जासु पर्वस्वपि च सर्वशः। ...ज्ञानात्तु पर्वाणि विष्णो रूपाणि तानि हि। अस्थानान्मदनाच्चैव ...स्थिमज्जाभिधानि च। व्यक्तिर्मज्जासु तस्यैव प्राणो मज्जासु संस्थितः। ...व रेतो भवति रेतसिस्थो विशेषतः। प्राणस्तेन हि तद्रेतोयुक्तं

अथ कौण्ठरव्यस्त्रीणि षष्टि शतान्यक्षराणां त्रीणि षष्टि शता...ष्मणां त्रीणि षष्टि शतानि सन्धीनां यान्यक्षराण्यवोचामाहानि तानि ...नूष्मणोऽवोचाम रात्रयस्ता यान्सन्धीनवोचामाहोरात्राणां ते सन्धय ...धिदैवतमथाध्यात्मं यान्यक्षराण्यधिदैवतमवोचामास्थीनि तान्य...त्मं यानूष्मणोऽधिदैवतमवोचाम मज्जानस्तेऽध्यात्ममेष ह वै संप्रति ...णो यन्मज्जैतद्रेतो न ह वा ऋते प्राणाद्रेतः सिच्यते यद्वा ऋते प्राणाद्रेतः

प्राणेन सर्वदा । यदि प्राणो न तद्रेतो न गर्भत्वं व्रजेत्क्वचित् ।
विशेषप्राणसम्बन्धवर्जितान्यत एव हि । न मांसादीनि गर्भत्वं यान्त्यतः
स हि रेतसि । विशेषेण स्थितः प्राणः प्राणे चैव विशेषतः । स्थितो
नारायणो देवस्तस्मान्मज्जासु च स्थित' इति च । मज्जास्वधिक-
सन्निधानज्ञापनार्थमिदं वचनम् । अशीत्युत्तरसहस्रवर्णानामभावाच्च
तत्स्थविष्णुरूपाण्येव तत्सङ्ख्यानीति सिद्धम् । अर्के निलीनत्वेनादृश्य-
त्वेन स्थिता भगवत्प्रादुर्भावा अर्कलिनः । त एव शरीरे स्थित्वा
सहस्रं बृहतीः सम्पादयन्ति । वाक्प्रेरकत्वाद्विष्णुनामार्थवत्त्वादेव च
बृहतीसहस्रस्य तद्देवताश्चैतान्येवाशीत्युत्तरसहस्ररूपाणि एतान्येवाहः-
प्रवर्तकानि च । अहःशब्देन यज्ञो दिवसश्चोभावप्यभिप्रेतौ । 'यज्ञानां
दिवसानां च साशीतिकसहस्रकैः । विष्णुः प्रवर्तको रूपैर्बृहत्युक्थस्य
चाञ्जसा । बृहत्युक्थेन वाच्यानि रूपाण्येतान्यधीशितुरि'ति च ॥ २ ॥

संसारबाधितैः प्राप्यो बाध्वो वायुरुदाहृतः । स हि मोक्षप्रदो
विष्णोराज्ञया स उवाच ह । सर्वदेहाभिमानी तु शरीरपुरुषः शिवः ।
सर्ववर्णाभिमानी च शेषोऽसौ च्छान्दसः पुमान् । सर्ववेदाभिमान्येव
गरुडो वेदपूरुषः । संवत्सराभिमानी तु ब्रह्मैव हि महापुमान् ।
सारः शिवस्यानिरुद्धनामा देहस्थितो हरिः । अ इत्याक्रियते यस्मा-

सिच्येत पूयेन्न सम्भवेद्यान्त्सन्धीनधिदैवतमवोचाम पर्वाणि तान्यध्यात्मं
तस्यैतस्य त्रयस्यास्थ्नां मज्ज्ञां पर्वणामिति पञ्चेतश्चत्वारिंशच्छतानि
पञ्चेतस्तदशीतिसहस्रं भवत्यशीतिसहस्रं वा अर्कलिनो बृहतीरहरभि-
सम्पादयन्ति स एषोऽक्षरसंमानश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयश्छन्दोमयो मनोमयो
वाङ्मय आत्मा स य एवमेतमक्षरसंमानं चक्षुर्मयं श्रोत्रमयं छन्दोमयं
मनोमयं वाङ्मयमात्मानं वेदाक्षराणां सायुज्यं सरूपतां सलोकतामश्नुते
पुत्री पशुमान्भवति सर्वमायुरेति ॥ २ ॥

चत्वारः पुरुषा इति बाध्वः शरीरपुरुषश्छन्दःपुरुषो वेदपुरुषो
महापुरुष इति शरीरपुरुष इति यमवोचाम स य एवायं दैहिक आत्मा
तस्य योऽयमशरीरः प्रज्ञात्मा स रसश्छन्दः पुरुष इति यमवोचामाक्षरस-

द्वासुदेवो ह्यकारकः । शेषस्य सारसविभुर्ब्रह्माख्यो ज्ञानबृंहणात् ।
सङ्कर्षणाख्यस्तु हरिः सारः स गरुडस्य च । ब्रह्मर्त्विक्संस्थितश्चासौ
तस्माद्ब्रह्मिष्ठमेव हि । कुर्याद्ब्रह्मर्त्विजं तस्मिन्विशेषेण स्थितो हरिः ।
ब्रह्मणः सारभूतस्तु प्रद्युम्नो भगवान्हरिः । स एवादित्यसंस्थश्च स
आदिर्जगतो विभुः । ततश्च सर्वभूतेषु जीवानां विनियामकः । स
एवादित्यगो विष्णुर्यः प्रद्युम्नाभिधो हरिः । स एव सर्वदेहेषु
चानिरुद्धतनुः स्थितः । सङ्कर्षणो वासुदेव इत्येकः स चतुर्विधः ।
प्रतिपूरुषमेतस्मात्स्थितो विष्णुर्नियामकः । आदित्यादिषु च स्थित्वा
द्योतकोऽसौ प्रति प्रति । स चेतनतमत्वाद्धि चित्रमित्यभिधीयते ।
मुख्यत्वात्सर्वदेवानामननादीशितृत्वतः । कर्तृत्वादप्यनीकं स उदैत्सूर्य-
स्थितो हरिः । ज्ञानदत्वाच्च देवानां चक्षुरेनेन दर्शनात् । आपूरय-
त्सर्वलोकान्प्रकाशेन जनार्दनः । आदानात्सर्वजीवानामत्तृत्वात्प्रलयेऽपि
च । आत्मेत्युक्तः स भगवान् जगतः स्थावरस्य च । एवं चतुर्विधो
विष्णुः संहितादेवता यदा । ज्ञायते पूर्ववर्णस्य रूपं नारायणाभिधम् ।
प्रादुर्भावाः समस्ताश्च चरमार्णस्य देवताः । तदा तु संहितां
सम्यग्जान्येऽहं संहितामिति । आह वायुरिमं विष्णुं बृहत्युक्थस्य
देवताम् । महाव्रताख्यस्तोत्रस्य चेष्टकानां च देवताम् । एतमेवाखिल-

मान्नाय एव तस्यैतस्याकारो रसो वेदपुरुष इति यमवोचाम येन वेदान्वेद
ऋग्वेदं यजुर्वेदं सामवेदं तस्यैतस्य ब्रह्मा रसस्तस्माद्ब्रह्माणं ब्रह्मिष्ठं कुर्वीत
यो यज्ञस्योल्बणं पश्येन्महापुरुष इति यमवोचाम संवत्सर एव प्रध्वंस-
यन्नन्यानि भूतान्यैक्या भावयन्नन्यानि तस्यैतस्यासावादित्यो रसः स
यश्चायमशरीरः प्रज्ञात्मा यश्चासावादित्य एकमेतदिति विद्यात्तस्मात्पुरुषं
पुरुषं प्रत्यादित्यो भवति तदप्येतदृषिणोक्तं चित्रं देवानामुदगादनीकं
चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ॥ आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा
जगतस्तस्थुषश्चेत्येतामनुविधं संहितां सन्धीयमानां मन्य इति ह स्माऽह
बाध्व एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसंत एतमग्नावध्वर्यव एतं महाव्रते
छन्दोगा एतमस्यामेतं दिव्येतं वायावेतमाकाश एतमप्स्वेतमोषधीष्वेतं

जगद्व्याप्तं पूर्णगुणात्मकम् । संवसद्रतिदातृत्वाद्ब्रह्मा संवत्सराभिधः ।
नियामकः स जीवानां सर्वेषां प्रभुरीश्वरः । अनन्तमूर्तिर्ब्रह्माऽसा-
वनन्तजगदास्थितः । नियामकस्तस्य विष्णुस्तावद्रूपेषु संस्थितः ।
तत्संवत्सरसंमानः स विष्णुः परमेश्वरः ॥ ३ ॥

य एनं वक्त्ययोग्येभ्यो योऽथ चैनं महाव्रते । कर्मण्याचार्य-
तोऽन्यस्य शंसेत पितृतोऽथवा । महाव्रतेन स्तोत्रेण स्तुवीतैनमथापि
वा । महाव्रते चितिं वाऽपि कुर्यान्नास्य फलं श्रुतेः । सुकृतस्य फलं
चैव नासौ सम्यगवाप्स्यति । प्रत्यक्षज्ञानिनोऽप्येतदानन्दह्रासकृद्भवेत् ।
प्रत्यक्षज्ञानिनो मोक्षो न कथञ्चिद्धि हीयते । आचार्यमेव तं विद्या-
द्गुणैर्यः स्वात्मनोऽधिकः । गुणाधिकस्य तेनैव शंसनादि न दुष्यति ।
अयोग्यस्योपदेशे तु कृते हौत्रादिकेऽपि वा । प्रायश्चित्तार्थमेतत्तु
शंसीत शतवारकम् । अन्यथा मानुषेष्वेव जायते न दिवं व्रजेत् ।
योग्या अस्याश्च विद्याया देवा ऋषय एव च । एकदेशज्ञानयोग्या
मानुषा उत्तमा यदि । कर्मसञ्चयवेत्तारं त्यजेन्नारायणं हि यः ।
प्रीत्यैकदेशसंस्थत्वात्सखायमिति चोदितम् । न विद्यायाः फलं तस्य
श्रुतं च नरकावहम् । नैव प्राप्नोति सुकृतं सन्त्यागात्परमात्मनः ।

वनस्पतिष्वेतं चन्द्रमस्येतं नक्षत्रेष्वेतं सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते
स एष संवत्सरसंमानश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयश्छन्दोमयो मनोमयो वाङ्मय
आत्मा स य एवमेतं संवत्सरसंमानं चक्षुर्मयं श्रोत्रमयं छन्दोमयं
मनोमयं वाङ्मयमात्मानं परस्मै शंसति ॥ ३ ॥

दुग्धदोहा अस्य वेदा भवन्ति न तस्यानूक्ते भागोऽस्ति न वे[द]
सुकृतस्य पन्थानमिति तदप्येतदृषिणोक्तं यस्तित्याज सचिविदं सखायं [न]
तस्य वाच्यपि भागो अस्ति । यदीं शृणोत्यलकं शृणोति न हि प्रवे[द]
सुकृतस्य पन्थामिति न तस्यानूक्ते भागोऽस्ति न वेद सुकृतस्य पन्थान-
मित्येतत्तदुक्तं भवति तस्मादेवं विद्वान्न परस्मा अग्निं चिनुयान्न परस्मै
महाव्रतेन स्तुवीत न परस्मा एतदहः शंसेत्कामं पित्रे वाऽऽचार्याय वा
शंसेदात्मन एवास्य तत्कृतं भवति स यश्चायमशरीरः प्रज्ञात्मा यश्चासा[वा]

मुख्यत्यागो हरेरेष यन्नास्तीति वदेदमुम् । तत्समं वाऽधिकं वाऽपि
ब्रूयादैक्यमथापि वा । ऐश्वर्यादिगुणानां वा ह्रासं नास्तित्वमेव वा ।
तत्प्रसादं विना मोक्षं ब्रूयाद्वा कस्यचित्क्वचित् । ऐक्यं वा ब्रह्मशर्वादे-
र्मुक्तावैक्यमथापि वा । व्यत्यासं चावताराणां जीवाभेदममुष्य वा ।
भेदज्ञानं तद्गुणानां तेन वाऽथ मिथोऽपि वा । तथैव तत्क्रियाणां च
तद्रूपाणामथापि वा । असाम्यदर्शनं वाऽपि तद्गुणानां परस्परम् ।
देहदेहिविभेदं च तस्मिन्नवयवेषु वा । परस्परं भेददृष्टिं तेन वा
कुत्रचित्क्वचित् । दोषसंसर्गमस्यापि स्वतः परत एव वा । अज्ञानतो
ज्ञानतो वा निर्देहत्वममुष्य च । तद्देहस्य प्राकृतत्वमचिदानन्ददेहताम् ।
प्रादुर्भावेष्वपि विभोर्देहत्यागोद्भवादिकम् । अज्ञानदुःखासामर्थ्य-
पारवश्यादिकं तथा । अतद्वशत्वं कस्यापि कदाचित्क्वचिदप्युत ।
परिमाणं बलादेर्वा तस्य विष्णोर्महात्मनः । भेदाभेददृशिर्वाऽस्य
जीवैर्वा स्वगुणादिभिः । तर्कैस्तस्यापलापो वा तत्र रक्तेन चेतसा ।
त्यागानामेवमुक्तानां तर्काद्यैः साधनं तथा । अचिन्त्यविभवेऽप्यस्मि-
न्नसम्भवनिरूपणम् । स एव मुख्यतस्त्यागो वासुदेवस्य कीर्तितः ।
रमाब्रह्मादिकानां च तारतम्यानभिज्ञता । संशयश्चोक्ततत्त्वेषु जग-
न्मिथ्यात्वदर्शनम् । अस्मृतिर्वासुदेवस्य तद्भक्तानां च निन्दनम् ।
द्वितीय एष त्यागस्तु विष्णोरेव प्रकीर्तितः । निषिद्धकर्मकरणं
विहितस्य च वर्जनम् । त्यागस्तृतीयो हि हरेश्चतुर्थोऽयोग्यपूरुषे ।
उपदेशः केशवस्य यथाशास्त्रोदितक्रमात् । आचार्यपित्रोरन्यत्र तथैव
च महाव्रते । हौत्रोद्गात्राध्वर्यवाणि त्याग एवं चतुर्विधः । त्याग-
द्वयात्तु प्रथमात्प्राप्यतेऽन्धं तमः क्रमात् । तृतीयान्निरयप्राप्तिश्चतुर्थान्न
दिवं व्रजेत् । उपदिष्टेऽपि यस्तत्त्वे संशयं कुरुते पुमान् । सोऽन्धंतमो
व्रजेदन्यो निरयायैव गच्छति । स एव भगवान्विष्णुरेतैर्दोषैर्विना
यदि । ज्ञायते मुक्तिदः साक्षान्नात्र कार्या विचारणा । यदि ज्ञानं

नातिपक्कं सरागं च मनो भवेत् । तदा स्वर्गादिलोकाप्तिः संशयश्चे-
त्कचित्कचित् । आवृत्तिरेव संसारे यावन्निःसंशयो भवेत् । पुनरावृत्ति-
हीनं तु तमोऽन्धं मुक्तिरेव च । पूर्वं तु निःसुखं तत्र निर्दुःखं चापरं
मतम् । निश्शेषगुणहीनं च पूर्वं निर्दोषकं परम् । विमिश्रगतय-
स्त्वन्याः पुनरावृत्तिसंयुताः । असुरा देवता मर्त्या योग्या एतेषु च
क्रमात् । न च तेषां सङ्करोऽस्ति यथायोग्या हि तद्गतिः ।
मानुषेषूत्तमा मुक्तिमधमा निरयं तथा । आप्नुवन्ति मनुष्येषु मध्यमाः
सृतिभागिनः । नियमोऽयं नान्यथा स्यादच्छिद्रत्वं यथा भवेत् ।
दोषेऽथवा गुणे वाऽपि तदा दैत्याः सुरा अपि । स्वां स्वां गतिं
समायान्ति तावत्संसारभागिनः । अच्छिद्रत्वं नैव सर्वैः कदाचि-
त्प्राप्यते यतः । सृष्टिस्थितिलयादीनां नोच्छेदस्तेन कुत्रचित् । तस्मा-
द्दोषान्प्रहायैव विष्णुं सर्वोत्तमोत्तमम् । जानीयात्तेन मुक्तिः स्यादप-
रोक्षदृशेरनु । सूर्यमण्डलगो विष्णुर्देहे चक्षुषि संस्थितः । अनिरुद्धश्च
हृदये न च भेदोऽनयोः क्वचित् । अन्येषामपि रूपाणामिति विद्या-
द्विचक्षणः । द्विरूपः स यदा विष्णुरपगच्छति देहतः । तदैव
दुर्निमित्तानि जायन्ते नान्यदा क्वचित् । तस्मात्तेषां दर्शने तु कर्तव्यं
पारलौकिकम् । सर्वमेव जपेच्चैव यदन्तीत्यादिका ऋचः । ऋग्भिः
पङ्क्तिर्वायुरेव पवमानादिना मतः । स्तूयते सोऽङ्गनेतृत्वादग्निरित्यभि-
धीयते । परस्य ब्रह्मणो विष्णोर्ज्ञापनाख्यप्रसूतिभिः । वायुः पुनाति
यल्लोकान्सविता तेन कथ्यते । पवित्रं नाम साक्षात्तत्परं ब्रह्म जनार्दनः ।
प्रसादयित्वा तं विष्णुं तेन लोकान्पुनात्यसुः । ज्ञानाख्यप्रसवेनापि

वादित्य एकमेतदित्यवोचाम तौ यत्र विहीयेते चन्द्रमा इवाऽऽदित्यो
दृश्यते न रश्मयः प्रादुर्भवन्ति लोहिनी द्यौर्भवति यथा मञ्जिष्ठाः व्यस्ता
पायुः काककुलायगन्धिकमस्य शिरो वायति संपरेतोऽस्याऽत्मा न
चिरमिव जीविष्यतीति विद्यात्स यत्करणीयं मन्येत तत्कुर्वीत यदन्ति
यच्च दूरक इति सप्त जपेदादित्प्रत्नस्य रेतस इत्येका यत्र ब्रह्मा पवमानेति

यं वायुः पुनात्ययम् । प्राणाग्नेरर्चिषो देहे विततास्तेषु केशवः ।
अर्चिष्मान्विततो नित्यं वायुस्तेन पुनात्ययम् । यत्र ब्रह्मेति पङ्क्तिश्च
प्रार्थनीयः स मारुतः । मोचयित्वैव संसाराद्विष्णोर्लोके कुधीति च ।
आदित्प्रत्नस्येति विष्णुः स्तुत्यो वैकुण्ठलोकगः । आदित्यमण्डलस्थश्च
साक्षान्नारायणः प्रभुः । उद्वयं त्वितिमन्त्रेण स्तुत्यो वायोरपीश्वरः ।
अपमृत्युभयं तस्य यदन्तीत्यृग्जपाद्व्रजेत् । कालमृत्युर्यदि भवेत्तथा
जन्मादिकं भयम् । अन्याभिः कर्मतः पूतो यत्र ब्रह्मेति वैष्णवम् ।
लोकं व्रजेत्तथाऽन्याभ्यां विष्णुर्मोक्षसुखप्रदः । इष्टप्रदानशीलत्वादिन्दु-
र्वायुः स एव च । सोमः सौम्यस्वरूपत्वात्पवमानश्च पावनात् ।
विष्णुः पुरातनत्वात्तु प्रत्नो रेतो महारतिः । देवत्रा देव एवाऽसौ
सर्वदेवेश्वरो यतः । सूर्यश्च सूरिभिः प्राप्यो नित्यानन्दो रमापतिः ।
देशतः कालतश्चैव गुणतश्चापि पूर्तितः । अत इत्युच्यते विष्णुः
सन्ततो ह्यत उच्यते । तृतीयवर्णोऽतिशये यतस्तेनातिरेव वा । अत
इत्युच्यते विष्णुः सम्यक्श्रुत्याद्यशक्यतः । पूर्णत्वाद्भगवान्विष्णु-
श्श्रुतत्वादिनोदितः । अन्तस्थः सर्वजीवानां पूर्णत्वात्पुरुषाभिधः ।
यमः स सर्वरूपेषु सर्वजीवनियामकः । इति विद्यात्परं विष्णुं मुच्यते
येन संसृते'रित्यादि च । शरीरपुरुषादीनां प्राप्यत्वात्तदुपास्यत्वात्तेषां
नियामकत्वेन तेभ्योऽप्युत्तमत्वेन तेषु स्थितत्वाच्च तेषां सार इत्युच्यते
भगवान् । यदीं एव अलकं अरकं यत्किञ्चिच्छृणोति तत्सर्वमरति-
रूपान्धतमःप्राप्तिकारणमेव तस्य भवति । तत्र हि सर्वरत्यभावो
रतिविरुद्धदुःखं च पूर्णम् । परस्मै शंसनामात्रादरतिरेवेत्यतः प्रस्तुते
चतुर्थत्यागेन तस्य वाच्यपि भागो अस्ति । न हि प्रवेद सुकृतस्य
पन्थामिति दोषद्वयमेवेत्यवधारयति । न तस्यानूक्ते भागोऽस्ति न
वेद सुकृतस्य पन्थानमित्येतत्तदुक्तं भवतीति । अलकं शृणोतीति
भागद्वयस्य मुख्यतस्तृतीयस्यापि नरकं शृणोतीति किञ्चिद्भवति ।

तौ यदाऽस्माच्छरीराद्विहीयेते तदैवैतानि निमित्तानि पश्यन्तीति नियमः। न च तदा पश्यत्येवेति। वासेन रमयतीति वासरं विष्णुर्ज्योतिः। 'यत्र ब्रह्मा वेदवाक्यं व्याचक्षाणो मखैर्यजन्। सोमेन च सुतेनेशमास्ते लोके हरेर्हि स' इति स्कान्दे। ग्राव्णा सोमविषये सोमेनेष्ट्वा महीयते तेनैव विष्णुप्रीत्या स्वस्यानन्दं जनयन्। स्वरानन्दरूपो विष्णुः। दिवो देव्या अवरोधनं तस्याः परिवारभूताः सर्वदेव्यः द्यौर्नाम वायुपत्नी। अजनयो मरुतो वक्षणाभ्यो दिव आवक्षणाभ्य इत्यादेः। यह्वतीः स्यन्दमानाः। 'सर्वेष्टद जगत्प्राण मामादाय परिस्रव। यत्रासौ भगवान्विष्णुस्त्वं हि मोक्षप्रदः सदे'ति च। 'इन्दुरिष्टप्रदत्वाद्यो वायुरादाय गच्छति। इन्द्रनाम्नः केशवस्य समीपं मुक्तमञ्जसे'ति च। अनन्यहेतुकं साक्षाद्भगवद्भक्तिरूपकम्। 'सुखमानन्द इत्युक्तो मोदो भोगनिमित्तकः। प्रमोदस्तद्विशेषोत्थो मुन्नामात्यल्पभोगत'इत्यृग्वेदसंहितायाम्। तमसः सकाशात् उद्गता वयमुत्तरं सर्वोत्तमं विष्ण्वाख्यं ज्योतिः परिपश्यन्तस्तमेव देवत्रा देवं देवविषयेऽपि देवमगन्म। तदेवज्योतिष्ट्वेनोत्तरत्वेन च पश्यन्त इति दर्शने इत्थं भावविधानार्थं पूर्वम्। तथैवासौ भगवानुत्तमज्योतिः। न राजादिष्विवाविद्यमानभक्तिमात्रमिदमिति ज्ञापयितुमगन्म ज्योतिरुत्तममिति पुनर्वचनम्। 'अर्चिषोंऽशा वर्तुलास्तु नाम्ना वटरकाः

षलुद्वयं तमसस्परीत्येकाऽथापि यत्र च्छिद्र इवाऽदित्यो दृश्यते रथनाभिरिवाभिख्यायेत च्छिद्रां वा च्छायां पश्येत्तदप्येवमेव विद्यादथाप्यादर्शे वोदके वा जिह्मशिरसं वाऽशिरसं वाऽऽत्मानं पश्येद्विपर्यस्ते वा कन्याके जिह्मेन वा दृश्येयातां तदप्येवमेव विद्यादथाप्यपिधायाक्षिणी उपेक्षेत तद्यथा वटरकाणि संपतन्तीव दृश्यन्ते तानि यदा न पश्येत्तदप्येवमेव विद्यादथाप्यपिधाय कर्णा उपशृणुयात्स एषोऽग्नेरिव प्रज्वलतो रथस्येवोपब्दिस्तं यदा न शृणुयात्तदप्येवमेव विद्यादथापि यत्र नील इवाग्निर्दृश्यते यथा मयूरग्रीवा मेघे वा विद्युतं पश्येन्मेघे वा विद्युतं न पश्येन्महामेघे वा मरीचीरिव पश्येत तदप्येवमेव विद्यादथापि यत्र भूमिं

स्मृता'इति शब्दनिर्णये। 'बृहत्तमं मधु यदि सहापूपं प्रभक्षयेत्। स्वप्ने तस्याचिरान्मृत्यू रक्ताब्जे वा शिरोधृत' इति ब्रह्माण्डे। 'रात्र्यास्तु देवता दुर्गा दुःस्वप्ने सा प्रपूजिता। पायसेन हरेन्मृत्युं रात्रिसूक्तादकालिकम्। यदि कालिकमृत्युः स्यात्पदं सा परमं नयेत्। सहैव विष्णुना भक्तं विष्णोस्तद्धेदिनं तथा। रतिदत्वात्परो विष्णुर्मुख्यतो रात्रिरुच्यते। तदाश्रयत्वाद्दुर्गाऽपि रात्रिरित्यभिधीयते। श्रीरूपः स परो विष्णुः पायसेष्टो हि मोक्षदः। तस्मादुभौ सहैवेज्यौ भक्त्या दुःस्वप्नदर्शने। बहुभिर्नयनैर्विष्णुर्बहुधेदं ददर्श ह। आयन्सर्वेषु लोकेषु धृतास्तेनैव हि श्रियः। नीचानुच्चांश्च जीवान्स ब्रह्मादीनुर्वपश्यत्। ज्ञानेन बाधते ज्ञानं स्वसारं स्वं तथाऽकरोत्। उप आख्यं शुक्लवर्णं प्रमदारूपमेव च। तमश्चापाकरोत्येव तदा सूर्यादिषु स्थितः। स नः स्वामी यदुदरे यमनाद्यामनामके। अविक्ष्महि वयं सर्वे वृक्षे न पतत्रिणः। शेनाख्यास्तु सुखीनत्वादासमन्तात्सुरोत्तमाः। पद्वन्तो ह्यनुपाश्चैव पादमात्रप्रयायिनः। ग्रामाख्या बहुलत्वात्तु दैत्या एव प्रकीर्तिताः। अर्थिनस्तु कृतार्थत्वान्मुक्ता एव श्रुताः श्रुतौ। ऊरीकृतप्रमाणत्वादूर्म्यः स भगवान्हरिः। वृकास्तेनैव निर्याप्या वृकाः क्रूरतोऽसुराः। तत्स्वभावाश्च वृक्याः स्युः स्तेनास्तत्र महासुराः। ब्रह्मस्तेना यतस्ते हि नित्यमैकात्म्यवेदिनः। विष्णुः सुखतरश्चैव

ज्वलन्तीमिव पश्येत तदप्येवमेव विद्यादिति प्रत्यक्षदर्शनान्यथ स्वप्नाः पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति वराह एनं हन्ति मर्कट एनमास्कन्दयत्याशु वायुरेनं प्रवहति सुवर्णं खादित्वाऽपगिरति मध्वश्नाति बिसानि भक्षयत्येकपुण्डरीकं धारयति खरैर्वराहैर्युक्तैर्याति कृष्णां धेनुं कृष्णवत्सां नलदमाली दक्षिणामुखो व्राजयति स यद्येतेषां किञ्चित्पश्येदुपोष्य पायसं स्थालीपाकं श्रपयित्वा रात्रीसूक्तेन प्रत्यृचं हुत्वाऽन्येनान्नेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा चरुं स्वयं प्राश्नीयात्स योऽतोऽश्रुतोऽगतोऽमतोऽनतोऽदृष्टोऽविज्ञातोऽनादिष्टः श्रोता मन्ता द्रष्टाऽऽदेष्टा घोष्टा विज्ञाता प्रज्ञाता सर्वेषां भूतानामन्तरपुरुषः स म आत्मेति विद्यात्॥ ४॥

भक्तानां भवति प्रभुः । कृष्णं व्यक्तं तमोऽज्ञानमज्ञानां पेशलं
तत् । तद्यातयत्पृणमिव भगवान्पुरुषोत्तमः । स एव चोषाः कथित
प्रकाशत्वाज्जनार्दनः । जयितः स्तोममिव च ब्राह्मणाय यथा च गाः
उपाकरं तथा स्तोमं तवाहं तद्वृणीष्व च । द्यौरिति ज्ञानमुदि
तव्यङ्ग्यत्वाज्जनार्दनः । दुहिता दिव इत्युक्त एवमर्थेन पूज्यते । रात्री
सूक्तेन भगवान्साक्षान्नारायणः प्रभुः । तत्सन्निधानाद्दुर्गाया एषोऽ
उपचारतः । एवं स्तुतस्तथैवेष्टो भगवान्मोक्षदो भवेत् । यदन्तीत्या
दृचः सर्वा अपि दुःस्वप्नदर्शने । जप्या एव विशेषोऽयं होमो दुःस्वप्न
दर्शने । परोक्षज्ञानिनो विष्णुरापरोक्ष्यं व्रजेत्त्वरन् । अपरोक्षदृश
प्रीतः सुखाधिक्यं करोत्यजः । मुक्तस्य द्विविधैस्तस्माज्जपो योग
सर्वथा । कर्तव्यो न्यासिभी रात्रीसूक्तं जप्यं त्रिशोऽब्जसे'त्यैतरेय
संहितायाम् ॥ ४ ॥

अथ सर्ववाग्विषया विद्योच्यते । विष्णुशब्दार्थत्वात्सर्ववाचाम्
पूर्वोक्ता अपि सर्ववागुपनिषद एव । तथापि मुख्यत एव सर्व
वाग्विषयत्वाद्वक्ष्यमाणामेव सर्वस्यै वाच उपनिषदिति सर्वेऽप्याचक्षते
'पृथिव्यादिस्थितो विष्णुः पृथिव्याद्यभिधानवान् । स्पर्शादीन
देवताऽसौ क्रमेणैव प्रकीर्तितः । तस्य विष्णोरयं देहो वीणा साक्षा
त्प्रकीर्तिता । दैवी वीणा ततः सेयं लोकसिद्धा तु मानुषी । ब्रह्मादि
देहान्यो वेद विष्णोर्वीणेति भक्तितः । विद्यापूर्णसुखः स स्याद्भूमि
पूरितकीर्तिमान् । विद्याधिक्यार्थमेवैतां वाक्सारामप्यृचं जपेत्

अथ खल्वियं सर्वस्यै वाच उपनिषत्सर्वा ह्येवेमाः सर्वस्यै वा
उपनिषद इमां त्वेवाऽऽचक्षते पृथिव्या रूपं स्पर्शा अन्तरिक्षस्योष्माण
दिवः स्वरा अग्नेरूपं स्पर्शा वायोरुष्माण आदित्यस्य स्वरा ऋग्वेदस्य रू
स्पर्शा यजुर्वेदस्योष्माणः सामवेदस्य स्वराश्चक्षुषो रूपं स्पर्शाः श्रो
स्योष्माणो मनसः स्वराः प्राणस्य रूपं स्पर्शा अपानस्योष्माणो व्यान
स्वरा अथ खल्वियं दैवी वीणा भवति तदनुकृतिरसौ मानुषी वीण

ध्यात्वा नारायणं देवं स्त्रीरूपं वाचि संस्थितम् । ओष्ठापिधानेत्येषा
…क्सारो वाचः प्रकीर्तितः । विष्णोर्हि वाचि संस्थस्यैवोष्ठावेतौ
…पिधानवत् । कुलीति चोक्तो भगवान्प्रलीनाशेषकुत्सितः । पाति सर्वं
विशिष्टश्च सर्वस्मादित्यतः पविः । सर्ववागीश्वरो विष्णुः स्त्रीरूपो मां
…वादयेदि'ति च । नेत्युपमानार्थम् । ओष्ठावपिधानवदस्येति । न
… विष्णोरन्या सर्वस्या वाच ईशाना । स हि मुख्यतः सर्वेश्वरः ।
…र्थवप्रस्तुतत्वाद्वक्ष्यमाणत्वाच्च । 'श्रियः पतिर्यज्ञपतिर्जगत्पतिर्गिरां
पतिर्लोकपतिर्धरापतिरि'ति भागवते । 'यो वाचि तिष्ठन्वाचोऽन्तरो
… वाङ् वेदे'त्यादि श्रुतिश्च । स्त्रीलिङ्गत्वं देवतेत्यादिवदपि युज्यते ।
…रूपत्वाच्च ॥ ५ ॥

संवत्सर इति विशेषणाद्धिरिश्च एवात्र प्रजापतिः। 'ब्रह्मा विश्वः
…मः स्वयम्भूः प्रजापतिः संवत्सर' इत्यादि श्रुतेः । 'श्रान्तो ब्रह्मा
…वेदैः स्तुत्वा नारायणं प्रभुम् । तेनैव सम्यक्सन्धाय दार्ढ्यं देहस्य
…ऽकरोत् । सन्धानात्संहितेत्युक्तो विष्णुरेव सनातनः । विष्णु-

…वति यथाऽस्याः शिर एवममुष्याः शिरो यथाऽस्या उदरमेवममुष्या
…र्णं यथाऽस्यै जिह्वैवममुष्यै वादनं यथाऽस्यास्तन्त्रय एवममुष्या
…ङ्गुलयो यथाऽस्याः स्वरा एवममुष्याः स्वरा यथाऽस्याः स्पर्शा एव-
…मुष्याः स्पर्शा यथा ह्येवेयं शब्दवती तर्द्मवत्येवमसौ शब्दवती तर्द्मवती
…था ह्येवेयं लोमशेन चर्मणा पिहिता भवत्येवमसौ लोमशेन चर्मणा
पिहिता लोमशेन ह स्म वै चर्मणा पुरा वीणा अपिदधति स यो हैतां
…वीं वीणां वेद श्रुतवदनो भवति भूमिप्राऽस्यकीर्तिर्भवति यत्र क्वचाऽर्या
…चो भाषन्ते विदुरेनं तत्राथातो वाग्रसो यस्यां संसद्यधीयानो वा
…षमाणो वा न विरुरुचुषेत तत्रैतामृचं जपेदोष्ठापिधाना न कुलीदन्तैः
…रिवृता पविः सर्वस्यै वाच ईशाना चारु मामिह वादयेदिति
…मसः ॥ ५ ॥

अथ हास्मा एतत्कृष्णहारीतो वाग्ब्राह्मणमिवोपोदाहरति प्रजापतिः
…जाः सृष्ट्वा व्यस्रंसत संवत्सरः स च्छन्दोभिरात्मानं समदधाद्यच्छन्दो-
भिरात्मानं समदधात्तस्मात्संहिता तस्यै वा एतस्यै संहितायै णकारो बलं

नाम्नि णशब्देन विष्णोर्बलमुदीर्यते । ण इत्याक्रियमाणत्वाण्णकारोऽस्य
बलं मतम् । विष्णुनाम्नि षकारेण रमाब्रह्मेशपूर्विणः । प्रणेतृताऽ-
खिलस्यैव विष्णोरुक्ता तथात्मता । आततत्वं सर्वगुणैर्देशतः कालत-
स्तथा । आत्मशब्दोदितं तच्च षशब्देनाभिधीयते । ष इत्याक्रिय-
माणत्वं प्रणेतृत्वं च पूर्णता । विष्णोः षकार इत्युक्ता वीत्युक्तस्य
विशिष्टता । अन्त्यस्थित उकारस्तु ताच्छील्यादि हरेर्वदेत् । एवं
विशिष्टप्राणत्वमाततत्वं च सर्वतः । विशिष्टं च बलं विष्णोः सर्वस्मा-
च्छीलमित्यपि । उदितं विष्णुशब्देन तस्माद्दृक्संहितामनु । वर्णद्वय-
समायोगे ष्णुशब्दस्यार्थमेव तु । विष्णोः प्राणत्वमात्मत्वं बलं चैवात्र
वेत्ति यः । स एव विष्णोर्बलवित्तथा प्राणत्वविद्भवेत् । स एव मुक्तः
संसारान्नित्यायुष्मान्भविष्यति । संहितासहितत्वेन यदृचो धीमहे
वयम् । वेदानन्यान्पुराणं वा तेन विष्णुपदोदितः । अवाप्तो भगवा-
न्स्यान्नस्तन्नामार्था यतोऽखिलाः । इत्याहुर्ऋषयः सर्वे किमन्याध्ययना-
द्भवेत् । यज्ञैर्वेत्यृषयोऽप्यन्ये कावषेया वदन्ति हि । मौनेन विष्णु-
शब्दार्थं ध्यायन्तो वाचमेव वा । जुहुमो विष्णुनामाख्यां जपन्तो
मन्त्रमेव वा । नमस्कारसमायुक्तं जुहुमः प्राणमत्र हि । किमन्यै-
र्बहुभिः कार्यैरेतस्यैवाधिकत्वतः । एतदर्थानुसन्धानपूर्वं वेदानथा-
वा । अधीमहे यजामो वा नान्यथा तु कथञ्चन । एष एव हि
सर्वेषां वेदानामर्थ ईरितः । विष्णुनामोदितो योऽर्थस्तद्व्याख्याऽन्य-

षकारः प्राण आत्मा स यो हैतौ णकारषकारावनुसंहितमृचो वेद सव-
सप्राणां संहितां वेदायुष्यमिति विद्यात्स यदि विचिकित्सेत्सणका-
ब्रवाणीँ ३ अणकाराँ ३ इति ॥ सणकारमेव ब्रूयात्सषकारं ब्रवाणी-
अषकाराँ ३ इति ॥ सषकारमेव ब्रूयात्ते यद्वयमनुसंहितमृचोऽधीमहे
यच्च माण्डूकेयीयमध्यायं प्रब्रूमस्तेन नो णकारषकारावुपाप्ताविति
स्माऽह ह्रस्वो माण्डूकेयोऽथ यद्वयमनुसंहितमृचोऽधीमहे यच्च माण्डू-
यीयमध्यायं प्रब्रूमस्तेन नो णकारषकारावुपाप्ताविति ह स्माऽह स्थवि-

ऋचोऽखिलम् । एवं विशिष्टप्राणात्मबलाद्यखिलसद्गुणैः । पूर्णस्वभावः
सर्वेषां वचसामर्थ ईरितः । संहिताख्यानि विष्णोस्तु रूपाण्येतानि
सर्वशः । अन्यविद्या स्वशिष्यस्य न ब्रूयात्प्रथमं क्वचित् । व्याख्यान-
शक्तिहीनाय नैव ब्रूयात्कथञ्चन । वैष्णवाय सुवृत्ताय मेधाश्रद्धायुताय
च । गुरोः शिश्रूषकायैव ब्रूयादित्यनुशासनमि'ति च । य एतेन
णइतिशब्देनाक्रियमाणं विष्णोः पूर्णबलं षशब्देनाक्रियमाणं देशतः
कालतो गुणतश्चाततत्वं च सर्वां संहितामनु तदर्थत्वेन वेद । अक्षर-
द्वयसंयोगरूपया संहितयैतदेव सर्वत्रोच्यत इति स सम्पूर्णबलं सर्व-
प्रणेतृत्वशक्त्यादियुक्तं विष्णुं वेद । अथेत्यादिका अपि संहितारूपा
एव । पदवर्णयोः पृथगनभिव्याहारात् । तस्मात्सर्वशब्दा विष्णुना-
मव्याख्यानरूपा एव । यद्वयं संहितायुक्तत्वेनर्चोऽधीमहे तेनास्माकं
णशब्दषशब्दार्थरूपो विष्णुरुपात्तः । तद्व्याख्यानत्वात्सर्ववाचाम् ।
वीत्युपसर्गत्वादुकारस्य च ताच्छील्यार्थत्वादुक्तार्थविशेषणरूपत्वेन
प्रसिद्धत्वान्न पृथक्तयोर्व्याख्यानमत्र कृतम् । ऋच इति सर्ववाचा-
मुपलक्षणम् । अतः सर्ववेदादिशब्दोदितः सर्वगुणपरिपूर्णो भगवा-
न्नारायण इति सिद्धम् ॥

सर्वैश्च वैदिकपदैरपि लोकशब्दैर्मेघाग्निवारिधितलादिरवैश्च सर्वैः ।
एकोऽभिधेयपरिपूर्णगुणः प्रियोऽलं नारायणो मम सदैव सुतुष्टिमेतु ॥
॥६॥ यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं बट्तद्दर्शत-
मित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् । वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो

शाकल्य एतद्धस्म वै तद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्ये-
ष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचं यो
ह्येव प्रभवः स एवाप्ययस्ता एताः संहिता नानन्तेवासिने प्रब्रूयान्ना-
संवत्सरवासिने नाप्रवक्त्र इत्याचार्या आचार्याः ॥ ६ ॥ इत्यैतरेयोपनिषत्सु
तृतीयारण्यके द्वितीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ २ ॥ इति तृतीयारण्यकं सम्पूर्णम् ॥
॥ ३ ॥

द्वितीयं वपुर्मध्वो यत्तु तृतीयकं कृतमिदं भाष्यं हि तेन प्रभौ ॥ 'हनुशब्दो ज्ञानवाची हनूमान्मतिशब्दितः । रामस्य स्वृतरूपस्य वाचस्तेनानयन्त हि । भृतमो भीम इत्युक्तो वाचो मा मातरः स्मृताः । ऋगाद्या इतिहासं च पुराणं पञ्चरात्रकम् । प्रोक्ताः सप्तशिवास्तत्र शयो भीमस्ततः स्मृतः । मध्वित्यानन्द उद्दिष्टो वेति तीर्थमुदाहृतम् । मध्व आनन्दतीर्थः स्यात्तृतीया मारुतीतनुः । इति सूक्तगतं रूपत्रयमेतन्महात्मनः । यो वेद वेदवित्स स्यात्तत्त्ववित्तत्प्रसादत' इति च । 'साधको रामवाक्यानां तत्समीपगतः सदा । हनूमान्प्रथमो ज्ञेयो भीमस्तु भद्दुशुक्पितोः । पृतनाक्षयकारी च द्वितीयस्तु तृतीयकः । पूर्णप्रज्ञस्तथानन्दतीर्थनामा प्रकीर्तितः । दशेति सर्वमुद्दिष्टं सर्वं पूर्णमिहोच्यते । प्रज्ञा प्रमतिरुद्दिष्टा पूर्णप्रज्ञस्ततः स्मृतः । आसमन्तात्पतित्वे तु गूढं कलियुगे हरिम् । असत्यमप्रतिष्ठं च जगदेतदनीश्वरम् । वदद्भिर्गूहितं सन्तं तृतीयोऽसुर्मथायति । येन विष्णोर्हि वर्पाख्यान्गुणानज्ञासिषुः परान् । ईशानासः सूरयश्च निगूढान्निर्गुणोक्तिभिः । त्रेतायां द्वापरे चैव कलौ चैते क्रमात्त्रयः । एतेषां परमो विष्णुर्नेता सर्वेश्वरेश्वरः । स्वयम्भुब्रह्मसंज्ञोऽसौ परस्मै ब्रह्मणे नम'इति च ॥ पूर्णागण्यगुणोदारधाम्ने नित्याय वेधसे ॥ अमन्दानन्दसान्द्राय प्रेयसे विष्णवे नमः ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्ये तृतीयप्रघट्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ २ ॥ तृतीयप्रघट्टकः सम्पूर्णः ॥ ऐतरेयोपनिषद्भाष्यं सम्पूर्णम् ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम्

॥ श्रीहयमुखायनमः ॥ ॐ ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दं ब्रह्म सर्वशक्त्येकम् । सर्वैर्देवैरीड्यं विष्णवाख्यं सर्वदैमि सुप्रेष्ठम् ॥ १ ॥ 'आदित्यसंस्थिताद्विष्णोः श्रुत्वा ब्रह्मा यथा हरिम् । तुष्टाव तत्प्रकारेण वरुणोक्तेन वै भृगुः । विष्णुमस्तौत्तथा प्राह शन्नोमित्रादिका श्रुतिः । यदुवाच हरिः सूर्यमण्डलस्थः परः पुमान् । ब्रह्मा तदाह वरुणे वरुणो भृगवेऽपि तु । शन्नोमित्रादिभिर्वाक्यैस्तैरेव हरिमस्तुवत् । भृगुः पञ्चात्मकं पूर्णमन्नादिमयमच्युतम् । मुक्तगीतावसानैस्तु स्तुतस्तेन जनार्दनः । सुप्रीतः प्रददौ ज्ञानं स्वात्मभक्तिं च शाश्वतीमि'त्यादि यजुःसंहितायाम् । 'भृगुवाक्यतया वायुनमस्कारादिकं हरिः । प्रोवाच ब्रह्मणे चैवं वचः सुबहुदर्शिष्वि'ति च । वरणीयो वर्णः । स्वरतेस्तु स्वरः । मानान्माता मात्रा । बलरूपः समश्च सर्वरूपेषु । सन्ततश्च । 'वर्णादिवाचकं रूपं ज्ञेयं वर्णादिनामकम् । विष्णोर्वर्णादिसंस्थं च पुंसु तत्तत्क्रियाप्रदम् । नारायणादिरूपाणि

॥ तैत्तिरीयोपनिषत् ॥

१. शीक्षावल्ली ।

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ ओं शन्नो मित्रः शं वरुणः । शन्नो भवत्वर्यमा । शन्न इन्द्रो बृहस्पतिः । शन्नो विष्णुरुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् । ओं शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥१॥ ओं शीक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः । मात्रा बलम् । साम सन्तानः । इत्युक्तः शीक्षाध्यायः ॥ २ ॥

लोकादिषु च पञ्चसु । अनिरुद्धावसानानि ध्येयानि चतुरात्मना । वासुदेवादिकान्येव तानि पूर्वोत्तरार्णयोः । संहितायास्तथा सन्धौ सन्धाने चापि कृत्स्नशः । यो वेदैतानि रूपाणि सर्वभोगसमन्वितः । प्राप्नोति वैष्णवं स्थानं मुक्तः स्वर्गाभिधं परम् । यो विश्वरूपो भगवान्छन्दसामधिपो हरिः । छन्दोभ्योऽमृतरूपेभ्यः सुव्यक्त स्तदुपासनात् । मेधावी तत्त्वविज्ञानी भूत्वा क्षिप्रं विमुच्यत' इति च । 'वेदावासत्वतो विष्णुर्ब्रह्मकोश इति स्मृतः । भगः षड्गुणपूर्णत्वा द्बहुरूपत्वतो विभुः । सहस्रशाख इत्युक्तस्तमुपास्य जनार्दनम् । मुच्यते नात्र सन्देहः सर्वभोगैश्च पूज्यत' इति प्रकृते । 'आवहन्ती चिरं सर्वभोगान्या श्रीः सनातनी । तां मय्यावह गोविन्द

सह नौ यशः । सह नौ ब्रह्मवर्चसम् । अथातः सꣳहिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः । पञ्चस्वधिकरणेषु । अधिलोकमधिज्यौतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मम् । ता महासꣳहिता इत्याचक्षते ॥३॥ अथाधिलोकम् । पृथिवी पूर्वरूपम् । द्यौरुत्तररूपम् । आकाशः सन्धिः वायुः सन्धानम् । इत्यधिलोकम् ॥४॥ अथाधिज्यौतिषम् । अग्निः पूर्वरूपम् । आदित्य उत्तररूपम् । आपः सन्धिः । वैद्युतः सन्धानम् । इत्यधिज्यौतिषम् ॥५॥ अथाधिविद्यम् । आचार्यः पूर्वरूपम् अन्तेवास्युत्तररूपम् । विद्या सन्धिः । प्रवचनꣳ सन्धानम् । इत्यधिविद्यम् ॥६॥ अथाधिप्रजम् । माता पूर्वरूपम् । पितोत्तररूपम् । प्रजा सन्धिः । प्रजननꣳ सन्धानम् । इत्यधिप्रजम् ॥७॥ अथाध्यात्मम् । अधरा हनुः पूर्वरूपम् । उत्तरा हनुरुत्तररूपम् । वाक्सन्धिः । जिह्वा सन्धानम् । इत्यध्यात्मम् । इतीमा महासꣳहिताः । य एवमेता महासꣳहिता व्याख्याता वेद । सन्धीयते प्रजया पशुभिः । ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन सुवर्गेण लोकेन ॥८॥ यच्छन्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्योध्यमृतात्संबभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देवधारणो भूयासम् । शरीरं मे विचर्षणम् । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरिविश्रुवम् । ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया पिहितः । श्रुतं मे

शिखण्डोपशोभितामि'ति च । 'भूरादिव्याहृतीभिस्तु वाच्यं मूर्तिचतुष्टयम् । अनिरुद्धादिकं वासुदेवान्तं देहमध्यगः । वासुदेवो महोनामा त्वनिरुद्धः शिरो मतः । भूर्नामाथ भुवोनामा बाहू प्रद्युम्न ईरितः । सङ्कर्षणः सुवर्नामा पादौ तस्य महात्मनः । अनन्योऽन्यशब्देन चतुरात्मा प्रकीर्त्यते । निर्विशेषोऽपि भगवान्सङ्ख्यामात्रविशेषतः । लोकज्योतिः प्राणवेदेष्वेकः स पुरुषोत्तमः । प्रत्येकशश्चातुरात्म्यात्षोडशात्मा प्रकीर्तितः । महीयते महति च स्वयं स भगवान्हरिः । पूज्यपूजकभेदोऽत्र नैव कश्चिदपीष्यते । नामप्रवृत्तिहेतुत्वान्नामलोकादिकं हरेः । अयं समीपस्थतया त्वसौ प्राणे स्थितःतः । ईक्षणादन्तरिक्षं चाथादित्यस्थोऽदितेः सुतः । अग्निरग्नौ स्थितत्वाच्च वायुर्वयति यज्जगत् । चन्द्र आह्लादरूपत्वादर्चर्यत्वाज्जनार्दनः । यजुर्याज्यस्वरूपत्वात्साम चासौ समत्वतः । बृहत्त्वाद्ब्रह्म वेदानां समुदायेऽखिले स्थितः । तत्सम्बन्धाद्वेदराशिर्ब्रह्मशब्देन कीर्तितः । प्रकृष्टनयनात्प्राणोऽपानोऽवाङ्नयनाद्धरिः । विविधं नयनाद्व्यानः सोऽन्नं सर्वोपजीव्यतः । एवं षोडशरूपोऽसौ चतुरात्मा व्यवस्थितः । महाचमसनामाऽसौ यस्मादतिचमत्कृतिः । माहा-

श्रियमावह । लोमशां पशुभिः सह स्वाहा ॥१०॥ आ मा यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । वि मायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । प्र मायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । दमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । यशो जनेऽसानि स्वाहा । श्रेयान् वस्यसोऽसानि स्वाहा । तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा । स मा भग प्रविश स्वाहा । तस्मिन्त्सहस्रशाखे । नि भगाहं त्वयि मृजे स्वाहा ॥११॥ यथापः प्रवतायन्ति । यथा मासा अहर्जरम् । एवं मां ब्रह्मचारिणः । धातरा यन्तु सर्वतः स्वाहा । प्रतिवेशोऽसि प्र मा भाहि प्र मा पद्यस्व ॥१२॥ भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिस्रो व्याहृतयः । तासामु ह स्मैतां चतुर्थीम् । माहाचमस्यः प्रवेदयते ।

चमस्यस्तज्ज्ञानी ब्रह्मा सम्परिकीर्तितः । एवं षोडशरूपाणां ज्ञान
योग्यश्चतुर्मुखः । स एव ब्रह्मवित्तस्मात्पूज्यते मुक्तिगोऽपि सन्
सर्वदेवैरतितरां यः सम्यक्षोडशात्मविदि'ति व्याहृतितत्त्वे । 'तम
भूरितिशिरः एकं शिरः एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे ए
अक्षरे सुवरिति प्रतिष्ठे द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे' इत्यादि श्रुतेः
सर्वव्याहृतीनां प्रवेत्ता माहाचमस्यश्चतुर्थीत्वेनैतां प्रवेदयत इति विशेषः
'भूर्नामा स्फूर्तिरूपत्वाद्भूरिवीर्यत्वतो भुवः । सुवः सुबलरूपत्वान्मह
पूर्णत्वतो विभुः । तदेतच्चतुराकारं ब्रह्मोक्तं गुणबृंहणात् । स आत्म
सर्वदेवानां चतुरात्मा जनार्दनः । तस्य ब्रह्मादयो देवा अङ्गमागन्तुक
त्वतः । वासुदेवादिरूपोऽसौ षोडशात्मा चतुश्चतुः । स एव सर्व
वेदोक्तः सर्वविद्यासु चेश्वरः । प्रणवार्था व्याहृतयो व्याहृत्यर्थ
ऋगादयः । इतिहासः पुराणं च पञ्चरात्रं च सर्वशः । सम्यग्व्याहर
णाद्विष्णोः श्रुता व्याहृतयस्त्विति । सर्ववेदोक्तसर्वस्वव्याहृतेर्व्याहृति
त्वमु । विशेषेणाहरन्तीमं विष्णुमित्यथवा स्मृता'इति व्याहृतिसारे

मह इति । तद्ब्रह्म । स आत्मा । अङ्गान्यन्या देवताः ॥१३॥ भूरिति वा अ
लोकः । भुव इत्यन्तरिक्षम् । सुवरित्यसौ लोकः । मह इत्यादित्यः
आदित्येन वा व सर्वे लोका महीयन्ते । भूरिति वा अग्निः । भुव इ
वायुः । सुवरित्यादित्यः । मह इति चन्द्रमाः । चन्द्रमसा वा
सर्वाणि ज्योतीꣳषि महीयन्ते । भूरिति वा ऋचः । भुव इति सामानि
सुवरिति यजूꣳषि । मह इति ब्रह्म । ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा महीयन्ते
भूरिति वै प्राणः । भुव इत्यपानः । सुवरिति व्यानः । मह इत्यन्नम
अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते । ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धा । चतस्र
श्चतस्रो व्याहृतयः । ता यो वेद । स वेद ब्रह्म । सर्वेऽस्मै देवा बलि
मावहन्ति ॥१४॥ स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः
अमृतो हिरण्मयः । अन्तरेण तालुके । य एष स्तन इवावलम्बते

'य एष हृदयाकाशस्त्वनिरुद्धस्तु तद्गतः। प्रद्युम्नस्तालुमध्यस्थो लम्बिन्या-
मिन्द्रनामकः । व्याख्यः सुपर्णरूपत्वात्केशान्ते वर्तते तु यः ।
सङ्कर्षणः सुपर्णात्मा वासुदेवोऽव्ययः स्मृतः । यस्माद्व्यपगते स्थाता
गति प्रलये विभुः । अशीर्षककपालोऽसौ कपालादुपरि स्थितः ।
अनिरुद्धस्तु भूर्नामा हुताशे संव्यवस्थितः । प्रद्युम्नो भगवान्वायौ भुव
इत्येव कीर्तितः । सङ्कर्षणः सुवर्नामा सूर्ये तिष्ठति केशवः । महोनामा
वासुदेवो ब्रह्मणिस्थश्चतुर्मुखे । स वासुदेवः स्वाराज्यं व्याप्यास्मि-
न्मनसस्पतौ । अनिरुद्धे च संव्याप्तस्ततो वागादिनां पतिः । वागादिषु
स्थितो नित्यं भवत्येव जनार्दनः । स्वव्यापी च जगद्व्यापी नित्यैश्वर्यात्स
ईश्वरः । आकाशवद्व्याप्तदेहः सत्यात्मा गुणपूर्तितः । वायोर्विशेष-
त्मको बलानन्दस्वरूपवान् । ज्ञानानन्दस्वरूपोऽसौ शान्तिनामा
गुणोन्नतेः । अन्तगत्वात्स्वतः पूर्तेः समृद्धं तत्प्रकीर्तितम् । इत्युपास्व
प्राथमिको योग्यस्त्वं मदुपासने । प्राधान्यादिति पूर्वं हि प्राह विष्णु-
श्चतुर्मुखमि'ति ब्रह्मसारे । 'पृथिव्याद्यं पाङ्क्तषट्कं पाङ्क्तेनैव स्वयं हरिः ।
नारायणादिरूपेण बलयत्यञ्जसा प्रभुः । इत्युवाच स्वयं विष्णुर्वेदद्रष्टा
गुणाधिक' इति तत्त्वसंहितायाम् । आत्मा । अहङ्कारतत्त्वम् ।

इन्द्रयोनिः । यत्रासौ केशान्तो विवर्तते । व्यपोह्य शीर्षकपाले ॥१५॥
भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति । भुव इति वायौ । सुवरित्यादित्ये । मह इति
ब्रह्मणि । आप्नोति स्वाराज्यम् । आप्नोति मनसस्पतिम् । वाक्पति-
श्चक्षुष्पतिः । श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः । एतत्ततो भवति ॥१६॥ आकाशशरीरं
ब्रह्म । सत्यात्मप्राणारामं मन आनन्दम् । शान्तिसमृद्धममृतम् । इति
प्राचीनयोग्योपास्व ॥ १७ ॥ पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशाः ।
अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि । आप ओषधयो वनस्पतय
आकाश आत्मा । इत्यधिभूतम् । अथाध्यात्मम् । प्राणो व्यानोऽपान
उदानः समानः । चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्त्वक् । चर्म माꣳसꣳ स्नावास्थि

'ओंनामा भगवान्विष्णुरधिकोच्चगुणत्वतः । यद्यद्रूपं भगवतस्तदि
सर्वमेव च । ओमेवाधिकपूर्णत्वात्तस्माद्यज्ञेषु चर्त्विजः । ओमित्ये
स्वकर्माणि कुर्वन्त्युद्दिश्य केशवम् । अधिकोच्च शृणुष्वेति हरिमध्वर्युरा
हि । अधिकोच्च महाधाम सूच्चदेवेति चादरात् । प्रतिप्रतिगृणात्येवं
शंरूपात्युच्चशावन । इत्याह होता शस्त्रेषु तथैवान्येऽपि चर्त्विजः
एवं स्वाध्यायकृच्चाह ब्रह्मप्राप्त्यर्थमञ्जसा । एवं जानन्त एते त
प्राप्नुवन्त्येव तत्परमि'ति च । ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च कर्तव्यानि
प्रवचनं व्याख्यानम् । यथार्थज्ञानमृतम् । तत्पूर्वकं यथार्थवचनं
करणं च सत्यम् । 'ऋतं यथार्थविज्ञानं सत्यं तत्पूर्विका कृतिः
ध्यानसत्ये पूज्यपूजा तप इत्यभिधीयत'इति शब्दनिर्णये । सर्वकर्म
कृतिकालेष्वपि स्वाध्यायप्रवचनयोः कर्तव्यत्वात्तयोः सर्वत्रानुषङ्गः
'मन्त्रो मन्त्रार्थवचनमन्यस्य त्वात्मनोऽपि वा । सर्वकर्मसु कर्तव्यौ
सर्वकर्मात्मकौ यत' इति कर्मतत्त्वे । आत्मनश्चेन्मनसैवार्थवचनम्
'मानुषं मानुषो धर्मो देवा अपि हि मानुषे । मनुष्यवत्प्रवर्तन्ते
नैवैश्वर्यप्रकाशिन'इति च । 'प्रजाया रक्षणं चैव पुनः प्रजननं तथा

मज्जा । एतदधिविधाय ऋषिरवोचत् । पाङ्क्तं वा इद॑ सर्वम्
पाङ्क्तेनैव पाङ्क्त॑ स्पृणोतीति ॥ १८ ॥ ओमिति ब्रह्म । ओमितीद
सर्वम् । ओमित्येतदनुकृति ह स्म वा अप्यो श्रावयेत्याश्रावयन्ति
ओमिति सामानि गायन्ति । ओ॑ शोमिति शस्त्राणि श॑सन्ति । ओमि
त्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्मा प्रसौति । ओमित्यग्निहोत्र
मनुजानाति । ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह ब्रह्मोपाप्नवानीति । ब्रह्मैवो
पाप्नोति ॥ १९ ॥ ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यं च स्वाध्यायप्रवचने
च । तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च । दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । शमश्च
स्वाध्यायप्रवचने च ॥ अग्नयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्निहोत्रं च
स्वाध्यायप्रवचने च । अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । मानुषं च

प्रकृष्टजातिकरणं कर्मभिस्तनये पितुरि'ति च । 'सत्ये तपसि वा
चीर्णे सर्वकर्म कृतं भवेत् । स्वाध्याये च प्रवचने ह्यन्तर्भावो विशेषत'
इति च । 'यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवती'ति च श्रुतिः ।
'जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो
ब्राह्मण उच्यत'इति भारते । 'सम्यग्ज्ञात्वा तु यो विष्णुं व्याख्यायीत
जपेत च । न तस्य किञ्चिदकृतं कर्तव्यं मुच्यते च स'इति कर्मतत्त्वे ।
'संसारवृक्षच्छेत्ताहं मत्कीर्तिः पर्वतोपमा । अत्युत्कृष्टेन हरिणा
पावितोऽस्मि यतः स्फुटम् । वाजिरूपश्च नेता च वाजिनी सूर्य
उच्यते । तत्रस्थो भगवान्विष्णुः सम्प्रोक्तो वाजिनीवसुः । तेनामृतोऽस्मि

स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजनश्च स्वाध्याय-
प्रवचने च । प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च ॥२०॥ सत्यमिति सत्यवचा
राथीतरः । तप इति तपोनित्यः पौरुशिष्टिः । स्वाध्यायप्रवचने एवेति
नाको मौद्गल्यः । तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥२१॥ अहं वृक्षस्य रेरिव । कीर्तिः
पृष्ठं गिरेरिव । ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीवस्वमृतमस्मि । द्रविण॑ सवर्चसम् ।
सुमेधा अमृतोक्षितः। इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम् ॥२२॥ वेदमनूच्याचार्यो-
ऽन्तेवासिनमनुशास्ति । सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः ।
आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न
प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै
न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । देवपितृ-
कार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो
भव । अतिथिदेवो भव । यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि ।
नो इतराणि । यान्यस्माक॑ सुचरितानि । तानि त्वयोपास्यानि । नो
इतराणि । ये के चास्मच्छ्रेया॑सो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयाऽऽसने न
प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया देयम् । अश्रद्धया देयम् । श्रिया देयम् । ह्रिया
देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम् ॥२३॥ अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा

द्रविणं नित्यानन्दस्वरूपतः। तेनामृतेन सिक्तोऽहं तेन व्याप्तो यतः सदा। इत्याह मन्त्रदृक्पूर्वं त्रिशङ्कुर्मानवो नृप'इति यजुर्विवेके। संहितायाः पञ्चाधिकरणाभिमानित्वं प्राणादिरूपस्य वायोरपि भवति। पृथिव्यन्तरिक्षमित्युक्तपाङ्क्तत्वं च। अत उपक्रमोपसंहारयोस्त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मवदिष्यामि त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषमिति युज्यते॥ इति प्रथमवल्ली सम्पूर्णा ॥ १ ॥

स्वयोग्यं ब्रह्मविद्भुङ्क्ते विरिञ्चेन परेण च। ब्रह्मणा सह तद्वश्यः सुखमेव न दुष्कृतमि'ति च। 'य एष भगवान्विष्णुर्भूतस्रष्टा

वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात्। ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः। युक्ता आयुक्ताः। अलूक्षा धर्मकामाः स्युः। यथा ते तत्र वर्तेरन्। तथा तत्र वर्तेथाः। अथाभ्याख्यातेषु। ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः। युक्ता आयुक्ताः। अलूक्षा धर्मकामाः स्युः। यथा ते तेषु वर्तेरन्। तथा तेषु वर्तेथाः। एष आदेशः। एष उपदेशः। एषा वेदोपनिषत्। एतदनुशासनम्। एवमुपासितव्यम्। एवमु चैतदुपास्यम्। शन्नो मित्रः शं वरुणः। शन्नो भवत्वर्यमा। शन्न इन्द्रो बृहस्पतिः। शन्नो विष्णुरुरुक्रमः। नमो ब्रह्मणे। नमस्ते वायो। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि। त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम्। ऋतमवादिषम्। सत्यमवादिषम्। तन्मामावीत्। तद्वक्तारमावीत्। आवीन्माम्। आवीद्वक्तारम्। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ २४ ॥ इति प्रथमवल्ली सम्पूर्णा ॥ १ ॥

॥ २. ब्रह्मवल्ली ॥

॥ ॐ ॥ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै। तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥१॥ ॐ ब्रह्मविदाप्नोति परम्। तदेषाऽभ्युक्ता। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्। सोऽश्नुते सर्वान्कामान्त्सह। ब्रह्मणा विपश्चितेति॥ २ ॥ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः। आकाशा-

गुणाधिकः। स एवान्नात्पुनर्जातो ह्यजातोऽपि यतो विभुः। ह्यात्मनि शरीरेऽसौ व्यज्यते सुविवेकिभिः। अन्नस्य सारभूतोऽयं शरीरस्य च केशवः। अन्ननामा चान्नसंस्थः शरीरेषु च संस्थितः। अत्तृत्वात्सर्वलोकानामन्नमित्युच्यते हरिः। उपजीव्यश्च भूतानामिति चान्नं जनार्दनः। स ज्यायान्सर्वभूतेभ्यस्तस्मात्सर्वौषधं स्मृतः। संसारे दह्यमानानामाश्रयत्वात्स औषधम्। प्रचुरं मय इत्युक्तं प्रचुरात्ता यतो हरिः। प्रचुरैः सेव्यते नित्यमतोऽन्नमय ईरितः। देहस्यैव शिरस्यस्य शिरो विष्णोः प्रतिष्ठितम्। बाह्वोः पक्षौ तथा मध्ये मध्यं पश्चात्तनौ तथा। पुच्छमित्येष भगवाननिरुद्धः स्वयं हरिः। तस्यान्तरं परं रूपमभिन्नमपि भिन्नवत्। प्रद्युम्नाख्यं प्राणमयं प्रणेतृत्वात्प्रकीर्तितम्। शिरस्तस्य प्राणगतं प्राण इत्येव नामतः। व्यानाख्यो दक्षिणः पक्षो व्यानगश्चोत्तरस्तथा। अपानाख्योऽपानगत आकाशस्थं च मध्यमम्। आकाशाख्यं तथा पुच्छं पृथ्व्यां पृथिविनामकम्।

द्वायुः। वायोरग्निः। अग्नेरापः। अद्भ्यः पृथिवी। पृथिव्या ओषधयः। ओषधीभ्योऽन्नम्। अन्नात्पुरुषः॥ ३ ॥ स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः। तस्येदमेव शिरः। अयं दक्षिणः पक्षः। अयमुत्तरः पक्षः। अयमात्मा। इदं पुच्छं प्रतिष्ठा ॥४॥ तदप्येष श्लोको भवति॥ अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते। याः काश्च पृथिवीँ श्रिताः। अथो अन्नेनैव जीवन्ति। अथैनदपि यन्त्यन्ततः। अन्नँ हि भूतानां ज्येष्ठम्। तस्मात्सर्वौषधमुच्यते। सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति। येऽन्नं ब्रह्मोपासते। अन्नँ हि भूतानां ज्येष्ठम्। तस्मात्सर्वौषधमुच्यते। अन्नाद्भूतानि जायन्ते। जातान्यन्नेन वर्धन्ते। अद्यतेऽत्ति च भूतानि। तस्मादन्नं तदुच्यत इति ॥५॥ तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात्। अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः। तेनैष पूर्णः। स वा एष पुरुषविध एव। तस्य पुरुषविधताम्। अन्वयं पुरुषविधः। तस्य प्राण एव शिरः। व्यानो दक्षिणः पक्षः। अपान उत्तरः पक्षः। आकाश आत्मा। पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा ॥६॥ तदप्येष श्लोको भवति॥

उदान आकाशनामा समानः पृथिवीति च। प्रणेतृत्वात्प्राणनाम शिरो विष्णोः प्रकीर्तितम्। विशेषाचेष्टयेद्यस्माद्व्यानाख्यो दक्षिणः करः। यस्मादपनयेद्दोषानपानः सव्य उच्यते। आकाशस्त्ववकाशत्वान्मध्यदेहो महात्मनः। पृथिवी पुच्छमस्योक्तं सर्वस्यापि प्रधारणात्। स एष जगतामायुस्तस्मिन्सङ्कर्षणः स्थितः। शिरस्तस्य यजुर्नाम यज्ञानां हरणात्स्मृतम्। यजुः संस्थं च बाहू तु ऋक्सामान्तस्थितौ सदा। ऋगर्चनायाः स्वीकारात्साम दोषात्समीकृतेः। पंचरात्रगतं मध्यमादेशाख्यं सुविस्तृतेः। अथर्वाख्यं तथा पुच्छमधरं चाङ्गिनां रसः। मनोवाचामगम्यं तं ज्ञात्वाऽऽनन्दस्वरूपिणम्। कुतश्चिन्न बिभेत्येव वासुदेवोंतरस्ततः। श्रद्धाख्यं श्रुतिधर्तृत्वाच्छ्रद्धायां तच्छिरः स्मृतम्। ऋतं ज्ञानततेर्दाता चर्तस्थो दक्षिणः करः।

प्राणं देवा अनुप्राणन्ति। मनुष्याः पशवश्च ये। प्राणो हि भूतानामायुः। तस्मात्सर्वायुषमुच्यते। सर्वमेव त आयुर्यन्ति। ये प्राणं ब्रह्मोपासते। प्राणो हि भूतानामायुः। तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति। तस्यैष एव शारीर आत्मा। यः पूर्वस्य ॥७॥ तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात्। अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः। तेनैष पूर्णः। स वा एष पुरुषविध एव। तस्य पुरुषविधताम्। अन्वयं पुरुषविधः। तस्य यजुरेव शिरः। ऋग्दक्षिणः पक्षः। सामोत्तरः पक्षः। आदेश आत्मा। अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा ॥८॥ तदप्येष श्लोको भवति॥ यतो वाचो निवर्तन्ते। अप्राप्य मनसा सह। आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्। न बिभेति कदाचनेति। तस्यैष एव शारीर आत्मा। यः पूर्वस्य ॥९॥ तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात्। अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः। तेनैष पूर्णः। स वा एष पुरुषविध एव। तस्य पुरुषविधताम्। अन्वयं पुरुषविधः। तस्य श्रद्धैव शिरः। ऋतं दक्षिणः पक्षः। सत्यमुत्तरः पक्षः। योग आत्मा। महः पुच्छं प्रतिष्ठा ॥१०॥ तदप्येष श्लोको भवति॥ विज्ञानं

वामः सत्यस्थितः सत्यं सतां यस्मान्नियामकः। योगाख्यं सर्वलोकस्य योगादत्रैव योगगम्। मध्यं पुच्छं महोनाम महनीयत्वतः सदा। तस्मिन्नानन्दरूपोऽसौ स्थितो नारायणः सदा। शिरः प्रिये स्थितं तस्य परेयं प्रियनामकम्। मोदप्रमोदयोर्बाहू मोदनाच्च प्रमोदनात्। मोदप्रमोदनामानावानंदस्त्वाततत्वतः। मध्यमानन्दसंस्थं च ब्रह्म सृष्ट्या तु बृंहयेत्। पुच्छं प्रधानवायौ च ब्रह्माख्ये संस्थितं सदा। अभेदोऽप्यविशेषोऽपि परमैश्वर्ययोगतः। देहदेहिवदेवासौ पंचधाऽवस्थितो हरिः। बहिःस्थो देहवद्विष्णुरन्तस्थो देहिव(त्स)त्स्मृतः। अन्तर्व्याप्तिविशेषेण न त्वशक्तत्वतो बहिः। सर्वेऽपि पुरुषाकारा उत्तरात्पूर्वसम्भवाः। अत्तृत्वं च प्रणेतृत्वं बोधो विविधवेत्तता। आनन्दश्च यतः पूर्णस्ततोऽन्नादिमयाः स्मृताः। अत्त्यादिदास्ते प्रत्येकं सर्वे सर्वगुणा अपि। नामभेदस्ततस्तूक्तः सर्वनामवतामपि। पञ्चरूपं च तद्ब्रह्म जीवादन्यन्न विद्यते। इति ये तु विजानन्ति तेऽसन्तस्तमआलयाः। जीवादन्यत्परं ब्रह्म पञ्चरूपं च ये विदुः। सन्तस्त इति

यज्ञं तनुते। कर्माणि तनुतेऽपि च। विज्ञानं देवाः सर्वे। ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते। विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद। तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति। शरीरे पाप्मनो हित्वा। सर्वान्कामान्त्समश्नुत इति। तस्यैष एव शारीर आत्मा। यः पूर्वस्य ॥११॥ तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात्। अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः। तेनैष पूर्णः। स [illegible] वा एष पुरुषविध एव। तस्य पुरुषविधताम्। अन्वयं पुरुषविधः। [illegible] प्रियमेव शिरः। मोदो दक्षिणः पक्षः। प्रमोद उत्तरः पक्षः। आनन्द आत्मा। ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा। तदप्येष श्लोको भवति॥ असन्नेव स भवति। असद्ब्रह्मेति वेद चेत्। अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद। सन्तमेनं ततो विदुरिति। तस्यैष एव शारीर आत्मा। यः पूर्वस्य ॥१२॥ अथातोऽनुप्रश्नाः। उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य। कश्चन गच्छती३। आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य। कश्चित्समश्नुता३उ ॥ १३ ॥

विज्ञेया मोक्षयोग्या हि ते ध्रुवम् । इत्युक्ते ब्रह्मणा पूर्वं पप्रच्छ वरुणो विभुम् । अविद्वानपि यः कश्चिद्ब्रह्माप्नोति कथञ्चन । विद्वानेवोत तत्रापि सर्वे वाऽथैव केचन । यदि सर्वेऽथ तत्रापि सर्वे सम्यक्समाप्नुयुः । केचिदेवोत सम्यक्तदसम्यगपरे जनाः । ज्ञानिनोऽपीति पृष्टस्सन्ब्रह्मा प्राह चतुर्मुखः । अज्ञा न प्राप्नुयुर्ब्रह्म प्राप्नुयुर्ज्ञानिनोऽखिलाः । तत्रापि सम्यक्प्राप्तिस्तु विरिञ्चस्यैव सर्वदा । अन्येषां तारतम्येन प्राप्तिः सुखविशेषतः । इत्यभिप्रायवान्ब्रह्मा ह्युकारेण समासतः । उक्त्वा प्रश्नोत्तरं पश्चाद्विस्तरेण जगाद ह । कश्चिदेवोत सम्यक्तदाप्नुयादिति वाक्यतः । अनन्तरं तथैवेति ब्रह्मोङ्कारमुवाच ह । अज्ञो नैव तदाप्नोति ज्ञाने वै तदवाप्नुते । इति ज्ञापयितुं विष्णोः स्वातन्त्र्यज्ञापनाय तु । आह सृष्टिं प्रवेशं च माहात्म्यज्ञानतो यतः । प्रीतिं यान्ति महान्तस्तु तद्वशा एव चेश्वराः । अग्न्यादयोऽपि किमुत तदन्ये मुक्तिदस्ततः । स एवैकः स विज्ञेयः पूर्णैश्वर्यादिरूपवान् । इति तस्य महैश्वर्यमुच्यते स त्वकामयत् । सृष्ट्वा जगदिदं सर्वं नियामकतयाऽस्य तु । बहुरूपो भवानीति स्याज्जगच्चेत्यचिन्तयत् । स्यादित्यालोचनान्नान्यत्तपो विष्णोः कदाचन । अवतारेष्वनुकृतिर्बाह्यवृत्त्या तपस्विनाम् । सृष्टिर्नाम स्वरूपात्तु बहिर्निष्क्रमणं स्मृतम् । यद्यपीदं जगत्सर्वं स्वोदरस्थं महात्मनः । तथाप्येष द्वितीयेन रूपेण बहिराक्षिपेत् । रूपान्तरेणाविशच्च जगत्सर्वं जनार्दनः । त्यच्चानिरुक्तं विज्ञानं तथा निलयनं महान् । सत्यं प्राणस्तथा श्रीश्च सन्निरुक्तं तथानृतम् । अविज्ञानं

सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इद॑ सर्वमसृजत । यदिदं किञ्च । तत्सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत् । तदनु प्रविश्य । सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तं चानिरुक्तं च । निलयनं चानिलयनं च । विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च सत्यमभवत् । यदिदं किञ्च । तत्सत्यमित्याचक्षते ॥ १४ ॥ तदप्येष श्लोको भवति ॥

चानिलयनं प्रकृतिप्राणयोः परम् । तद्वद्विष्णोस्तु सम्बन्धात्स्वतस्तन्नामको हरिः । ततो नियामकश्चेति त्यदानन्त्यादवाच्यतः । अनिरुक्तं निलयनं सर्वाधारत्वतो हरिः । विज्ञानं सर्वविज्ञानात्सत्यं साधुस्वरूपतः । अवसादसुवाच्यत्वदौर्बल्यज्ञप्त्यसाधुताः । प्रकृतिप्राणतोऽन्यत्र कुर्वंस्तन्नामको हरिः । अतः साधुस्वरूपः सन्त्सत्यनामानृतादिकम् । नामानेन गतत्वादेर्यदिदं किञ्च भाषितम् । सन्निरुक्तादिशब्देन तत्सर्वं साधुतैव हि । अवसादनादिहेतुत्वं साधुतैव हि सर्वशः । असाधुतावसादादिस्तत्कर्तृत्वं हि भाषितम् । अनासाद्यस्त्वसन्नामा पूर्वं नारायणाभिधः । स आसाद्यश्च सन्नामा वासुदेवोऽभवत्प्रभुः । स वासुदेवः स्वात्मानं चक्रे सङ्कर्षणादिकम् । तस्मात्तत्सुकृतं नाम स आनन्दो रसस्ततः । आनन्दमेनं सम्प्राप्य मुक्तो मोदेन्न चान्यथा । आदीप्तस्त्वेष भगवान्यद्यानन्दो भवेन्न च । सामान्यचेष्टा धर्माश्च कस्स्युस्तमृते प्रभुम् । सुखं लब्ध्वा हि कुरुते लोकचेष्टां जनार्दनः । अल्पात्सुखादल्पकर्मा पूर्णानन्दाद्धि सर्वकृत् । नह्यार्ताः कर्म कुर्वन्ति मुग्धाश्चैव विशेषतः । तस्माद्यादृक्सुखं तादृक्कर्म पूर्णसुखस्ततः । सर्वकृत्त्वात्परो विष्णुराह तस्मात्सनातनी । सुखं लब्ध्वा करोतीति च्छन्दोगानां श्रुतिः परा । अलब्ध्वा तु सुखं नैव करोतीत्यपि सादरम् । तत्पूर्णानन्ददेवेन कारितः प्राणिति स्फुटम् । सर्वलोकः

असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत । तदात्मान॑ स्वयमकुरुत । तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति । यद्वै तत्सुकृतम् । रसो वै सः । रस॑ ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति । को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति ॥ १५ ॥ यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य । तदप्येष श्लोको भवति ॥

स एवैक आनन्दयति चाखिलम् । तस्माददृश्ये जैवानां गुणानामप्यसङ्गतेः । अनात्म्येऽथ गुणानन्त्यादनिरुक्ते निराश्रयात् । अनिलयनेऽभयत्वेन यदा ज्ञानेन तिष्ठति । तदाऽभयं हरिं गच्छेन्नैवाज्ञानी कथञ्चन । यदैतस्मिन्परे विष्णावुदरं जीवगत्वतः । भेदं करोति तेनैव भयमस्य महद्भवेत् । अ इत्युक्तः परो विष्णुरेभ्य उच्चः स एव तु । त उदा जीवसङ्घाः स्युरुदरं तद्गतान्तरम् । तदेव ब्रह्म भयकृद्विदुषोऽविदुषस्तथा । विदुषोऽल्पभयं कुर्याद्यावन्मुक्तिं व्रजत्यसौ । अथाभयं भवेद्ब्रह्म तस्य मुक्तस्य सर्वदा । तस्माद्वाय्वादयो देवा विद्वांसोऽपि विशेषतः । भीताः स्वकर्म कुर्वन्ति विष्णोः प्रीत्यर्थमञ्जसा । अमन्वानस्य नुर्विष्णुः कुर्यान्नित्यं महद्भयम् । तम आख्यमनुत्थानं विदुषां नियमेन तु । स्यादेव मोक्षस्तत्रापि ह्यानन्दस्य विचित्रता । यस्तु साधुगुणैर्युक्तस्तस्यैवाप्यखिला मही । त्रेतायुगे चक्रवर्ती यदा मुक्तस्तु संसृतेः । अधीतिफलपूर्णत्वादाध्यायक इतीरितः । स एव विष्णुना युक्तो गच्छतीति युवा स्मृतः । एकानन्दस्वरूपोऽसौ मानुषो मुक्त इष्यते । तस्माच्छतगुणानन्दा गन्धर्वा मानुपात्मकाः । मुक्ताः श्रुतिफलं प्राप्तास्ततः कामाहतास्तथा ।

भीषाऽस्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम इति ॥१६॥ सैषाऽऽनन्दस्य मीमाꣳसा भवति । युवा स्यात्साधु युवाध्यायकः । आशिष्ठो (द)द्रढिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः । स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः ॥ १७ ॥ श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः । स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः । स एकः पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दाः । स एक

...भ्यः शतगुणानन्दा देवप्रेष्यास्तु मुख्यतः । एते हि देवगन्धर्वा ...भ्यस्तेभ्य एव च । शताधिका हि पितरस्तेभ्य आजानदेवताः । ...नाख्याता देवतास्तु जाता देवकुले च याः । अजानदेवतास्ता हि ...भ्योऽग्र्याः कर्मदेवताः । बल्याद्या अन्तराप्राप्तदेवताः कर्मदेवताः । ...भ्यश्च तात्त्विका देवाः सृष्ट्यादौ देवतां गताः । तेभ्यो दक्षश्चेन्द्र...मा स हीन्दुं रावयत्पुरा । तस्माद्बृहस्पतिर्नाम महेन्द्रत्वात्पुरन्दरः । ...मात्प्रजापतिर्मुक्तो रुद्रः प्रजननेशिता । तस्माद्ब्रह्मा शतगुणो मुक्त...ष निर्णयः । यथानन्दे तथा ज्ञाने विष्णुभक्तौ बलादिके । ...गुणैः शतगुणाः क्रमेणोक्तेन तेऽखिलाः । अथवा सहस्रगुणिता ...नन्तगुणितास्तथा । परिमाणे शतगुणेऽप्यानन्दस्फुटतावशात् । यथा ...पाच्छतगुणाप्यग्निज्वाला न दीपवत् । स्फुटीभवेद्यथैवाग्निर्बहुलोऽपि

...ानजानां देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शत...ानजानां देवानामानन्दाः । स एकः कर्मदेवानां देवानामानन्दः ॥१८॥ ... कर्मणा देवानपियन्ति । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं कर्म...नां देवानामानन्दाः । स एको देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकाम...तस्य । ते ये शतं देवानामानन्दाः । स एक इन्द्रस्यानन्दः । श्रोत्रियस्य ...कामहतस्य । ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः । स एको बृहस्पतेरानन्दः । ...त्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः ॥ १९ ॥ स एकः ...पतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं प्रजापते...न्दाः । स एको ब्रह्मण आनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ २० ॥ ... यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः । स य एवंवित् । ...ल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रामति । एतं प्राणमय...त्मानमुपसङ्क्रामति । एतं मनोमयमात्मानमुपसङ्क्रामति । एतं विज्ञान...मात्मानमुपसङ्क्रामति । एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामति ॥ २१ ॥ ...पैष श्लोको भवति ॥ यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । ...न्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कुतश्चनेति ॥ एतꣳ ह वाव न

न सूर्यवत् । यथैव सूर्याद्विगुणश्चन्द्रो नैव स्फुटीभवेत् । उत्तरो मुत्तरेषां गुणा एवमतिस्फुटाः । प्रतिबिम्बा यतः पूर्वे ब्रह्मान्ता नरादयः । अतोऽस्पष्टस्वरूपास्ते स्फुटरूपास्तथोत्तराः । यत्प्रसा त्स्वरूपाप्तिर्ब्रह्मादीनां समन्ततः । स विष्णुः सर्वजीवेषु नृपु दे च स्थितः । एक एव महायोगी निर्विशेषोऽखिलैर्गुणैः । सर्वोत्त स पूर्णश्च तमेवं वेद यः पुमान् । जीवांश्च तारतम्यस्थान्स गच् त्पश्चरूपिणम् । विष्णुं न पुण्यपापे च तस्यानिष्टे कदाचन । प्रि प्रियेषु तज्ज्ञानी ह्यास्तृणोति यतो नृपु । अगोचरं वाङ्मनसोरा त्यात्पुरुषोत्तमम् । ज्ञात्वा मुक्तस्य भीर्नैव कुतश्चन भविष्यती'त्या यजुःसंहितायाम् ।

न च सह ब्रह्मणेत्यादेरन्योऽर्थः कल्प्यः । अप्रामाणि त्वादनाश्वासाच्च । न चौषधीभ्योऽन्नमन्नरसमय इत्यत्रोभयार्थत विरोधः । अन्नस्यान्नं मध्यमः प्राणः । प्राणस्थूणेत्यादि द्विशेषितत्वादुपपत्तेः । न चान्नमयादीनामब्रह्मत्वे किंचिन्मानम् 'येऽन्नं ब्रह्मोपासते' । 'ये प्राणं ब्रह्मोपासते' । 'आनन्दं ब्रह्म विद्वान्' । 'विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद' । 'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद 'अधीहि भगवो ब्रह्मेति' । 'तस्मा एतत्प्रोवाच । अन्नं प्राणं च श्रोत्रं मनो वाचमि'त्यादिना ब्रह्मशब्देनोक्तत्वाच्च । न च लौकि न्नस्याचत्वमस्ति । 'येऽतोऽन्यथाविदुस्तेऽन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भव ति'श्रुतेरविद्यमानोपासनाद्दोषावगतेश्च । 'न च रमंत्यहो असदुपा नयाऽऽत्महन'इति च भागवते । 'नाविद्यमानं ब्रुवते वेदा ध्याय वैदिकाः । अविद्यमानं ध्यायन्तो यान्ति सर्वेऽधरं तमः । तस् स्सत्यार्थतां ब्रुयाद्वेदानामपि सर्वशः । य एवं वेद स ज्ञानी ज्ञान न्नान्यथा भवेदि'ति वेदार्थविवेके । 'स यश्चायं पुरुषे, यश्चासा दित्य'इत्यधिकरणत्वेन भेद एव जीवस्य परमादुक्तः । 'एतस्मि

येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते' । 'एतमानन्द-मयमात्मानमुपसङ्क्रामति' । 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विप-श्चिता' । 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य । इमांल्लोकान्कामान्नी-कामरूप्यनुसञ्चरन्नि'त्यादिना मुक्तस्यापि भेद एवाभ्यस्यते । 'अथ सोऽभयं गतो भवती'ति मुक्तिप्रस्तावात् । 'सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसे'ति मुक्तानन्दो मीमांस्यते । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति सर्वत्र विशेष-णाच्च । न ह्यमुक्तस्याकामहतत्वं मुख्यं भवति । न च मुख्या श्रोत्रि-यता । 'यस्य श्रुतिफलं पूर्णं स श्रोत्रिय उदाहृतः । स हि मुक्तोऽ कामहतः स हि कामैर्न हन्यते । यस्य कामास्तु सत्याः स्युः स हि कामैर्न हन्यते । न ह्यकामः कश्चित्कश्चित् दृश्यते श्रूयतेऽपिचे'ति ब्रह्माण्डे । न च देवपदाकामस्य सकाशादिन्द्रपदाकामस्य शतगुणा-नन्दो दृश्यते । सति च प्राजापत्यादिकामे । न च मानुषाः प्रायस्त-त्पदवः । चक्रवर्तिनस्तु युवशब्देनैव मुक्तत्वमुक्तम् । तस्मान्मुक्त-विषयेयं मीमांसा । 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिता' इत्यत्राप्यन्तःकरणस्थानामेव कामानां विमोक्ष उक्तः । न तु स्वरूप-भूतानाम् । 'यं यमन्तमभिकामो भवति सोऽस्य संकल्पादेव भवतीति मुक्तानामपि स्वरूपभूतः कामः प्रतीयते । 'कामः संकल्प आनन्दो मुक्तानां तारतम्यतः । स्वरूपभूतास्ते सर्वे निर्दोषा गुणरूपका' इति च । 'संकल्पादेव च तच्छ्रुतेरि'ति सूत्रम् । 'भेदव्यपदेशादि'ति ...विशयोर्भेदश्चोक्तो भगवता । न च भेददर्शनमसुकरम् । स्वरूपत्वा-द्भेदस्य । सर्वव्यावृत्तं हि सर्वस्य स्वरूपं सर्वैरनुभूयते । अन्यथाऽहं वा सोऽन्यो वा दृष्ट इत्यपि संशयः स्यात् । न च पश्चाद्भेदो ज्ञायत इति किंचिन्मानम् । न हि दृष्टवस्तुनः पुरुषस्य तस्य वस्त्वन्तराद्भेदे संशयः कचिद्दृष्टः। न च सर्वतो व्यावृत्त्यनुभवे सर्वज्ञताऽपेक्षितेति दोषः। सामान्यतः सर्वस्य सर्वैरपि ज्ञातत्वात् । यावत्तु सर्वभूतो भेदो विशेषतो

न ज्ञायते तावत्स्वरूपमेव विशेषतो न ज्ञातम् । न हि ज्ञाताद्वस्तुनो
व्यावृत्तिः केनचिच्छंक्यते । यदा तु संशीयते तदापि कुतश्चिद्व्यावृ
मेव ज्ञायते । न हि सर्वमिदं भवति वा न वेति कस्यचित्संशयः
अतो व्यावृत्तिरेव स्वरूपम् । अस्य भेद इति विशेष्यत्वमस्य स्वरू
मितिवत् । यथास्तीति वर्तमानः कालो वस्तुना सहैवानुभूयते । ए
मन्यस्माद्व्यावृत्तमित्यत्रान्यदपि सामान्यतः सहैवानुभूयते । न ह्यस्ती
वर्तमानकालापेक्षयाऽनुभूयत इत्येतावता विद्यमानता नाम वस्तुनोऽन्या
सदित्यपि अस्वतंत्रत्वात्कालसम्बन्ध्येवानुभूयते । तिष्ठन्नितिवत् । ए
मन्यस्माद्व्यावृत्तमित्यन्येन सह प्रतीयमानमपि न स्वरूपादन्यत् । अस्मा
द्व्यावृत्तिरन्यस्य स्वरूपमन्यस्माद्व्यावृत्तिरस्य स्वरूपमिति नैकस्वरूपता
ज्ञानानन्दादिवत्स्वरूपत्वेऽपि व्यवहारविशेषो भवति । न च स्वरूपत्वे
भेदस्याभावो भवति । ज्ञानानन्दादिवदेव । अन्यप्रतियोगिकत्वाद्भेद
न स्वस्मादपि भवति । 'भेदस्तु सर्ववस्तूनां स्वरूपं नैजमव्ययम्
नष्टानामपि वस्तूनां भेदो नैव विनश्यति । अवस्तुनोऽपि रूपं स्वं भे
एव न चान्यथा । विशेषरूपनाशेन भेदमात्रावसायिता । नाश इत्युच्य
सद्भिर्भेदो न हि विनश्यति । इत्याहुः केचिदज्ञानात्तत्राहुः सूक्ष्म
दर्शिनः । सत्यं भेदस्तु वस्तूनां स्वरूपं नात्र संशयः । तस्माद्वस्
विनाशे तु तद्भेदो नास्ति कुत्रचित् । अविनष्टस्य तस्मात्तु भेदोऽस्त्ये
स्वरूपतः । एवं भावादभावस्य न भेदोऽभावरूपवान् । अभावाद्भा
रूपस्य स्वरूपं भाव इष्यते । नष्टभेदोऽप्यभावात्मा विद्यते च विनाशत

तपति । किमहꣳ साधु नाकरवम् । किमहं पापमकरवमिति । स
एवं विद्वानेते आत्मानꣳ स्पृणुते । उभे ह्येवैष एते आत्मानꣳ स्पृणुते
य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥ ॐ ॥ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु
सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै
॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ २२ ॥ इति द्वितीयवल्ली सम्पूर्णा ॥ २

स्वरूपत्वात्तु भेदस्य भेदे शङ्का न कस्यचित् । सर्वं सामान्यतो यस्मा-
त्सर्वैरप्यनुभूयते । तस्माद्व्यावृत्तता सर्वैस्सर्वस्मादनुभूयते । प्रतियोगिता
स्वभावस्याप्यस्त्यभावतया स्फुटम् । न ह्यभावोऽप्यधर्मा स्यान्न तु
स्याद्भावधर्मयुक् । अभावस्यास्तितानाम स्यादेवाभावरूपिणी । अभाव-
तापि सैव स्यान्न तु स्याद्भावरूपिणी । अतः स सर्वव्यावृत्तस्वरूपो
भगवान्परः । येन ज्ञातः स तु ज्ञानी मुच्यते नात्र संशय' इति तत्त्व-
निर्णये ॥ इति द्वितीयवल्ली सम्पूर्णा ॥ २ ॥

'चक्षुः स चष्टे यद्विष्णुः श्रोत्रं श्रोतृत्वतो विभुः । वाक्च
वक्तृत्वतो नित्यं मनो मन्तृत्वतस्तथा । तपो ज्ञानस्वरूपत्वाद्विज्ञानं तु

॥ ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।
तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥
॥ ॐ भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति ।
तस्मा एतत्प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुश्श्रोत्रं मनो वाचमिति । तꣳ होवाच ।
यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभि-
संविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति ॥ १ ॥ स तपोऽतप्यत । स
तपस्तप्त्वा ॥ अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि
जायन्ते । अन्नेन जातानि जीवन्ति । अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ।
तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति ।
तꣳ होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ॥ २ ॥ तपो ब्रह्मेति । स
तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् । प्राणाद्ध्येव
खल्विमानि भूतानि जायन्ते । प्राणेन जातानि जीवन्ति । प्राणं प्रयन्त्यभि-
संविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि
भगवो ब्रह्मेति । तꣳ होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति ।
स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । मनसो
ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । मनसा जातानि जीवन्ति । मनः

विवेचनात् । ज्ञानानुसन्धानरूपतपसा तं जनार्दनम् । क्रमाद्भृगुर्व्यजानात्तमन्नादिबहुरूपिणम् । एवं विजानंस्तं विष्णुं तस्मिंस्तु प्रतितिष्ठति । मुक्तो भूत्वाऽन्नवांश्च स्यादन्नादश्च सदैव तु । अन्ननामा तु भगवान्विद्वांस्तमुपजीवति । तद्वांश्च तेन गुप्तत्वाद्विद्यार्थे वसतीच्छया । आगतं नेति न ब्रूयात्तदेतद्विदुषो व्रतम् । स विष्णुः पृथिवीनामा

प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तꣳ होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । विज्ञानेन जातानि जीवन्ति । विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तꣳ होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ॥ ३ ॥ सैषा भार्गवी वारुणी विद्या । परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता । य एवं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥ ४ ॥ अन्नं न निन्द्यात् । तद्व्रतम् । प्राणो वा अन्नम् । शरीरमन्नादम् । प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् । शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः । तदेतमन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या । अन्नं न परिचक्षीत । तद्व्रतम् ॥ ५ ॥ आपो वा अन्नम् । ज्योतिरन्नादम् । अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम् । ज्योतिष्यापः प्रतिष्ठिताः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या । अन्नं बहु कुर्वीत । तद्व्रतम् । पृथिवी वा अन्नम् । आकाशोऽन्नादः । पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः । आकाशे पृथिवी

पृथुत्वात्प्राणनामकः । प्रकृष्टानन्दबलत आकाशः सर्ववेत्तृतः । शराख्य देहिनश्चैव शरीरं प्रेरणात्स्मृतः । एतैश्चतुर्भिर्भगवाद्रूपैश्च चतुरात्मभिः । भोग्यभोक्तृस्वरूपेण तिष्ठति क्रीडयन्स्वयम् । न च भोग्यत्वमात्रेण हीनत्वं तस्य कुत्रचित् । न हि भार्योपभोग्यस्तु भर्ता हीनत्वमाप्नुयात् । एवं स भगवान्विष्णुरविशेषोऽखिलेष्वपि । रूपेषु क्रीडते नित्यं भोक्ता भोग्य इतीच्छया । अन्नाख्यं तं नैव निन्द्याद्बहु मन्येत तं सदा । इति व्रतद्वयं ह्येतद्भाव्यं यदि सुखे स्पृहा । येन केनापि विधिना बह्वित्येव जनार्दनम् । मत्वैव प्राप्नुयान्नित्यं मनोवाकायवृत्तिभिः । य एवं समुपासीत तस्यान्नाख्यो हरिः स्वयम् । सिद्ध इत्येव हि प्राहुर्विद्वांसः परिनिष्ठिताः । यस्य तद्ब्रह्म संसिद्धं पूर्वं तेनाप्यतेऽग्रतः । मध्ये वयसि चेत्सिद्धं मुक्तो मध्यं प्रपश्यति । वार्धके चेद्विजानाति मुक्तः पादौ प्रपश्यति । तेजोमण्डलमेवान्यदङ्गं विष्णोः प्रपश्यति । पूर्वे वयसि बोद्धव्यमामुखात्सर्वदृष्टये । क्षेमकृत्त्वात्क्षेमनामा वाचिस्थः स परो हरिः । योगनामा तथा प्राणे सर्वकामनियोजनात् । क्षेमनामा क्षेमकृत्त्वादपाने हि हरिः स्वयम् । कर्मनामा हस्तगतः कर्मकृत्त्वाज्जनार्दनः । गतिदत्वाद्गतिर्नाम पादस्थः पुरुषोत्तमः । विसर्गकृद्वि-

---

प्रतिष्ठिता । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥ ६ ॥ न कञ्चन वसतौ प्रत्याचक्षीत । तद्व्रतम् । तस्माद्यया कया च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात् । अराध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते । एतद्वै मुखतोऽन्नꣳ राद्धम् । मुखतोऽस्मा अन्नꣳ राध्यते । एतद्वै मध्यतोऽन्नꣳ राद्धम् । मध्यतोऽस्मा अन्नꣳ राध्यते । एतद्वा अन्ततोऽन्नꣳ राद्धम् । अन्ततोऽस्मा अन्नꣳ राध्यते । य एवं वेद ॥ ७ ॥ क्षेम इति वाचि । योगक्षेम इति प्राणापानयोः । कर्मेति हस्तयोः । गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति पायौ । इति मानुषीः समाज्ञाः । अथ दैवीः । तृप्तिरिति

मुक्त्याख्यः पायुस्थः परमो विभुः । अध्यात्मस्थ इति प्रोक्तोऽथाधि-
दैवगतं शृणु । पर्जन्ये तृप्तिनामाऽसौ तृप्तिदत्वाज्जनार्दनः । वायौ तु
बलनामा च बलदत्वात्सदैव हि । यशःप्रदत्वाद्दक्षे तु यशः पश्वभि-
मानिनि । नक्षत्रेषु ज्योतिराख्यो ज्योतिर्दातृत्वतो हरिः । उपस्थ-
मानिनि शिवे प्रजात्यानन्दसन्ततेः । दातृत्वात्तत्तदाख्योऽसौ सन्तति-
स्त्वमृतं स्मृतम् । सर्वं सर्वप्रदत्वात्तु प्रकृतौ पुरुषोत्तमः । स प्रतिष्ठा
स्थापकत्वान्मनो मान्यत्वतो हरिः । नमो नम्यत्वतो नित्यं महश्चापि
महत्त्वतः । विरिञ्चमारकश्चासौ ब्रह्म पूर्णगुणत्वतः । वेदैनं तत्त्वतो
ब्रह्मा स एनं पञ्चरूपिणम् । प्राप्य गायति मुक्तस्सन्नन्ननामास्मि
भोग्यतः । यथेष्टमन्नभोक्ता च कीर्तिकर्ता हरेस्तथा । ऋतरूपस्य
विष्णोस्तु पुत्रः प्रथमजो ह्यहम् । देवेभ्यः पूर्वजश्चाहं मुक्तानामाश्रयः

वृष्टौ । बलमिति विद्युति । यश इति पशुषु । ज्योतिरिति नक्षत्रेषु । प्रजा-
(प)तिरमृतमानन्द इत्युपस्थे । सर्वमित्याकाशे ॥८॥ तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत ।
प्रतिष्ठावान्भवति । तन्मह इत्युपासीत । महान्भवति । तन्मन इत्युपासीत ।
मानवान्भवति । तन्नम इत्युपासीत । नम्यन्तेऽस्मै कामाः । तद्ब्रह्मेत्युपासीत ।
ब्रह्मवान्भवति । तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत । पर्येणं म्रियन्ते द्विषन्तः
सपत्नाः । परि येऽप्रिया भ्रातृव्याः ॥ ९ ॥ स यश्चायं पुरुषे ।
यश्चासावादित्ये । स एकः । स य एवंवित् । अस्माल्लोकात्प्रेत्य ।
एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य । एतं प्राणमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य । एतं
मनोमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य । एत-
मानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य । इमाँल्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसञ्चरन् ।
एतत्साम गायन्नास्ते । हा३वु हा३वु हा३वु । अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् ।
अहमन्नादो३ऽहमन्नादो३ऽहमन्नादः । अहꣳ श्लोककृदहꣳ श्लोककृदह-
श्लोककृत् ॥ १० ॥ अहमस्मि प्रथमजा ऋता३स्य । पूर्वं देवेभ्योऽमृतस्य
ना३भायि । यो मा ददाति स इदेवमा३वाः । अहमन्नमन्नमदन्तमा३द्मि ।
अहं विश्वं भुवनमभ्यभवा३म् । सुवर्णज्योतीः । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥

सदा । यो ददाति च मां सम्यग्विष्णुतत्त्वप्रदर्शकः । स इत्थमेव
मां याति विष्णोरन्नमहं सदा । ममान्नं सर्वजीवास्तु भोग्या मम
मतः सदा । सर्वमभ्यभवं चाहं गुणैः सर्वैश्च नित्यकैः । सुवर्णो
भगवान्विष्णुर्ज्योतिः स मम रेचकः । योऽहमेवं विदभवं तस्य मे
माधवः पतिः । इति ब्रह्मा गायमानो मुक्तश्चरति सर्वदे'ति
यजुःसंहितायाम् । अन्नं भगवन्तं न परिचक्षीत । न निराकुर्यात् ।
तद्गुणांस्तत्कर्माणि वा कुत्रापि बहुकुर्वीत । बहुगुणत्वेन प्रतिपादये-
द्भगवन्तम् । यया कया च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात् । अतिप्रयत्नेनापि
विहितप्रकारेण । बहुतरां भगवद्विद्यां प्राप्नुयात् । 'प्रजापतिः प्रथमजा
ऋतस्य आत्मनात्मानमभिसम्बभूव' । 'प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो
विश्वा जातानि परि ता बभूवे'त्यादिना विरिञ्चस्यैवैतज्ज्ञानम् । अन्यो
न परिबभूवेति निषेधात् । 'विद्युद्वन्मानुषा विद्युः सूर्यमण्डलवत्सुराः ।
प्रतिबिम्बवच्च गिरिशो ब्रह्मैनं पश्यति स्फुटम् । ब्रह्मा हि स्थिर-
चिद्रूपो बहुलात्मा विशेषतः । अन्ये क्रमादबहुलास्तथा चञ्चलचेतसः ।
तस्मात्सम्यङ्ङ पश्यन्ति हरिं ब्रह्मा तु पश्यती'ति हरिवंशवचनाच्च
…वैनं सम्यग्वेद ॥ इति तृतीयवल्ली सम्पूर्णा ॥ ३ ॥

यस्योच्चोऽथ समो वा कश्चिन्नैवास्त्यनन्तसच्छक्तेः । तं वन्दे
परमेशं प्रेयांसं प्रेयसश्च मे विष्णुम् । 'यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचनै
रूपाणि दिव्यान्यलं बट् तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् ।
…यो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपुर्मध्वो यत्तु तृतीयकं
…तमिदं भाष्यं हि तेन प्रभौ ॥ हनुशब्दो ज्ञानवाची हनूमान्मति-

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि
नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ ११ ॥
इति तृतीयवल्ली सम्पूर्णा ॥ ३ ॥

॥ इति तैत्तिरीयोपनिषत् सम्पूर्णा ॥

शब्दितः। रामस्य स्वृतरूपस्य वाचस्तेनानयन्त हि। भृतमो भी
इत्युक्तो वाचो मा मातरः स्मृताः। ऋगाद्या इतिहासश्च पुरा
पञ्चरात्रकम्। प्रोक्ताः सप्तशिवास्तत्र शयो भीमस्ततः स्मृतः
मध्वित्यानन्द उद्दिष्टो वेति तीर्थमुदाहृतम्। मध्व आनन्दती
स्यात्तृतीया मारुतीतनुः। इति सूक्तगतं रूपत्रयमेतन्महात्मनः। य
वेद वेदवित्स स्यात्तत्त्वविच्चत्प्रसादत' इति च। 'साधको रामवाक्यान
तत्समीपगतः सदा। हनूमान्प्रथमो ज्ञेयो भीमस्तु बहुभुक्पितोः
पूतनाक्षयकारी च द्वितीयस्तु तृतीयकः। पूर्णप्रज्ञस्तथाऽऽनन्दती
नामा प्रकीर्तितः। दशेति सर्वमुद्दिष्टं सर्वं पूर्णमिहोच्यते। प्र
प्रमतिरुद्दिष्टा पूर्णप्रज्ञस्ततः स्मृतः। आसमन्तात्पतित्वे तु गूढं कलियु
हरिम्। असत्यमप्रतिष्ठं च जगदेतदनीश्वरम्। वदद्भिर्गूहितं सन
तृतीयोऽसुर्मथायति। येन विष्णोस्तु वर्णाख्यान् गुणानाज्ञासिषु
परान्। ईशानासः सूरयश्च निगूढान्निर्गुणोक्तिभिः। त्रेतायां द्वाप
चैव कलौ चैते क्रमास्त्रयः। एतेषां परमो विष्णुर्नेता सर्वेश्वरेश्वरः
स्वयम्भूर्ब्रह्मसंज्ञोऽसौ परस्मै ब्रह्मणे नम' इति च। पूर्णागण्य
गुणोदारधाम्ने नित्याय वेधसे। अमन्दानन्दसान्द्राय प्रेयसे विष्णव
नमः॥ (इति चतुर्थवल्ली सम्पूर्णा ॥ ४ ॥) इति श्रीमदानन्दतीर्थ
भगवत्पादाचार्यविरचितं श्रीमत्तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यं सम्पूर्णम् ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यम्

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतश्रीरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मी-
यग्रीवाय नमः॥ ॐ प्राणादेरीशितारं परमसुखनिधिं सर्वदोषव्यपेतं
र्वान्तस्थं सुपूर्णं प्रकृतिपतिमजं सर्वबाह्यं सुनित्यम्। सर्वज्ञं सर्वशक्तिं
रमुनिमनुजाद्यैः सदा सेव्यमानं विष्णुं वन्दे सदाहं सकलजग-
नाद्यन्तमानन्ददं तम् ॥ १ ॥ 'यथा तुष्टाव लक्ष्मीशं सर्गादौ
तुराननः। तथा जगाद सूर्याय याज्ञवल्क्याय सोऽब्रवीत् ॥ २ ॥
जिरूपेण सूर्येण प्रोक्तं वाजसनेयकम्। कण्वाय याज्ञवल्क्योऽदा-
काण्वं तेन प्रकीर्तितमि'ति वाराहे। 'अश्वस्वरूपो ब्रह्माभूदश्वरूपा-
नार्दनात्। तत्र सन्निहितो विष्णुरश्वरूपः स्वयं प्रभुः। तयोश्च
तिमा मेध्यो यतोऽश्वोऽयं श्रुतौ श्रुतः। सर्वं जगत्तदङ्गेषु तस्मा-
भिहितं स्मृतम्। तयोरङ्गेष्विदं यस्माज्जगत्सर्वं प्रतिष्ठितमि'ति
पाने। 'उच्चैःश्रवाः सन्निहितो मेध्येऽश्वे तत्र केशवः। तस्मिन्निदं
गत्सर्वं ब्रह्मा चोच्चैःश्रवःस्थित' इति सौपर्णे। 'पर्वताः सिकताश्चैव
द्यः कूपः सरांसि च। हविः कपालयूपाद्या देवता एव सर्वशः।

बृहदारण्यकोपनिषत्

३. तृतीयोऽध्यायः

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय
नमः॥ ॐ उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः सूर्यश्चक्षुर्वातः प्राणो व्यात्त-
मग्निर्वैश्वानरः संवत्सर आत्माऽश्वस्य मेध्यस्य द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरं
पृथिवी पाजस्यं दिशः पार्श्वे अवान्तरदिशः परिश(र्श)व ऋतवोऽङ्गानि
मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा नक्षत्राण्यस्थीनि नभो
मांसान्यूवध्यं सिकताः सिन्धवो गुदा यकृच्च क्लोमानश्च पर्वता

तत्तन्नामैव नामैषां भिन्नानामभिमानतः । नामानि तान्यपि हरेः स
हि सर्वगुणाधिक'इति नारदीये । 'उषाः शिरो ब्रह्मनाम तत्त्व
मश्वादयोऽखिलाः । सप्तम्यर्थाः समुद्दिष्टाः पञ्चम्यर्थास्तथा श्रुताः ।
षष्ठ्यर्थाश्च चतुर्थ्यर्थास्तृतीयार्थाश्च सर्वशः । तदैक्यवाचिवच्छब्दा
अपि तद्वत्त्ववाचकाः । ऐक्यार्था नैव ते सर्वे भिन्नरूपा यतः सदा ।
ईशाङ्गवाचिनो वा स्युस्तेषामेव तदर्थतः । सप्तसु प्रथमा यस्मात्तत्त
द्योग्यार्थता भवेदि'ति ब्रह्मतर्के । 'अङ्गप्रत्यङ्गशो व्याप्तो विष्णुरेव
तुरङ्गमे । अतो विष्ण्वङ्गगं सर्वं मेध्याङ्गस्थमुदीरितमि'ति च ।
पुनरप्यश्वस्य मेध्यस्येतिवचनं कस्यचिदश्वस्यैवमासीदितीतिहासरूपेण
नोच्यते किन्तु सर्वमेध्यानामेवमिति ज्ञापनार्थम् । 'सर्वव्यक्तिष्वभि
व्याप्त्यै तात्पर्याधिक्यवित्तये । प्रतीतानुपपत्तेरप्याभासत्वविवक्षया ।
पुनर्वचनमुद्दिष्टं शतशोऽपि पृथक्पृथगि'ति च । 'विष्णोः पुरीष
स्थानीया काठिन्यात्पृथिवी श्रुता । तत्स्थत्वात्सिकताः सर्वा उवध्यस्था
प्रकीर्तिताः । उर्व्यास्तु पादगत्वेपि नोवध्यत्वं विरुध्यते । यत
स्तदभिमानिन्यो देवता अनुकीर्तिताः । तासां च बहुरूपत्वादैश्वर्या
परेशितुरि'ति च । 'अवान्तरदिशो विष्णोरस्थिपुच्छान्युदाहृताः
पूर्वपश्चार्धभेदेन दिशः पार्श्वे प्रकीर्तिते । शिरश्च पादमूलानि पुच्छ
षड्तवः स्मृताः । संवत्सराभिमानी च ब्रह्मा सर्वशरीरगः । क्लोमान
यकृच्चैव मांसौ गिर्यभिमानिनः । आन्त्रेषु नद्यः सर्वाश्च सोऽयं विष्णु
सनातन'इति च । नभोऽभिमानी विघ्नेशो विष्णोर्मांसाश्रितः सदा ।
अन्तरिक्षाभिमानी च तत्सूनुरुदरे स्थित'इति च ॥ १ ॥ अश्वपूर्वापर

ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमान्युद्यन्पूर्वार्धो निम्लोचन् जघनार्ध
य(त)द्विजृम्भते तद्विद्योतते यद्विधूनुते तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति
वागेवास्य वाक् ॥ १ ॥ अहर्वा अश्वं पुरस्तान्महिमाऽन्वजायत तस्य पू
समुद्रे योनी रात्रिरेनं पश्चान्महिमाऽन्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिरे

म्यौ महिमानौ ग्रहौ स्मृतौ । अहोरात्राभिमन्तारौ तयोरप्यभि-
मानिनौ । कामश्चाथ रतिश्चैव विष्णुब्रह्मशरीरजौ । समुद्रेकात्समुद्रस्तु
विष्णुः पूर्व उदाहृतः । उपचारेणतूद्रेकादपरश्च चतुर्मुखः । स विष्णु-
र्हयनामा सन् देववाहेषु संस्थितः । वाजिनामा तु गान्धर्वेष्वर्वनामा-
सुरेषु च । मनुष्येष्वश्वनामाऽसौ तद्बन्धुः स्वयमेव सः । तस्मा-
देवोत्थितिस्तस्य रूपभेदो न तस्य च । ऐश्वर्यात्स तथापीशो व्यक्ति-
भावं गमिष्यति । हत्वा याति यतः शत्रून्हरिस्तस्माद्धयः स्मृतः ।
सर्वदा युद्धकर्तृत्वाद्वाजी चापि प्रकीर्तितः । अर्वाभिगमनादुक्त आशु-
त्वादश्व उच्यत'इति वैहायसे । तेषां तेषां वाहनेषु स्थित्वा तत्तत्कर्म-
कर्तृत्वात्तत्तन्नामा । 'पतन्ति नियतं हन्तुं देवाश्वाः शत्रुमूर्धसु ।
वेगाधिका आसुराश्वा वेगमात्रं नृवाहन' इति स्कान्दे । 'गन्धर्वास्तु
सदा युद्धरता देवानुगा यतः । तदशक्तौ तु देवानां युध्यन्ते
स्वामिनो यतः । केचिद्गानरता नित्यं गन्धर्वा नर्तकाः परे । केचि-
द्वायरता नित्यं चारणा देवचारका' इति च ॥ २ ॥ इत्यश्वब्राह्मणम् ॥
॥ ३ ॥ १ ॥

'सर्वसंहारकं विष्णुं देवीं जीवांस्तथैव च । कालं त्रिगुणसाम्यं
च कर्माणि प्राणमिन्द्रियम् । संस्कारं चैव वेदांश्च नर्ते किञ्चिल्लये
ऽभूदि'ति ब्रह्मतर्के । लयकाले परमात्मनैवावृतमासीत् । 'अशनं
जगदेतद्यन्नयत्यात्मेच्छया हरिः । अशनाया ततः प्रोक्त उदन्या
कर्मनायक'इति ब्राह्मे । अन्यत्र नेतृत्वप्रतीतावपि श्रुतिषु प्रसिद्धेः
स एव नेतेत्याह । अशनाया हि मृत्युरिति । तत्तत एव मनोऽकुरुत

॥ अश्वं महिमानावभितः संबभूवतुर्हयो भूत्वा देवानवहद्वाजी गन्धर्वा-
नर्वाऽसुरानश्वो मनुष्यान्समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः ॥ २ ॥
इति प्रथममश्वब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ १ ॥

नैवेह किञ्चनाग्र आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीदशनायया अशनाया
हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुतात्मन्वी स्यामिति । सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽ-

यतः स्वयमेवासीन्नान्यत् । आत्मवान्स्यामित्यैच्छत् । शरीरवान्स्या
मिति । अप्सृष्टयर्थं मनोऽकुरुत । 'ऐच्छद्विष्णुरदेहः सन् देहवान्स्या
मिति प्रभुः । यतो देह इदं सर्वं तस्य विष्णोरदेहिनः । तद्वशत्वात्स्व
देवश्चिदानन्दशरीरकः । सोऽत्मानमर्चन्नचरदप्सृष्टयर्थं जनार्दनः ।
यत्कुर्वन् यत्सृजेदीशस्तद्धवेद्धि तदात्मकम् । अतोऽर्चतो यतो जा
आपोऽतोऽर्चनसाधनाः । अन्यथा कर्तुमीशोऽपि क्रीडया तत्तदात्मकम्
कर्तुं तत्तत्प्रवृत्तिः संस्तत्करोति स्वयं प्रभुरि'ति ब्रह्माण्डे । मे सर्वा
हेयस्य विष्णोः । 'अस्मच्छब्दगतैर्विष्णुर्वाच्यः सप्तविभक्तिभिः । सर्वा
हेयत्वतस्त्वेकः सर्वस्य प्रतियोगितः । युष्मच्छब्दाभिधेयश्च तच्छब्दै
परोक्षतः । स एव बहुरूपत्वाद्बहुशब्दाभिधानवान् । जीवस्थिते
रूपेण हृद्गेनापि द्विधोच्यते । भिन्नोऽपि सर्वजीवेभ्यः सर्ववस्तुभ्य ए
च । पूर्णानन्दादिरूपस्य कुतोऽल्पसुखिनैकते'ति ब्रह्मतर्के । 'उद
सुखहेतुत्वान्कमित्येवाभिधीयते । तदेव ह्यर्चतो जातमतोऽर्क इ
कीर्त्यत'इति व्यासनिरुक्ते । अर्चतो जातं सुखसाधनं चेत्यर्क इत्यर्थः ।
कं सुखमस्मै भवति । 'अपां हि सुखहेतूनां वेद विष्णोर्जनिं हि यः ।
स मुक्तः सुखभागेव स्याद्विष्णोस्तु प्रसादत'इति माहात्म्ये ॥ १ ॥
अर्कशब्दस्यादित्ये प्रसिद्धत्वादप्शब्दोऽपि तत्रेत्याशङ्कां निवर्तयितुमापो
वा अर्क इति पुनर्वचनम् । नादित्येऽर्कशब्दः किंत्वप्स्वेवार्कशब्द
इत्यर्थः । शरो मण्डः । 'फेनरूपस्तु यो मण्डो जलस्थोऽ
सुसंहतः । पृथिवीत्वं समापन्नस्तस्यां शिश्ये जनार्दनः । ततः
चिन्तयामास स्यादग्निरिति देवराट् । तच्चिन्तनात्समुत्पन्नो वायु
रग्न्यभिधानवान् । अग्रजत्वादग्रणीत्वाद्वायोरग्नित्वमिष्यत'इति प्रवृत्ते ।

जायन्तार्चतो वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वं कꣳह वा अस्मै भवति
एवमेतदर्कस्यार्कत्वं वेद ॥ १ ॥ आपो वा अर्कस्तद्यदपाꣳशर आसीत
त्समहन्यत सा पृथिव्यभवत्तस्यामश्राम्यत्तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजोरसो
निरवर्ततताग्निः ॥ २ ॥ स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुरुतादित्यं तृतीयं वायु

'शक्तिविस्रंसने चापि शयने चापि कीर्तितः । श्रमशब्दो हरेर्नैव
शक्तिविस्रंसनं क्वचित् । अतो हरेः श्रमो नाम शयनं सम्प्रकीर्तित-
मि'ति ब्रह्मतर्के । तस्यामश्राम्यदिति साधिकरणत्वाच्च शयनं युक्तम् ।
न हि पृथिव्यां श्रमो नामान्तःकरणधर्मो युज्यते । अधिकरण-
परम्पराकल्पनं च क्लिष्टकल्पनम् । 'सृष्ट्वा स पृथिवीं विष्णुः शेतेऽ-
नन्तेऽब्धिमध्यगः । तस्यां पृथिव्यां श्वेताख्ये द्वीपे मुक्तैरुपास्यत'इति
मुक्तिसंहितायाम् । 'तप्त आलोचनायुक्तस्तस्मात्कार्यार्थकामना । तप्तता
तु हरेरुक्ता कुतो दुःखं हरेः प्रभोरि'ति ब्रह्मतर्के । तेजोरसः जगतः
सामर्थ्यसारभूतः ॥२॥ वायुरग्निरिति प्रोक्तो ह्यग्रणीत्वादथाङ्गिनाम् ।
नेतृत्वाददनाच्चापि तस्य स्रष्टा जनार्दनः । स वायुर्वायुरूपेण जगत्पाति
शरीरगः । आदित्यस्थेन रूपेण जगद्याति प्रकाशयन् । अग्निस्थेन
तु रूपेण हूयते सर्वयज्वभिः । आदाय यात्यायुरिति स एवादित्य
उच्यते । तत्सम्बन्धात्तु तन्नाम सूर्यस्याग्नेस्तथैव च । स एष कूर्मरूपेण
ह्यपुरण्डोदके स्थितः । विष्णुना कूर्मरूपेण धारितोऽनन्तधारकः ।
तस्य पादा हि चत्वारो ह्यण्डोदे कोणसंस्थिताः । उरस्तु भूमि-
संश्लिष्टमतिरिच्य भुवं पुनः । पार्श्वतः पृष्ठतश्चैव शिरश्चोदकसंस्थितम् ।
आकाशमुदरे तस्य द्यौः पृष्ठे संस्थिता विभोः । एवंविद्वांस्तु यत्रैति
तत्रैव प्रतितिष्ठती'ति प्रभञ्जने । स्थानेच्छा चेत्तत्रैव प्रतितिष्ठति ।
'उपास्ते कूर्मरूपं यो वायुं संस्थितिमाप्नुयात् । इच्छया विनिवृत्तिं
च लोकं चावृत्तिवर्जितमि'त्यध्यात्मे । स एष प्राणस्त्रेधा विहित
इतिवचनाच्च वायुः । 'बिभर्त्यण्डं हरिः कूर्मस्त्वण्डे चाप्युदकं महत् ।
उदके कूर्मरूपस्य वायुः पुच्छं समाश्रितः । वायोः पुच्छं समाश्रित्य

तृतीयꣳअग्निं तृतीयं स एष प्राणस्त्रेधा विहितस्तस्य प्राची दिक्शिरोऽसौ
चासौ चेर्मावथास्य प्रतीचीदिक्पुच्छमसौ चासौ च सक्थ्यौ दक्षिणा
चोदीची च पार्श्वे द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमियमुरस्स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितो
यत्र क्वचैति तदेव प्रतितिष्ठत्येवं विद्वान् ॥ ३ ॥ सोऽकामयत द्वितीयो म

शेषस्तु पृथिवीमिमाम् । बिभर्ति तस्यां च जगदिदं सर्वं प्रतिष्ठित
मि'ति वैभवे । 'वायोस्तु कूर्मरूपस्य पूर्वतश्चोदके मुखम् । आग्ने
येशानगौ बाहू पादौ निर्ऋतिवायुगावि'ति प्रकृष्टे ॥ ३ ॥ आत्म
ब्रह्मा मे द्वितीयो जायेतेत्यकामयत । वायुरेव ब्रह्मा भवतीति
दर्शयितुं वायोः सृष्टिः प्रथममुक्ता । 'वायुरेव यतो ब्रह्मपदं नियमत
व्रजेत् । सहैव जननेऽप्यस्मात्पूर्वं वायोर्जनिं वदेत् । क्वचित्तु ब्रह्मण
पूर्वं प्राधान्यात्तत्पदस्य चे'ति ब्रह्मतर्के । 'आत्मा विरिञ्चः सुमना
सुधौतश्चेति कथ्यते । ब्रह्मा चतुर्मुखश्चेति पूर्वजो यः प्रजापतिरि'
शब्दनिर्णये । स मनसा स्वेच्छया वाचं श्रियं देवीं मिथुनं समभवत
'मम द्वितीयो जायेत ब्रह्मेति भगवान्परः । वेदाभिमानिनीं दे
श्रियं समभवत्प्रभुः । स्वेच्छयैव यतः शक्तिस्तां विनापि हरेः सदा
ततः संवत्सरोनाम ब्रह्मा समभवत्प्रभोः । तं गर्भमुदरे बिभ्रद्या
त्संवत्सरं रमा । तं जातमत्तुं स्वमुखं विदार्य पुरुषोत्तमः । श्रुत
रावं पुनस्तस्य व्यदधात्सृष्टये प्रभुरि'ति कारणविवेके । बिन्दुलो
नाशनाया मृत्युरित्यर्थः । 'अशनाया हि मृत्युरि'त्युक्तम् । सर्वाशन
नेतेत्यर्थे बिन्दुः । आधिक्येऽधिकमिति सूत्रात् । सम्यगात्मन
वत्सभूतान्देवादीन्रमयतीति संवत्सरः । 'ब्रह्मणो भाणितिवचो निःस
भयतो मुखात् । तस्याभिमानिनी देवी तदैवोत्था चतुर्मुखात्
वागीश्वरीति तामाहुर्वाचं चापि सरस्वतीमि'ति भावतत्त्वे । तदभिमा
त्वात्सैव वागित्युच्यते । भारूपो णरूपश्चेति भगवान् भाण् तद्यज
त्वाद्भणनं वाक् ॥ ४ ॥ अभिमंस्ये लीनं करिष्ये चेत् । 'मा

आत्मा जायेतेति स मनसा वाचं मिथुनꣳ समभवदशनायां मृत्यु
द्यद्रेत आसीत्स संवत्सरोऽभवन्न ह पुरा ततः संवत्सर आस तमेताव
कालमबिभर्यावान्संवत्सरस्तमेतावतः कालस्य परस्तादसृजत तं जा
मभिव्याददात्स भाणमकरोत्सैव वागभवत् ॥ ४ ॥ स ऐक्षत यदि

ज्ञानं लयश्चैव मर्यादा चैव कथ्यते । उत्पादनं च सङ्ख्यानं बलं च
क्वचिदुच्यत'इति शब्दनिर्णये । 'वेदाभिमानिनः सर्वास्तथा यज्ञाभि-
मानिनः । गायत्र्यामसृजद्ब्रह्मा स्वभार्यायां प्रजास्तथे'ति प्रकाशिकायाम् ।
'यद्यद्ब्रह्माऽसृजत्पूर्वं तत्तदत्ति जनार्दनः । अदितिर्नाम तेनासौ
भगवान्पुरुषोत्तमः । उपास्ते यः परं देवमेवमत्तीति सर्वदा ।
स्वयोग्यतानुसारेण सर्वात्ताऽसौ भवत्युत । ब्रह्मरुद्रसुपर्णानां सर्वात्तृत्वं
विशेषतः । प्रायेणात्तृत्वमिन्द्रादेरन्येषां दर्शनादिकम् । बहुलस्येति
योग्यत्वभेदादत्तृत्वमिष्यत' इति मान्यसंहितायाम् । 'आत्मनो यादृशा
भोगा भोक्तुं योग्या हि तादृशान् । भोक्ता विष्णुरिति ध्याये-
त्सर्वात्तृत्वं हरेः स्मरेत् । दैवतानां च सर्वेषां सर्वात्तिध्यानमिष्यत'
इति प्रवृत्ते ॥ ५ ॥ 'इच्छतो विष्णुयजनं ब्रह्मणः साधनास्मृतेः ।
श्रमात्तापाच्च देहं तं त्यक्तुमिच्छा बभूव ह । इच्छया चाप्युदक्राम-
त्प्राणैः सह पितामहः । यशोवीर्यनिमित्तत्वात्प्राणास्तन्नामकाः स्मृताः ।
अत्यल्पे चापि सञ्जाते श्रमेऽपि न तदिच्छया । तापे प्राणा निःसरन्ति
सा च क्रीडा विभोः स्मृता । बृंहमाणं शरीरं तु पुनर्दृष्ट्वा पितामहः ।
प्रवेष्टुं तच्छरीरं च कामयामास स प्रभुः । पुनस्तस्मिन्प्रवेशाय शव-
रूपस्य मेध्यताम् । ऐच्छत्तेनैव देही स्यामिति तस्मिन्विवेश च ।
तस्मिन्प्रविश्य स ब्रह्मा द्वितीयं वपुरग्रहीत् । दृष्ट्वोपायं महायज्ञेऽथा-
श्वाकारं पितामहः । श्वैतीभावात्परं यस्मात्तज्जज्ञेऽतोऽश्वनामकम् । यदर्थं

वा इममभिमꣳस्ये कनीयोऽन्नं करिष्य इति स तया वाचा तेनात्मनेदꣳ
सर्वमसृजत यदिदं किञ्चर्चो यजूꣳषि सामानि च्छन्दाꣳसि यज्ञान्प्रजाः
पशून्स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत सर्वं वा अत्तीति तददितेरदिति-
त्वꣳ सर्वस्यैतस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवमेतददितेरदितित्वं
वेद ॥ ५ ॥ सोऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति सोऽश्राम्यत्स
तपोऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य यशो वीर्यमुदक्रामत्प्राणा वै यशो वीर्यं
तत्प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरꣳ श्वयितुमध्रियत तस्य शरीर एव मन

श्वेततामाप तद्देहो मेध्यतामपि । अश्वमेधः स यज्ञोऽभून्नाम्ना तेन तदा कृतः । श्वैतीभावं गते देहे पुनर्मेध्ये यतः स्थितः । अतोऽश्वमेध-नामाऽसौ ब्रह्मा शुभचतुर्मुखः । अश्वो भूत्वा यतो मेध्यः सोऽभवत्तेन वा स्मृतः । मेधो यज्ञः समुद्दिष्टो याज्ञीयं मेध्यमुच्यते । शुद्धं मेध्यमथापि स्यादेवंविद्योऽश्वमेधवित् । तमश्वरूपमात्मानमनिवारित-वद्विभुः । चारयामास रूपेण तदन्येन पुमात्मना । सर्वस्मिन् भुवने चाब्दं तदन्ते परमात्मने । स्वस्मिन्स्थिताय सङ्कल्प्य यज्ञ आलभ-तात्मवान् । अजादिकान्पशूनन्यदेवस्थपरमात्मने । कर्तृत्वेन पशुत्वेन यत्फलं तदशेषतः । मम स्यादिति मन्वानः सोऽश्वरूपमधारयत् । अबुद्धिपूर्वमरणात्स्वर्गश्चापि पशोर्भवेत् । ज्ञानपूर्वे पशोः पुंसः किमु वक्तव्यमित्यजः । एवं सूर्योऽप्यश्वमेधनामा संवत्सराभिधः । सूर्ये स्थितो यतो ब्रह्मा ह्यश्वमेधाभिधः स्वयम् । सूर्ये ततत्वात्सूर्यात्मा ब्रह्माऽसौ परिकीर्तितः । अग्नौ स्थितो यतः सोऽर्कस्तस्मादग्निरितीर्यते । ब्रह्मातता यतो लोकास्तदात्मानस्ततो मताः । ब्रह्मसूर्याग्निलोकाः व्याप्तैका देवता हरिः । तादृशं नृहरिं ज्ञात्वा पुनर्मृत्युं जयत्यसौ । सदैव वर्तते ब्रह्मा पुनर्मृत्युर्मृतिः स्मृता । नैनं मृत्यात्मको मृत्युः प्राप्नोति हरिसेवनात् । यस्मान्नृसिंहो मृत्योश्च मृत्युरात्मास्य वै भवेत् । आततत्वात्तथाऽत्तृत्वादात्माऽसौ ब्रह्मणः स्मृतः । आदानादात्तनिर्माणा-

---

आसीत् ॥ ६ ॥ सोऽकामयत मेध्यं म इदꣳ स्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति ततोऽश्वः समभवद्यदश्वत्तन्मेध्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वमेष ह वा अश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद ॥ तमनवरुध्यैवामन्यत तꣳ संवत्सरस्य परस्तादात्मन आलभत पशून्देवताभ्यः प्रत्यौहत्तस्मात्सर्वदैवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्त ॥ एष ह वा अश्वमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर आत्माऽयमग्निरर्कस्तस्येमे लोका आत्मानस्तावेतावर्काश्वमेधौ । सो पुन-रेकैव देवता भवति मृत्युरेवाप पुनर्मृत्युं जयति नैनं मृत्युराप्नोति मृत्यु-रस्यात्मा भवत्येतासां देवतानामेको भवति ॥ ७ ॥ इति द्वितीयमश्वमेध-ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ २ ॥

...त्तज्ञानात्तथैव च । एतासां देवतानां च ब्रह्मेशत्वेन वर्तते । ...सिंहस्य सदा ज्ञानाद्ध्यानाच्च तदनुग्रहादि'ति महासंहितायाम् । ...यःशब्दः पूर्णत्ववाची । परमेश्वरं परिपूर्णं यजेयेति । अश्वादित्यश्वोऽ-...वत्तदेव रूपं मेध्यं यज्ञ आलभनीयं चाभवदित्यश्वमेधः । तम-...वरुध्येवामन्यतेत्यादिवाक्यशेषादश्वभावः प्रतीयते । अश्वत् बृंहितं ...न्मेध्यं चाभूद्यस्य शरीरं सोऽश्वमेध इति च । निरोधमकृत्वा ...रयिष्यामीत्यमन्यत । स्वेच्छयैव स्वरूपान्तरत्वादश्वरूपस्य ॥६॥७॥ ...त्यश्वमेधब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ २ ॥

'द्वया ब्रह्मसुतास्तत्र दैतेया बहवः स्मृताः । तमोरूपाः सत्व-...पा अल्पसङ्ख्याः सुराः स्मृताः । बहुत्वाच्चैर्जिता देवाः शंकरस्य ...रेण च । यज्ञेन विष्णुमभ्यर्च्य तत्रोद्गातृबलेन च । जयामैनानिति

द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसा एव देवा ...यसा असुरास्त एषु लोकेष्वस्पर्धन्त ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान्यज्ञ ...थेनात्ययामेति ॥ १ ॥ ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो ...गुद्गायद्यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं वदति तदात्मने ... विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त्स यः ... पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव स पाप्मा ॥ २ ॥ अथ ह प्राण-...चुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राण उदगायद्यो घ्राणे भोगस्तं ...वेभ्य आगायद्यत्कल्याणं जिघ्रति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्रा-...ष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदम-...तिरूपं जिघ्रति स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥ अथ ह चक्षुरूचुस्त्वं न ...येति तथेति तेभ्यश्चक्षुरुदगायद्यश्चक्षुषि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्य-...ल्याणं पश्यति तदात्मने ते विदुरनेन वैन उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभि-...त्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति स एव ... पाप्मा ॥ ४ ॥ अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः ...त्रमुदगायद्यः श्रोत्रे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणꣳ शृणोति ...त्मने ते विदुरनेन वैन उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मना ...विध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपꣳ शृणोति स एव स

स्मृत्वा वह्न्यादीनप्यचूचुदन् । औद्गात्रेऽग्निमुखाः सर्वे इन्द्ररुद्रौ च
वेधितौ । असुरैः पापपूगेन मुख्यवायुं ततोऽब्रुवन् । दैत्यास्तं वेद्धु-
मीप्सन्तो ध्वस्ता नेशुश्च सर्वशः । पांसुपिण्डो यथा वज्रशिलां
प्राप्यैव नश्यति । तस्मादखण्डशक्तिः स मुख्यवायुरुदाहृतः । शापैर
वरैर्वापि नास्य प्रतिहतिर्भवेत् । स्वेच्छयैवानुसारेण विना कुत्रापि
पुत्रकाः । एवंविदपि पापेभ्यः शत्रुभ्योऽपि प्रमुच्यते । स वायू रुद्र
शक्रादेर्वासुदेवबलाश्रयः । विमोच्य पापसङ्घातं दिशामन्तेष्वथाक्षिपत्
उन्मुच्य मृत्योस्तांश्चैवाधोर्ध्वलोकेषु चावहत् । अग्निर्नासिक्यवायुश्च
दिक्पा इन्द्रादयोऽखिलाः । सूर्यः सोमश्च रुद्रश्च तेनैव स्वपदे स्थिताः

पाप्मा ॥ ५ ॥ अथ ह मन ऊचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो मन
उदगायद्यो मनसि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं सङ्कल्पयति
तदात्मने ते विदुरनेन वैन उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽ
विध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपꣳ सङ्कल्पयति स एव स
पाप्मैवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्नेवमेनाः पाप्मनाऽविध्यन् ॥
अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्
विदुरनेन वैन उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविधन्त्स यथा
श्मानमृत्वा लोष्टो विध्वꣳसतैवꣳ हैव विध्वꣳसमाना विष्वञ्चो विनेशु
स्ततो देवा अभवन्परासुरा भवत्यात्मना पराऽस्य द्विषन्पाप्मा भ्रातृव्यो
भवति य एवं वेद ॥ ७ ॥ ते होचुः क्व नु सोऽभूद्यो न इत्थमसक्तेत्यय
मास्येऽन्तरिति सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानाꣳ हि रसः ॥ ८ ॥ सा वा एषा
देवता दूर्नाम दूरꣳ ह्यस्या मृत्युर्दूरꣳ ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं
वेद ॥ ९ ॥ सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य य
त्रासां दिशामन्तस्तद्गमयाञ्चकार तदासां पाप्मनो विन्यदधात्तस्मा
जनमियान्नान्तमियान्नेत्पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति ॥ १० ॥ सा वा एषा
देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्याथैनां मृत्युमत्यवहत् ॥ ११
स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्सा या यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्नि
रभवत्सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥ १२ ॥ अथ प्राण
मत्यवहत्स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभवत्सोऽयं वायुः परेण
मृत्युमतिक्रान्तः पवते ॥ १३ ॥ अथ चक्षुरवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत

स्त्रीगुणैः सर्वपूर्णत्वाद्बृहती तु सरस्वती । अनन्तवेदरूपत्वात्सैव ब्रह्मेति
कीर्तिता । विष्णुना बृंहितत्वाद्वा तत्पतिर्वायुरीश्वरः । सारत्वात्स्त्रीषु
या देवी सेत्युक्ता सामरूपतः । गीथेत्युक्ता तदुद्गीथः सामाख्योऽर्ध-
तनुस्तथा । अर्धनारीनरवपुर्वायुः कुत्रचिदीरितः । अयास्यो विश्व-
सृग्यज्ञे तेनाविष्टोऽन्वगायत । गृहकोशादिकं यत्स्वं तद्रूप्यस्य स्वर-
स्थितः । भूषणस्वर्णरूपी च स एवापि स्वरस्थितः । वागिन्द्रियं
पीठरूपं तस्य देवस्य संस्थितम् । गानकालेऽन्यदा त्वन्नं प्राणपीठमिति
स्मृतम् । पवमाना इति प्रोक्ता मुख्यवायुत्वयोगिनः । अनादि-

स आदित्योऽभवत्सोऽसावादित्यः परेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥ १४ ॥
अथ श्रोत्रमत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभवꣳस्ता इमा दिशः
परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १५ ॥ अथ मनोऽत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्य-
मुच्यत स चन्द्रमा अभवत्सोऽसौ चन्द्रः परेण मृत्युमतिक्रान्तो भात्येवꣳ
ह वा एनमेषा देवता मृत्युमतिवहति य एवं वेद ॥ १६ ॥ अथात्मनेऽ-
न्नाद्यमागायद्यद्धि किञ्चान्नमद्यते अनेनैव तदद्यत इह प्रतितिष्ठति ॥ १७ ॥
ते देवा अब्रुवन्नेतावद्वा इदꣳ सर्वं यदन्नं तदात्मन आगासीरनु
नोऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति ते वै माऽभिसंविशतेति तथेति तꣳ समन्तं
परिण्यविशन्त तस्माद्यदनेनान्नमत्ति तेनैतास्तृप्यन्त्येवꣳ ह वा एनꣳ स्वा
अभिसंविशन्ति भर्ता स्वानाꣳ श्रेष्ठः पुर एता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं
वेद य उ हैवं विदꣳ स्वेषु प्रतिप्रति बुभूषति न हैवालं भार्येभ्यो
भवत्यथ य एवैतमनुभवति यो वैतमनु भार्यान्बुभूषति स हैवालं
भार्येभ्यो भवति ॥१८॥ सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानाꣳ हि रसः प्राणो वा
अङ्गानाꣳ रसः प्राणो हि वा अङ्गानाꣳ रसस्तस्माद्यस्मात्कस्माच्चाङ्गात्प्राण
उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यत्येष ह वा अङ्गानाꣳ हि रसः ॥ १९ ॥ एष उ
एव बृहस्पतिर्वाग्वै बृहती तस्या एष पतिस्तस्मादु बृहस्पतिः ॥ २० ॥
एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्म तस्या एष पतिस्तस्मादु
ब्रह्मणस्पतिः ॥ २१ ॥ एष उ एव साम वाग्वै सामैष सा चामश्चेति
तत्साम्नः सामत्वं यद्वेव समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम
एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण तस्माद्वेव सामाश्नुते साम्नः सायुज्यꣳ
सलोकतां जयति य एवमेतत्साम वेद ॥ २२ ॥ एष उ वा उद्गीथः प्राणो

कालसम्बद्धा योग्यता सा प्रकीर्तिता । सर्वाधिक्यारोहणं तु तेषामे
विमुक्तिगम् । प्रस्तावकाले प्रस्तोतुं योग्यो वायुपदस्य यः । जपे
द्यजूंषि त्वेतानि त्रीणि विष्णुं सदा स्मरन् । असतो मा सदित्यादि
विष्णुप्रार्थनभाञ्जि च । द्वात्रिंशल्लक्षणैः सम्यग्युक्ता वायुत्वयोग्यकाः
नियमेनैव विष्णोस्तु प्रादुर्भावा विशेषतः । सहस्रारेण चक्रेण चिन्हिता
दक्षिणे करे । गदयाष्टास्रया चैव शतावर्तेन कम्बुना । वामे करे
तथाब्जेन सहस्रदलशोभिना । अष्टाविंशल्लक्षणाश्च गिरीशपदयोगिनः
चतुर्विंशतिमारभ्य षोडशादासुराः स्मृताः । अष्टकाद्दपयश्चोक्तास्तदूना
श्चक्रवर्तिनः । असद्दुःखात्मको मृत्युः सदानन्दोऽमृतं स्मृतम् । तमोऽ
ज्ञानात्मको मृत्युर्ज्योतिर्ज्ञानामृतं स्मृतम् । मृत्योर्माऽमृतमित्यत्र मृत्यु
र्मरणमेव च । एवंविद्वायुपदयोग्या उद्गातार एव तु । यदा भवेयु
स्तेषु तदा याजी तु वृणुयाद्वरम् । आत्मने याजिने वापि ह्युद्गातैं

वा उत् प्राणेन ह्यीद॑ सर्वमुत्तब्धं वागेव गीथोच्चगीथा चेति स
उद्गीथः ॥ २३ ॥ तद्धापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाचाय
त्वस्य राजा मूर्धानं विपातयताद्यदी(दि)तोऽयास्य आङ्गिरसोऽन्येनोदगा
यदिति वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति ॥ २४ ॥ तस्य हैतस्य
साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वं तस्य वै स्वर एव स्वं तस्मादार्त्विज्यं
करिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तया वाचा स्वरसम्पन्नयार्त्विज्यं कुर्या
त्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्त एवाथो यस्य स्वं भवति भवति हास्य स्वं
य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद ॥ २५ ॥ तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद
भवति हास्य सुवर्णं तस्य वै स्वर एव सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं य
एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ॥ २६ ॥ तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद
प्रति ह तिष्ठति तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा वाचि हि खल्वेष एतत्प्राणः
प्रतिष्ठितो गीयतेऽन्न इत्यु हैक आहुः ॥ २७ ॥ अथातः पवमानानामेवा-
भ्यारोहः स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तूयात्तदेतानि
जपेदसतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योऽर्मामृतं गमयेति
स यदाहासतो मा सद्गमयेति मृत्युर्वा असत्सदमृतं मृत्योर्माऽमृतं
गमयामृतं मां कुर्वित्येवैतदाह तमसो मा ज्योतिर्गमयेति मृत्युर्वै तमो

विधो यदि । आगायेत्तद्भवेन्नात्र कार्याऽभीष्टे विचारणा । एवं तं
सामनामानं वायुं यो वेद सादरम् । तस्येष्टलोकराहित्ये नाशा
कार्याऽरिणा क्वचित् । तस्माद्वायुत्वयोग्यैर्हि येषां लोकाः प्रकीर्तिताः ।
तेषामलोकशङ्का च नैव कार्या कदाचन । यस्मान्नारायणस्यातिप्रियाः
प्राणत्वयोगिन' इत्यादि महासंहितायाम् । आस्यादयत इत्ययास्यः ।
प्रसिद्धमृत्व्यमृतत्वान्नात्र तिरोहितमिवास्ति । एष उद्गातेति वायुत्व-
योग्यः । तद्धैतल्लोकजिदेवेति तस्माद्वराभियाचनम् ॥ उद्गीथ-
ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ३ ॥

इदमग्रे एतस्याग्रे परमात्मैवासीत् । ततः पुरुषविधो ब्रह्माऽऽसीत् ।
पुरुषो विष्णुस्तद्विधत्वात्पुरुषविधः । 'एतस्य जगतो ह्यग्र आसीन्नारायणः
परः । एक एव श्रिया सार्धं तमात्मा पुरुषेत्यपि । आहुस्तस्मात्पुरुष-
विधो ब्रह्मा समभवद्विभोः । ब्रह्मादेश्च श्रियश्चैव नित्यं विष्णुर्गुणाधिकः ।
यथा तथैव रुद्रादेर्ब्रह्मा यस्माद्गुणाधिकः । एतस्मात्पुरुषविधता ब्रह्मणः
सम्प्रकीर्तिता । स तु सर्वा दिशो दृष्ट्वा नान्यदृष्ट्वा पितामहः । अब्रवी-
दहमस्मीति स्वाहेयत्वमनुस्मरन् । हातुं शक्यमिदं सर्वमासीदेकोऽभवं
यतः । अहेयत्वं स्वरूपस्य स एवं समचिन्तयत् । ततोऽभवदहंनामा
। चाभूत्पुरुषाभिधः । ओषणात्सर्वपापानां पूर्वं पुरुष उच्यते ।

ज्योतिरमृतं मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मां कुर्वित्येवैतदाह मृत्योर्माऽमृतं
गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्त्यथ यानीतराणि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽ-
न्नाद्यमागायेत्तस्मादु तेषु वरं वृणीत यं कामं कामयेत त॑ स एष एवं
विदुद्गाताऽऽत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायति
तद्धैतल्लोकजिदेव न हैवालोक्यताया आशास्ति य एवमेतत्साम वेद ॥२८॥
इत्युद्गीथब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ३ ॥

आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्य-
त्सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहं नामाभवत्तस्मादप्येतर्ह्यामन्त्रितोऽहमय-
मित्येवाग्र उक्त्वाथान्यन्नाम प्रब्रूते यदस्य भवति स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मा-
त्सर्वान्पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुष ओषति ह वै स तं योऽस्मात्पूर्वो बुभूषति

नारायणप्रसादेन य एवं पुरुषाभिधम् । वेद स्वाभिमतं यस्तु पू
प्राप्तुमभीप्सति । ओषेत्सर्वमतुष्टः सन् ब्रह्मविष्णुप्रसादतः ॥ १ ॥
तस्य त्वेकस्य सहसा यतो भीः समजायत । तस्मादद्यापि चैकस्य
निर्विवेकं भयं भवेत् । विममर्श ततो ब्रह्मा यस्मान्मे बाधको नहि
मया सृज्या यतः सर्वे इतः पश्चात्तनो हरः । अतः कस्माद्बिभेमीति
तस्य भीतिरपोहिता । विष्णोरतिप्रियात्वात्तु तदन्येषां पितृत्वतः
कस्माद्भयं भवेत्तस्य समानाद्धि भयं भवेत् । विरोधिनोऽधिकाद्वापि
हीनाद्वा पारवश्यतः । हीनमेव यतस्तस्य सर्वमेव जगद्वशे । न
जातं तदा सर्वं हरिरेव यतः परः ॥ २ ॥ न रेमे स ततो ब्रह्मा
तस्मादेकस्य नो रतिः । अथापि पत्नीमैच्छच्च स स्थूलत्वमुपागतः
दम्पती सहितौ यावद्ब्रह्मा चैव सरस्वती । तावद्देहोऽभवद्ब्रह्मा तदा दे
द्विधाऽकरोत् । पातनात्पतिपत्नीत्वशब्द एनोरजायत । तस्मात्तयोरेक
सुखं भवत्येवार्धपात्रवत् । ततस्तस्यामुमेशादीन्देवान्सर्वान्मनूनपि
जनयामास बोधस्य प्राधान्यं हि मनुष्यता ॥ ३ ॥ सर्वज्ञाऽपि तु सा
देवी विरिञ्चे भक्तिमत्यपि । तद्भार्यतामात्मनश्च नितरां धर्ममीक्षती

य एवं वेद ॥ १ ॥ सोऽबिभेत्तस्मादेकाकी बिभेति स हायमीक्षाञ्चक्रे
यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति तत एवास्य भयं वीयाय कस्माद्ध्य
भेष्यद्द्वितीयाद्वै भयं भवति ॥ २ ॥ स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते
स द्वितीयमैच्छत्स हैतावानास यथा स्त्रीपुमा॑ꣳसौ संपरिष्वक्तौ
इममेवात्मानं द्वेधाऽपातयत्ततः पतिश्च पत्नी चाभवतां तस्मादिदम
बृगळमिव स्व इति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तस्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत
एव ता॑ꣳ समभवत्ततो मनुष्या अजायन्त ॥३॥ सा हेयमीक्षाञ्चक्रे कथं
माऽऽत्मन एव जनयित्वा सम्भवति हन्त तिरोऽसानीति सा गौरभवदृष
इतरस्ता॑ꣳ समेवाभवत्ततो गावो अजायन्त बडवेतराऽभवदश्ववृष इतर
गर्दभीतरा गर्दभ इतरस्ता॑ꣳ समेवाभवत्तत एकशफमजायताऽजेतरा
भवद्बस्त इतरोऽविरितरा मेष इतरस्ता॑ꣳसमेवाभवत्ततोऽजावयोऽ
जायन्तैवमेव यदिदं किञ्च मिथुनमापिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत ॥ ४ ॥

अनाद्यनन्तसम्बन्धमुभयोरपि जानती । स्त्रीस्वभावं दर्शयन्ती साऽधर्म-
मिव चैक्षत । नानासृष्टिप्रसिद्ध्यर्थं सा गोत्वादिकमाव्रजत् । वृषादि-
रूपतां सोऽपि प्राप्य सृष्ट्वेदमञ्जसा । सर्जनात्सृष्टिनामाऽभूत्तद्वित्त-
पुत्रतां व्रजेत् । पिपीलिकांतरुद्रादौ यथायोग्यत्वमात्मनः । अथान्ना-
दमथाप्यन्नं स्रक्ष्यामीति विचिन्तयन् । ओष्ठद्वयं ममंथान्तर्हस्तौ चैव
परस्परम् । तन्मुखाच्चैव हस्ताभ्यामन्तरग्निरजायत । एवं सर्वस्य हेतु-
त्वात्सर्वस्यापि पतित्वतः । सर्वे देवा एष एवेत्याहुर्वेदविदो जनाः ।
मंत्रेषु यतः शब्दा वर्तेयुः सर्व एव च । स रेतसः पुनः सोममसृज-
द्ब्रह्मविद्वरः । सर्वाधिकोऽपि योग्यत्वान्मर्त्यधर्मतया पुरा । अवमो
योग्यताहीनानप्यायुर्मात्रतोऽधिकान् । यतोऽस्यागतिसृष्टिस्तं देवं यो
वेद पूरुषः । विष्णोः प्रसादतः सृष्टिं देवलोके स जायते । आत्म-
योग्यानुसारेण सुखज्ञानादियुक्तते'ति ब्रह्मतर्के । भगवदुपासनामाहा-
त्म्यमेतदिति दर्शयितुं तद्यदिदमाहुरित्याद्यारम्भः ॥ ६ ॥ इति
प्राजापत्यब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

विश्वम्भरो वायुः । अकृत्स्नो हि स इत्यस्याभिप्रायः स योऽत
एकैकमुपास्ते न स वेदेत्यादि । प्राण इत्यादिनामानि परमेश्वरस्य
। सर्वगुणसम्पूर्णतां वदन्ति किंतु प्राणनादिकर्मकर्तृत्वमेव वदन्ति ।

सोऽवेदहं वाव सृष्टिरस्म्यह॑ꣳ हीद॑ꣳ सर्वमसृक्षीति ततः सृष्टिरभव-
त्सृष्ट्या॑ꣳहास्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥ अथेत्यभ्यमन्थत्स मुखाच्च
योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतो लोमका हि
योनिरन्तरतस्तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टि-
रेष उ ह्येव सर्वे देवा अथ यत्किञ्चेदमार्द्रं तद्रेतसोऽसृजत तदु सोम
एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नादः सैषा ब्रह्मणोति-
सृष्टिर्यच्छ्रेयसो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत तस्मादति-
सृष्टिरतिसृष्ट्या॑ꣳ हास्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥६॥ प्राजापत्यब्राह्मणम् ॥
तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौ नामायमिद॑ꣳ
रूप इति तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौ नामायमिद॑ꣳ

आत्मशब्द एव सर्वगुणसम्पूर्णत्वं वदति । अस्य सर्वस्य गुणजातस्याय मात्मैव पदनीय आश्रयो यस्मादतस्तं सर्वगुणवाचकेनात्मशब्देनैवोपा सीत । अनेन ह्येतत्सर्वं वेद यस्मात्सर्वज्ञानप्रदस्तस्मात्सर्वगुणसम्पूर्ण इत्ये वोपासनं तस्य युक्तम् । तदुपासनादेव सर्वज्ञत्वादयो भवन्ति कि तस्येति । पद्यते अनेनेति पदं साधनम् । यथा तत्तत्साधनेन तत्तत्फ प्राप्नुयादेवं सर्वगुणयुक्तत्वेन भगवदुपासनात्कीर्तिं श्लोकं च विन्दते शं लोकः श्लोकः परमानन्दं परमं ज्ञानं चेत्यर्थः । लुक् प्रकाश इ धातोः । 'असीदेको हरिः पूर्वं देवी नारायणी तथा । अन्य दव्यक्ततां यातं तद्व्यक्तमकरोद्धरिः । सृष्ट्वा जगदिदं सर्वं सृष्ट्वा देहां सर्वशः । आकेशादानखाग्रेभ्यः प्रविष्टः पुरुषोत्तमः । यथा प्राण शरीरेषु क्षुरो यद्वत्क्षुरस्तुके । प्रविष्टमपि तं विष्णुं न पश्यन्ति पृथग्जनाः । प्रविष्ट इति जानंश्च नैनं जानाति सर्वशः । यस्मात्तद्गुण भागोऽयं प्रवेशः प्राणनादि च । तस्मात्प्राणादिनामानि कर्मनामानि तस्य तु । तस्मात्प्राणादिनाम्ना य उपास्ते हरिमव्ययम् । अकृत्स्नो पासकः स स्याद्यस्मात्तद्गुणभागवित् । पूर्णत्वेऽपि परेशस्य यस् तद्गुणभागवित् । अकृत्स्नवित्स्यात्कृत्स्नस्य वेत्ताऽऽत्मेतिविदेव यः चिदानन्दादयो यस्य गुणा आप्ताः सदैव तु । स आत्मेति प्रविज्ञेयो गुणानामाप्तितो हरिः । प्राणनादीनि कर्माणि चात्मशब्दोदितानि तु तदेतदात्मरूपं हि गुणनामाश्रयत्वतः । पदनीयमिति प्रोक्तं यतस्त ज्ञोऽपि सर्ववित् । सार्वज्ञ्यादिगुणास्तस्य किमुतात्मेश्वरस्य तु । ए सर्वगुणैर्युक्तं सर्वजीवेश्वरं हरिम् । यो वेद तत्तत्साध्यं तु यथा तैस्तैस

रूप इति स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहित स्याद्विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये तं न पश्यन्त्यकृत्स्नो हि स प्राणन्ने प्राणनामा भवति वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्य तानि कर्मनामान्येव स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवत्यात्मेत्येवोपासीतात्र ह्येते सर्वे एकं भवन्ति तदेतत्पद

साधनैः । प्राप्नुयादेवमेवासौ कीर्तिं च परमं सुखम् । ज्ञानं च परमं विन्देन्मुक्तः सन्नात्र संशयः ॥ १ ॥ स एष विष्णुर्भगवान् पुत्राद्वित्ता- थाऽऽत्मनः । अन्यस्मादपि सर्वस्मात्प्रेष्ठ एव स्वभावतः । आत्मनोऽपि प्रियत्वं तु तेनैव कृतमञ्जसा । आत्मनो निरयायैव कुर्यात्कर्माणि नित्यशः । यतोऽतः स्वात्मनश्चापि स्वाप्रियत्वमुदाहृतम् । स चेद- प्रियकृद्विष्णुर्नात्मापि प्रियतां व्रजेत् । अस्मिन्प्रिये प्रियं सर्वं तस्मा- ष्ठः प्रियो हरिः । स चात्मशब्देनोद्दिष्टो यस्मादाप्तगुणः प्रभुः । तो विष्णोः प्रियं श्रैयाद्यः स्वात्माद्यं दुरात्मवान् । प्रियरोधं करोषीति तं ब्रूयाद्वैष्णवो महान् । एवं वदन्वैष्णवस्तु समर्थः प्रियरोधने । तस्य स्याच्च विशेषेण तदुक्त्यैवापि दुःखिनः । तस्मा- र्वप्रियो विष्णुरित्युपास्ते सदा प्रियः । नास्य प्रियमनित्यं स्यादस्य प्रीतिः सदा भवेत् । तस्मात्सर्वप्रियं विष्णुमुपासीतैव नित्यशः । नित्यप्रियकरो विष्णुर्भवेत्तस्याप्यजः स्वयमि'त्यध्यात्मे ॥ २ ॥ ब्रह्म- विद्यया सर्वं भविष्यन्त आत्मयोग्यतापूर्तिमाप्नुवन्तो महान्तो यदाहुः । ब्रह्मविद्यया स्वयोग्यं सर्वं प्राप्यत इति । नित्यनिर्दुःखानन्दानुभवरूपो हि स्वत उत्तमो जीवः । तादृशं रूपमज्ञानात्तिरोहितं ब्रह्मविद्ययाऽ- भिव्यज्यत एव । न चान्यथाऽभिव्यज्यत इति सन्तो यदाहुः । तत्र केचिन्मनुष्या इति मन्यन्ते । स्वरूपमपि ब्रह्मविद्ययाऽभि- व्यज्यते चेत्तद्ब्रह्मापि यस्मात्सर्वमभवत्परिपूर्णमभवत्तस्मात्स्वरूपं ज्ञात्वैवा- भवत्किमिति । सत्यम् ॥ ३ ॥ तदपि स्वरूपं नित्यापरोक्षज्ञानेन

नीयमस्य सर्वस्य यदयमात्माऽनेन ह्येतत्सर्वं वेद यथा ह वै पदेनानुविन्दे- वं कीर्तिं श्लोकं विन्दते य एवं वेद ॥ १ ॥ तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात्प्रियꣳरोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥ २ ॥ तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु तद्ब्रह्मा- वेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥ ३ ॥ ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवा-

सर्वदा जानात्येव । अत एव सर्वदा परिपूर्णमिति तेषां परिहारः
तदात्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥ 'आत्मा वा इदमेक एवा
आसीत्' 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदि'त्यादिवत्सदातनज्ञानं पूर्णभा
चाह । इदमग्रे अस्याग्र इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया । अहं अहेयं, ब्रह्म परि
पूर्णम् । अस्मि सर्वदास्तीति मेयमित्येतैर्विशेषणैरात्मानं स्वरूपमेवावेत्
यद्यहंशब्दोऽस्मच्छब्दार्थवाची अस्मिशब्दश्चोत्तमपुरुषे तदाऽऽत्मानमि
व्यर्थं स्यात् । अतोऽहमस्मिशब्दावुक्तार्थावेव । अग्रे अनादिकालत ए
विद्यमानमात्मानं जानाति च तद्ब्रह्मेत्यर्थः । सर्वनियंतृत्वेन सर्वगत
त्वादहेयम् । 'तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहं योऽसावसौ पुरु
सोऽहमस्मी'त्यादिष्वप्यहंशब्दोऽन्तर्यामित्वेनाहेयत्ववाची ।

'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीति भेदस्य नवकृत्वोऽभ्यासात्
'तद्योऽहं सोऽसौ' 'अहं ब्रह्मास्मी'त्यादिवाक्यानां सम्यगर्थापरिज्ञा
नात् भ्रान्तिप्राप्तोऽभेदोऽतत्त्वमसीति नवकृत्वो निराक्रियते। 'तद्धै
आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं कुतस्तु खलु सौम्यैवं स्यात्क
मसतः सज्जायेते'त्यादिना 'असद्वा इदमग्र आसीदसतः सदजायते'
त्यादि श्रुत्यर्थापरिज्ञानोत्थभ्रमो यथा निवार्यते । एवमतत्त्वमसीति
वाक्येनापि । स आत्मेतिशब्दाच्च । आत्मशब्दस्य परमात्मनि मुख्य
त्वेऽपि जीवे भ्रान्तिरुपपद्यते । तन्निवृत्त्यर्थं वाऽतत्त्वमसीत्याह
'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह । यच्चास्य सन्ततो भा
स्तस्मादात्मेति भण्यत' इत्यादिनाप्त्यादिकर्मैतदात्म्यमिदं सर्वमित्य
नोच्यते । 'पूर्णत्ववाच्यात्मशब्द आत्मा पूर्णत्वतो हरिरि'त्यादि
स आत्मेति पूर्णत्वमभिधीयते । 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेने'
सदृशविज्ञानेन सदृशान्तरं विज्ञातं भवतीत्युक्तम् । लोहमणिने
मणिशब्दात्प्रधानविज्ञानेनाप्रधानं सर्वं विज्ञातं भवतीति । 'मणिर्मु
प्रधानं च उत्तमस्य वचो भवेदि'ति वचनात् । 'यथा सोम्यैके

नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातं स्यादि'ति पुनरपि सदृशेन
विज्ञातेन सदृशान्तरं विज्ञातं भवतीत्यभ्यासस्तात्पर्यार्थः । उपादान-
विवक्षायामेकत्वविवक्षायां चैकेनेतिविशेषणं पिण्डेनेति एकेन मणिनेति
पुनरेकेनेति च विशेषणानि व्यर्थानि भवेयुः । तस्मिन्पक्षे मृदा
विज्ञातया लोहेन विज्ञातेन कार्ष्णायसेन च विज्ञातेन सर्वं विज्ञातं
भवतीति वक्तव्यम् । नह्येकमृत्पिण्डविकारभूतं सर्वमृण्मयम् । न च
तैक्यं सर्वस्य विद्यते । नचैकलोहमणिकार्यं सर्वलोहमयम् । न च
तैकीभूतम् । न चैकनखनिकृन्तनकार्यं सर्वं कार्ष्णायसम् । 'वाचा-
रम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमि'त्यादि प्रधानपरिज्ञाने
गुणभूतं परिज्ञातमिव भवतीत्यत्र दृष्टान्तान्तरम् । वाचा नाम्ना
आरम्भणं विकारः विविधत्वेन कर्तुं योग्यमिति विकारः । सत्यं
सदा विद्यमानं नामधेयं मृत्तिकेत्येव । सङ्केतरूपेण नानाविधानि
नामानि कर्तुं शक्यन्ते । तथापि शास्त्रप्रयोगसिद्धमृत्तिकादिनामपरि-
ज्ञानात्तत्तन्नामविद्भवति । एवं नित्यासाम्यातिशयसर्वगुणपरिपूर्ण-
परमेश्वरपरिज्ञानात्सर्वविद्भवतीति । यथैकस्मिन् जनपदे प्रधानपुरुषेषु
परिज्ञातेष्वाहूतेष्वागतेषु विनाशितेषु रक्षितेषु वा सर्वो जनपदः
परिज्ञात आहूत आगतो विनाशितो रक्षित इत्युच्यते । यथा वा
तेषु नाशितेषु । 'नाशिता पृथिवी सर्वा धार्तराष्ट्रेण दुर्नयैरि'ति ।
यथा च केषांचित्पुरुषाणां रक्षणेन । 'शशास पृथिवीं सर्वां सशैलवन-
काननामि'ति । एवं सर्वोत्तमस्य परमेश्वरस्य विज्ञानात्सर्वं विज्ञातमिव
भवति । न च मृन्मात्रविज्ञानाद्घटशरावादिसंस्था विज्ञाता भवन्ति
मुख्यतः । तथासति दृष्टमृदः पुरुषस्य घटशरावादिजिज्ञासा न स्यात् ।
पृथिकथनं च प्राधान्यार्थं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमित्यपि प्राधान्यार्थ-
मभिमानिदेवतापेक्षया । 'तेजोऽभिमानवान्ब्रह्मा वायुश्चाप्यभिमान-
वान् । रुद्रः क्षित्यभिमानी चाप्येतन्मयमिदं जगत् । अभिमन्यमान-

सहितास्त्रय एतेऽभिमानिनः । विष्णोर्जाताः क्रमेणैव पूर्वस्मादुत्तरोत्तरम् । तेजोऽबन्नाभिधा तस्मादेषामेव प्रकीर्तिता । एते च त्रीणि रूपाणीत्यभिधागोचराः सुराः । ब्रह्मवायुगिरीशेस्यस्तेभ्यो जातमिदं जगत् । अतोऽग्निसूर्यसोमानामपि रूपं तदुद्भवम् । अतोऽग्निसूर्यसोमानां नामाप्येषां प्रकीर्तितम् । सादनाद्यमनाच्चैव सत्यमेषां त्रयं सुराः । तेषां सत्यं हरिः साक्षाद्यतस्तेषां नियामकः । प्रधाने सत्यशब्दोऽयं श्रुतिभिः समुदाहृतः । यथैव सर्वलोहानां प्रधानं काञ्चनं स्मृतम् । यथा मृत्पिण्डसदृशा मृण्मयाः सर्व एव च । यथा कार्ष्णायसं सर्वं समं कार्ष्णायसान्तरे । एवं सर्वस्य जगतः सदृशः श्रेष्ठ एव च । हरिस्तेन तु तज्ज्ञानाज्जगज्ज्ञातमिवाखिलम् । स स्रष्टा चैव संहर्ता नियन्ता रक्षिता हरिः । तेन व्याप्तमिदं सर्वमैतदात्म्यमतो विदुः । स आत्मा पूर्णगुणतः स सूक्ष्मः सर्वगः सदा । सर्वोत्तमत्वात्सत्यं तज्जीवाभिन्नं तदासुराः । विदुर्न त्वं तथा विद्धि श्वेतकेतो कदाचन । किंतु विष्णुः पृथक् सर्वदेवदेवेश्वरः प्रभुः । पृथगेवाहमल्पल्पशक्तिज्ञानसुखादिकः । इत्येव विद्धि सततमतो मोक्षमवाप्स्यसि । सर्वोत्तम इति ज्ञातो विष्णुर्मोक्षमिमं नयेत् । जीवरूपतया ज्ञातस्तमोऽन्धं प्रापयेत्प्रभुः । विष्णोर्दासतया विष्णोः सामीप्यं मोक्ष उच्यते । न विष्णुत्वं तु मोक्षः स्यादेषोऽहमिति वा स्मृतेः । संसारसागरात्तीर्णो मुक्तोऽहमिति वा स्मृतिः । यदा तदा विमोक्षेण किं फलं ज्ञानिनो भवेत् । यथा मधुकरैर्नानाविधपुष्परसैः सह । मधुत्वं प्रापितः संविदभावान्न सुखी भवेत् । यथा नद्यो न मुक्ता हि समुद्रं प्रापिता अपि । इयमस्मीति चाज्ञानाद्यथा सुप्तो न मुच्यते । प्रलयेऽपि हरिं प्राप्तः पृथक्त्वज्ञानवर्जनात् । एवं जीवेशयोर्भेदज्ञानाद्विष्णोः सदोचताम् । ज्ञात्वैव मुच्यते तस्मादेवं जानीहि पुत्रके'ति ब्रह्माण्डे । 'मग्नस्य हि परेऽज्ञाने किं न दुःखतरं भवेदि'ति

मोक्षधर्मे । 'तस्मै स्वलोकं भगवान् सभाजितः संदर्शयामासे'त्युक्त्वा 'न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः । न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिता' इति भागवते । 'अदर्शयत्स्वकं लोकं ब्रह्मणे विष्णुरव्ययः । यस्मात्पदात्परं नास्ति यत्र मुक्ता उपासत' इति हरिवंशेषु । अतः परं न यत्पदमित्यत्रापि यच्छब्दस्य यस्मादित्यर्थः । 'यत्तदित्यादयः शब्दाः पंचम्यर्थाश्च कीर्तिता'इति च । 'विद्यात्मनि भिदाबोधः' । 'क्ष्मांभोऽनलानिलवियन्मनइन्द्रियार्थैर्भूतादिभिः परिवृतः प्रतिसंजिघृक्षुः । अव्याकृतं विशति यर्हि गुणत्रयात्मा कालं परं स्वमनुभूय परः स्वयम्भूः ॥ एवं परेत्य भगवन्तमनुप्रविष्टा ये योगिनो जितमरुन्मनसो विरागाः । तेनैव साकममृतं पुरुषं पुराणं ब्रह्म प्रधानमुपयांत्यगताभिमानाः' ॥ 'भेददृष्ट्याऽभिमानेन निःसंगेनापि कर्मणे'त्यादि च । 'आधिपत्यमृते चैव आनन्देनापि कर्मणा । सर्वे ते ब्रह्मणस्तुल्या भोगेन विषयेण च । नानात्वेनापि संबद्धास्तदा तत्कालभाविना । प्रकृतौ कारणातीताः स्वात्मन्नेव व्यवस्थिताः । प्रदर्शयित्वा ह्यात्मानं प्रकृतिस्तेषु सर्वशः । पुरुषान्यबहुत्वेन प्रतीता न प्रवर्तते । प्रवर्तति पुनः सर्गे तेषां सा न प्रवर्तते । संयोगः प्रकृतेर्नैव मुक्तानां तत्त्वदर्शनात् । समा दुःखनिवृत्तिस्तु मुक्तानामपि सर्वशः । मानुषादिविरिञ्चान्तं सुखं मुक्तौ शतोत्तरमि'त्यादि वायुप्रोक्ते । 'ऐकात्म्यं नाम यदिदं केचिद्ब्रूयुरनैपुणाः । शास्त्रतत्त्वमविज्ञाय तथावादबला जनाः । कामक्रोधाभिभूतत्वादहंकारवशं गताः । याथातथ्यमविज्ञाय शास्त्राणां शास्त्रदस्यवः । ब्रह्मस्तेना निरानन्दा अपक्वमनसोऽशिवाः । वैगुण्यमेव पश्यन्ति न गुणानि नियुञ्जते । तेषां तमःशरीराणां तम एव परायणम् ।' 'अन्य ईशस्तथाऽन्योऽहमिति ज्ञानं विपश्चिताम् । आधिक्यज्ञानमीशस्य यतोऽन्यत्वेन युज्यते । यतः स्वरूपतश्चान्यो जातितः श्रुति-

तोऽर्थतः । कथमस्मि स इत्येव सम्बन्धः स्यादसंहितः' । 'बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु । को ह्यत्र पुरुषश्रेष्ठस्तं भवान्वक्तुमर्हति ॥ वैशंपायन उवाच । नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह । बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते । तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकमि'त्यादि च मोक्षधर्मे । 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोक० । यस्मात्क्षर० । अतोऽस्मि लोके० । यो मामेवं० । स सर्वविद्भजति मां० । इति गुह्यतमं शास्त्र० । एतद्बुध्वा बुद्धिमा०भारते'ति च । ब्रह्मणस्तद्गुणानां च भेददर्श्यधरं तमः । भेदाभेदप्रदर्शी च मध्यमं तु तमो विशेत् । ईषद्भेदप्रदर्शी च तम एवोत्तरं विशेत् । विजानीयात्ततो ब्रह्म सदा सर्वगुणात्मकम् । गुणानां च विशेषोऽस्ति न विभेदः कथञ्चन । ते च सर्वे गुणाः पूर्णास्तच्छरीरः परः स्मृतः । आनन्दज्ञानशक्त्यादिदेहं विष्णुं तु ये जनाः । अदेहं भूतदेहं वा विदुस्ते चाधरं तमः । तथा प्रकृतिदेहज्ञाः कर्मदेहविदोऽपि वा । तस्मादानन्दचिद्देहं चिदानन्दशिरोमुखम् । चिदानन्दभुजं ज्ञानसुखैकपदसाङ्गुलिम् । आ केशादा नखाग्रेभ्यः पूर्णचित्सुखशक्तिकम् । प्रत्येकं तु गुणांस्तांस्तु सदा सर्वगुणात्मकान् । ज्ञात्वा विमुच्यते विष्णोः प्रसादान्मानुषोऽपि सन् । जीवाभेदं तथाऽभेदं जगता ये विदुः प्रभोः । तेऽपि यान्ति तमो घोरमधरं ब्रह्मतस्कराः । भेदाभेदं विदुर्ये च जीवैस्तु जगताऽपि वा । परस्य ब्रह्मणो यान्ति तमस्तेऽप्युत्तरं सदा । अभेदज्ञाः प्रकृत्याऽपि भेदाभेदविदस्तथा । तेऽपि यान्ति तमो घोरमधरं चोत्तरं क्रमात् । तस्मात्सर्वोत्तमं विष्णुं पूर्णसर्वगुणोच्छ्रितम् । विजानीयाद्विमुक्त्यर्थं सर्वतश्च विलक्षणम् । अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये देहं परमात्मनः । भिन्नं विजानते विष्णोर्भिन्नाभिन्नविदोऽपि वा । अन्धन्तमः प्रविशन्ति

प्रादुर्भावांस्तु येऽपि वा । सर्वभूतस्थितान्वाऽपि भिन्नान् जानन्ति येऽखिलान् । भिन्नाभिन्नविदो वाऽपि शिरःपाण्यादिकं तथा । भिन्नं मिथो विजानीयुर्भिन्नाभिन्नविदोऽपि वा । तेऽपि यान्ति तमो घोरं यतो नैवोत्थितिः क्वचित् । प्रादुर्भावतया ये च तदन्यान् जानते विभोः । तेऽपि यान्ति तमो घोरं तस्मान्नैवंविदो विदुः । मत्स्यकूर्मक्रोडसिंहवटुभार्गवराघवाः । कृष्णबुद्धौ कल्किदत्तहयशीर्षैतरेयकाः । पाराशर्यश्च कपिलो वैकुण्ठ ऋषभस्तथा । यज्ञो धन्वन्तरिश्चैव स्त्रीरूपस्तापसो मनुः । नारायणो हरिः कृष्ण उपेन्द्रः सर्व एव च । एवमाद्या हरेः साक्षात्प्रादुर्भावाः प्रकीर्तिताः । श्रीर्भूर्दुर्गाम्भ्रणी ह्रीश्च महालक्ष्मीश्च दक्षिणा । सीता जयन्ती सत्या च रुक्मिणीत्यादिभेदिता । प्रकृतिस्तेन चाविष्टा तद्वशा न हरिः स्वयम् । ततोऽनन्तांशहीना च बलज्ञप्तिसुखादिभिः । गुणैः सर्वैस्तथाऽप्यस्य प्रसादाद्दोषवर्जिता । सर्वदा सुखरूपा च सर्वदा ज्ञानरूपिणी । प्राणः सूत्रं महान्ब्रह्मा चित्तं वायुर्बलं धृतिः । स्थितिर्योगश्च वैराग्यं ज्ञानं प्रज्ञा स्मृतिः सुखम् । मेधा मुक्तिर्विष्णुभक्तिरादिगोपो महान्प्रभुः । ऋजुः समानो विज्ञाता महाध्याता महागुरुः । हनूमान् भीम आनन्द इत्यादिबहुरूपिणः । हिरण्यगर्भा येऽतीता ये भाव्या यश्च वर्तते । सर्वे विष्णुवशा नित्यं विमुक्तेरप्यनन्तरम् । एभ्यः श्रीस्तु विमुक्तेभ्यो गुणैः कोटिगुणोत्तरा । ज्ञानानन्दबलादिभ्यः सर्वेभ्यः सर्वदैव हि । भिन्नाभिन्नाश्च ते सर्वे ब्रह्माणस्तु परस्परम् । अभिमानः पृथक्तेषामानन्दः सह भुज्यते । ते तु भिन्ना हरेर्नित्यं श्रियोऽन्येभ्यस्तथैव च । आविष्टो विष्णुरेतेषु न विष्णुस्तत्स्वरूपकः । विष्णोरतिप्रियत्वात्ते ह्यध्यर्धा इति चोदिताः । विष्णोः केवलभेदेऽपि शेषादिभ्यः प्रिया यतः । विष्णोः प्रियत्वे तद्भक्तौ तज्ज्ञाने च श्रियस्तु ते । मुक्ता अप्यवरा नित्यं सर्वे कोटिगुणेन च । सरस्वती च गायत्री श्रद्धाद्या प्रीतिरेव च । सर्व-

वेदात्मिका बुद्धिरनुभूतिः सुखात्मिका। गुरुभक्तिर्हरौ प्रीतिः सर्व-मन्त्रात्मिका श्रुजिः। शिवकन्येन्द्रसेना च द्रौपदी काशिजा तथा। चन्द्रेत्यादिस्वरूपा यास्तेभ्यः शतगुणावराः। विष्णुभक्तौ च तत्प्रीतौ ज्ञानानन्दादिकेष्वपि। मुक्तेः पश्चादपि गुणैः सर्वैर्ब्रह्मभ्य ईरिताः। शेषः सदाशिवश्चोर्ध्वस्तपोऽहङ्कार एव च। नरोऽपटो लक्ष्मणश्च रौहिणेयः शुकस्तथा। सद्योजातो वामदेवश्चाघोरस्तत्पुमानपि। दुर्वासा द्रौणिरौर्वश्च जैगीषव्यादिरूपकाः। पूर्वोक्तैश्च गुणैः सर्वैस्ताभ्यः शतगुणावराः। मुक्तेः पश्चादपि सदा अतीतानागताश्च याः। अतीतानागता ये च सर्वशोऽप्यवराः सदा। एवं सुपर्णाः सर्वेऽपि समाः शेषैः सदैव तु। सर्वैर्गुणैस्तथा मुक्तौ तद्भार्यास्तच्छतावराः। ताभ्यः शतावरास्त्विन्द्राः पुरन्दर इतीरिताः। तेभ्यः शतावरास्त्वन्ये इन्द्राश्चान्याश्च देवताः। द्वित्रिपश्चादिगुणतः परस्परविशेषिणः। सनत्कुमारास्तु सदा पुरन्दरसमा मताः। सनकाद्या नारदश्च दक्ष-भृग्वादयोऽपि च। देवावरा यथा तद्वन्मनवोऽपि प्रकीर्तिताः। त्रिचतुर्भागभेदेन तेऽप्यन्योऽन्यविशेषिणः। वाली गाधी विकुक्षिश्च पार्थ इन्द्रः पुरन्दरः। सुदर्शनश्च भरतः प्रद्युम्नः स्कन्द एव च। सनत्कुमारः कामश्चेत्येक एव व्यवस्थितः। स्वायम्भुवो मनुर्दक्षो वायुः स्पर्शाधिपस्तथा। बृहस्पतिश्चानिरुद्ध एते सूर्यादितोऽधिकाः। सूर्यश्च चन्द्रमाश्चैव यमश्चैते त्रयः सुराः। प्रोक्तेभ्यस्त्ववराश्चान्यदेवेभ्योऽपि सदाऽधिकाः। कार्तवीर्यः पृथुश्चैव दौष्यन्तिर्भरतस्तथा। शशबिन्दुश्च मान्धाता ककुत्स्थाद्यास्तथाऽपरे। सर्वे ते विष्णुनाऽऽविष्टा विष्णोर्भिन्नाः सदैव तु। शतावराश्च देवेभ्यः कर्मदेवा इति स्मृताः। तुम्बुरुप्रमुखा ये च तथोर्वश्यादिका अपि। विश्वामित्रब्रह्मपुत्रानृते चाप्यृषयोऽखिलाः। सूर्यादिभ्योऽधमाश्चैव मन्वादिभ्यस्तथैव च। वैवस्वतो मनुर्नित्यं विष्ण्वावेशी ततोऽधिकः। कार्तवीर्यादिराजभ्यो देवभृत्याः शतावराः।

आजानदेवास्ते प्रोक्तास्तेभ्यश्च पितरश्चिराः। पितॄणां सप्तकं यत्त-त्कर्मदेवसमं मतम्। विश्वामित्रो ब्रह्मपुत्रैः समो मुनिरुदाहृतः। आचार्यः पितॄणां चासौ पितृभिः सह पठ्यते। आजानेभ्यस्तु पितरो ह्यष्टभ्योऽन्ये शतावराः। कर्मदेवगणा अष्टगन्धर्वास्तत्परे शतम्। आजानदेवास्तेभ्योऽन्ये पितृभ्यश्च शतावराः। स्वमुखेनैव देवैर्ये आज्ञाप्याः सर्वदा गणाः। आख्याता देवगन्धर्वा ये त्वन्यमुख-गोचराः। मानुषास्ते तु गन्धर्वास्तेभ्यस्ते च शतावराः। तेभ्यः शतावराश्चैव मनुष्येषूत्तमा गणाः। देवादिष्वेषु सर्वेषु प्रोक्ता अपि विशेषिणः। पश्चांशतो दशांशाद्वा स्वस्वजात्यां परस्परम्। देवस्त्रियो दशांशोनाः स्वपतिभ्यस्तथाऽपराः। अष्टांशोनाः प्रविज्ञेया यासां मुक्तौ सह स्थितिः। अनादिश्च विशेषोऽयं सर्वेषां मानुषादिनाम्। इयं नीचोच्चता क्वापि न केनापि ह्यपोदितुम्। शक्यते योऽन्यथा-कर्तुमिच्छेत्सोऽपि तमो व्रजेत्। योऽपि वेद समत्वेन सर्वान्नीचोच्चतः स्थितान्। सोऽपि याति तमो घोरं यश्च साम्यमुदीरयेत्। मानुषोत्तम-मारभ्य ब्रह्मान्तानां प्रयत्नतः। विष्णोर्भक्तिज्ञानपूर्वं भवेन्मुक्तिः प्रसादतः। भक्तिज्ञानादिकाः सर्वे सर्वेषामप्यनादयः। अनादिकाला-दारभ्य वृद्धानामुत्तरोत्तरम्। तत्तद्योग्यतया पूर्तौ विष्णोर्दृष्टिः प्रजायते। यथोदश्चनकुम्भादेः सरित्सागरयोरपि। अल्पेन महता वाऽपि पूर्तियोग्यतया भवेत्। एवं नरादिब्रह्मान्तजीवानां साधनै-रपि। अनादिसिद्धैर्भक्त्याद्यैः पूर्तियोग्यतया भवेत्। अल्पैः पूर्ति-स्तथाल्पानां महद्भिर्महतामपि। भक्त्याद्यैर्जायते तेषां साधनैर्नान्यथा क्वचित्। श्रवणं मननं चैव ध्यानं भक्तिस्तथा दृशिः। ज्ञानश्चोक्त-विशेषाणां सर्वेषां साधनं भवेत्। त्यक्त्वैतानि न कस्यापि भवेन्मोक्षः कदाचन। सर्वोत्तमतया ज्ञानपूर्वकः स्नेह एव तु। भक्तिर्विष्णौ समुद्दिष्टा तदन्येषां च योग्यतः। विष्णुभक्तिर्देवभक्तिर्गुरौ भक्तिस्तथैव च।

तत्तच्छ्रैष्ठ्यानुसारेण मुक्तौ नियतसाधनम् । भक्तिपूर्तौ भवेन्मुक्तिस्तदभावे च नो भवेत् । भक्तिर्ज्ञानं तथा ध्यानं मुक्तानामपि सर्वशः। नियमेन न हीयन्ते मुक्तानां ते स्वरूपकाः। साधनानि तु सर्वाणि भक्तिज्ञानप्रवृद्धये । नैवान्यसाधनं भक्तिः फलरूपा हि सा यतः। स्वात्मोत्तमेषु विद्वेषात्तमो नियमतो व्रजेत् । गुणानामल्पताज्ञानं तत्स्त्रीरागस्तथैव च । तत्प्रतीपे च या बुद्धिस्त्रिविधो द्वेष उच्यते। द्वेषोज्झिता च या भक्तिः सा मोक्षं नियमान्नयेत् । निर्दुःखं तु सुखं नित्यं मोक्ष इत्यभिधीयते । चिदानन्दशिरोदेहपाणिपादात्मकाः सदा । सर्वदोषविनिर्मुक्ता मुक्ताः क्रीडन्ति नित्यशः। अनादिकालादारभ्य या भार्यास्ताः सदैव तु । ब्रह्मादीनां विमुक्तौ च भार्याः स्युर्नियमात्सदा । न कदाचिद्विमुक्तानां भार्याः काश्चिन्स्युरन्यगाः। न कदाचिद्वियोगश्च न विद्वेषो न वाऽरतिः । मोदन्ते सहिताः सर्वे सदा विष्णुपरायणा' इति पैङ्गिश्रुतिः ।

'एकमेवाद्वितीयम्' । 'नेह नानास्ति किञ्चन' । 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' । 'एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवम् । मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति' । 'एकधैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति' । 'यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति। एवं धर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानु विधावती'त्यादि च । इहेति परमेश्वररूपेषु अवयवेषु धर्मेषु च किञ्चन नाना नास्तीत्यर्थः । एकमेवाद्वितीयमिति तत्समोऽधिको वा तदनधीनो वा नास्तीति सतात्पर्यं निषिध्यते । 'एक एवाद्वितीयोऽसौ हरिर्वेदेषु सर्वदा । एक एवाद्वितीयोऽसावश्वमेधः क्रतुष्वपि । एकैव वाऽद्वितीया सा विष्णुभक्तिर्हि साधने । एक एवाद्वितीयोऽसौ प्रणवो मन्त्र उच्यत' इत्यादि वचनात् । यथैकमुत्तमं पुरुषमपेक्ष्य तस्मिन्पुरे एक एव नान्योऽस्ती-

त्युक्तेऽपि तत्सदृशस्तदधिको वान्यो नास्तीत्युक्तं भवति । 'एक एवाद्वितीयोऽसौ तदतन्त्रस्य वर्जनात् । तत्समस्याधिकस्यापि ह्यभावात्पुरुषोत्तम' इति ब्राह्मे । स्वगतभेदाविवक्षायामिहेतिविशेषणं व्यर्थं स्यात् । नानेवेति भेदाभेदनिराकरणार्थम् । 'विरुद्धोभयसंयोग इव शब्दः प्रदृश्यत' इति शब्दतत्त्वे । पर्वतेषु दुर्गे पर्वताग्रे वृष्टं यथाऽधो विधावति एवं पृथक् दृष्टान्धर्मानन्वेव तदनन्तरमेवाधोऽन्धे तमसि विधावति । 'भेदेन दर्शनाद्वापि भेदाभेदेन दर्शनात् । विष्णोर्गुणानां रूपाणां तदंगानां मुखादिनाम् । तथा दर्शनकालात्तु क्षिप्रमेव तमो व्रजेदि'ति ब्रह्माण्डे । 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः' । 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' । 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्' । 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्त्सह ब्रह्मणा विपश्चितेति' । 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य इमांल्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन्' । 'अथात आनन्दस्य मीमांसा भवती'त्यारभ्य मनुष्यादिब्रह्मांतानां मुक्तानामानन्दे शतगुणविशेषोच्यते । मुक्तानां चायं विशेषः । 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'ति विशेषणात् । न हि ब्रह्मादीनामनधिगतः श्रुत्यर्थः केषांचिदस्ति । न च ब्रह्माण एव केचन कामहताः केचनाकामहता इत्यत्र प्रमाणमस्ति । तस्माच्छ्रोत्रिय इति प्राप्तश्रुतिफलत्वान्मुक्त उच्यते । अकामहतत्वं च मुख्यं मुक्तस्यैव । 'प्राप्तश्रुतिफलत्वात्तु श्रोत्रियाः प्राप्तमोक्षिणः । त एव चाप्तकामत्वात्तथाऽकामहताः श्रुताः' इति च नारदे । 'ब्रह्मणोऽपि ह्यमुक्तस्य नाकामहतता परा । यतस्तस्यापि कामस्य क्षणव्यवहितिर्भवेदि'ति च । कामहतता कामेनोपद्रवः । 'ब्रह्मणोऽप्यल्पदुःखं स्यात्तदप्यनभिमानतः । नास्त्यात्मसम्बन्धतया योगाभावात्कथंचने'ति च । न चान्यस्य कस्यचिच्छ्रोत्रियस्याकामहतस्य च ब्रह्मणा समं सुखं युज्यते । 'ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च

जगत्पतेः । ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सह सिद्धं चतुष्टयमि'त्यादिना श्रोत्रियत्वादिगुणैस्तस्यैवान्येभ्य आधिक्यात् । न चेन्द्रपदाद्विरक्त स्येन्द्रसमं सुखं ब्रह्मपदाद्विरक्तस्य तत्सममित्यत्र किंचिन्मानमस्ति । दृष्टवस्तुनि विरागे आयासाभावात्कश्चित्सुखविशेषो दृश्यते । अन्यत्र ब्रह्मपदाद्विरक्तस्य न कश्चिद्विशेषो दृश्यते । अतोऽनुभवविरुद्धत्वा द्यत्किंचिदेतत् । 'नरादिब्रह्मपर्यन्तं विमुक्तानां शतोच्छ्रयः । निःशेष दुःखहीनानां नित्यानन्दैकभोगिनाम् । अप्यानन्दो मिऽथोऽप्युक्त स्त्वध्वर्यूणां श्रुतौ पृथगि'ति हरिवंशेषु । 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदर मन्तरं कुरुत' इत्यत्राप्येतस्मिन्निति विशेषणात्स्वगतभेदनिषेध एव । 'अभेदमीशरूपाणां भेदं जीवेशयोरपि । यः पश्येत्स्थिरया बुध्या भक्तिमान्स विमुच्यत'इति भविष्यत्पुराणे । 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' स उत्तमः पुरुषः । स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा' । 'यस्य लोकं समासाद्य स्वरूप मभिपद्यते । जीवः पर्येति विष्णोश्च समीपे तत्प्रसादतः । यत्प्रसादात्स पर्येति स विष्णुः पुरुषोत्तमः' । 'अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः । आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे ह्रदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे' । 'दुग्धसागरगाः केचित्केचिदश्वत्थकक्षगाः । अमृतह्रदेषु केचिच्च पिबन्ति स्नातवत्सदा । केचित्पश्यन्ति तं देवं सदा केचित्समीपगाः' । 'आर्णिं न रथ्यममृताधितस्थुरिह ब्रवीतु य उ तच्चिकेतत्' । 'रथ्यमाणिमिवाश्रित्य मुक्ताः सर्वे व्यवस्थिताः । यं विष्णुं देवदेवेशं नमस्तस्मै स्वयम्भुव'इत्यादि । तौ यत्र विहीयेते इत्यत्रापि परमात्मैव । 'शरीरानभिमानी यो हृदि संस्थो जनार्दनः । अभिमानवतो देहे जीवस्य स नियामकः । स एव सूर्यसंस्थश्च हंसः सोऽहमिति श्रुतः । हन्तृत्वाद्धंसनामाऽसौ सोऽहं चासावहेयतः । स एव सूर्यसंस्थेन रूपेणैवाक्षिणि स्थितः । सूर्यसंस्थाद्धि रूपात्स

विभक्तोऽक्षिणि संस्थितः । गच्छतो म्रियमाणस्य तावुभावपि देहतः । तयोर्देहविहाने तु भवेतारिष्टदर्शनम् । तदा सञ्चिन्तयेद्देवं तमेव पुरुषोत्तममित्यादि हरिवंशेषु । 'क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूतीर्जीवस्य मायारचिता अनित्याः । आविर्हिताश्चापि तिरोहिताश्च शुद्धो विचष्टे ह्यविशुद्धकर्तुः । क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः पुराणः साक्षात्स्वयं ज्योतिरजः परेशः । नारायणो भगवान्वासुदेवः स्वमाययाऽऽत्मन्यवधीयमान इति भागवते । 'स्वेच्छयैवावृतो विष्णुर्जीवे तिष्ठति सर्वदा । योऽसौ नियमयन् जीवं क्षेत्रज्ञ इति शब्दित' इति हरिवंशेषु । अशरीरः प्रज्ञात्मेतिविशेषणाच्च परमात्मा । न हि जीवस्याशरीरत्वममुक्तस्य । 'एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः अतोऽन्यदार्तमि'ति च । न हि जीवादन्यस्यार्तिरुपपद्यते । 'सर्वेषां भूतानामन्तरपुरुषः स म आत्मेति विद्यादि'त्यादि श्रुतिभ्यश्च । 'ब्रह्मादयो हि भूतानि तेषामन्तर्गतो हरिः । समः स सर्वभूतेषु य एवं वेद तत्त्वविदि'ति च भारते । न च मुख्ये सति लक्षणानाम युज्यते । न च मुख्यत एव जीवेशयोरैक्यं युक्तम् । प्रत्यक्षविरोधादेव । 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यत'इत्यादेः । सहस्रशीर्षत्वादि-सर्वेशत्वसर्वज्यायस्त्वादिज्ञानादेव मोक्षः प्रतीयते । अनन्ययोगेन न चैक्यज्ञानमुक्तम् । 'पुरुष एवेदं सर्वमि'त्यत्रापि सर्वेशितृत्वमेवोक्तम् । 'उतामृतत्वस्येशान' इति वाक्यशेषात् । 'पुरुष एवेदं सर्वं भूतं भव्यं भवच्च यत् । इत्युच्यते तदीयत्वान्न तु सर्वस्वरूपतः । भूतभव्यादि-जातस्य मुक्तानामपि चेश्वरः । इत्युच्यते श्रुतौ विष्णुः सर्वदा पुरुषोत्तम' इति भारते । 'सर्वस्मादुत्तम इति सम्यक् स्नेहयुता मतिः । सुस्थिरा भक्तिरुद्दिष्टा तया मोक्षो न चान्यतः । तया मोक्षो भवत्येव सा चेत्पूर्णा स्वयोग्यतः । अपरोक्षदृशा युक्ता सा पूर्णे-त्यभिधीयते । अपरोक्षदृशिश्चापि मद्दाचार्योक्तदर्शनम् । सोऽपि

यन्मोक्षनियतं मनसा समुदीरयेत्। तस्य दर्शनतो याति मुक्तिं
नास्त्यत्र संशयः। ध्यानं च गुरुशुश्रूषा नित्यनैमित्तिकाः क्रियाः।
तीर्थदानजपाद्याश्च स्वाध्यायो हरिकीर्तनम्। द्वादश्यादिव्रतं चैव
तुलस्याद्यैरथार्चनम्। सर्वं भक्त्यर्थमुद्दिष्टं निष्फलन्तु तया विना।
विष्णुभक्तियुतो मुक्तिं याति नान्यः कथञ्चन। एतदन्यत्तु यच्छास्त्रं
न तच्छास्त्रं कुवर्त्म तत्। विष्णोर्भक्तिमृते मुक्तिर्जीवाभेदो हरेरपि।
शिवब्रह्मादिसाम्यं च हरेर्मोहार्थमुच्यते। दैत्यानां मोहनार्थाय
विष्णोरन्यसमानता। हीनता चोच्यते शास्त्रैर्न तद्ग्राह्यं मनीषिभिः।
विष्णुवायुगिरीशेन्द्रदेवविप्राः क्रमात्सदा। सामर्थ्यतो विहीनास्तु
गुणैः सर्वैस्तथैव च। हीनो विष्णुर्न कस्यापि सर्वतश्चोत्तमो मतः।
एतदन्यत्तु यच्छास्त्रं तदासुरविमोहनम्। तस्मात्सर्वोत्तमं विष्णुं
निश्चित्यपरमं व्रजेदि'ति हरिवंशेषु। 'तुलापुरुषदानाद्यैरश्वमेधादिभि-
र्मखैः। वाराणसीप्रयागादितीर्थस्नानादिभिः प्रिये। गयाश्राद्धादिभिः
पित्र्यैर्वेदपाठादिभिर्जपैः। तपोभिरुग्रैर्नियमैर्यमैर्भूतदयादिभिः। गुरु-
शुश्रूषणैः सत्यैः धर्मैर्वर्णाश्रमोचितैः। ज्ञानध्यानादिभिः सम्यग्
चरितैर्जन्मजन्मभिः। न यान्ति तत्परं श्रेयो विष्णुं सर्वेश्वरेश्वरम्।
सर्वभावैरनाश्रित्य पुराणपुरुषोत्तममि'ति पाद्मे। 'भावो भक्तिः
समुद्दिष्टस्तद्वान् भावुक उच्यत'इति नारसिंहे। 'मुक्तानामपि सिद्धानां
नारायणपरायणः। सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामत' इति
भागवतवचनम्। परायण इति विशेषणान्न नारायणायनत्वं विना
मुक्तिद्योतकम्॥ छ॥

न च सिद्धेऽर्थे तात्पर्याभावो वक्तुं युक्तः। अस्त्यत्र तव पिता
राजेत्यादिषु सिद्ध एव तात्पर्यदर्शनात्। न च तत्र कार्ये तात्पर्यं
कल्पयितुं युक्तम्। सुखसाधनत्वविज्ञानेनैव प्रवृत्त्युपपत्तेः। वाक्यस्य
स्वार्थमात्रे तात्पर्यपर्यवसानात्। अधिककल्पनायामश्रुतकल्पनाप्रसक्तिः।

यजेतेत्यादिष्वपि यजनादेः सुखसाधनतामात्रं प्रतीयते। न शब्दस्य
प्रेरकतावाक्यमात्रस्य प्रेरकत्वे सर्वैर्विहितमनिष्टसाधनमपि क्रियेत।
व्युत्पत्तिरपि सिद्धे साङ्गुलिनिर्देशादिना युज्यते। न च कुत्रचित्सुख-
साधनं विना कार्यान्वितं विद्यते। लिङाद्यर्थोऽपि सुखसाधनत्वमेव।
न च कार्यान्वित एव तात्पर्यमित्यत्र किञ्चिन्मानम्। 'सुखसाधन-
मेवैकं नृणां वेदः प्रदर्शयेत्। न कुर्विति नरं क्वापि प्रेरयत्यत्र कश्चन।
सुखसाधनताज्ञानात्सुखप्राप्त्यर्थमिच्छया। प्रवर्तते ततो वेदः सिद्धस्यैव
प्रदर्शकः। न तु कारकतां क्वापि वेदः प्राप्नोति कस्यचिदि'ति ब्राह्मे।
अतस्तद्विरोधिकथनं मोहत एव। कार्यान्विते शक्तिरिति वदता
सिद्धवाक्यानां प्रामाण्यमङ्गीकृतं च। अन्यथा वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा
यजेतेत्यादौ वसन्तादिलक्षणवाक्यानां स्थानान्तरस्थानां स्वार्थे प्रमाण्या-
भावाद्वसन्ताद्यसिद्धेर्यागाद्यसिद्धिः। कार्यान्विते शक्तिरित्युक्ते कार्य-
पदस्य कार्यान्वयाभावादशक्त्या विध्यादेरसिद्धिश्च। कार्यपदस्य स्वत
एव शक्तिरन्येषां कार्यान्वितत्वेनेत्यङ्गीकारे कल्पनागौरवम्। स्वार्थे
शक्तिरित्यङ्गीकारे न कश्चिद्विरोधः। कर्तव्यतामात्रे वाक्यप्रामा-
ण्याङ्गीकारे कर्मप्रयोजने प्रमाणाभावात्तत्रापि तात्पर्यमङ्गीकर्तव्यमेवेति
सिद्धमेव सिद्धे तात्पर्यम्। 'चित्रादितारकाद्वन्द्वं यदा पूर्णेन्दुसंयुतम्।
चैत्रादिमासा विज्ञेया' इत्यादौ वस्तुयाथार्थ्ये तज्ज्ञाने चोभयत्रतात्पर्य-
दर्शनात्। उपासनावाक्येष्वप्युपासनायां वस्तुयाथार्थ्ये चोभयत्र
तात्पर्यं युक्तम्। 'उपासनायाः कार्यत्वे विष्णोरात्मत्व एव च।
उभयत्रापि तात्पर्यमात्मोपासादिके विधौ। तस्मादसत्यं न ध्याये-
द्ध्यायेत्तत्सत्यता यथा। विचार्य मतिमान्वाक्यैर्बहुभिः स्वार्थवाचकै-
रि'ति हरिवंशेषु। तस्मादिष्टसाधनमेव सर्ववाक्यार्थः। तार्किकाणां
एकवचनानां प्रामाण्यं सिद्धमेव। अतस्तद्विरोधिकथनं मोहत एव।
अनुमाया विरोधश्चेत्प्रत्यक्षेणागमेन वा। सैवाप्रमाणतां गच्छेदागम-

द्विट् तथाऽक्षजम् । तस्मादागम एवैको मानानामुत्तमोत्तमः । धर्मार्थकाममोक्षाणां साक्षादेव प्रदायक'इति वायुप्रोक्तवचनान्नानुमानविरोधो वक्तुं युज्यते । सर्वत्रानिवार्यत्वाच्च प्रत्यनुमानस्य । 'निर्णयस्त्वागमे नैव नानुमाऽऽगमवर्जिता । क्वचिन्निर्णीतिहेतुः स्यादतः शास्त्राद्धि निर्णय' इति भारते । न च वेदात्मकेतिहासपुराणोक्तन्यायं परित्यज्य येन केनचित् कृतन्यायो युज्यते । 'अक्षपादकणादौ च साङ्ख्ययोगार्हतास्तथा । शिवशक्तिमहायानलोकायतपुरःसराः । गाणपत्याश्च सौराश्च सर्वे प्रोक्ता दुरागमाः । ऋग्यजुःसामाथर्वाश्चेतिहासपुराणकौ । स्वागमा इति संप्रोक्ता मीमांसा धर्म एव चे'ति पाद्मे । 'पञ्चरात्रं भारतं च मूलरामायणं तथा । इतिहास इति प्रोक्तो ब्राह्माद्यं च पुराणकमि'ति प्रकाशिकायाम् । वेदाश्चैवेतिहासाश्च पुराणं भागवतं तथा । मूलप्रमाणमुद्दिष्टं मीमांसा च तथोत्तरा । एतेषामविरोधे तु मानमन्यदुदीरितम् । एतेषां तु विरुद्धं यदप्रमाणं विदो विदुरि'ति व्यासस्मृतौ । 'विष्णोः सर्वोत्तमत्वस्य ज्ञानार्थं शास्त्रमिष्यते । अतस्तत्साधकं शास्त्रं दुःशास्त्रं तद्विरोधि यदि'ति ब्रह्माण्डे । 'विष्णोः सर्वोत्तमत्वं च तद्भक्त्या मोक्ष एव च । शास्त्रार्थ इति निर्दिष्टः सर्वशास्त्रार्थनिर्णयादि'ति पाद्मे । न चागमस्याप्रामाण्यं वक्तुं युक्तं तत्प्रमाणाभावात् । स्वतः प्रामाण्याच्च । तदनङ्गीकारे चानवस्थानात् । आगमाप्रामाण्यसाधकानुमानादेरप्यागमवदप्रामाण्यप्राप्तेश्च । विशेषप्रमाणाभावात् । स्वीकृतत्वाच्च तैरपि स्वागमप्रामाण्यस्य । न ह्यनुमानादिना सप्तमलधारणचैत्यवन्दनादेः स्वर्गसाधनत्वं ज्ञातुं शक्यम् । न च प्रत्यक्षमात्रप्रामाण्यवादिनस्तत्सिद्धमागमाप्रामाण्यम् । अतस्तेषां प्रत्यक्षवदनुमानवच्चाङ्गीकर्तव्यमागमप्रामाण्यम् । उक्तं च भविष्यत्पर्वणि । 'येनोक्तमागमामात्वं कुतस्तदिति तं वदेत् । प्रत्यक्षादेर्यदि ब्रूयात्तन्मात्रकेति तं वदेत् । तत्स्वतश्चेदागमस्य प्रामाण्यं न स्वतः कुतः । परतश्चेत्प्रमाणस्य न कस्यापि स्थितिर्भवेत् । अङ्गीकृतं च प्रामाण्यं सर्वैरप्यागमस्य तु । यतः स्वपक्षप्रामाण्यं विरोधेऽप्यक्षजादिना । अङ्गीकुर्वन्ति तत्पक्षः प्रत्यक्षादिविरोधकः । शून्यता क्षणिकत्वं च ज्ञानमात्रत्वमेव वा । भावाभावात्मता साकं शरीरात्मत्वमेव च । प्रत्यक्षेण विरुध्यन्ते मद्देह इति दर्शनात् । भावरूपस्थिरत्वादेर्ज्ञानाभेदस्य दर्शनात् । देहभेदो यद्यमुख्यो देहैक्ये मुख्यता कुतः । श्रुतिस्मृतिप्रमाणाच्च न युक्ता देहरूपता । अनुष्ठाय च शास्त्रार्थं फलभोगस्य दर्शनात् । प्रत्यक्षादेर्विरुद्धत्वात्सौगताद्या दुरागमाः । बह्वागमविरोधाच्च दुष्टत्वं तेषु संस्थितम् । प्रामाण्यं स्वीकृतं यैस्तु वेदानामागमा हि ते । शतकोट्यः पञ्चरात्रं पुराणं तावदेव च । रामस्य चरितं तावत्तावदन्यच्च सर्वशः । अनन्ताश्च तथा वेदाः साङ्गोपाङ्गाश्च सर्वशः । सर्वाधिक्यं यत्र विष्णोस्तात्पर्यात्समुदीर्यते । विंशदेव सहस्राणि श्लोकानां समुदीरितम् । बार्हस्पत्यं तथा बौद्धं भावाभावमतं तथा । शिवशक्त्यादिकं यच्च किञ्चित्प्रामाण्यसंयुतम् । त्रिंशकोट्यैव तत्सर्वमतो मानं न तत्स्मृतम् । बहुमानविरुद्धं यन्न तन्मानं विदो विदुः । गुणसाम्येऽपि किमुत गुणाधिकविरोधि यत् । यथा बहूनां ज्ञानानां समानां गुणतोऽपि च । विरोध्येकं तु यज्ज्ञानं न मानत्वं गमिष्यति । प्रत्यक्षादौ हि बहुभिः समैरेकमपोद्यते । तस्माद्वेदाः प्रमाणं स्युर्बाहुल्यादेव किं पुनः । अदोषत्वाद्गुणाच्चैव फलवत्कार्यसाधनात् । वेदोक्तकर्मयुक्तानां तथा सिद्धिमतामपि । वेदबाह्यक्रियायोगान्न बाधः क्वापि दृश्यते । वेदोक्तकर्मसिद्धानां बाध्यं दृश्यते क्वचित् । असाध्यं वा ततो वेदाः प्रामाण्यं निश्चयाद्गता' इति ।

'प्रत्यक्षमनुमानं च वाक्यं चेति त्रिधा प्रमा । उपमाद्यं प्रमाणं यदेतेष्वन्तर्गतं हि तत् । निर्दोषेन्द्रियसंयोगः प्रत्यक्षमिति

गीयते । निर्दोषयुक्तिरनुमा तादृशोक्तिस्तथाऽऽगमः । मानं चै
विशेषेण निर्दोषज्ञानसाधनम् । अर्थापत्तिश्चोपमा च संभवाद्यनुमै
तु । दुःखाद्यभावः प्रत्यक्षं बाह्यगश्चानुमा स्मृता । योग्यस्यानुप
लब्ध्याख्या युक्तिरेव हि बाह्यगा । मनसः संप्रयोगो यो दुःखादि
रहितात्मनः । अभावरूपं प्रत्यक्षं मनश्च द्विविधं मतम् । चेतनं च
जडं चेति चक्षुराद्यं तथैव च । चेतनं त्विन्द्रियं ह्यात्मस्वरूपान्नाप
स्मृतम् । मुक्तानां चेतनं त्वेव बद्धानामुभयं तथा । स्वरूपेणापि
संयोगः स्वरूपस्यैव युज्यते । यथा रत्नस्य संयोगस्तत्प्रकाशेन नित्यदा ।
रत्नस्य च प्रकाशस्य न भेदः कश्चिदिष्यते । विशेषो नाम विज्ञेयो
विशेषादृष्टिगोचरः । विष्णोरेव स्वरूपाणां तद्गुणानां तथैव च ।
तस्यैव शिरआदीनां नैव भेदोऽस्ति कश्चन । अभेदेऽपि विशेषेण
व्यवहारः पृथग्भवेत् । विष्णोर्जडेन जीवैश्च भेद एव श्रिया तथा ।
विष्णोः क्रियाश्च याः कश्चिदभेदस्तैरपि ध्रुवम् । कादाचित्कत्वमप्यासां
विशेषेणैव युज्यते । एवं विमुक्तजीवानां स्वरूपैः स्वगुणैरपि ।
स्वक्रियाभिस्तथैवैक्यं नित्यं स्वावयवैरपि । भेदाभेदस्तु बद्धानां गुणैः
स्वैः कर्मभिस्तथा । अंशांशिनोर्गुणस्यापि गुणिनः कर्म तद्वतोः ।
कार्योपादानयोश्चैव व्यक्तिसामान्ययोरपि । भेदाभेदः समुद्दिष्टो
विनाशो यत्र दृश्यते । एकस्मिन्विद्यमानेऽपि तयोरेकस्य कस्यचित् ।
अविनाभावनियमो यत्राभेदस्तु तत्र हि । अभेदश्च स्वभिन्नेन भेदा
भेदस्तु तत्र च । भेदाभेदौ न तु क्वापि विष्णोरस्ति कदाचन ।
भेद एव तु जीवाद्यैः केवलाभेद आत्मनि । स्वरूपेषु विशेषो य
स्वरूपं तस्य सोऽपि तु । क्रियाणां च न नाशोऽस्ति तच्छक्तौ
पूर्वकालतः । विशेष एवोपरतिः क्रियायाः समुदीरिता । विशेषस्य
विशेषोऽन्यो न चैवास्ति कथञ्चन । स्वस्यापि तु विशेषश्च स्वयमे
भविष्यति । यथा जनेर्जनिर्नान्या तस्या वस्तुजनिर्जनिः । तथापि

तु जनित्वात्सा सत्वं वस्तुन आनयेत् । एवमेव विशेषोऽसौ विशेषान्तर-
वर्जितः । करोति न करोतीति विशेषव्यवहारकृत् । व्यक्तिभावं
गता या तु करोतीति स्वरूपिणी । शक्तिरूपस्थिता सैव क्रिया
शक्तिरितीर्यते । सा च व्यक्तिस्तु जनिवत्क्रियाया रूपमेव तु ।
तथापि तु विशेषेण स्वरूपेण विशेषिणी । जनेर्जनिवदेवासौ ज्ञातव्या
व्यतिरेकतः । एवं मुक्तक्रिया नित्या नान्येषां भ्रान्तिसम्भवात् ।
मुक्तावुच्छेदतश्चैव निःशेषेणाखिलस्य च । नैवं मुक्तक्रियायास्तु
तस्याश्च पुनरुद्भवात् । अमुक्तानां क्रिया याश्च मुक्तावपि समास्थिताः ।
अभिन्ना इति ता ज्ञेया अभिव्यक्तेः पुनःपुनः । चिन्तनादिक्रियाणां
तु मुक्तावुच्छेदतः सदा । किं मया कार्यमादीनां भेदाभेद उदीरितः ।
अचेतनेष्वस्वतन्त्राः क्रिया यस्मात्सदैव तु । भेदाभेदस्ततो ज्ञेयः सर्वत्र
नियमेन तु । ईश्वरः प्रकृतिर्जीवो जडं चेति चतुष्टयम् । पदार्थानां
समुद्दिष्टं तत्रेशो विष्णुरुच्यत' इत्यादि ब्रह्मतर्के । 'पराऽस्य शक्ति-
र्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'त्यादि श्रुतयश्च ।
शक्तिशक्तिमतोश्चैव विशेषस्य विशेषिणः । अविनाभाविता यत्र न
भेदस्तत्र विद्यते । सर्वाधिकसुखत्वं च ज्ञानं सर्वाधिकं तथा ।
सर्वाधिका सर्वशक्तिस्तेजः सर्वाधिकं तथा । इत्यादयो गुणाः सर्वे
स्वरूपं वैष्णवं तथा । भेदान्यत्वादयः शब्दा अतद्रूपत्ववाचकाः ।
क्वचिदन्तरशब्दश्च विशेषस्यैव वाचकः । एकस्मिन्नेव शब्दानां यस्तु
नानास्वरूपिणाम् । प्रयोजकत्वहेतुः स्यात्स विशेषः प्रकीर्तित' इति
च ॥ छ ॥

यदाहुर्ब्रह्मविज्ञानात्समग्रत्वं ययियासवः । ब्रह्मज्ञानात्समग्रत्वं
चान्यतश्चेतिनिश्चयात् । तत्र केचिन्मनुष्यास्तु मन्यन्ते ब्रह्म किं
मतः । समग्रभावमगमदितिब्रूयाच्च तानिति । ब्रह्मापि सर्वदात्मान-
मवेदयं गुणबृंहितम् । सर्वदास्तीति मेयं च विजानाति तथैव तु ।

अतएव समग्रत्वं स्वत एवास्य सर्वदा। तदहेयं परं ब्रह्म यो योऽवे-
द्गुणबृंहितम्। सर्वदास्तीति मेयं च स स याति समग्रताम्।
मुख्यं समग्रं तद्ब्रह्म ज्ञानस्यापि समग्रतः। किञ्चित्समग्रतां देवास्तेषां
ज्ञानं हि तादृशम्। आपुस्ततोऽधमां ज्ञानतादृक्त्वादृषयोऽपि तु।
ऋषिभ्योऽप्यधमां प्रापुर्मानुषाश्च समग्रताम्। अहेयं च गुणैः पूर्णं
नित्यास्तिज्ञानगोचरम्। ब्रह्म पश्यन्वामदेवः सूक्तमेतद्ददर्श ह।
अहं मनुः सूर्य इति स्वान्तर्याम्यपेक्षया। अहंशब्दो यतो विष्णौ
ततश्चोत्तमपूरुषाः। वर्तन्तेऽभवमित्याद्याः सर्वान्तस्थे जनार्दने।
मनुरेषोऽवबोधत्वान्मन्वन्तस्थो जनार्दनः। स ह्याचारानुवाचेशः
प्रेरयन्मनुमानसम्। स एव सूरिभिः प्राप्यः सूर्यान्तस्थो मुमुक्षुभिः।
स एव कक्षगैः सेव्यः कक्षीवति समास्थितः। स एव शुक्रसंस्थस्तु
नीतीः कवयति स्वयम्। यतः कविः स कामस्य प्रेरणादुशनाः स्मृतः।
स एव शम्बरपुरोविभेदेन्द्रे व्यवस्थितः। सर्वान्तर्यामिकत्वात्तु सर्व-
कर्मा स एव हि। ततः सूक्ते तथोवाच वामदेवः श्रियः पतिम्।
यो योऽहेयं परं ब्रह्म सदैवास्तीति मानगम्। इदानीमपि जानाति
स्वयोग्यां स समग्रताम्। प्राप्नोति तस्य देवाश्च नाभूतिं कर्तुमीशते।
आत्मा हि विष्णुर्देवानां तेषु व्याप्तो यतः सदा। नियोक्तृत्वेन
कार्येषु तज्ज्ञो यस्माच्च साधकः। यस्य प्रीतो हरिर्नित्यं तस्य प्रीताश्च
देवताः। प्रीतियोगान्नैव तस्य विरुद्धं कर्तुमीशते। एवं विलक्षणं
देवमुपास्ते जीवरूपिणम्। अहेयोऽस्तीति मेयोऽन्योऽथान्योऽसौ हरि-
रित्यपि। न स वेद परं विष्णुं जीवरूपेण वेत्ति यत्। नाहेयत्वं

वेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव
तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं
मनुरभवꣳ सूर्यश्चेति तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदꣳ
सर्वं भवति तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषाꣳसमभवत्यथ
योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवꣳ

च वेदास्य तस्मात्पशुवदीरितः। देवानां पशुवच्चासौ यो वेदाहेय-
रूपिणम्। पशवो बहवो यद्वत्पुरुषं भोजयन्त्युत। तत्त्वज्ञः पुरुष-
स्तद्वदेकोऽपि बहुगा यथा। देवान्भोजयति ज्ञानसम्पत्त्या विष्णु-
संश्रयात्। स्वीकारे तु पशोः प्रीतिरेकस्यापि भविष्यति। बहूनां
हि गवां लाभे परा प्रीतिश्च किं पुनः। तस्मात्सुबहुगोरूपे देवानां
तत्त्ववेदिनि। भवेदभ्यधिका प्रीतिर्विष्ण्वहेयत्ववेदनात्। नित्याहेय-
स्तथैवान्यस्तदन्यो विष्णुरित्यपि। देवानामप्रियं ज्ञानं नैवं विद्यादतः
पुमान्। विष्णोरहेयतां चैव नित्यत्वं पूर्णतामपि। यो न वेद तथा
यश्च जीवैरैक्यं हरेर्वदेत्। यश्चासत्यं जगद्ब्रूयात्सर्वे ते तमसि स्फुटम्।
मज्जन्ति सर्ववेदैर्हि गुणैः सर्वैर्हरिर्यतः। पूर्णो नित्यमपूर्णाश्च जीवा
मुक्ता अपि स्फुटम्। निःशेषदुःखमोकेन सुखैकानुभवस्तु यः।
मोक्ष इत्युच्यते वेदैस्तेऽपि मुक्ता हरिं सदा। उपासते जगच्चैत-
त्सर्वदाऽद्यन्तवर्जितम्। न कदाचिज्जगन्नाशो न कदाचित्तदन्यथा।
जगत्प्रवाहरूपेण सर्वदैवं व्यवस्थितम्। ज्ञानतः कर्मतो वापि तपसा
शक्तितोऽपि वा। न कस्याप्यन्यथा भाव्यं जगदेतत्कदाचन। सत्यो
विष्णुः श्रीश्च सत्या जीवाः सत्या जडं तथा। असत्यं नास्ति किञ्चिच्च
सर्वेषां ज्ञानगोचरम्। ज्ञात्वा विष्णुमतो मुक्तिं प्राप्नुयात्पुरुषोत्तममि'ति
भविष्यत्पर्वणि। इदमित्यात्मनो योग्यं सर्वं समग्रं भवति।
निर्दुःखानन्दस्यापेक्षितत्वान्मनसि स्थितत्वेनेदमिति युज्यते। तत्सर्व-
मभवत्सर्वं भविष्यन्त इत्यादिना समग्रभावस्य प्रस्तुतत्वात्। ब्रह्म-
पश्यन्वामदेवो ब्रह्मणो मन्वादिजीवैरहेयत्वं प्रतिपेदे। 'ब्रह्म पश्य-
न्वामदेवो ब्रह्मणोऽहेयतां सदा। मन्वादिभिः सर्वजीवैः प्रतिपेदे हि

स देवानां यथाह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युरेवमेवैकः पुरुषो देवा-
न्भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमाने प्रियं भवति किमु बहुषु तस्मादेषां
तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥ ४ ॥ ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव

मन्त्रदृगि'ति ब्राह्मे । तदिदं ब्रह्म योऽहेयत्वादिगुणमेतर्ह्यपि वेद ।
अहंशब्दस्याहेयत्वानङ्गीकारे इदंशब्दोऽपि व्यर्थः । सर्वस्वरूपत्वं हि
दुर्विदग्धैरङ्गीक्रियते । इदंशब्देन परब्रह्मविवक्षायां ब्रह्मशब्दो व्यर्थः
स्यात् । इदं योऽहमिति वेदेत्येव स्यात् । एवंशब्दश्च व्यर्थः ।
अस्मत्पक्षे तु तदात्मानमेवावेदित्यपि ज्ञातव्यमित्येवंशब्दार्थः । तत्पक्षे
तदपि व्यर्थमेव । न हि तत्पक्षे तत्स्वात्मानं वेत्ति । व्याख्यान-
व्याख्येयभावश्चागतिका गतिः । 'अभावे पृथगर्थानां व्याख्या-
मभ्यासमेव वा । कल्पयेन्नैव तद्भावे व्याख्याऽभ्यासश्च युज्यत'इति
भारते । स्वरूपज्ञं तथाऽहेयं नित्यं च ब्रह्म वेत्ति यः । समग्रभावं
गच्छेत्स तत्प्रसादान्न संशय' इति च । स ईश्वर एषां देवानामात्मा
भवति । पुल्लिङ्गं च 'तत्सत्यं स आत्मे'त्यादिवद्भवति । 'देवानां
व्यापकत्वात्तु तेषामात्मा हरिः सदा । तज्ज्ञः प्रियस्ततस्तेषां तस्य
नाभूतिदास्तत' इति वामने । सर्वेभ्योऽन्यां विलक्षणां देवतां
स्वगुणेभ्योऽहेयत्वादिभ्यश्चान्यां य उपास्ते अहेयोऽस्मीति मेयश्चान्योऽ-
न्यश्चासौ विष्णुरिति मत्वा यो विष्णोरन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽ-
सावन्योऽहमस्मीति न स वेदेति वा । 'जीवादिभ्यो हरिर्भिन्नस्तं यः
स्वगुणभेदतः । अहेयोऽन्यो हरिश्चान्य इति मत्वाऽन्यमेव वा । य
उपास्ते न स ज्ञानी मनुष्याणां पशुर्हि सः । सम्यग्ज्ञानी तु देवानां
पशुरित्यभिधीयत' इति च । एवं स देवानामित्यत्र पूर्वः सम्यग्ज्ञानी
परामृश्यते । एतन्मनुष्या विद्युरित्यत्रैतच्छब्देन विष्णोरन्यदेवतोपासन-
मुच्यते । न ह्यज्ञान्येव देवानां भोजकः । ज्ञानी हि विशेषेण
भोजकः । 'अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोक'इति
वचनात् । स य एवंवित्सर्वेषां भूतानां ब्रह्मविच्च तत्रोच्यते ।
प्रस्तुतत्वात् । 'तत्त्वविद्देवगौः प्रोक्तो नरगौश्चाप्यतत्त्ववित् । तस्मा-
द्देवास्तत्त्वविदे प्रियं कुर्वन्त्यतन्द्रिता' इत्याग्नेये । तस्य ह न देवाश्च-

नाभूत्या ईशत इति देवानां तत्त्वज्ञानं प्रियमित्युक्तं च । 'असत्य-
मप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरमि'ति । 'यच्चिकेत सत्यमित्तन्न मोघं
वसुस्पार्हमुत जेतोत दाता' । 'सत्यो जीवेशयोर्भेदः सत्या विष्णो-
र्गुणा अपि । सत्यं जगदिदं सर्वं सत्येशजगतोर्भिदि'रित्यादेश्च ।
'भेदेनैव जगत्सर्वं भेदेनेशं गुणैः सह । भेदेन जीवानन्योऽन्यं मुक्ताः
पश्यन्ति सर्वशः । निःशेषदुःखहीनाश्च केवलं सुखभोगिनः । जन्म-
मृत्युविहीनाश्च कालसम्बन्धवर्जिताः । रजस्तमःसत्वहीनाः प्रकृत्यादि-
विवर्जिता'इत्यादि गारुडवचनान्न ज्ञाननिवर्त्यता वक्तुं युक्ता । 'तिर्य-
श्वानुपदेवादिविष्णुरूपेष्वशक्तता । यस्मिन्कस्मिंश्च विषये दुःखित्वं
भिन्नताऽपि वा । प्रकृतेर्विकारिता वाऽपि च्छेदभेदव्रणादि वा ।
अज्ञानं नाशिता वाऽपि जन्म जीवैरभिन्नता । प्रकृत्यभिन्नता वाऽपि
जीवाभेदः परस्परम् । जडाभेदोऽथ वा विष्णोर्मिथ्यात्वं जगतोऽपि
वा । अगुणत्वमदेहत्वमकर्तृत्वं तथा हरेः । सम्यग्भक्तिमृते मुक्ति-
र्विष्णौ तद्द्वेषतस्तथा । मुक्तावभोगो जीवानां मुक्तौ साम्यं तथैव च ।
अरूपत्वं च जीवानां मुक्तानां बन्धिनामपि । नामतीर्थादिभिर्मुक्ति-
स्तत्त्वज्ञानं विनाऽपि तु । विष्णोः सकाशात्प्रकृतेर्ब्रह्मणोऽनन्तरुद्रयोः ।
गरुडेन्द्रसूर्यविघ्नादेरग्निसोमगुहादिनाम् । प्रद्युम्नस्यानिरुद्धस्य देवविप्रादि-
नामपि । यैः कैश्चापि गुणैर्विष्णोः सकाशाद्वरता तथा । यदा कदापि
यत्नैर्वा वरशापादिनाऽपि वा । तपसा वाप्युपायैर्वा योगज्ञानादिनापि
वा । साम्यं वा विष्ण्वधीनत्वादन्यथैषां स्थितिः कृतिः । असंसारित्वमेषां
वाप्येषामीश्वरतापि वा । विना विष्णुप्रसादेन मुक्तिरेषां सकाशतः ।
विष्णोः प्रयोजनावाप्तिर्विष्णोर्दोषश्च कश्चन । विष्णोः सर्वेषु रूपेषु
सम्पूर्णगुणहीनता । भेदो वा विष्णुरूपेषु विशेषो वा गुणेषु च ।
श्रियः सकाशादाधिक्यं ब्रह्मादेः साम्यमेव वा । ब्रह्मवाय्वोरनन्तस्य
रुद्रस्य गरुडस्य च । तेभ्यश्चैवेन्द्रसूर्यादेर्विप्रभूपादिनां ततः । बद्धानां

मुक्तिगानां वा दैत्यानां मोक्ष एव च। सर्वं मोहार्थमुद्दिष्टं वेदेषु हरिणाऽपि वा। ब्रह्मणा वाऽथ रुद्रेण देवैश्च मुनिभिस्तथा। यथा सुराणां सज्ज्ञाने तात्पर्यं सर्वदा श्रुतेः। तथा दुर्ज्ञानजनने तात्पर्यमसुरेषु च। एवमेव च देवानां विष्णुब्रह्मादिनामपि। विष्णोः सर्वगुणैः पूर्तिरपि मत्स्यादिरूपिणः। अजेयत्वमभेद्यत्वमच्छेद्यत्वं च सर्वशः। सर्वावताररूपाणामपि चित्सुखरूपता। श्रीब्रह्मरुद्राद्याधिक्यं सर्वेशत्वं स्वतन्त्रता। सर्वशक्तिस्तत्प्रसादान्मोक्षो ब्रह्मादिनामपि। तद्भक्त्यैव विमोक्षश्च भेदो जीवेशयोरपि। श्रीब्रह्मरुद्रशक्रादेः क्रमेणैव निजा गुणाः। सर्वदोषव्यपेतत्वं विष्णोः सर्वत्र सर्वदा। एतत्सर्वं सर्ववेदैर्विष्ण्वाद्यैर्देवतागणैः। ऋषिभिः क्षत्रियाद्यैश्च सम्यक्तात्पर्यतः सदा। उक्तं सर्वेषु शास्त्रेषु तस्माद्ग्राह्यं बुभूषुभिः। इदं सत्यमिदं सत्यमिदं सत्यं न संशयः। कोटिभिः शपथैश्चापि निर्णीतं देवतागणैः। अनादिकालतश्चायं शास्त्रार्थो नान्यथा क्वचित्। पुनश्चानन्तकालीन एष एव न संशयः। ज्ञातव्यश्चैष एवार्थः सर्वदैव बुभूषुभिः। एवं तु स्थिरया बुद्ध्या ज्ञात्वा यास्यथ तत्परम्। एवं ते हंसरूपेण विष्णुना देवतागणाः। ब्रह्माद्या बोधिताः सर्वे तथा ज्ञात्वा परं गताः। साक्षाद्विष्णुर्हंसरूप उक्त्वैवं तु दिवौकसाम्। वासुदेवाख्यरूपेण तेन सर्वहृदि स्थितः। सङ्कर्षणाख्यरूपेण विवेशानन्तमेव च। तं ध्यायति सदाऽनन्तस्तस्मान्मुक्तिपदेच्छया। प्रद्युम्नाख्येन रूपेण काममेव विवेश सः। हंसस्तद्ध्यानतो मुक्तिं काम इच्छति सर्वदा। अनिरुद्धाख्यरूपेण सोऽनिरुद्धं विवेश ह। हंसस्तद्ध्यानतो मुक्तिमनिरुद्धस्तथेच्छती'त्यादि ब्रह्माण्डपुराणे तत्त्वनिर्णयगीतायाम् ॥ ४ ॥

'विष्णोर्ब्राह्मणजातिः सन् ब्रह्मा जज्ञे चतुर्मुखः। इतोऽग्रे जगतस्तस्मात्क्षत्रजातिरजायत। वायुः सदाशिवोऽनन्तो गरुडः शक्र एव

तदेकꣳ सन्न व्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति तस्मा-

च। कामश्च वरुणश्चैव सोमः सूर्यो यमस्तथा। एवमाद्याः क्षत्रियास्तु देवानां ब्रह्मनिर्मिताः। श्रेयसी सर्वजातिभ्यः क्षत्रजातिरिति श्रुतिः। नैव क्षत्रात्परा जातिर्ब्रह्मजातिं विना क्वचित्। ब्राह्मणाच्च परो राजा राजसूयाश्वमेधयोः। उपास्ते राजसूयेऽतो ब्राह्मणो राजसूयिनम्। आसीन आसनाधस्तात्तथापि ब्राह्मणो गुरुः। तस्मात्स राजसूयान्ते ब्राह्मणान्वन्दयीत च। यः क्षत्रियो ब्राह्मणहा पितृहा स प्रकीर्तितः। पापीयानेव भवति हत्वा स्वपितरं यथे'ति वामने। 'स्वतोऽधिकगुणं हत्वा साक्षाच्च पितरं पुनः। क्षत्रस्य ब्राह्मणं हत्वा तावान्दोषो भवेद्ध्रुवमि'त्याग्नेये। 'ईशानो मारुतः प्राणो वायुर्जिष्णुस्तथैव च। धृष्णुश्च पवमानश्च पवनश्चेति कथ्यत' इति शब्दतत्त्वे। 'मृत्युः सङ्कर्षणः शेषः शेतानन्तस्तथैव च। बलिर्महाविषश्चेति भूधरश्चेति कथ्यत' इति च। 'इन्द्रः सुपर्णो गरुडो महाभारो धुरन्धरः। विश्वजिच्चाप्यवध्यश्च वैनतेयश्च कथ्यत'इति च। पर्जन्यो मघवाम्श्चैव पुरुहूतः पुरन्दरः। प्राचीनबर्हिर्हर्यश्वः सोमपा मेषभुक्तथे'ति च। 'यशोनिधिर्ब्राह्मणस्तु तद्दातुं क्षत्रिये स्वयम्। अधो ब्राह्मण आसीनो राजसूये हि सेवत'इति प्रत्यये। ऋच्छति विनाशयति। रीङ् क्षय इति धातोः ॥ ५ ॥

'विवस्वदिन्द्रवरुणविष्णुभ्योऽन्ये दितेः सुताः। रुद्रादन्ये तथा रुद्रा वायोरन्ये च वायवः। अग्नेरन्ये च वसवो वैश्या इत्येव कीर्तिताः। एक एव हरेर्जातः परिवारविवर्जितः। वाय्वादीन्क्षत्रियान्सृष्ट्वा पुनरल्प-

त्क्षत्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र एव तद्यशो दधाति सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्म तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवान्तत उप निःश्रयति स्वां योनिं य उ एनꣳ हिनस्ति स्वाꣳ स योनिमृच्छति स पापीयान्भवति यथा श्रेयाꣳसꣳ हिꣳसित्वा ॥ ५ ॥ स नैव व्यभवत्स विशमसृजत यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति ॥ ६ ॥ स नैव व्यभवत्स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणमियं वै पूषेयꣳ हीदꣳ सर्वं पुष्यति

परिग्रहः। इच्छन्बहुपरीवारं वैश्यान्देवान्ससर्ज ह। ततो बहुतरानिच्छन् शूद्रान्देवान्ससर्ज ह। अश्विनौ पृथिवी चैव कालमृत्यव एव च। शूद्रदेवाः समुद्दिष्टा देववर्णा इति स्मृताः। स्रष्टा स्वयं समुद्दिष्टः पालका देवता इमाः। धारणं कथमस्य स्याद्गतिश्चास्य कथं परा। इति मत्वा हरेर्भक्तिर्धर्मरूपं पुनर्विभुः। प्राणिनां धैर्यरूपं च वायो रूपान्तरं पुनः। ससर्ज मतिमान्ब्रह्मा विष्णोराज्ञापुरःसरः। तस्माद्वायोः परो नास्ति ऋते विष्णुं सनातनम्। शेषादीनां क्षत्रियाणां वायुरेवाधिपः स्मृतः। धारणाद्धर्म इत्याहुर्वायुर्धारयति प्रजाः। अबलोऽपि ततो वायोर्विष्णुभक्त्यादिरूपिणः। प्राप्तुमिच्छति युक्तः सन्विष्णुं सुबलवत्तरम्। यथैव युवराजेन महाराजमभीप्सति। प्राप्तुं धर्माभिमानी स वायुः सत्याभिमानवान्। तस्मादाहुर्धर्मविदं सत्यं वेत्तेति वेदिनः। सत्यज्ञमथ धर्मज्ञं वायुर्देवो यतस्तयो'रिति नारदीये। नैव व्यभवदिति परिवारबहुत्वेन यद्विशिष्टत्वं तन्नाभवदित्यर्थः। 'बृहत्त्वात्सर्ववर्णानां ब्राह्मणाः परिकीर्तिताः। क्षतत्राणात्क्षत्रियाश्च त्रिपूनत्वाद्विशः स्मृताः। ऊनवाची हि विट्शब्दः शुभे दत्ते त्रिभिर्यतः। रमते स ततः शूद्रः

यदिदं किञ्च ॥ ७ ॥ स नैव व्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्यथो अबलीयान्बलीयाꣳसमाशꣳसते धर्मेण यथा राज्ञैवं यो वै स धर्मः सत्यं वैतत्तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति धर्मं वा वदन्तꣳ सत्यं वदतीत्येतध्द्येवैतदुभयं भवति ॥ ८ ॥ तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विट् शूद्रस्तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यश्शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येष्वेताभ्याꣳ रूपाभ्यां ब्रह्माभवदथ यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वानूक्तोऽन्यद्वाकर्माकृतं यदि ह वा अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत एवात्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनो

स ब्राह्मण्याभिमानवान्। ब्रह्माऽग्निना सहैवास्ते देवेष्वथ नरेषु च। ब्राह्मणेन सहैवास्ते ब्रह्मा शुभचतुर्मुखः। क्षत्रजात्यभिमानी तु पवनो देवराजभिः। सुपर्णशेषरुद्राद्यैर्मानुषेषु च राजभिः। वैश्यजात्यभिमानी च नासिक्यो वायुरूर्जितः। वस्वादिभिः सहैवास्ते देवेष्वथ नरेषु च। विड्भिः शूद्राभिमानी च निर्ऋतिर्देवतासु च। नासत्ययोः पृथिव्यां च शूद्रेष्वेव तु मानुषे। यस्मादग्नौ विशेषेण ब्रह्मणः सन्निधिर्भवेत्। अतोऽग्नावेव देवानां सर्वेषां नियमाद्धविः। हुत्वा लोकान्प्रार्थयन्ति तथा विप्रेषु मानुषे। सर्वजात्युत्तमो ब्रह्मा यतो विप्राग्निसंस्थितः। तस्माद्विप्रान्स्तथैवाग्निं तर्पयेद्ब्रह्मतुष्टिकृत्। तुष्टे ब्रह्मणि विष्णुश्च तुष्टो लोकान्प्रदास्यति। अग्निविप्रार्चकोऽप्येवं यो न वेद हरिं परम्। आश्रयं सर्वजीवानां हरिस्तं नैव भोजयेत्। यथाऽनधीतो वेदस्तु यथा कर्माकृतं तथा। न सम्यक् फलदो विष्णुरज्ञातो जगदीश्वरः। यद्यवेत्ता महदपि हयमेधादिकं हरेः। कुर्यात्क्षयिष्णुफलवान्स भवेन्नात्र संशयः। आप्तकामतयाऽत्मेति यो विष्णुः समुदीरितः। सर्वाश्रयमुपासीत तमेव पुरुषं सुधीः। विष्णुस्सर्वाश्रय इति सदोपास्ते स आत्मवान्। क्षीयन्ते नास्य कर्माणि शुभान्येव कदाचन। उपासनाफलान्मुक्तो भोगान्कर्मफलान्सदा। भुङ्क्ते विष्णोः समीपस्थः सर्वदोषविवर्जित'इति ब्रह्माण्डे। एताभ्यां रूपाभ्यां सहितं हि ब्रह्माभवत्। स्वं लोकं स्वाश्रयम् ॥ छ ॥ 'योऽयं सर्वेषु जीवेषु नियामकतया स्थितः। स विष्णुराप्तकामत्वादात्मेत्येवोच्यते बुधैः। स लोकः सर्वभूतानां सर्वजीवेषु संस्थितः। वैश्वदेवादिकान्होमान्यज्ञांश्च कुरुते विभुः। कारुण्यात्सर्वदेवेषु तेन देवाश्रयो हरिः। ऋषीणामाश्रयश्चापि स्वाध्यायेष्वपि संस्मृतेः। स हि जीवेषु संविष्टः पिण्डं

यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ॥ ९ ॥ अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेनर्षीणा-

पुत्रजर्निं तथा। यत्करोति पितृणां च संश्रयस्तत एव सः। तृणोदकादिदानेन पशूनामन्नतो नृणाम्। उपकाराच्च सर्वेषां प्राणिना-माश्रयो हरिः। यज्ञादीन्देवतादीनामन्नत्वेन पुरैव यत्। ब्रह्माद्यैरर्थित प्रादात्क्षीराब्धेस्तट उत्तरे। अतश्च सर्वलोकानामाश्रयो विष्णुरेव सः। एवं यो वेत्ति विष्णोस्तु सर्वाधारत्वमुत्तमम्। सर्वाण्यपि हि भूतानि तस्येच्छन्त्यविनाशिताम्। स्वाश्रयस्य यथा नित्यमनाशं प्रार्थयन्ति हि। राजादेरपि तान्येवमुत्तमाश्रयवेदिनः। तदेतद्वासुदेवस्य सर्वा-धारत्वमुत्तमम्। विदितं सर्ववेदैश्च मीमाम्साभिश्च निश्चितमि'ति भविष्यत्पर्वणि। 'किन्तु ब्रह्मादिभिर्देवैः पुरा दृष्ट्वा निरंहसः। निर्भयान्विष्णुनाम्नैव यथेष्टं पदमागतान्। अलब्ध्वा चात्मनः पूजा सम्यगाराधितो हरिः। मयाचास्मादपि श्रैष्ठ्यं वाञ्छताहङ्कृतात्मना। ततः साक्षाज्जगन्नाथः प्रसन्नो भक्तवत्सलः। अंशांशेनात्मनैवैता-न्पूजयामास केशवः। देवान्पितॄन् द्विजान्हव्यकव्याद्यैः करुणामयः। ततः प्रभृति पूज्यन्ते त्रैलोक्ये सचराचर'इति पाद्मे ॥ छ ॥ 'एको नारायणः पूर्वमासीज्जायां स ऐच्छत। विद्यमानामपि सदा भोगा पुरुषोत्तमः। नित्यत्वेऽप्युभयोर्देवोऽवियुक्तस्तु तया यदा। ए इत्युच्यते देव्या रममाणः सुतं विभुः। ऐच्छद्ब्रह्मा ततो जज्ञे त

मथ यत्पितृभ्यो निपृणाति यत्प्रजामिच्छते तेन पितॄणामथ यन्मनुष्या न्वासयते यदेभ्यो दानं (ऽशनं) ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्य स्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयाꣳस्यापिपीलि काभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोको यथा ह वै स्वाय लोकायारि मिच्छेदेवꣳ हैवं विदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति तद्वा एतद्विदि मीमाꣳसितम् ॥ १० ॥ आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव सोऽकामयत जा मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येतावान्वै का नेच्छꣳश्च नातो भूयो विन्देत्तस्माद्प्येतर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्या प्रजायेयाथवित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकं

देवांश्च सर्वशः। जाते पुत्रे वित्तमैच्छद्भूतान्यण्डं ततोऽभवत्। अण्डस्यान्तस्त्विमे लोकाः कुर्यां कर्मेति चैच्छत। ततस्तु कृतवान्यज्ञं तस्मै स पुरुषोत्तमः। आहुरात्मेति तं देवं पूर्णत्वाद्विष्णुमव्ययम्। तस्मादद्यापि यः कामी स ह्येतावन्तमिच्छति। दैवं वित्तं सुखाद्यं हि मित्राद्यं मानुषं तु यत्। इदानीमपि तस्माद्धि कामयेदेवमेव तु। यः कश्चित्पुरुषो वाऽपि तद्वैकल्यादकृत्स्नवान्। एकाकिनोऽप्यवैकल्यं यथैव स्यात्तथा शृणु। स्वात्मनस्त्वपृथग्यत्तज्ज्ञानरूपं मनः परम्। मुक्तावपि न हेयं यत्तत्स्वात्म्येत्येव चिन्तयेत्। जायां तु तादृशीं वाचं बलं तादृक्स्वमात्मजम्। श्रोत्रं चक्षुश्च तादृग्यद्वित्तं दैवं च मानुषम्। एवं भूतं चिन्तनं यत्तत्कर्मेत्येव चिन्तयेत्। एतत्पञ्चं च हरये सर्वेशाय समर्पयेत्। एवमात्मा प्रिया पुत्रो वित्तं द्विविध-मित्यपि। पञ्चभिः क्रियते यज्ञः पुरुषः पशुरेव च। मातापितृभ्या-मन्नेन तयोः पूर्वेण कर्मणा। जन्यस्य कर्मणा चैव साध्यः पञ्चभिरेव तु। एवं हि प्राणिनोऽन्येऽपि जायन्ते नात्र संशयः। एतामुपासनां कुर्याद्यो ब्राह्मं पदमाप्य च। सर्वस्यास्य पतिर्भूयाद्विष्णोरेव प्रसादतः। ब्राह्मे पदे त्वयोग्या ये ते देवपदमाप्नुयुः। तस्याप्ययोग्या लोकस्य भवेयुरधिकप्रियाः। क्रमान्मुक्तिं व्रजेयुश्च केशवस्य प्रसादत'इति माहात्म्ये। अविशेषेण ततोऽन्यत्स्यादितीच्छन्नपि न विन्देत्। ततोऽन्यस्याभावात्। 'आत्मा मनश्चिन्तनं च शेमुषी बुद्धिरित्यपि। एकार्थवाचका धीश्च मनीषा तप इत्यपी'ति शब्दतत्त्वे। 'सर्वाश्रयं च पितरं सर्वेषामधिकं गुणैः। अविदित्वा महत्पुण्यं कृत्वा न फल-भाग्भवेत्। तथा ज्ञात्वा हरिं यस्तु कुर्यात्कर्म सदोदितम्। अनन्तफलवान्स स्यात्प्राप्नोति च मनोगतमि'ति बृहच्छ्रुतौ। परमात्मैव गृहस्थान्तर्यामित्वेन सर्वेषां लोक आश्रयः। 'गृहस्थान्तर्गतो विष्णु-र्यज्ञैर्देवाश्रयो भवेत्। स्वाध्याये ऋषिसंस्मृत्या ऋषीणां च सदाश्रयः।

स्वाध्यायाच्छ्राद्धतश्चैव पितृणामन्नदानतः । मनुष्यादेरतो वेत्ति य
एवं सततं गृही । स्वस्यान्तर्यामिणं विष्णुं सुरादीन्पूजयेत्तथा । तस्या
विनाशमिच्छन्ति स्वाश्रयस्य यथा सुराः । तदेतत्सर्वशास्त्रेषु ऋषि
सङ्घैर्विचारितमि'ति नारायणश्रुतौ । नराणामाश्रया देवा न देवानां
नराः क्वचित् । नराणां च सुराणां च गतिरेको जनार्दन' इति च ।
आत्मा ब्रह्मा । 'आत्मा तु जगतां ब्रह्मा तस्यात्मा भगवान्हरिः ।
स एव जातः प्रथमं वासुदेवाच्चतुर्मुखः । सोऽकामयत भार्या मे
स्यात्पुत्रस्तदनन्तरम् । ततो वित्तं मम स्याच्च कर्म कुर्यां ततो हरेः ।
इति सोऽपि न तान्प्राप ततोऽपूर्णत्वमात्मनः । मत्वा पूर्णत्वसिध्यर्थं
भार्यां वाचमकल्पयत् । प्राणं पुत्रं तथा वित्तं चक्षुर्बाह्यमथान्तरम् ।
ज्ञानाख्यं श्रोत्रमेवासौ कर्म स्वात्मानमेव तु । एवं स मानसे य
त्वयजत्केशवं विभुम् । ततोऽस्य वाचः सम्भूता भार्या तस्य सरस्वती ।
पुत्रः प्राणादभूद्वायुर्दिशो लोका हिरण्मयाः । तस्यापरोक्षतां यातो
भगवान्पुरुषोत्तमः । सर्वविद्या ददौ ताश्च श्रोत्रेण जगृहे विभुः ।
आत्मना सर्वकर्माणि चकार भगवत्परः । पुराऽऽसीन्मन एवास्य
तेनेदं पञ्चकं विभुः । अवाप कर्मपर्यन्तं देहान्तात्पञ्चकात्स्वयम् ।
तस्मादद्यापि यो विद्वानुपास्ते पञ्चकं तथा । विष्णूपकरणत्वेन स
इदं सर्वमाप्स्यति । मुक्तिश्चान्ते भवत्यस्य पञ्चानां देवतां हरिम् ।
नारायणं वासुदेवं तथा सङ्कर्षणं विभुम् । प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च स्मरतो
नित्यमेव तु । सवनत्रयं तथा पूर्वमुत्तरं चेति पञ्चकम् । यज्ञे म
शिरः पक्षौ पुच्छं पशुषु पूरुषे । चतुर्दिशं तथा मध्यमिति सर्व
पञ्चकमि'ति च ॥ इत्यव्याकृतब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ५ ॥

प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावन्मन्यते तस्योकृत्स्नता मन एवास्यात्मा वाग्जाया
प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं चक्षुषा हि तद्विन्दते श्रोत्रं दैवं श्रोत्रेण हि
तच्छृणोत्यात्मैवास्य कर्मात्मना हि कर्म करोति स एष पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः
पशुः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्तमिदꣳ सर्वं यदिदं किञ्च तदिदꣳ सर्वमाप्नोति य
एवं वेद ॥ ११ ॥ इत्यव्याकृतब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ५ ॥

पिता विष्णुः । यत् यदा । तपसा प्राणिनां कर्मभिः ।
मेधया स्वेच्छया । 'स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्मभिरि'ति
वचनात् । 'सप्तान्नानि यदा विष्णुः परमः पुरुषो विभुः । ससर्ज
तेषां स्वार्थानि चकार त्रीणि केशवः । मनो वाचं तथा प्राणं
तस्मात्तैस्तुष्टिमेति सः । तस्मात्तद्भक्तिकामः स्यात्सङ्कल्पं तत्कृतिं प्रति ।
कुर्यात्तद्वेदनेच्छां च श्रद्धां तस्य गुणोन्नतौ । अश्रद्धामन्यसाम्ये
वाप्यन्येषामुन्नतौ ततः । अन्येषां सत्स्वरूपत्वे प्राकृतत्वादिकेऽस्य च ।
धृतिं तन्निन्दिवागादौ प्राप्ते तत्रैव चाधृतिम् । तन्मतस्य विसर्गार्थे
ह्रियं तद्भक्तिवर्जने । तद्विवेके धियं चैव तदज्ञाने भियं तथा । वाचं
नित्यं तद्गुणोक्तौ प्राणं तत्कर्मणि स्फुटम् । तदन्यकर्मसन्त्यागे

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितैकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत् त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्य एकं प्रायच्छत्तस्मिन्त्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा यो वैतामक्षितिं वेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन स देवानपि गच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति श्लोकाः ॥ १ ॥ यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति मेधया हि तपसाऽजनयत्पितैकमस्य साधारणमितीदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्तते मिश्रꣳ ह्येतद्द्वे देवानभाजयदिति हुतं च प्रहुतं च तस्माद्देवेभ्यो जुह्वति प्र च जुह्वत्यथो आहुर्दर्शपूर्णमासाविति तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात्पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति तत्पयः पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात्कुमारं जातं घृतं वै वाग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वानुधापयन्त्यथ वत्सं जातमाहुरतृणाद इति तस्मिन्त्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेति पयसि हीदꣳ सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न तद्यदिदमाहुः संवत्सरं पयसा जुह्वदपपुनर्मृत्युं जयतीति न तथा विद्याद्यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवं विद्वान्त्सर्वꣳ हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते यो वैतामक्षितिं वेदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्मभिर्यद्धैतन्न कुर्यात्क्षीयेत ह सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति मुखं प्रतीकं मुखेनेत्येतत्स देवानपि गच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति प्रशꣳसा ॥ २ ॥ त्रीण्यात्मनेऽ-

चापानं व्यानमस्य च । विरोधिनां निरासे त्वथोदानं योगधारणे । मनोवागादीन्द्रियाणां समानं नियमेऽत्र हि । अन्नभुक्तेषु सुस्थैर्येनरः कुर्यात्सदैव हि । अनेकगोचरेच्छा स्यात्काम एकाश्रये स्थितः । प्राणः प्रवृत्तिहेतुः स्यादपानस्तु निवर्तने । बलकर्मा तथा व्यान उदानो योगकर्मकृद् । देहेन्द्रियमनोनेता समानो नः स्थितिप्रदः । मनोवाक्प्राणसान्निध्यप्राधान्याज्जीव उन्नतिः । मनोवाक्प्राणरूपोऽसौ भगवान्पुरुषोत्तमः । मनोवाक्प्राणतस्तस्य जाता अन्येऽभिमानिनः । ब्रह्मा सरस्वती वायुर्मनआद्यभिमानिनः । सर्वस्यान्तः स्थितं विष्णुमायत्ता वाग्घि नः सदा । सर्ववाचश्च घोषाश्च विष्णोर्नामेति कीर्तिताः । तज्ज्ञानां तत्फलं च स्यादज्ञानां तत्फलं न तु । सर्वेन्द्रियगतं ज्ञानं मनआयत्तमीरितम् । पृष्ठे स्पृष्टेऽप्यनेनाहं स्पृष्ट इत्येव वेत्त्यतः । मनस्यव्याकुलेऽन्यत्र नैव वेत्ति कथञ्चन ॥ छ ॥

कुरुतेति मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुतान्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति यः कश्च शब्दो वागेव सैषा ह्यन्तमायत्तैषा हि नः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राणएवैतन्मयो वाऽयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥३॥ त्रयो लोका एत एव वागेवायं लोको मनोन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥ ४ ॥ त्रयो वेदा एत एव वागेवर्ग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ॥ ५ ॥ देवाः पितरो मनुष्या एत एव वागेव देवा मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ॥ ६ ॥ पिता माता प्रजैत एव मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा(:) ॥ ७ ॥ विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव यत्किञ्च विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्घि विज्ञाता वागेनं तद्भूत्वाऽवति ॥ ८ ॥ यत्किञ्च विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपं मनो हि विजिज्ञास्यं मन एनं तद्भूत्वाऽवति ॥ ९ ॥ यत्किञ्चाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एनं तद्भूत्वाऽवति ॥ १० ॥ तस्यै वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निस्तद्यावत्येव वाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः ॥ ११ ॥ अथैतस्य

लोकवेदसुरज्ञातपित्रादेश्चाभिमानिनः । द्युपृथिव्यग्निसूर्यापां सोमस्याप्यभिमानिनः । स इन्द्रः परमैश्वर्यादशत्रुः समवर्जनात् । वायुरेते समा व्याप्तौ ब्रह्मेरौ गुणतोऽधिकौ । अनन्ताश्च गुणा ह्येषामन्यजीवव्यपेक्षया । तेभ्योऽप्यनन्ता विष्णोस्तु तेषामेवमुपासकः । नित्यलोकोपभोगी स्यादनित्यस्यान्यथा भवेत् । वायुः प्रजापतिः सोऽसौ चन्द्रसंस्थो विशेषतः । रात्रौ रात्रौ क्षयादस्य पूरणाद्रात्रिनामकाः । कलाः पञ्चदश प्रोक्ता ध्रुवैवास्य तु षोडशी । अकलोऽपि स चन्द्रस्य कलाभिः प्रोच्यते तथा । सोऽमावास्यां यतो रात्रौ प्राणभृत्सु व्यवस्थितः । कल्यावेशादल्पदोषः कृकलासवधोऽपि सन् । तस्यां रात्रौ महान्दोषो देवताऽवेशतो भवेत् । वायुः संवत्सरः प्रोक्तो वत्सो विष्णोरसौ यतः । सम्यगेव रतिं याति स एवं विदुषि स्थितः । अध्रुवास्तु कला यद्वत्सौम्यस्तस्य तथा धनम् । आगमापायवत्त्वात्तु ध्रुवावद्देह उच्यते । नाभिस्थानं शरीरं तु चक्रस्य प्रधिवद्धनम् । सर्वस्वविजयेऽप्यस्मात्प्रधिमात्रं तु गच्छति । एवं महागुणान्देवानेवं यो वेद पूरुषः । न चैभ्योऽतिप्रियः कश्चिद्विष्णोरस्ति कदाचन ॥ छ ॥

मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यस्तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुनꣳ समैतां ततः प्राणोऽजायत स इन्द्रः स एषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद ॥ १२ ॥ अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्रस्तद्यावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ चन्द्रस्त एते सर्व एव समास्सर्वेऽनन्तास्स यो हैतानन्तवत उपास्तेन्तवन्तꣳ स लोकं जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्ते अनन्तꣳ स लोकं जयति ॥ १३ ॥ स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदशकला ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्यते अप च क्षीयते सोऽमावास्याꣳ रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेताꣳ रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्यैतस्या एव देवताया अपचित्यै ॥ १४ ॥ यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेवंवित्पुरुषस्तस्य वित्तमेव पञ्चदशकला आत्मैवास्य षोडशी

चतुर्थं भोज्यमेवान्नं सर्वसाधारणं स्मृतम् । आत्मनोऽतिसमीपत्वं तस्य योऽन्नस्य मन्यते । अक्षयं पापमस्य स्याद्देवब्रह्मस्वहारिणः । तदेव मन्त्रयुक्तत्वाद्बलिहोमात्मना द्वयम् । देवानां प्रददौ विष्णुस्तस्मान्नैवेच्छया यजेत् । यदीच्छया यजेत्तेषामपहर्ता भविष्यति । देवस्वं तेन येनैव काम्यार्थं विनियोजितम् । परकीयेन वित्तेन तस्मिन्विनिमये यथा । चतुष्पाद्भ्यो द्विपाद्भ्यश्च पशुभ्यः पय आत्मकम् । प्रायच्छत्सप्तमान्नं स गोक्षीरं मुख्यमत्र च । आत्मने चैव देवानां तद्धोमार्थं प्रकल्पितम् । संवत्सरं गोपयसा येन होमो हरेः कृतः । भगवत्तत्त्वविदुषा तस्य मुक्तिर्न संशयः । अदृष्टभगवद्रूपस्यैतद्दर्शनकारणम् । भगवद्दृष्टिपूतस्तु विना होमेन मुच्यते । सप्तान्नसृष्टितत्त्वज्ञस्त्वेकहोमेन मुच्यते । विशेषज्ञो यतः सोऽयं भगवत्तत्त्ववेदने । को नाम भगवान्विष्णुः परमानन्दरूपतः । प्राणिनां कर्मभिश्चैव स्वेच्छया च पुनः पुनः । सप्तान्नं सृजते यस्मादन्नानामक्षयस्ततः । तस्मादक्षितिनामाऽसौ भगवान्पुरुषोत्तमः । य एवमक्षितिं वेद भगवन्तं सनातनम् । अप्रयत्नेन भोगाः स्युर्यथेष्टास्तस्य सर्वदा । सप्तान्नोपासनं यस्माद्देवानां योग्यमुत्तमम् । तस्माद्देवत्वमाप्नोति योग्यो देवपदस्य यः । ऊर्जं देवान्नमुद्दिष्टं ऊर्जितास्तु गुणास्तथा । तदप्याप्नोति न नरा योग्या एतदुपासने । ज्ञानमात्रेण देवानां सामीप्यं प्राप्नुवन्ति त' इति नारायणीये ॥ छ ॥

कला स वित्तेनैवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा प्रधिर्वित्तं तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिं जीयत आत्मना चेज्जीवति प्रधिनाऽगादित्येवाहुः ॥ १५ ॥ अथ त्रयो वाव लोका मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोको देवलोको वै लोकानाꣳ श्रेष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रशꣳसन्ति ॥ १६ ॥ अथातः संप्रत्तिर्यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति स पुत्रः प्रत्याहाहं ब्रह्माऽहं यज्ञोऽहं लोक इति

ब्रह्मेति वेदः । स्वाध्यायादिकर्तृत्वात्पुत्रस्त्वं ब्रह्मेत्याद्युच्यते । आत्मा भवति, व्यापको भवति । 'पुनः पुनः कर्मकृतिर्मानुष्यजय उच्यते । जन्मान्तरं विना नैव कर्मणा तत्तु युज्यते । पुत्रेण विद्यया नित्यमेकैकेनापि युज्यते । उभाभ्यां किमु वक्तव्यमष्टभागफलं सुतात् । विद्यया त्वर्धमाप्नोति सर्वं सप्तान्नविल्लभेत् । पुत्रमाविश्य सामर्थ्यान्मुच्यतेऽच्छिद्रकर्मणः । अक्ष्णं च पुदिति च्छिद्रं पुत्रस्तत्राणतो भवेत् । पृथिव्यादिस्थिता देवाः सरस्वत्यादिकास्त्रयः । अधिकावेशतो देवेष्वतो देवा इति स्मृताः । यदावेशात्सर्वमुक्तं सत्यं देवी तु वाग्धि सा । यदावेशान्न दुःखी स्यादानन्दी दैवतं मनः । यदावेशात्सर्वकार्येष्वम्लानः प्राण एव सः । सर्वसामर्थ्ययुक्तः स्यान्न म्रियेत कदाचन । एवं सप्तान्नविन्मुक्तस्त्रिभिराविष्ट एव तु । सर्वेषु व्याप्तिमन्वेति न दुःखी प्राणिषु स्थितः । सप्तान्नोपासनायोग्या देवा एकान्ततो हि यत् । देवांश्च पापं नाप्नोति तस्मात्पापं न तस्य तु ।

यद्वै किं चानूक्तं तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता ये वै के च यज्ञास्तेषाꣳ सर्वेषां यज्ञ इत्येकता ये वै के च लोकास्तेषाꣳ सर्वेषां लोक इत्येकता एतावद्वा इदꣳ सर्वमेतन्मात्सर्वꣳ सन्नयमितोऽभुनजदिति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति स यद्यनेन किञ्चिदक्ष्णया कृतं भवति तस्मादेनꣳ सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स पुत्रेणैवास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठत्यथैनमेते देवाः प्राणाः अमृता आविशन्ति ॥१७॥ पृथिव्यै चैनमग्नेश्च दैवी वागाविशति सा वै दैवी वाग्यया यद्यदेव वदति तत्तद्भवति ॥ १८ ॥ दिवश्चैनमादित्याच्च दैवं मन आविशति तद्वै दैवं मनो येनानन्द्येव भवत्यथो न शोचति ॥ १९ ॥ अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च दैवः प्राण आविशति स वै दैवः प्राणो यः सञ्चरꣳश्चासञ्चरꣳश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति स य एवंवित्सर्वेषां भूतानामात्मा भवति यथैषां देवतैवꣳ स यथैताꣳ देवताꣳ सर्वाणि भूतान्यवन्त्येवꣳ हैवंविदं सर्वाणि भूतान्यवन्ति यदु किञ्चेमाः प्रजाः शोचन्त्यमैवासां तद्भवति पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान्पापं गच्छति ॥ २० ॥ अथातो व्रतमीमाꣳसा

देवा मनुष्यतामंशैराप्ता ये पुत्रतः फलम्। स्यात्तेषामेव चामुक्ते-र्मुक्तानां न तु किञ्चन। मुक्तानां दैववागादेरावेशः सम्प्रकीर्तितः। प्राणज्ञानं यथाऽवन्ति रहस्यमिति सर्वदा। एवं मुक्तस्वरूपं चाप्यवन्त्येव रहस्यतः। उत्तमः सर्वदेवेषु प्राण एव हरेरनु। चतुर्मुखस्य प्राणस्य न विशेषोऽस्ति कश्चन। तस्माद्विष्णोर्व्रतस्यानु नित्यं प्राणव्रतं चरेत्। हंसोपास्तिः श्वासरूपे तयोर्व्रतमुदीरितम्। हंसरूपौ हि तौ देवौ श्वासोच्छ्वासप्रवर्तकौ। तस्मात्प्राण्यादपान्याच्च सद्रूपं संस्मरेत्सदा। नान्यस्योपासनं कुर्यात्तद्भृत्यत्वं विना क्वचित्। इन्द्रियाणि ससर्जादौ वासुदेवः प्रजापतिः। अध्यात्ममिन्द्रियाण्याहुरधिदैवं तु देवताः। अध्यात्ममग्निर्वाङ्नामा चक्षुरादित्य उच्यते। श्रोत्रं तु चन्द्रमा नाम मनः स्थूलं तु वासवः। येन यज्ञादिकं कुर्याच्छेषरुद्रविपास्तथा। मनः सूक्ष्मं ज्ञानयोग्यं शेषो व्याख्यानगोचरम्। रुद्रस्तु मननाख्यं च गारुडो ध्यानगोचरम्। वायुः प्राण इति प्रोक्तो येन सर्वं नियम्यते। त एते भगवत्सृष्टा व्यूदिरेऽध्यात्मसंस्थिताः। अधिदैवे ज्वलत्कर्मा वह्निः सूर्यस्तु तापकः। सोमः कान्तौ वृष्टिकर्मा वासवः शेष एव तु। पञ्चरात्रप्रवृत्तीशो रुद्रस्तत्स्थक्रियापरः। सर्वप्रवर्तको

प्रजापतिर्ह कर्माणि ससृजे तानि सृष्टान्यन्योऽन्येनास्पर्धन्त वदिष्या-म्येवाहमिति वाग् दध्रे द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेव-मन्यानि कर्माणि यथाकर्म तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तान्याप्नो-त्तान्याप्त्वा मृत्युरवारुन्धत्तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक् श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रमथेममेव नाप्नोद्योऽयं मध्यमः प्राणस्तानि ज्ञातुं दध्रिरेऽयं वै नः श्रेष्ठो यः सञ्चरꣳश्चासञ्चरꣳश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति हन्तास्यैव सर्वे रूपमसामेति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवꣳस्तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति तेन ह वाव तत्कुलमाचक्षते यस्मिन्कुले भवति य एवं वेद य उ हैवंविदा स्पर्धतेऽनुशुष्यत्यनुशुष्य हैवान्ततो म्रियत इत्यध्यात्मं ॥ २१ ॥ अथाधिदैवतं ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे तप्स्याम्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमा एवमन्या देवता यथादैवतꣳ स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुर्म्लोचन्ति ह्यन्यदेवता न

वायुर्ज्ञानमोक्षप्रदस्तथा। वेदप्रवृत्तिकृद्धीन्द्रस्तेऽधिदैवे च पस्पृधुः। अहं श्रेयानहं श्रेयानिति तानब्रवीद्धरिः। स्वकर्म यस्त्वविश्रान्तः कुर्याच्छ्रेयान्हि वः स्मृतः। इति श्रुत्वा ततश्चक्रुः कर्म स्वं स्वमनारतम्। तानेतान्छ्रमरूपेण प्राप ब्रह्मा प्रजापतिः। श्रान्ताः स्वं भगवत्कर्म न शेकुः सर्वदेवताः। वायुं तु समशक्तित्वान्नाप ब्रह्मा प्रजापतिः। तेनासौ भगवत्कर्म सर्वं च कृतवान्सदा। श्रमात्पापात्मको मृत्यु-र्भगवत्कर्मवर्जनात्। अन्यान्देवानवापाशु नैव वायुं कदाचन। ते वायुं ज्ञानमैच्छन्त श्रेष्ठोऽयमिति निश्चिताः। तं ज्ञात्वा तेन चाविष्टा-स्तद्भृत्यत्वमुपागताः। तस्मात्प्राणाश्च मरुत इत्येषां नाम संस्थितम्। वायोर्देवा हि जायन्ते लयमेष्यन्ति तत्र च। तस्मान्नित्यं तद्व्रताश्च तद्व्रतोऽतो भवेत्सदा। अन्यदेवव्रतारम्भं यदि कुर्यात्समापयेत्। तेनासौ वायुना साकं भगवन्तमुपेष्यती'ति नारायणश्रुतौ। आनन्द्येव भवति। न शोचतीत्यतो मुक्त इत्येवावगम्यते ॥ छ ॥ सप्तान्न-ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ६ ॥

सहैव माति जानातीति समम्। आत्मा प्राणः। नामरूपयो-रपि प्राणाधीनत्वादेकमित्युच्यते। 'प्राणो वायुरिति प्रोक्तस्तत्पत्नी

वायुरस्तैषा नास्तमिता देवता यद्वायुः ॥ २२ ॥ अथैष श्लोको भवति ॥ यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छतीति प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽ-स्तमेति तं देवाश्चक्रिरे धर्मꣳ स एवाद्य स उ श्व इति यद्वा एतेऽमुर्ह्य-ध्रियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नुवदिति यद्युचरेत्समापिपयिषेत्तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यꣳ सलोकतां जयति ॥ २३ ॥ सप्तान्नब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ६ ॥

त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म तेषां नाम्नां वागित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाꣳ सामैतद्धि सर्वैर्नामभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि नामानि बिभर्ति ॥ १ ॥ अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेषा-मुक्थमतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषां सामैतद्धि सर्वै रूपैः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति ॥ २ ॥ अथ कर्मणा-

नाम भारती। रूपं तु तत्सुतो रुद्रो वशे प्राणस्य तद्द्वयम्। अमृतो वायुरुद्दिष्टो नित्यज्ञानात्मकत्वतः। सत्यं यथार्थवक्तृत्वाद्भारती रुद्र एव चे'ति। 'रुद्रे वेदेषु च प्राणः प्रविष्टश्छादितः सदा। सत्य इत्युच्यते नित्यं स्वरूपेणामृतः स्मृत' इति च॥ ब्राह्मणम्॥ ३॥ ७॥
॥ ॐ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

॥ ॐ॥ अतीत्य जगद्धर्मवर्जितत्वेन स्थितत्वादतिष्ठाः। उत्तमत्वान्मूर्धा। स्वयमेवापराजितबहुरूपत्वादपराजितसेना भगवान्।

मात्मेत्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाꣳ सामैतद्धि सर्वैः कर्मभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि कर्माणि बिभर्ति तदेतत्त्रय꣡ सदेकमयमात्माऽऽत्मैकः सन्नेतत्त्रयं तदेतदमृतꣳ सत्येन च्छन्नं प्राणो वा अमृतं नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः॥ ३॥ ब्राह्मणम्॥ ३॥ ७॥ बृहदारण्यके तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस स होवाचाजातशत्रुं काश्यं ब्र ते ब्रवाणीति स होवाचाजातशत्रुः सहस्रमेतस्यां वाचि दद्मो जनको जनक इति वै जना धावन्तीति॥ १॥ स होवाच गार्ग्यो य एवासावादित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति॥ २॥ स होवाच गार्ग्यो य एवासौ चन्द्रे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा बृहत्पाण्डरवासाः सोमो राजेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्तेऽहरहः सुतः प्रसुतो भवति नास्यान्नं क्षीयते॥ ३॥ स होवाच गार्ग्यो य एवासौ विद्युति पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठास्तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति॥ ४॥ स होवाच गार्ग्यो

जिष्णुरुत्तमः। अन्येषां जेता अन्यतस्त्यजायी। विषासहिरसह्यः। आत्मनि हिरण्यगर्भे। आत्मन्वी चित्तवान्। चित्ताभिमानित्वात्तस्य

य एवायमाकाशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः पूर्णमप्रवर्तीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तते॥ ५॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायं वायौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी॥ ६॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा विषासहिरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते विषासहिर्ह भवति विषासहिर्हास्य प्रजा भवति॥ ७॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमप्सु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपꣳ हैवैनमुपगच्छति नाप्रतिरूपं अथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते॥ ८॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमादर्शे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णुर्हास्य प्रजा भवत्यथो यैः सन्निगच्छति सर्वाꣳस्तानतिरोचते॥ ९॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दोऽनूदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा असुरीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वꣳ हैवास्मिँल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालात्प्राणो जहाति॥ १०॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायं दिक्षु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्संवदिष्ठा द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते द्वितीयवान्ह भवति नास्माद्गुणश्छिद्यते॥ ११॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायं छायामयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वꣳ हैवास्मिँल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालान्मृत्युरागच्छति॥१२॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते आत्मन्वी ह भवत्यात्मन्विनी

स्वहृदि स्थितं स्वनियामकं भगद्रूपमुपास्यैव मोक्षो भवति । देवतासु भगवन्तमुपास्य तत्तद्देवतासमीपं प्राप्य पुनः स्वहृदिस्थमुपास्यैव मोक्षो भवतीत्यतो नैतावता विदितं भवतीत्युक्तम् । स्वहृदिस्थभगवद्रूपस्य स्वस्मिन्विशेषसम्बन्धज्ञापनार्थं बृहत्पाण्डुरवास इत्याद्यामन्त्रणम् । तेभ्यो नामभ्योऽप्यस्य शरीरे विशेषसम्बन्ध इत्यतः पाणिपेषणेन जीवमुत्थापयामास भगवान् । येषां बहिरुपासनेन मोक्षस्तेषामपि हृद्युपासनं किञ्चित्कर्तव्यमेव । स्वहृदिस्थेन भगवद्रूपेण विशेषसम्बन्धदर्शनार्थमेव यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूदित्यादि प्रश्नप्रतिवचनं समस्तम् । यत्र यस्मिन्परमेश्वरे विज्ञानमये एष जीवः सुप्तोऽभूत् । यत्रेत्यधिकरणभूत एव य एष विज्ञानमय इति परामृश्यते । अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः । विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेदेति श्रुतेः । तानि यदा परमात्मा गृह्णाति तदैतत्पुरुषो जीवः स्वपितिनाम । स यत्र परमात्मा स्वप्नया नाड्या चरति तदा जीव उच्चावचं निर्गच्छतीव । सर्वदा महाराजवत्प्राणान् गृहीत्वा परमात्मा परिवर्तते । जीवस्तु कदाचिदेव स्वप्ने राजवदात्मानं

हास्य प्रजा भवति स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥ स होवाचाजातशत्रुरेतावन्नू ३ इत्येतावद्धीति नैतावता विदितं भवतीति स होवाच गार्ग्य उप त्वा यानीति ॥ १४ ॥ स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं वै तद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति व्येव त्वा ज्ञापयिष्यामीति तं पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह पुरुषꣳ सुप्तमाजग्मतुस्तमेतैर्नामभिरामन्त्रयां चक्रे बृहन्पाण्डुरवासः सोम राजन्निति स नोत्तस्थौ तं पाणिना पेषं बोधयाञ्चकार स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥ स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाऽभूत्कुत एतदागादिति तदु ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥ स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते तानि यदा गृह्णात्यथ हैतत्पुरुषः स्वपिति नाम तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वाग्गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनः ॥ १७ ॥ स यत्रैतत्स्वप्नया चरति ते हास्य लोकास्तदुतेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवोच्चावचं निगच्छति स यथा

पश्यति कदाचिद्ब्राह्मणवच्छ्वमार्जारादिवद्वा । आनन्दस्य परमात्मनोऽतिघ्नीं समीपम् । कुमारो रुद्रः । महाराजो वायुः । महाब्राह्मणो ब्रह्मा । न हि जीवो विज्ञानपूर्वकं प्राणानां विज्ञानमादत्ते । न च सर्वप्राणलोकदेवभूतानां स्रष्टा । 'आदित्यचन्द्रविद्युत्सु भूतेष्वादर्श एव च । गच्छत्पाश्चात्यशब्देन चक्षुश्छायागतं तथा । हिरण्यगर्भसंस्थं च सदोपास्य हरिं परम् । तद्देवसार्ष्णितामेत्य हृद्युपास्य हरिं पुनः । मुक्तिमेत्यथ यो बाह्यान्मुक्तिमेष्यति सोऽपि तु । हृदि किञ्चिदुपास्यैव विष्णुं मुक्तिमनुव्रजेत् । यानि सूर्यादिनामानि विष्णोस्तानि न संशयः । तदुक्तान्येव सूर्यादेराकृष्यैवोपचारतः । विशेषेण तु सम्बन्धो यतः स्वहृदि संस्थिते । जीवस्यातो न सोमादिनाम्नाऽऽहूतो हरिः परः । जीवं च वारयेत्तत्र यदा विष्णुः सनातनः । स्वप्नं पश्यति जीवोऽयं यदा विज्ञानरूपिणम् । सुषुम्नासंस्थितं विष्णुमेति तत्सुप्तिमेष्यति । सम्यग्ज्ञानमयाद्विष्णोरुत्थानं वाप्ययं व्रजेत् । प्राणानां चैव लोकानां देवानां प्राणिनामपि । सत्यसत्यो हरिः स्रष्टा पाता विलयकृत्तथा । नियन्ता मोक्षदश्चैव विष्णुरेव सनातन' इति नारायणश्रुतौ ॥ अजातशत्रुब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ १ ॥

महाराजो जनपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्तेतैवमेवैष एतत्प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ॥ १८ ॥ अथ यदा सुषुप्तो भवति तदा न कस्यचन वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वाऽतिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैष एतच्छेते ॥ १९ ॥ स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति । तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥ २० ॥ अजातशत्रुब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ १ ॥

आधानमवस्थानं सूक्ष्मशरीरम् । प्रत्याधानं विधानं स्थूलशरीरम् । प्राणो नारायणः स्थूणा । 'वायुर्गोवत्सरूपेण सर्वप्राणिषु संस्थितः । सूक्ष्मदेहो गृहं तस्य वितानं स्थूल उच्यते । अन्नं दामात्मकं तस्य स्थूणा तु भगवान्हरिः । ध्यायत्येवं हि यो वायुं श्रोत्रादीन्मनसा सह । बुद्धिं च सप्तशत्रून्स विषयेष्वभिधावतः । असुरान्सन्निरुध्यैव वेत्ति नारायणं परम् । दक्षिणाक्षिस्थितं वायुं सप्तदेवा उपासते । अक्षीणज्ञानमनसः सदाशिवपुरःसराः । उपास्यमानं तैर्देवैर्मोक्षार्थं वायुमीश्वरम् । स्थूणया विष्णुना सार्धं यो विद्यात्सोऽन्नमश्नुते । अक्षय्यमेव मुक्तः सन्सर्वदुःखविवर्जितः । विश्वरूपं यशश्चेति नाम्ना विष्णू रमा तथा। वायुश्च संस्थिता नित्यं सर्वेषां दक्षिणाक्षिगाः । पूर्णत्वाद्विश्वतो विष्णो रमायाः स्त्रीषु पूर्णतः । वायोर्जीवेषु पूर्णत्वाद्यशोज्ञानसुखात्मकाः । प्राणाश्चैते प्रणेतृत्वादृषयो रुद्रपूर्वकाः । गौतमो नाम रुद्रस्तु सर्वज्ञत्वात्प्रकीर्तितः । भरद्वाजस्तु पर्जन्यो वाजमन्नं भरेद्यतः । वृष्ट्यैव विश्वामित्राख्य आदित्यो यत्प्रकाशनात् । विश्वं विज्ञापयन्नित्यमग्निस्तु जमदग्निकः । जातं मितं चात्ति यस्माद्वसिष्ठा-

---

यो ह वै शिशुꣳ साधनꣳ सप्रत्याधानꣳ सस्थूणꣳ सदामं वेद सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानवरुणद्ध्ययं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणस्तस्येवाधानमिदं प्रत्याधानं प्राणःस्थूणा अन्नं दाम ॥ १ ॥ तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते तद्या इमा अक्षँल्लोहिन्यो राजयस्ताभिरेनꣳ रुद्रोन्वायत्तोऽथ या अक्षन्नापस्ताभिः पर्जन्यो या कनीनका तयाऽदित्यो यत्कृष्णं तेनाग्निर्यच्छुक्लं तेनेन्द्रोऽधरयैनं वर्तन्या पृथिव्यन्वायत्ता द्यौरुत्तरया नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥ २ ॥ तदेष श्लोको भवत्यवर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहतं विश्वरूपं तस्याऽऽसत ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेत्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इतीदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमिति प्राणा वै यशो विश्वरूपं प्राणानेव तदाह तस्याऽऽसत ऋषयः सप्त तीर इति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति वाग्घ्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्ता ॥ ३ ॥ इमावेव गौतमभरद्वाजावयमेव गौतमोऽयं भरद्वाज इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव विश्वामित्रोऽयं

व्यस्तु वासवः । वसतामुत्तमो यस्मात्पृथ्वी कश्यपनामिका । मेघवृष्टं पिबेद्यत्कं शयानैव हि सा सदा । द्यौरत्रिरिति सम्प्रोक्ता तत्स्थैर्हि हुतमद्यते । श्रोत्रदिङ्नासिकाबाहुदक्षिणाक्षिषु संस्थिताः । द्वितीयेन तु रूपेण देवा एते शिवादयः । एवमेषां तु नामानि वेत्ति यः सर्वभुग्भवेत् । सरस्वत्यष्टमी चैव वाचि संस्था विशेषतः । उपास्ते वायुमेवैकं सस्थूणं ब्रह्मवेदिता । ब्रह्मनामा सदा वायुरेनां वेत्ति विशेषतः । इति तां वेद यो विद्वान्सर्वात्ता स भविष्यती'ति नारायणीये ॥ शिशुब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ २ ॥

विशरणावसादनयुक्तं सत् । ततं सर्वज्ञं च त्यम् । प्रलयेऽपि भगवदन्तरेव रता अक्षिता स्थितेति श्रीरन्तरिक्षम् । य एष तपतीत्यादित्यस्थो हिरण्यगर्भ उच्यते । मण्डले पुरुष इति भगवान्विष्णुः । एवमेव चक्षुर्दक्षिणेक्षन्पुरुषश्च । तस्यैवामूर्तरसस्य भगवतो नेति नेतीत्यादेशः । अतस्तस्मादमूर्तसारत्वादित्यर्थः । अथेत्यानन्तर्यार्थे । इति नेति नेति मूर्तामूर्तविलक्षण इत्यर्थः । उभयसादृश्यनिषेधार्थं द्विवारम् । इति नेतिनिषिध्यमानमप्येतस्मादन्यत्परं नास्ति एष एव परः । मूर्तामूर्ते त्वपरमे वैतदपेक्षया । मूर्तामूर्तमेवाध्यात्मं प्राणा इत्युच्यन्ते ।

जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपावयमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवात्रिर्वाचा ह्यन्नमद्यतेऽत्रिर्ह वै नामैतद्यदत्त्रिरिति सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥ शिशुब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ २ ॥

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च मर्त्यं चामृतं च स्थितं च यच्च सच्च त्यच्च ॥ १ ॥ तदेतन्मूर्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो य एष तपति सतो ह्येष रसः ॥ २ ॥ अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्त्यं तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य ह्येष रस इत्यधिदैवतम् ॥ ३ ॥ अथाध्यात्ममिदमेव मूर्तं यदन्यत्प्राणाच्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रसः ॥ ४ ॥ अथामूर्तं प्राणश्चायमन्तरात्म-

ब्रह्मणो वायोश्चामूर्तत्वात्। 'मूर्तामूर्तमिदं रूपं ब्रह्मणः प्रतिमात्मकम्। नैतत्स्वरूपमेतत्स्याच्चद्धि सर्वपरं सदा। श्रियो वायोर्विरिञ्चाच्च येऽन्ये मूर्ता हि ते स्मृताः। मूरं पापं हि तेनाप्तं मूर्तमित्यभिधीयते। विशीर्णं चावसन्नं च तदेवातः सदुच्यते। पराधीनगतित्वाच्च स्थितमित्यभिधीयते। तस्य सारो विरिञ्चस्तु तद्विरुद्धस्वभावकः। मूर्ताद्विरुद्धरूपत्वाच्छ्रीर्वायुश्चाप्यमूर्तकौ। सर्वज्ञौ च ततौ चैव नियतौ हरिणैव तौ। तयोः सारस्तु भगवान्हरिर्नारायणः परः। आदित्यमण्डले चैव चक्षुष्ष्वपि च सुस्थितः। तत्रैव संस्थितो ब्रह्मा मूर्तसारोऽपि तस्य च। विष्णुरेव परः सारस्तस्य रूपाण्यनेकधा। महारजनवासोवत्पाण्ड्वाविकवदेव च। विद्युत्पद्मेन्द्रगोपादिवह्निवत्सुखभास्वरः। नैवासौ मूर्तवद्विष्णुर्न च मूर्तरसोपमः। न चामूर्तोपमो देवः स एव परमः सदा। तस्यान्यदपरं सर्वं सत्यसत्यः स एकराट्। मूर्तामूर्तात्मकाः प्राणास्तेषां सत्यः स एव ही'ति नारायणश्रुतौ। प्रथमनिषेधेनैव मूर्तरससादृश्यमपि निषिद्धम् ॥ मूर्तामूर्तब्राह्मणम् ॥ ॥ ४ ॥ ३ ॥

न्नाकाश एतदमृतमेतद्यदेतत्त्यं तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो योऽयं दक्षिणेक्षन्पुरुषस्तस्य ह्येष रसः ॥ ५ ॥ तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं यथा महारजनं वासो यथा पाण्ड्वाविकं यथेन्द्रगोपो यथाग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं यथा सकृद्विद्युत्तꣳ सकृद्विद्युत्तेव ह वा अस्य श्रीर्भवति य एवं वेदाथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्त्यथ नामधेयꣳ सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥ ६ ॥ मूर्तामूर्तब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ ३ ॥

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य उद्यास्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥ १ ॥ सा होवाच मैत्रेयी यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्कथं तेनामृतं(ता) स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितꣳ स्यादमृतत्वस्य नाऽशास्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥ सा होवाच

आत्मा नारायणः। तस्यैव हि कामेन पत्यादिः प्रियो भवति। न हि पत्यादीनां जायादीनामहं प्रियः स्यामिति कामनामात्रेण प्रियत्वं भवति। भगवदिच्छयैव हि तद्भवति। अन्यथा जायार्थे पत्यर्थे इत्येव स्यात्। प्राधान्यादिदं सर्वं विदितम्। सर्वकारणत्वाच्च सर्वप्राधान्यं भगवतः। प्राधान्याप्राधान्ययोरपि स एव हि हेतुः। अन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद भगवदधीनत्वेन न वेद। तदनाश्रितत्वेन स्थानान्तरे च वेद। परादात्परतो लोकालोकस्यान्धे तमसि। इदं ब्रह्मादिकम्। यदयमात्मा। यत्रायमात्मा। अन्यत्र परिज्ञाने दोषोक्तेस्तत्र परिज्ञानं ह्युक्तं भवति। अन्यथा अन्यदात्मनो

मैत्रेयी येनाहं नामृतास्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया बतारे नः सती प्रियं भाषस एह्यास्स्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥ ४ ॥ स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति। न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति। न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति। न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति। न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनः कामाय ब्रह्म प्रियं भवति। न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति। न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति। न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति। न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति। न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति। आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदꣳ सर्वं विदितम् ॥ ५ ॥ ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद

ब्रह्म वेदेति स्यात् । यदित्यव्ययत्वाद्यत्रेत्यपि भवति । यथा यस्मादित्यर्थे । 'सप्तसु प्रथमे'ति च सूत्रम् । दुन्दुभ्याघातादिदृष्टान्तोऽपि तदधीनत्वं तत्कारणत्वं च ज्ञापयति । न हि दुन्दुभ्यादिरेव तच्छब्दः । न च तदुपादानं स्थानान्तरे तदुपलम्भात् । नह्युपादानादुपादेयं स्थानान्तरे भवति । शब्दो हि स्थानान्तरे गत्वा प्रतिश्रुतित्वमुपैति । भगवदिच्छाया दृष्टान्तो दुन्दुभ्यादिः । न हि दुन्दुभिं पश्यन्पुरुषो दुन्दुभ्याघाते मुरजशब्दोऽयमिति गृह्णाति । एवं भगवन्तं जानन्नान्याधीनं जगदिति गृह्णाति । किं तु भगवदिच्छाधीनमित्येव । तदेव दर्शयति । स यथार्द्रेन्धाग्नेः स यथा सर्वासामपामित्यादिना । न ह्यग्निरेव धूमः । न चाप एव समुद्रः । न ह्यपामाप एवाश्रयः । किन्तु वरुणोऽपां खातो वा । स एव च समुद्र इत्युच्यते । एवमेव

भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदꣳ सर्वं यदयमात्मा ॥ ६ ॥ स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥ स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्यांच्छब्दांच्छक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥ स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्यांच्छब्दाच्छक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥ स यथाऽऽर्द्रैन्धाग्नेरभ्याहितात्पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि निःश्वसितानि ॥ १० ॥ स यथा सर्वासामपाꣳ समुद्र एकायनमेवꣳ सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ रसानां जिह्वैकायनमेवꣳ सर्वेषां गन्धानां नासिकैकायनमेवꣳ सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनमेवꣳ सर्वेषां शब्दानाꣳ श्रोत्रमेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ सङ्कल्पानां मन एकायनमेवꣳ सर्वासां विद्यानाꣳ हृदयमेकायनमेवꣳ सर्वेषां कर्मणाꣳ हस्तमेकायनमेवꣳ सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनमेवꣳ सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमेवꣳ सर्वेषामध्वनां पादावेका-

सैन्धवखिल्यस्य विलीनस्य समस्ताम्भसश्च वरुणोऽपां खातो वा समुद्राख्य आश्रयः । वरुणवदपां खातवद्वाऽनन्तोऽपारो भगवान् जीव एव विज्ञानघनाख्यो भूतसम्बन्धाज्जातः संस्तल्लयमनु भगवन्तमाप्नोति । समुद्रे प्रास्तसैन्धवखिल्यवत् । समुद्रजलस्थानीया मुक्ताः बहव एकस्वभावाः । बहवो हि जलपरमाणवः । सामुद्रजलमेकाश्रयम् । मुक्तानां संज्ञाऽप्यन्यैर्न ज्ञायते शास्त्रं विना । संज्ञा नास्तीत्युक्त्वा अलं वा अरे इदं विज्ञानायेत्युक्तेर्न विजानातीत्युक्ते प्रतिज्ञाविरोधः । न च सर्वाज्ञानं पुरुषार्थः । 'मग्नस्य हि परेऽज्ञाने किं न दुःखतरं भवेदि'ति च । 'नानात्वेनाभिसम्बन्धास्तदा तत्कालभाविना । संयोगः प्रकृतेर्नैषां मुक्तानां तत्त्वदर्शनात् । प्रवर्तति पुनः सर्गे तेषां सा न प्रवर्तते । आनन्देन विना चैव भोगेन विषयेण च । सर्वे ते ब्रह्मणस्तुल्या आधिपत्यं न चैव ही'ति वायुप्रोक्ते । इवशब्दस्त्वस्वातन्त्र्यार्थे । न हि तदधीनं पृथगित्येवोच्यते । तस्मादमुक्तैर्न ज्ञायत इति संज्ञा नास्तीत्युक्तम् । 'पतिर्जाया प्रिया नैव स्वेच्छया तु भविष्यति । विष्णोरिच्छावशेनैव स्वयं च स्वप्रियो भवेत् । विष्णोरिच्छावशेनैव हन्ति ह्यात्मानमात्मना । स्वात्मानमप्रियं कृत्वा निरये पातयत्यपि ।

यनमेवꣳ सर्वेषां वेदानां वागेकायनमेवम् ॥ ११ ॥ स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत न हास्योद्ग्रहणायैव स्याद्यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवं वा अरे इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥ सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञास्तीति स होवाच (याज्ञवल्क्यो) न वा अरे अहं मोहं ब्रवीम्यलं वा अर इदं विज्ञानाय ॥ १३ ॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरꣳ शृणोति तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं विजानाति यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं शृणुयात्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं विजानीयाद्येनेदꣳ सर्वं

प्राधान्येन हरेर्ज्ञानात्सर्वं विदितवद्भवेत् । ब्रह्मजात्यात्मकं वेत्ति नैव विष्णुवशं हि यः । ब्रह्माणं तं ततो ब्रह्मा पातयेत्तमसि ध्रुवम् । एवं क्षत्रात्मको वायुर्वित्तरूपश्च वित्तपः । पञ्चभूतानि विश्वे च देवा लोकाभिमानिनः । सर्वाभिमानिनी देवी मूलप्रकृतिरेव च । सर्वं विष्णौ स्थितं विष्णोर्जातं विष्णोर्वशे सदा । शङ्खशब्दो यथा शङ्ख-देवतावशगः स्थितः । तस्माद्वेदाः समुत्पन्ना विद्याख्या मूलिका श्रुतिः । सर्वोपनिषदश्चैव पञ्चरात्राख्यसंहिताः । ब्रह्मसूत्राणि वेदानां व्याख्यास्तासां च विस्तरः । सर्वमेतज्जगच्चैव निःसृतं तुरगाननात् । वरुणस्य वशे यद्वदाप एवं वशे हरेः । सर्वे बद्धाश्च मुक्ताश्च तारतम्यात्मना स्थिताः । यदि मुक्तस्य विज्ञानं गन्धादिविषये न चेत् । तथैव भगवद्रूपे स्वरूपे च परस्परम् । एवमज्ञानरूपां तां मुक्तिं को नाम वाञ्छति । तस्माद्विष्णोर्वशे सर्वे यथेष्टमुपभोगिनः । मुक्ताः सदा तारतम्यात्तिष्ठन्त्याब्रह्मणोऽखिला’ इति हयग्रीवसंहितायाम् । ‘सर्गे सर्गे तु यो नैव शब्दतोऽप्यन्यथा भवेत् । श्रुत्याख्यः स तु विज्ञेय इतिहासादिरर्थतः । भगवद्दृष्टमेवान्यैर्ब्रह्माद्यैर्दृश्यते यदि । ऋषिभेदस्तु तत्र स्याद्भेदो नाविष्णुनिर्गतः । वेद इत्येव विष्णूक्त-स्तपसा दृश्यते परैरि’ति च ॥ मैत्रेयीब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ ४ ॥

भगवतो रूपं रूपं प्रति जीवाख्यः प्रतिबिम्बो बभूव । बभूवेति सदेव सोम्येदमग्र आसीदितिवदनादित्वार्थे । ‘सुखदा

विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ १४ ॥ चतुर्थं मैत्रेयीब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ ४ ॥

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ १ ॥ इमा आपः सर्वेषां भूतानां मध्वासामपाꣳ सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्वप्सु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ

सर्वभूतानां पृथ्वी मधुवदुच्यते । पृथिव्याश्चैव भूतानि तथा सर्वाश्च देवताः । पृथिव्यादिषु देवेषु शरीरादिषु च स्थितः । एक एव परो विष्णुर्हयशीर्षस्वरूपधृक् । अनन्ततेजा नित्यश्च स एव ब्रह्म

रेतसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ २ ॥ अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं वाङ्मयस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ३ ॥ अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चामध्यात्मं प्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ४ ॥ अयमादित्यः सर्वेषां भूतानां मध्वस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ५ ॥ इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मध्वासां दिशाꣳ सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽमेव स योऽयमामेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ६ ॥ अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन् चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ७ ॥ इयं विद्युत्सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं तैजसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ८ ॥ अयं स्तनयित्नुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य स्तनयित्नोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिंस्तनयित्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शाब्दः सौवरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥९॥ अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ हृद्याकाशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १० ॥ अयं धर्मः सर्वेषां भूतानामध्वस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु

सर्वगम्। तदेव गुणपूर्णत्वाद्ब्रह्म सर्वमनूनतः। आत्मनामा परो विष्णुः सर्वगो यः प्रकीर्तितः। स एव हयशीर्षाख्यस्त्वधिदैवादिषु स्थितः। अराणामाश्रयौ यद्वद्बहिरन्तः प्रतिष्ठितौ। नाभिनेमी तथा विष्णुर्जीवानामाश्रयः स्थितः। स एव दशधा प्रोक्तो विष्णुर्मत्स्यादिरूपकः। शतं नारायणाद्यात्मा विश्वाद्यात्मा सहस्रकः। परादिरूपो बहुधा सोऽनन्तात्माऽजितादिकः। भूताख्यः सर्वजीवानां विरिञ्चानां च सर्वशः। आत्मनाम्नां स एवैको राजाधिपतिरेव च। स्वामित्वाद्राजशब्दोऽयमाधिक्यात्पालनात्तथा। अधिपश्चेति संप्रोक्तः पुरुषः पुरुषस्थितेः। पुराख्येष्वेव देहेषु हृत्पुर्यपि वसत्यसौ। नानेन किञ्चिदव्याप्तं नानेनाच्छादितं न च। नैवास्मात्पूर्वकं किञ्चिन्नैवास्मादपरं तथा। सर्वस्माद्बाह्यतश्चासौ सर्वस्मादन्तरस्तथा। व्याप्तेरात्मेति संप्रोक्तो ब्रह्मेति गुणपूर्तितः। स सर्वस्यापरोक्षज्ञ इति वेदानुशासनम्। विरिञ्चस्त्वात्मशब्दोक्तो मानुषं मनुरुच्यते। सत्यं च स्तनयित्नुश्च वायोरूपान्तरे स्मृते। एत एव स्वरे सत्ये जीवे चाध्यात्मसंस्थिताः।

यश्चायमस्मिन्धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धार्मस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम्॥ ॥ ११ ॥ इदꣳ सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्त्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम्॥ १२ ॥ इदं मानुषं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम्॥ १३ ॥ अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मध्वस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्ममात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम्॥ १४ ॥ स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिस्सर्वेषां भूतानाꣳ राजा तद्यथा रथनाभौ च

तेषां नियामको विष्णुस्तत्र तत्रैव संस्थितः। जीवे स्थितश्चात्मनामा सौवरः स्वरगः स्मृतः। सत्यगः सत्यनामाऽसौ धर्मगो धर्म एव च। मनोः स्वायम्भुवस्याख्या मानुषेत्येव देहिषु। बहिश्च तद्गतो विष्णुर्मानुषेत्येव कथ्यते। प्रातिश्रुत्क इति श्रोत्रे तैजसा विद्युति स्थितः। इति नानाविधैर्नामसमूहैर्विष्णुरिज्यते। दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामेतां विद्यामदात्पुरा। हयग्रीवब्रह्मविद्येत्येषा ब्रह्मादिभिर्धृते'ति। प्रत्यैरयतं प्रतिसमधत्तम्। ऋतायन् सत्यं कुर्वन्। कक्ष्यं नारायणकवचम्। त्वाष्ट्रं त्वष्टुः पुत्रेण विश्वरूपेणेन्द्रायोक्तम्। सनये लाभाय। दंसः कर्म। स्तनयित्नुर्वृष्टिमिव। तस्यां विद्यायां परस्योक्तायां तव शिरश्छेत्स्यामीतीन्द्रेण दधीचं प्रत्युक्ते सोऽश्विभ्यामावां ब्रवीहीत्युक्त इन्द्रेणोक्तमाह। तदाश्विभ्यां पाव इत्युक्त्वा तच्छिरः छित्वान्यत्र निधाय अश्वशिरः सन्धितं तेन विद्यायामुक्तायां तस्मिन्निन्द्रेण छिन्ने

रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मानः समर्पिताः॥ १५ ॥ इदं वैतन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् तद्वान्नरा सनये दꣳस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिं दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाचेति॥ १६ ॥ इदं वैतन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् आथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्व्यꣳ शिरः प्रत्यैरयतꣳ स वा मधु प्रवोचदृतायं त्वाष्ट्रं यद्दस्रावपि कक्ष्यं वामिति॥ ॥ १७ ॥ इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः पुरस्स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरि शयो नैनेन किञ्चनानावृतं नैनेन किञ्चनासंवृतम्॥ १८ ॥ इदं वैतन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्। रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेत्ययं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनम्॥ १९ ॥ पञ्चमं मधुब्राह्मणम्॥ ४ ॥ ५ ॥

पूर्वशिरः सन्धितं पूर्वं जानन्नपीन्द्रः पश्चाद्विश्वरूपाच्छुश्रावेति पुनर्नव
त्वायेति न विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामित्यनेन विरोधः। मधुब्राह्मणम्॥
॥ ४ ॥ ५ ॥

'पाराशर्यो जातूकर्ण्यः पराशरसुतावुभौ। विप्रायामेव भार्यायां
तृतीयः कृष्ण एव चे'ति ब्रह्माण्डे। 'परस्य ब्रह्मणो विष्णोर्हयशीर्षा
दधीतवान्। ब्रह्मविद्यामिमां ब्रह्मा ततः सनक एव चे'ति गारुडे॥
इति वंशब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ ६ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादा
चार्यविरचिते श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ वꣳशः पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो
गौपवनाद्गौपवनः कौशिकात्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः शाण्डिल्या
च्छाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः ॥१॥ आग्निवेश्यादाग्निवेश्य
शाण्डिल्याच्चानभिम्लाताच्चानभिम्लात आनभिम्लातादानभिम्लातो गौत
माद्गौतमः सैतवप्राचीनयोग्याभ्याꣳ सैतवप्राचीनयोग्यौ पाराशर्यात्पारा
शर्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजा
द्भारद्वाजः पाराशर्यात्पाराशर्यो वैजवापायनाद्वैजवापायनः कौशिकायने
कौशिकायनिः ॥ २ ॥ घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पारा
शर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्यः आसुरायणा
यास्काच्चासुरायणस्त्रैवर्णेस्त्रैवर्णिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वा
जाद्भारद्वाज आत्रेयादात्रेयो माण्टेर्माण्टिर्गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्य
शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारिता
त्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो वत्स
नपादो बाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः सौभरोऽयास्या
दाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्रा
द्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीच आथर्वणाद्दध्यङ्ङाथर्वणोऽ
थर्वणो दैवादथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वꣳसनान्मृत्युः प्राध्वꣳसनः प्रध्वंसना
त्प्रध्वंसन एकर्षेरेकर्षिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोस्सनारुः सना
तनात्सनातनः सनकात्सनकः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु
ब्रह्मणे नमः ॥ ३ ॥ षष्ठं वंशब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ ६ ॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

'होतर्यग्नौ वाचि चैव यो विष्णुं मुक्तिदं स्मरेत्। नित्यं स
मुच्यतेऽध्वर्युस्सूर्यचक्षुष्षु यः स्मरेत्। अधिकः प्रकाश एवास्य मुक्ता-
न्येभ्य इष्यते। मुक्तेभ्योऽपि तथोद्गातृवायुप्राणेषु यः स्मरेत्।
पूर्णचन्द्रं सदा पश्येदधिकाह्लादसंयुतः। मनोब्रह्मनिशेशेषु यो विष्णुं
सर्वदा स्मरेत्। अप्रयत्नेन लोकं स विष्णोर्याति न संशयः।
होत्रग्न्यादीनि नामानि विष्णोः सर्वाणि मुख्यतः। तत्सम्बन्धात्तद-
न्येषां स वै होत्रादिकर्मकृत्। तस्माद्धोत्रग्निवागादेरैक्यं श्रुतिषु

॥ ॐ ॥ जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे तत्र ह कुरु-
पाञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य
विजिज्ञासा बभूव कःस्विदेषां ब्राह्मणानां अनूचानतम इति स ह गवां
सहस्रमवरुरोध दश दश पादाः एकैकस्याः शृङ्गयोराबद्धा बभूवुः ॥ १ ॥
तान्होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजतामिति
ते ह ब्राह्मणा न दधृषुरथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः
सोम्योदज सामश्रवा३ इति ता होदाचकार ते ह ब्राह्मणाश्चुक्रुधुः कथं
नो ब्रह्मिष्ठो ब्रवीतेत्यथ ह जनकस्य वैदेहस्य होता आश्वलो बभूव सहैनं
पप्रच्छ त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोसी३ इति स होवाच
नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा एव वयꣳ स्म इति तꣳ ह तत एव
प्रष्टुं दध्रे होताऽश्वलः ॥ २ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्वं मृत्यु-
नाप्तꣳ सर्वं मृत्युनाभिपन्नं केन यजमानो मृत्योराप्तिमतिमुच्यत इति
होत्रर्त्विजाग्निना वाचा वाग्वै यज्ञस्य होता तद्येयं वाक् सोऽयमग्निः स
होता स मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ३ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ
सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तꣳ सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नं केन यजमानोऽहो-
रात्रयोराप्तिमतिमुच्यत इत्यध्वर्युणर्त्विजा चक्षुषाऽऽदित्येन चक्षुर्वै
यज्ञस्याध्वर्युस्तद्यदिदं चक्षुः सोऽसावादित्यः सोऽध्वर्युः स मुक्तिः
साऽतिमुक्तिः ॥ ४ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्वं पूर्वपक्षापर-
पक्षाभ्यामाप्तꣳ सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नं केन यजमानः पूर्वपक्षा-
परपक्षयोराप्तिमतिमुच्यत इत्युद्गात्रर्त्विजा वायुना प्राणेन प्राणो वै यज्ञ-
स्योद्गाता तद्योऽयं प्राणः स वायुः स उद्गाता स मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ५ ॥
याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदमन्तरिक्षमनारम्भणमिव केनाऽऽक्रमेण यज-
मानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इति ब्रह्मणर्त्विजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य

चोच्यते । होत्रादिष्वेव चतुर्षु वासुदेवादिरूपधृक् । व्यवस्थितो हि तज्ज्ञानादचिरान्मुक्तिमेष्यति । मुक्तिनामा स भगवान्मोक्षदत्वात्प्रकीर्तितः । मनुष्येभ्योऽधिकसुखं देवेभ्यो यत्प्रयच्छति । मुक्तावप्यतिमोक्षः स तेन देवः प्रकीर्तितः । एता ह्युपासना नित्यं नैव योग्या नृणां श्रुताः । अतिमुक्तिप्रदा यस्माद्देवाद्यास्तासु योगिनः । याज्याशस्यापुरोवाक्यासंस्थितं यो हरिं स्मरेत् । सर्वप्राणभृतामीशः स भवेन्नात्रसंशयः । उज्ज्वलच्छब्दवद्धाविष्वेकमेव हरिं स्मरेत् । सर्वलोकाधिपत्यं स लभते पुरुषोत्तमात् । मनसो देवता ब्रह्मा सर्वदेवेषु संस्थितः । देवब्रह्ममनस्स्वेकं यो विष्णुं सर्वदा स्मरेत् । अनन्तनामकं तेन तल्लोकं नित्यमश्नुते । निश्चयेन विमोक्षत्वाद्विश्वे देवा अनन्तकाः । अनन्तनामकं विष्णुमुपास्यापि ह्यनन्तकाः । पुरोवाक्यादिषु प्राणादिषूपासां करोति यः । एकमेव हरिं लोकव्याप्तमेव

ब्रह्मा तद्यदिदं मनः सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा स मुक्तिः साऽतिमुक्तिरित्यतिमोक्षा अथ सम्पदः ॥ ६ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्यर्ग्भिर्होताऽस्मिन्यज्ञे करिष्यतीति तिसृभिरिति कतमास्तास्तिस्र इति पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया किं ताभिर्यजतीति यत्किञ्चेदं प्राणभृदिति ॥७॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्याध्वर्युरस्मिन्यज्ञ आहुतीर्होष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति या हुता उज्ज्वलन्ति या हुता अतिनेदन्ते या हुता अतिशेरते किं ताभिर्जयतीति या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति दीप्यत इव हि देवलोको या हुता अतिनेदन्ते पितृलोकमेव ताभिर्जयत्यतीव हि पितृलोको या हुता अधिशेरते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयत्यध इव हि मनुष्यलोकः ॥ ८ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायतीत्येकयेति कतमा सैकेति मन एवेत्यनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ ९ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्योद्गाताऽस्मिन्यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया कतमास्ता या अध्यात्ममिति प्राण एव पुरोनुवाक्या अपानो याज्या व्यानः शस्या किं

लभेदसौ । अत्रापि वासुदेवाद्याश्चत्वारो देवताः स्मृताः । देवानां पदहेतुत्वात्सम्पन्नाम्न्य उपासनाः । मुक्तौ भोगविशेषस्य हेतुत्वाच्च प्रकीर्तिताः । एताश्च देवतायोग्या न मनुष्येषु कुत्रचित् । मनुष्याणां ज्ञानमात्राद्गुणाधिक्यं भविष्यती'ति परमश्रुतौ ॥ इत्याश्वलब्राह्मणम् ॥ ॥ ५ ॥ १ ॥

आकाशं परमात्मानमेव । 'केचित्तु मानुषा मुक्तिमनुक्रम्यैव देहतः । देहपाते तु देहस्य दोषान्भुक्त्वैव सर्वशः । मरणोच्छूनतादींस्तु स्वकीयारब्धकर्मजान् । देहे क्षीणे तु गच्छन्ति दृष्ट्वा विष्णु-

---

ताभिर्जयतीति पृथिवीलोकमेव पुरोनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्युलोकँ शस्यया ततो ह होता आश्वल उपरराम ॥ १० ॥ इत्याश्वलब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ १ ॥

अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इत्यष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे त इति ॥ १ ॥ प्राणो वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्रहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धान् जिघ्रति ॥ २ ॥ वाग्वै ग्रहः स नाम्नातिग्रहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभिवदति ॥ ३ ॥ जिह्वा वै ग्रहः स रसेनातिग्रहेण गृहीतो जिह्वया हि रसान्विजानाति ॥ ४ ॥ चक्षुर्वै ग्रहः स रूपेणातिग्रहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥ श्रोत्रं वै ग्रहः स शब्देनातिग्रहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दान् शृणोति ॥ ६ ॥ मनो वै ग्रहः स कामेनातिग्रहेण गृहीतो मनसा हि कामान्कामयते ॥ ७ ॥ हस्तौ वै ग्रहः स कर्मणातिग्रहेण गृहीतो हस्ताभ्याँ हि कर्म करोति ॥ ८ ॥ त्वग्वै ग्रहः स स्पर्शेनातिग्रहेण गृहीतस्त्वचा हि स्पर्शान्वेदयत इत्येतेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदँ सर्वं मृत्योरन्नं का स्वित्सा देवता यस्या मृत्युरन्नमित्यग्निर्वै मृत्युः सोपामन्नमप पुनर्मृत्युं जयति ॥ १० ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियत उदस्मात्प्राणाः क्रामंत्याहो३ नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते ॥ ११ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते किमेनं न जहातीति नामेत्यनन्तं वै नामानन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ १२ ॥ याज्ञवल्क्येति

मनुज्ञया। पुनरत्रैव तिष्ठन्ति नित्यानन्दैकभोगिनः। देहादुत्क्रम्य देवास्तु यान्ति विष्णुं सनातनम्। देहादुत्क्रम्य यातानां देवा भागत एव तु। स्वाधिदैवं व्रजन्त्यद्धा भागतोऽनुव्रजन्ति तान्। आकाशाख्यं स्वरूपं तु विष्णुस्तद्धृदि संस्थितः। भागतो भागतश्चैताननुयाति जनार्दनः। ज्ञानस्थितेन रूपेण देवानां मुक्तिदो हरिः। पुण्यस्थितेन रूपेण स्वर्गं निरयमन्यगः। रहस्यमेतद्देवानां विदुः कर्मेति मानुषाः। तस्मान्नैतज्जनेष्वेतद्विष्णोः कर्म प्रकाशयेदि'ति च। अत एव याज्ञवल्क्यो न जनेषूवाच। 'कर्मनामा तु भगवान्फलकर्तृत्वतो हरिः। पातनात्पापनामाऽसौ पुनातेः पुण्यनामवानि'ति भारते। इत्यार्तभागब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ २ ॥

पारीक्षिताः प्रद्युम्नाः। अश्वमेधयाजिन इन्द्राः। 'प्रद्युम्नः कामनामाऽसौ पारीक्षित इतीरितः। सर्वेक्षणात्परो विष्णुः परीक्षिदिति कीर्तितः। तत्पुत्रत्वात्कामदेवः पारीक्षित इति स्मृतः। शताश्वमेधयाजित्वादिन्द्रा एवाश्वमेधिनः। अतीतानागतानां च

होवाच यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीꣳ शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशा अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते क्वायं तदा पुरुषो भवतीत्याहर सोम्य हस्तमार्त्तभागाऽऽवामेवैतस्य वेदिष्यावो न नावेतत्सजन इति तौ होत्क्रम्य मन्त्रयांचक्राते तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुरथ यत्प्रशशꣳसतुः कर्म हैव तत्प्रशशꣳसतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति ततो ह जारत्कारव आर्तभाग उपरराम ॥ १३ ॥ इत्यार्तभागब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ २ ॥

अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच मद्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम ते पतंजलस्य काप्यस्य गृहानैम तस्यासीद्दुहिता गंधर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्सुधन्वांऽऽगिरस इति तं यदा लोकानामंतानपृच्छामाथैनमब्रूम क्व पारिक्षिता अभवन्निति क्व पारिक्षिता अभवन् स त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क्व पारिक्षिता अभवन्निति ॥ १ ॥ स होवाचोवाच वै सोऽगच्छन्वै ते तद्यत्राश्वमेध-

कामानां वज्रिणामपि। एकमेव हि मुक्तानां स्थानं वेदोदितं सदा। इन्द्रनामा तु गरुडः सामर्थ्यादेव कथ्यते। तस्य रूपद्वयं नित्यं सौपर्णं पौरुषं तथा। तत्र पौरुषरूपी सन्भूत्वा सौपर्णरूपवान्। कामदेवानुपादाय मुक्तौ वायोः प्रयच्छति। वायुस्तान्स्वशरीरस्थान्कृत्वेन्द्रा यत्र मुक्तिगाः। प्रद्युम्ननामके विष्णावेवं वायुर्हि मोक्षदः। तस्मात्सर्वोत्तमो वायुर्विविधं तु यदष्टकम्। देवानृषीन्पितॄन्यक्षान् गन्धर्वान्मानुषोरगान्। असुरांश्च वशे नित्यं नयत्यमितपौरुषः। सम्पूर्णांश्च सुपर्णेशशेषेन्द्रान्स्तत्स्त्रियोऽपि च। अष्टौ नयत्युन्नयति वशीकृत्य स्वयं प्रभुः। अतो व्यष्टिः समष्टिश्च वायुरेवाभिधीयते। एवं व्यष्टिं समष्टिं च यो वायुं वेद तत्त्वतः। तत्परं च हरिं नित्यं मुच्यते संसृतेः पुमानि'ति परमसंहितायाम्। 'चरकस्तीर्थसञ्चारी वित्तार्थी करकः स्मृत' इत्यभिधानम्। 'अहर्मुहूर्तं विज्ञेयमहर्मासोऽपि भण्यते। अहर्दिनं प्रकाशश्च क्वचिज्ज्ञानं बलं तथे'ति च। 'मुहूर्तमष्टभागोनघटिकाद्वयमिष्यते। क्वचिद्द्विघटिकाऽपि स्यात्क्वचित्स्यात्तावदुत्तर' इति कालनिर्णये। 'द्वात्रिंशत्तु मुहूर्तानां दिनमेकं विदुर्बुधाः। त्रिंशन्मुहूर्तमथवा मुहूर्तोन्मानभेदत' इति च। 'सप्तकोटिं च लक्षाणां चतुर्दश च नित्यशः। अष्टाविंशत्सहस्रं च सप्तांशशतपञ्चकम्। सौरो रथस्त्वहोरात्रात्परियाति दिवि स्थितः। तत्त्रिभागाधिकं चक्रं मानसोत्तरगं चरेत्। नृणां कार्तयुगानां तु योजना

याजिनो गच्छंतीति क्व न्वश्वमेधयाजिनो गच्छंतीति द्वात्रिꣳशतं वै देवरथाह्नयान्ययं लोकस्तꣳ समंतं पृथिवी द्विस्तावत्पर्येति ताꣳ समंतं पृथिवीं द्विस्तावत्समुद्रः पर्येति तद्यावती क्षुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः पत्रं तावानन्तरेणाकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत्तान्वायुरात्मनि धित्वा तत्रागमयद्यत्राश्वमेधयाजिनोऽभवन्नित्येवमिव वै स वायुमेव प्रशशꣳस तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति य एवं वेद ततो ह भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम ॥२॥ भुज्युब्राह्मणम् ॥५॥३॥

मानतो भवेत् । यावत्सूर्यरथो याति दिवारात्रेण पार्श्वयोः । सूर्यस्य तावदेव स्यात्प्रकाशः सर्वतस्तथा । तमोऽन्धं द्विगुणं तस्मात्काठिण्यात्पृथ्विनामकम् । ततो मण्डोदकं चापि द्विगुणं परिकीर्तितम् । पञ्चाशत्कोटिविस्तारमेवमण्डान्तमुच्यते । ततस्त्वण्डं च सौवर्णं तद्भिन्नं हरिणा पुरा । सुषिरं सर्वतो दिक्षु क्षुरधारासमं ततः । सुपर्णो वायवे तेन मुक्तान्कामान्प्रयच्छती'ति तत्त्वसंहितायाम् ॥ भुज्युब्राह्मणम् ॥ ॥ ५ ॥ ३ ॥

यत्साक्षादपरोक्षात् । साक्षादेवापरोक्षमत्ति । अनुभवति स्वरूपमन्यच्च सर्वं पश्यतीति साक्षादपरोक्षात् । आपरोक्ष्येण पश्यतामप्यन्येषां भगवत्प्रसादादेव दर्शनं भवति । न भगवतोऽन्यापेक्षयेति साक्षादिति विशेषणम् । अनन्यापेक्षस्याप्यपूर्णत्वं भवतीत्यतो ब्रह्मेति । अन्येषां नियन्तृत्वं चास्तीत्यत आत्मा । अन्यनियन्तृत्वेऽप्यन्यापेक्षा नास्तीत्यतः सर्वान्तरः । सर्वं सामार्थ्यं स्वान्तरेवास्तीति । जीवेश्वराभेदनिवृत्त्यर्थं त आत्मेति । साक्षादपरोक्षत्वादिगुणैरेव भेदे सिद्धेऽपि परमार्थतोऽपि जीवेश्वराभेदनिवृत्त्यर्थं त आत्मेति । तत्र प्रधानतात्पर्यज्ञापनार्थं पुनः पुनरभ्यासः । देवतान्तरस्यापीदं लक्षणं समानमिति पृच्छति यथा विब्रूयादित्यादिना । चतुष्पात्त्वादिलक्षणं गोरश्वस्यापि यथा सममेवमेव साक्षादपरोक्षत्वादिलक्षणं तत्तद्देवतावादिभिस्तस्यास्तस्य

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरो योऽपानेनापानिति स त आत्मा सर्वान्तरो यो व्यानेन व्यानिति स त आत्मा सर्वान्तर य उदानेनोदानिति स त आत्मा सर्वान्तरो यः समानेन समानिति स त आत्मा सर्वान्तर एष त आत्मा सर्वान्तरः ॥ १ ॥ स होवाचोषस्तश्चाक्रायणो यथा विब्रूयादसौ गौरसावश्व इत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टं भवति यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो न

अङ्गीक्रियत एव । अतो विशेषनाम वक्ति । अत इति । अतोऽन्यद्विष्णोरन्यदार्तम् । अ इति विष्णोर्हि नाम । 'न ते विष्णो' 'परो मात्रये'त्यादि श्रुतिप्रसिद्धं विष्णोर्लक्षणम् । न दृष्टेर्द्रष्टारमित्यादिना वक्ति । 'विनैवान्यप्रसादेन पूर्णसर्वगुणात्मकम् । पश्यन्ननुभवत्येव स्वरूपं केशवः प्रभुः । पश्यत्यव्यवधानेन सर्वं चान्यज्जडाजडम् । साक्षादेवापरोक्षात्स विष्णुरेव ततः स्मृतः । साक्षाच्छब्दः स्वतन्त्रत्वमपरोक्षस्त्वनावृतिम् । अदनं भोग उद्दिष्टस्तस्माद्विष्णुस्तथा स्मृतः । ब्रह्मासौ गुणपूर्णत्वादात्मा सर्वनियन्तृतः । अनियम्यत्वतो नित्यं सर्वैः सर्वान्तरः स्मृतः । प्राणादिपञ्चरूपो यो वायुः सर्वनियामकः । नियन्ता परमो विष्णुर्वायोस्तस्यापि सर्वदा । न दृश्यश्चक्षुपा चासौ न मनोबुद्धिगोचरः । अनन्तत्वान्महाविष्णुरवाच्योऽश्राव्य एव च । यद्यप्येते गुणाः सर्वे विष्णोरेव न चान्यगाः । तथाप्येतैर्गुणैर्युक्तानज्ञाः प्राहुः शिवादिकान् । अनाज्ञैव ततो विष्णुमाहुर्वेदा अदोषतः । अदोषत्वाद्गुणोद्रेकाद इत्युक्तो हरिः स्वयम् । अगम्यत्वाच्च बुध्यादेरतोऽन्ये सर्व एव तु । ब्रह्मरुद्रादयो जीवा दुःखिनस्तत्प्रसादतः । दुःखमुक्ता निजानन्दं प्राप्नुयुर्नित्यमञ्जसा । मुक्तानामपि सर्वेषां विष्णुरेव नियामकः । पूर्णानन्दस्य तस्यैव मुक्ता विप्रुट्सुखात्मकाः । तारतम्येन तिष्ठन्ति ब्रह्मा तेष्वधिकः सदा । यथा चन्द्रात्सदा भिन्नाः सर्वे तुहिनबिन्दवः । एवं विष्णोः सदा भिन्ना मुक्ता ब्रह्मादिकागणाः । एवं नियन्ता भगवान् पूर्णसर्वगुणार्णवः । एक एव परो विष्णुरनियम्यः सदोदित'इत्यादि बृहच्छ्रुतिः । 'आर्तिर्दुःखं समुद्दिष्टमनार्तो विष्णुरुच्यत' (रच्युत) इति च । अतोऽन्यदार्तमित्येतस्माच्च जीवानां भेदः प्रसिद्धः। न हि जीवादन्यस्यार्तिर्युज्यते। अतो जीवेभ्योऽ-

---

दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारꣳ शृणुया न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया एष त आत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्तं ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम ॥ २ ॥ उषस्तब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

न्यश्च विष्णुरेव। तदन्ये ब्रह्मरुद्रादयः सर्वे जीवा एवेति सिद्धम्। 'प्रकृतिस्त्वतिसामीप्यादनार्तापि पृथङ्ग तु। उच्यते न स्त्रियो यद्व्रयस्त्रिंशत्सु भेदिता' इति च ॥ इत्युषस्तब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

यदेव साक्षादिति पुनः प्रश्नो मुक्तानामपि भगवतो भेदोऽस्तीति ज्ञापयितुम्। यदेव ब्रह्म तदन्ये ब्रह्मादयो मुक्ता अपि यन्नैव भवन्ति कदाचन। तमेव मे व्याचक्ष्व मुक्तजीववैलक्षण्येन सहेति द्वितीय-एव शब्दार्थः। स तु भगवान्स्वत एवातीताशनायादिरतीतानागत-वर्तमानकालेषु ब्रह्मादयस्तु तं विदित्वा तत्प्रसादादेव पश्चादत्येष्यन्ति एतं वैतमित्येतादृशैर्गुणैः साक्षादपरोक्षत्वजीवभेदादिभिर्युक्तमित्यर्थः भिक्षाचर्यं चरन्ति मुक्ता अपि ब्रह्मादयस्तस्मादेव परमेश्वराद्विप्लुडानन्द-मेव भिक्षन्तो वर्तन्ते। ब्रह्माणनान्मुक्ता एव ब्राह्मणशब्देनोच्यन्ते। न हि ज्ञानादनन्तरं संन्यासस्य कर्तव्यता। येषां तद्योग्यता तेषामपि ज्ञानार्थत्वेनैव संन्यासः। मुक्ता अपि यं भिक्षन्ते सोऽतिपूर्णमहानन्दो भगवान्स्वत एव। तदन्ये ब्रह्मादयो मुक्ता अपि तत एव विप्लुडानन्द-भिक्षुका इति विशेषः। तथापि तेषामेषणातीतत्वान्न दुःखम्। पुत्रस्य वित्तस्य च लोकार्थत्वाल्लोकैषणायामन्तर्भावः। वित्तस्यापि प्रायः पुत्रार्थत्वात्पुत्रैषणायां लोकैषणाया अपि दुःखरूपत्वात्सापि तेषां नास्त्येवेति दर्शयितुमुभे ह्येते एषणे एव भवत इत्याह। उभे अपि दृष्टादृष्टविषये एषणात्वाद्दुःखरूपे एवेत्यर्थः। पुत्रवित्तैषणे उभे अपि दृष्टविषयत्वादेकैवेत्युभे एवेत्युक्तम्। द्वितीयो ब्राह्मणो ब्रह्माणितं

अथ हैनं कहोलः कौषीतकेयः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तमेव मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येत्येतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव

योग्यः। पाण्डित्यमागमजज्ञानम्। बाल्यं युक्तिसहितम्। बल-युक्तत्वात्। मौनमुपासनाजम्। अमौनमपरोक्षज्ञानम्। निर्विद्य नितरां प्राप्य लब्ध्वा। विद्लृ लाभ इति धातोः। अथ ब्राह्मणो मुक्तो भवतीत्यर्थः। स मुक्तो येन केनापि वर्तयन्नीदृश एव भिक्षुक एव। न कदाचित्स्वतन्त्रो भवति। 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'ति च वक्ष्यति। मुक्तविषयं चैतत्। अत्र पिताऽ-पिता भवतीत्यादि तत्प्रस्तावे 'स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं ही'ति भगवद्वचनम्। तत्रैव मुक्तानामानन्दतारतम्यं चोक्तम्। 'स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवती'त्यादिना। श्रोत्रियत्वावृजिन-त्वाकामहतत्वानां मुक्तेष्वेव मुख्यत्वात्। यश्च श्रोत्रिय इति ह्यभ्यासः। न ह्यमुक्ता अवृजिना अकामहता वा। न च श्रुतिफलं सम्यक्प्राप्ताः। श्रुतिफलप्राप्तिर्हि श्रोत्रियत्वम्। 'सर्वे विमोहितधियस्तव माययेमे ब्रह्मादयस्तनुभृतो बहिरर्थभावा'इति भागवते शरीरसम्बन्धिनां मोहादि-युतत्वम्। मोहादियुतानां न श्रोत्रियत्वमदुःखत्वमकामहतत्वं वा। 'वृजिनं व्रजनं दुःखं क्लेशो बाधेति चोच्यत'इत्यभिधानम्। न च देवादिपदाकामानामिन्द्रादिपदाकामानां कश्चिद्विशेषो दृश्यते। अतो मुक्तविषयमेवैतत्। 'परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्व-मन्वश्नुवन्ति'। 'ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्यत्प्राप्तुं नैव शक्यते। तद्य-त्स्वभावः कैवल्यं स भवान्केवलो हरे'। 'मुक्तानां परमागतिः'। 'कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैरि'त्यादिवचनैश्च भगवदनुग्राह्यत्वं तदा-नन्दानवाप्तिश्च मुक्तानां दृश्यते। 'बह्वभ्यासात्त आत्मेति मुक्तौ जीवेशयोर्भिदा। प्रधानतत्परत्वेन दृश्यतेऽत्यादरात्सदा। महा-

---

भवतस्तस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पांडित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवातोऽन्यदार्तं ततो ह कहोलः कौषीतकेय उप-रराम ॥ १ ॥ कहोलब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ५ ॥

तात्पर्ययोगाच्च स एवार्थोऽवगम्यते । तात्पर्यं परमं विष्णोरत्युद्रेके विशेषतः। सर्वश्रुतिस्मृतीनां च दृश्यतेऽन्यत्तदर्थतः। स च जीवेशयोर्भेदे सर्वोद्रेको हि युज्यते । बह्वभ्यासस्त आत्मेति श्रुतावादरतस्ततः। ममात्मेति वचो यत्र विष्णोरपि च दृश्यते । देहस्यापि स्वरूपत्वज्ञापनं तत्प्रयोजनम् । न ह्यप्रयोजकं वेदपदं वर्णोऽथवा स्वरः । देहस्वरूपता विष्णोर्न ममेति पदं विना । सम्यक् ज्ञापयितुं शक्या ततस्तत्पदमिष्यते । ततस्त आत्मेति वचो भेदाभावे न युज्यते । भिक्षया भक्षणं तस्मादानन्दस्य ततोऽवदत् । मुक्तानामेकदेशत्वं ब्रह्मानन्दव्यपेक्षया । विस्फुलिङ्गत्वं प्रतिबिम्बत्वं श्रुतिषूक्तं हि सर्वशः । तथापि पूर्णानन्दत्वममुक्तानां व्यपेक्षया । ब्रह्मादेस्तारतम्यं च मुक्तावेव सदातनम् । दृष्टादृष्टेषणानाशान्निर्दुःखत्वं च सर्वदा । परब्रह्मत्ववचनं मुक्तानां यत्र दृश्यते । जीवेषु ब्रह्मशब्दोक्तेः परत्वं तु विमुक्तितः । तत्परब्रह्मता तेषां बद्धजीवोच्चता मता । ततो ब्रह्माणने योग्यः पाण्डित्यं प्राप्नुयात्परम् । पाण्डित्यमागमज्ञत्वं बाल्यं युक्तिसहायता । मौनं तूपासनासिद्धिरमौनं भगवद्दृशिः । एतान्याप्य भवेन्मुक्तिर्मुक्तो वै भिक्षुको भवेत् । न ह्यन्यभिक्षितं विष्णुर्दद्यान्नियमतः क्वचित् । मुक्तस्य भिक्षितं सर्वं दद्यान्नियमतो हरिः । अयोग्यभिक्षणं तेषां न कदाचित्तु युज्यते । येन केनापि नैतेषां भिक्षावृत्तिर्विनश्यति। प्रथमो ब्राह्मणो मुक्तो द्वितीयो योग्य उच्यते । अपरोक्षविन्मुक्तयोस्तु तार्तीयेनोभयोर्ग्रहः । अतो मुक्ता अमुक्ताश्च न स्वतन्त्राः कदाचन। स्वतन्त्रस्तु स एवैको भगवान्पुरुषोत्तम'इत्यादि ब्रह्मतर्के । 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते। उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः'॥ इत्यादिना च भेदेन महोत्कर्षे परमतात्पर्यं सर्वशास्त्राणामाह ॥ इति कहोळब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ५ ॥

मुक्तानां तारतम्यं हि गार्गिब्राह्मणेनोच्यते । लोका इति मुक्तानामानन्दानुभवाः स्वरूपभूताः । अप्सु वायाविति स्वरूपस्यैव प्रस्तुतत्वात् । अनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसीति देवतास्वरूपप्रश्नस्यैवावगम्यमानत्वाच्च। न चोपरितनलोकेष्वधस्तनलोका आश्रिताः। न च वायुर्गन्धर्वलोकाश्रितः । वाय्वाश्रयत्वश्रुतेः सर्वलोकानाम् । 'वायुना हि सर्वे लोका नेनीयन्त' इत्यादिना । 'सप्तस्कन्धगतो लोकान्यो बिभर्ति महाबल'इति हरिवंशेषु । न चानतिप्रश्नत्वं लोकमात्रस्यास्ति । अधस्तनेषु चोपरितना लोकास्तिष्ठन्ति । न च मरुतामेकोऽपि गन्धर्वलोकादवरो विद्यते। उक्तं च । 'आ पिबन्त्यखिलान्भोगानित्यापश्चक्रवर्तिनः। मुक्तास्तेषां वायुसुतश्चक्रो नाम व्यपाश्रयः। मुक्तस्तस्य च मुक्तस्तु मरुद्गन्धर्वनामवान् । सुतो वायोस्तत्सुखानां मौक्तानामन्तरिक्षगः । मरुतामेक एवासावन्तरिक्षस्तु वायुजः । तत्सुखानां तु मौक्तानामानन्दाः सूर्यरूपकाः । सौराणां चापि मौक्तानामानन्दाश्चन्द्ररूपकाः । आह्लादनाच्चन्द्रनामा देवोऽसावनिरुद्धकः । स एव चन्द्रमाविश्य स्थितस्तन्नामकोऽपि सः । अनिरुद्धसुखानां च मौक्तानामिन्द्र आश्रयः । नक्षत्रनामवानिन्द्रो नैवान्यः क्षत्रियोऽस्य हि । विद्यते त्रिषु लोकेषु ब्रह्माद्यास्तूर्ध्वलोकगाः ।

अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं चेति कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति वायौ गार्गीति कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति गंधर्वलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति चन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेतीन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु

आनन्दानां तथेन्द्राणां मौक्तानां देव आश्रयः । देवेति लिङ्गनाम स्याल्लिङ्गात्मा रुद्र उच्यते । इन्द्राश्रयः शिवस्यापि सुखानां मुक्तिगामिनाम् । शिवो हीश्वरनामा स्यात्तत्पारम्यात्सरस्वती । इन्द्रेत्युक्ता तत्सुखानां ब्रह्माधिर्मुक्तिगामिनाम् । तत्सुखानां परं ब्रह्म मुक्तिगानां पराश्रयः । एवमेव च संसारे विम्बत्वादुत्तरोत्तरम् । न परब्रह्मणः कश्चिदाश्रयः स्वाश्रयं यतः । तस्याश्रयोऽस्ति वेत्येवं पृच्छतोऽपि शिरः सदा । भिद्यते पर्वतैरन्धे तमसिस्थस्य दैवतैः । तस्माद्ब्रह्म परं नित्यं ज्ञेयं पूर्णमनाश्रयमि'ति ब्रह्माण्डे । 'रुद्रं समाश्रिता देवा रुद्रो ब्रह्माणमाश्रितः । ब्रह्मा मामाश्रितो नित्यं नाहं कश्चिदुपाश्रित' इति भारते । 'अथात आनन्दस्य मीमांसा भवती'त्यादेश्च । संसाराल्लुप्तानां मुक्तानां कानि सुखानि लोकाः रोचमानानि कानि लोकाः । लीनं सुखं क इत्युक्तं कं नाम क्षीयतेऽत्र यत् ॥ इति गार्गिब्राह्मणम् ॥ ॥ ५ ॥ ६ ॥

पुनस्तस्यैव सर्वनियन्तृत्वमुच्यते । योऽन्तरो यमयतीति द्वितीयो यशब्दो विष्णुशब्दपर्यायः । 'अकयप्रविसम्भूयसखहा विष्णुवाचकाः ।

खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गि माऽतिप्राक्षीर्मा ते मूर्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि माऽतिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम ॥ १ ॥ गार्गिब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच मद्रेष्ववसाम पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्यासीद्भार्या गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्कबन्ध आथर्वण इति सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकाꣳश्च वेत्थ नु त्वं काप्य तत्सूत्रं येनायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्तीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहं तद्भगवन्वेदेति सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकाꣳश्च वेत्थ नु त्वं काप्य तमन्तर्यामिणं य इमं च लोकं परं च लोकꣳ सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयतीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहं

एकाक्षरा अ इत्येष निर्दोषत्वाज्जनार्दनः । आनन्दत्वात्क इत्युक्तः पूर्णत्वाद्य इतीर्यत'इत्यादि शब्दनिर्णये । इति स्वप्रतिज्ञातप्रकारेण । 'ब्रह्मवित्पूर्णविज्ञानाल्लोकानां कर्तृवेदनात् । लोकविद्देवविच्चासौ देवानां देववेदनात् । वेदार्थवेदनाच्चैव वेदविद्भूतवित्तथा । तन्नियन्तृपरिज्ञानादात्मविच्चाप्तवेदनात् । सर्ववित्सर्वसारज्ञो यो वेद पुरुषोत्तमम् । देशाधिष्ठातृविज्ञानाद्देशज्ञ इति चोच्यते । यथा तद्वद्धरेर्ज्ञानात्सर्वज्ञ इति वैदिकमि'ति ब्रह्मतर्के । 'स्यूतं जगदिदं यस्मिन्सूत्रं वायुरसौ स्मृतः । तं चापि यमयेद्यस्मादन्तर्यामी हरिः स्मृतः । पृथिव्याद्या देवतास्तु देहवद्यद्वशत्वतः । शरीरमिति चोच्यन्ते यस्य विष्णोर्महात्मनः । अन्तस्थो देवतानां च न विदुर्यं च देवताः । प्रविष्टत्वाद्देवतास्थः सोऽन्तरः स्ववशत्वतः । बाह्यापेक्षां विना यस्तु रमते

तं भगवन्वेदेति सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकाꣳश्च यो वै तत्काप्य सूत्रं विद्यात्तं चान्तर्यामिणमिति स ब्रह्मवित्स लोकवित्स देववित्स भूतवित्स आत्मवित्स सर्वविदिति तेभ्योऽब्रवीत्तदहं वेद तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वाꣳस्तं चान्तर्यामिणं ब्रह्मगवीरुदजसे मूर्धा ते विपतिष्यतीति वेद वा अहं गौतम तत्सूत्रं तं चान्तर्यामिणमिति यो वा इदं कश्चिद्ब्रूयाद्वेद वेदेति यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥ १ ॥ स होवाच वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्ति तस्माद्वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहुर्व्यस्रꣳसिषतास्याङ्गानीति वायुना हि गौतम सूत्रेण सन्दृब्धानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्यान्तर्यामिणं ब्रूहीति ॥ २ ॥ यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ३ ॥ योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं योऽपोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ४ ॥ योऽग्नौ तिष्ठन्नग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीरं योऽग्निमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ५ ॥ योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरो यमन्तरिक्षं न वेद यस्यान्तरिक्षꣳ शरीरं योऽन्तरिक्षमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ६ ॥ यो वायौ तिष्ठ-

सोऽन्तरः स्मृतः। अतिप्रियत्वाच्च हरेरन्तरत्वमुदाहृतम्। जीवानां स्वप्रियत्वं च विष्णुना नियतं यतः। तस्य प्रियत्वं नान्येन देवस्य नियतं क्वचित्। स्वतन्त्रः सन्नियन्तासावन्तर्यामी ततः स्मृतः। देवतानां स्वभावोऽपि स्वरूपमपि सर्वदा। तदधीनं यतो यामी वासुदेवः प्रकीर्तितः। स्वभावसत्तादातृत्वं यन्तृत्वमिति कथ्यत'इति ब्रह्मतर्के। 'अधिभूतं सर्वजीवा अध्यात्मं तच्छरीरगाः। देवतास्ताः स्वलोकस्था अधिदैवाभिधा मताः। लोकाभिमानिन्यस्ता एवाधिलोका इतीरिताः। यज्ञाभिमानिनो देवा अधियज्ञा इति स्मृता'इति च। भवनाधिकारे स्थितत्वादधिभूतम्। 'पृथुं नारायणं वाति समादायैव पक्षिराट्। अतः स पृथिवीत्युक्तस्त्वन्तरिक्षं हरः स्मृतः। स्वान्तर्गतं यतः सर्वमिच्छया क्षपयेदसौ। द्यौर्नाम देवी विद्युत्स्यात्साक्षादेव

न्वायोरन्तरो यं वायुर्न वेद यस्य वायुः शरीरं यो वायुमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ७ ॥ यो दिवि तिष्ठन् दिवोऽन्तरो यं द्यौर्न वेद यस्य द्यौः शरीरं यो दिवमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ॥ ८ ॥ य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ९ ॥ यो दिक्षु तिष्ठन्दिग्भ्योऽन्तरो यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः शरीरं यो दिशोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १० ॥ यश्चन्द्रतारके तिष्ठꣳश्चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्रतारकं न वेद यस्य चन्द्रतारकꣳ शरीरं यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ११ ॥ य आकाशे तिष्ठन्नाकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद यस्याकाशः शरीरं य आकाशमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १२ ॥ यस्तमसि तिष्ठꣳस्तमसोऽन्तरो यं तमो न वेद यस्य तमः शरीरꣳ यस्तमसोऽन्तरो यमयत्येष त ओत्मान्तर्याम्यमृतः ॥१३॥ यस्तेजसि तिष्ठꣳस्तेजसोऽन्तरो यं तेजो न वेद यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः इत्यधिदैवतमथाधिभूतम् ॥ १४ ॥ यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्वेऽभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यꣳ सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत

सरस्वती। द्योतनात्सर्ववस्तूनां तमो दुर्गा प्रकीर्तिता। यतः संग्लपयेत्सर्वांस्तेजः श्रीः परिकीर्तिता। आकाशो विघ्न उद्दिष्टः काशते हि पृथूदरः। आपो वरुण उद्दिष्टो तदेतत्पालयत्यसौ। आत्मा विज्ञानमिति तु सर्वजीवाभिमानवान्। ब्रह्मैवोक्तस्त्विमे सर्वेऽप्यनुक्ता याश्च देवताः। ये च जीवाः परे सर्वे नियता विष्णुनैव हि। जीवानां नियमेऽजीवं किमु वाच्यमिति श्रुतिः। पृथक्तन्नियमं नैषा वक्ति सिद्धत्वतः स्वतः। स एव सर्ववेत्ता हि परमात्परमो हरिः। नान्यो वेत्ता स्वतन्त्रोऽस्ति जीवाः सर्वे हि दुःखिनः। यदि स्वतन्त्रा नैवैते दुःखिनः स्युः कदाचन। अत आर्तिमतामार्तिदाता मुक्तिप्रदश्च

इत्यधिभूतमथाध्यात्मम् ॥ १५ ॥ यः प्राणे तिष्ठन्प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ॥ १६ ॥ यो वाचि तिष्ठन्वाचोऽन्तरो यं वाङ्न वेद यस्य वाक् शरीरं यो वाचमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १७ ॥ यश्चक्षुषि तिष्ठꣳश्चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुरन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १८ ॥ यः श्रोत्रे तिष्ठꣳश्रोत्रादन्तरो यꣳ श्रोत्रं न वेद यस्य श्रोत्रꣳ शरीरं यः श्रोत्रमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १९ ॥ यो मनसि तिष्ठन्मनसोऽन्तरो यं मनो न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ २० ॥ यस्त्वचि तिष्ठꣳस्त्वचोऽन्तरो यं त्वङ्न वेद यस्य त्वक् शरीरं यस्त्वचमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ २१ ॥ यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानꣳ शरीरं यो विज्ञानमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ २२ ॥ यो रेतसि तिष्ठन्रेतसोऽन्तरो यꣳ रेतो न वेद यस्य रेतः शरीरं यो रेतोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोता अमतो मन्ता अविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातैष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तं ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम ॥ २३ ॥ इत्यन्तर्यामिब्राह्मणम् ॥ ॥ ५ ॥ ७ ॥

सः। भगवान्परमो विष्णुः स्वतन्त्रः सर्वदैकराडि'त्यादि महामीमांसायाम् ॥ इत्यन्तर्यामिब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ७ ॥

पूर्वं गार्ग्या जीवानामुत्तरोत्तराश्रयत्वं सर्वेषां भगवदाश्रयत्वं च श्रुतम् । न तु मूलप्रकृतेराधारत्वमाधेयत्वं वा । अतः पुनः पृच्छति। विजिगीषुकथात्वाद्ब्राह्मणानुज्ञया। स्वभर्तुर्विद्याबलं जानन्त्यपि युष्माकमयं जेतुं न शक्य इति ज्ञापयित्वा तेषामुपकारार्थं च पप्रच्छ । न च युक्त्या पूर्वमुपरता । भार्यात्वाद्भगवतोऽन्याधारत्वं नाशंक्यमित्युक्तेभीत्यैवोपरता । भगवतोऽन्याधारत्वं च सर्वाधारमूलप्रकृतेरपि भगवानेवाधार इत्युक्तयुक्तित एव निवारितं भवति । 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ'त्यादियुक्तिभिश्च । अस्थूलत्वादित्युक्तिभिश्च । 'वादो जल्पो वितण्डेति त्रिविधा विदुषां कथा । केवलं तत्त्वविज्ञानमुद्दिश्य गुरुशिष्ययोः । अन्ययोर्वा बहूनां वा निर्दुष्टमनसां कथा । वाद इत्युच्यते सद्भिर्जयस्तत्रार्थिको भवेत् । विजये शिष्यतान्येषां पूजा च जयिनः सदा । पुनश्च संशयो यत्स्यात्तेषां तस्यापि वारणम् । कर्तव्यं जयिना नित्यमशक्तस्य स्वतोऽधिकात् । अन्योन्यनिर्णयश्चेत्स्यात्तदा सब्रह्मचारिणः । पृष्टेन प्रथमं मानं वक्तव्यं वादिना शुभम् । वेदाः सर्वे शुभं मानं सेतिहासपुराणकाः । सपञ्चरात्रमीमांसाः स्मृतयश्चाप्यनन्तरम् । तदन्यदशुभं प्रोक्तं न प्रयोज्यं कथासु च । मिश्रमक्षानुमाने तु ग्राह्ये शब्दार्थनिर्णये । अदुष्टमिन्द्रियं त्वक्षमुपपत्तिस्तथाऽनुमा । अनुमैव त्वभावाख्यो ह्यर्थापत्त्युपमे तथा । उपपत्तिभेदा यत्तेऽपि वाक्यमेवागमः शुभम् । तत्त्वनिर्णयवैलोम्यं संवादो वा विरोधिते । पराजय इति प्रोक्तः समः सर्वकथासु च । तत्त्व-

---

अथ ह वाचक्नव्युवाच ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिमं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे वक्ष्यति न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति पृच्छ गार्गीति ॥१॥ सा होवाचाहं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो

निर्णयवैलोम्ये दण्ड्यो वादकथास्वपि । गुरुणैव त्ववश्यानां राजा दण्डं प्रयोजयेत् । गुरुदण्डस्तु वाचा स्याद्राजदण्डोऽर्थदेहतः । गुरुदण्डोऽप्यर्थतः स्यात्संवादे व्रततोऽपि च । राजदण्डो बलाच्च स्याद्दोषस्य गुरुलाघवात् । संवादे दण्ड्यता नास्ति जल्पादौ च कथञ्चन । तत्त्वविप्लवकर्तारं संसत्सु च पराजितम् । छित्वा जिह्वां च काकाङ्कं राजा राज्याद्विवासयेत् । अन्यसाम्यमभेदो वा नीचता वा कुतश्चन । विष्णोः श्रीपूर्वकाणां च व्यत्यासो गुणदोषतः । तद्भक्तेरन्यधर्मत्वं पश्यैते तत्त्वविप्लवाः । तत्त्वविप्लावकं शूद्रं वैश्यं क्षत्रियमेव वा । हन्यादेवाविचारेण विप्रजिह्वां तथोद्धरेत् । स्वसिद्धान्ते प्रमाणं च परसिद्धान्तदूषणम् । वक्तव्यमुभयं वादे जल्पे चेति सतां मतम् । अवाक्यदूषणं तर्कादागमादेव साधनम् । वाक्यतात्पर्यविज्ञप्त्यै मानमन्यत्र चान्यथा । सतोरेव यदा स्पर्धा गुणतोऽर्थार्थमेव वा । तदा जल्पः समुद्दिष्टस्तत्र विद्यां परीक्षयेत् । विद्यापरीक्षापूर्वा हि सत्कथा जल्प उच्यते । सर्वज्ञा वैष्णवाः पञ्च सप्त वोभयसंमताः । अधिका वा यथालब्धाः प्राश्निकास्तु परीक्षकाः । उभयोः प्रश्नकर्तृत्वात्प्राश्निका इति कीर्तिताः । तदभावे गुणोद्रेकं दर्शयेतां पृथग्जने । विद्यासाम्ये कथा कार्या ह्यन्यथैकपराजयः । विद्योनो दण्ड्य एव स्याद्यदि नोच्चस्य शिष्यताम् । व्रजेत्पश्चाद्यथा वाद एवं जल्पः प्रकीर्तितः । अर्थनिर्णयहेतुत्वाद्वादे प्रश्नो जयेऽपि तु । न जल्पे तु पुनः प्रश्नः अभ्यानुज्ञां विना भवेत् । स्पर्धा सतां वितण्डा स्यात्तत्त्वविप्लावकैर्यदा । मूलपक्षग्रहापेता वितण्डा कविभिर्मता । सतामेव वितण्डा स्यादसतां जल्प एव तु । एवं जल्पो वितण्डेति ह्युभयोः सहिता कथा । अप्रकाश्यः स्वपक्षो हि पाषण्डानां यतस्ततः । अग्रहेणैव पक्षस्य तर्कागमबलेन तु । दूषयेदेव पाषण्डास्तत्त्वविप्लावकान्सदा । तत्पक्षाणां निषेध्यत्वात्तेषां पक्षग्रहो भवेत् । विष्णुभक्त्यन्यधर्माख्यस्तत्त्वविप्लव

एव तु । बौद्धादीनां यतः सर्वे तत्त्वविप्लावकास्तथा । सर्वनास्तिक-
वादी वा स्वमनीषामतोऽपि वा । तस्यापि पक्षं संश्रित्य दूषयेद्वाक्य-
युक्तितः । यस्य नैवागमो मानं तं ब्रूयादागमाश्रयः । धर्मार्थोऽ
वृथैवायं तव पक्षस्य संग्रहः । धर्मार्थश्चेन्न धर्मो हि शक्यो द्र
विनाऽगमात् । यथाऽनुमीयते हिंसा पापहेतुस्तथैव हि । धर्महेतु-
त्वमप्यस्या अनुमातुं सुशक्यते । वृथा पक्षं वृथा हन्याद्यदि कश्चि-
त्किमुत्तरम् । इत्यशक्तौ सतां सर्वे संभूयापि निवारणम् । कुर्यु-
रेवासतां सन्तस्तत्त्वविप्लाविनां जये । येषां विष्णोः समं किञ्चिदधि
वा न तु क्वचित् । क्षराक्षराभ्यां भिन्नं च विष्णुं पश्यन्ति ये सदा ।
तारतम्यविदः सर्वजीवानां प्रकृतेरपि । भगवद्धर्मिणो नित्यं ते सन्तः
परिकीर्तिताः । पराजितेष्वसत्स्वर्क्तं राजा दण्डं प्रपातयेत् । जिते
सत्स्वसद्भिस्तु राजोदासीनतां व्रजेत् । यावदेषां विजेता स्यादथ द
निपातयेदि'त्यादि ब्रह्मतर्के । 'बाणस्त्वयोमयः प्रोक्तः शरो नालोऽ
कीर्तित'इत्यभिधानम् । 'कर्मारस्तु तदा बाणं तीक्ष्णमञ्जलिकाभिधम् ।
सन्दधानः शरे यान्तं राजानं न ददर्श हे'ति पाद्मे । 'दीप्तेराकाश-
शब्दोक्ता श्रीर्हि सर्वाश्रया मता । तदाश्रयः परो विष्णुः सोऽस्थू-

---

वोग्रपुत्र उज्ज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याथि(धि)नी
हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवाहं त्वा द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थां तौ मे ब्रूहीति
पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥ सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवा
पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्ष
कस्मिꣳस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ३ ॥ स होवाच यदूर्ध्वं गार्गि दिवो
यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्य-
च्चेत्याचक्षत आकाशे तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ४ ॥ सा होवाच नमस्तेऽस्तु
याज्ञवल्क्य यो म एतं व्यवोचोऽ(था) परस्मै धारयस्वेति पृच्छ गार्गीति
॥५॥ सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावा-
पृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिꣳस्तदोतं च प्रोतं
चेति ॥ ६ ॥ स होवाच यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा

लादिगुणो मत' इति स्कान्दे । पुनः प्रश्नः सर्वाधारा प्रकृतिरित्य-
नुपचरितत्वेनावधारणार्थम् । आकाश एवेत्यवधारणात् । 'पुनरुक्तिः
शब्ददोषो न्यूनाधिक्यादिकं तथा । न जिगीषुकथायां च कारणं
स्यात्पराजये । क्वचिद्विद्याधिकस्यापि स्खलनं सम्भवेद्यतः । तत्त्व-
निर्णयवैलोम्यं विलम्बो वा मुहूर्ततः । विद्यादौर्बल्यहेतुः स्यादत-
स्तस्मिन्पराजय' इति ब्रह्माण्डे । अतस्तत्त्वनिर्णयविरोधिपुनरुक्त्यादीनि
निग्रहः । 'प्रसिद्धस्थूलसूक्ष्मादिवैलक्षण्याज्जनार्दनः । अस्थूलादिरिति
प्रोक्तो नैव स्थौल्याद्यभावतः । अनावृत्तेस्तमो नास्य स्वातन्त्र्यान्नाद्यते
क्वचित् । द्यावापृथिव्यौ श्रीभूमी केशौ सूर्यविधू मतौ । दीप्तेः

द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाश एव
तदोतं च प्रोतं चेति कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ७ ॥ स
होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घ-
मलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्क--
मश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखममात्रमगोत्रमजरमभयममृतमरजो
ऽशब्दमविवृतमसंवृतमपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यं न तदश्नाति किञ्चन न
तदश्नाति कश्चन ॥८॥ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ
विधृतौ तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते
तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषा मुहूर्ता अहोरात्राण्यर्ध-
मासा मासा ऋतवः संवत्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्त्येतस्य वा अक्षरस्य
प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्यो-
ऽन्या यां यां च दिशमन्वेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतो
मनुष्याः प्रशंसन्ति यजमानं देवा दर्वीं पितरोऽन्वायत्ताः ॥ ९ ॥ यो वा
एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्ष-
सहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माऽ-
ल्लोकात्प्रैति स कृपणोऽथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स
ब्राह्मणः ॥ १० ॥ तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्ट्रश्रुतꣳ श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं
विज्ञातृ नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति मन्तृ
नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रेतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥
॥ ११ ॥ सा होवाच ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहु मन्येध्वं यदस्मा-

पृथुत्वाज्ज्ञानाच्च तथाह्लादविधेरपि । तदाधारो हरिर्नित्यं स्वातन्त्र्येण प्रशासकः । आधारत्वं श्रियो यच्च तच्च विष्णोः प्रशासनात् । तद्वशान्न स्वतन्त्रत्वं स स्वतन्त्रो हरिः सदे'ति महामीमांसायाम् । 'न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोऽस्थिसम्भवा । नयोगित्वादीश्वरत्वात्सत्यरूपाच्युतो विभुरि'ति वाराहे । 'आदित्यवर्णं तमसस्तु पार' इत्यादेश्च । 'न सत्तन्नासदुच्यते' । 'अदुःखमसुखं समम्' । 'न प्रज्ञं नाप्रज्ञमि'त्यादि च ॥ इत्यक्षरब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ८ ॥

'ये ये वराः सुरास्ते तु परेषां महिमात्मकाः । महीत्युक्तं हि माहात्म्यं महिमानो हि तन्मिताः । एवं हि महिमाशब्दस्तद्वशत्वं वदत्ययम् । यत्र माहात्म्यवाची स्यान्महत्त्वं महिमा तथा । त्रयस्त्रिंशत्सुराणां हि परिवारास्ततः परे । षण्णामेते त्रयाणां ते ते द्वयोः साधिकस्य तौ । एकस्य सोऽपि क्रमतः पराधीनस्वरूपिणः । पराधीनबलाश्चैव पराधीनप्रवृत्तयः । एक एव स्वतन्त्रोऽसौ भगवान्पुरुषोत्तमः । अग्रं विष्णुं नयेद्यस्मात्सुपर्णोऽग्निरुदाहृतः । प्रथितं हरिमादाय वातीति

न्नमस्कारेण मुच्येध्वं न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति ततो ह वाचक्नव्युपरराम ॥ १२ ॥ इत्यक्षरब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ८ ॥

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा याज्ञवल्क्येति स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिꣳशदित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति षडित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रय इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यध्यर्ध इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ १ ॥ स होवाच महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिꣳशत्त्वेव देवा इति कतमे ते त्रयस्त्रिꣳशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिꣳशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिꣳशा इति ॥२॥ कतमे वसव इत्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदꣳ वसु सर्वं

प्रथिवः स्मृतः । तद्भार्या पृथिवी नाम यत्तदिच्छानुसारिणी । सर्वज्ञत्वात्तथायुष्ट्वात्सूत्रात्मा वायुरुच्यते । श्रद्धानामैव तत्पत्नी सर्वस्यान्तर्निरीक्षणम् । अन्तरिक्षमिति प्रोक्ता देवेभ्योऽधिकवीक्षणात् । आदिकालस्थितो यस्मादादित्यस्तु सदाशिवः । द्यौरुमा च समुद्दिष्टा वाग्रूपा द्योतिका यतः । त एते सर्वदेवेभ्यो विशिष्टास्तद्वशाः परे । नक्षत्रमिन्द्र उद्दिष्टश्चन्द्रः काम उदाहृतः । अत्राणात्सूर्यचन्द्राद्यैराह्लादाच्चैव हेतुतः । वासयन्ति जगद्यस्मादेतेऽष्टौ वसवः स्मृताः । ज्ञानादिषड्गुणाः षट्सु तदन्येभ्योऽधिका यतः । वसुष्वपि त एवोक्ता वीन्द्राद्याः पूर्वकीर्तिताः । प्राणाद्या वायुपुत्रास्तु दश बुद्ध्यभिमानवान् । बृहस्पतिरिति ह्येते रुद्रा इत्येव कीर्तिताः । मासाभिमानिनो ये तु यमचन्द्रयुता द्विषट् । धात्रर्यमाद्या आदित्या इन्द्राविष्णू विनैव तु । स्तनयित्नोरभीमानी वायुजस्त्विन्द्र उच्यते । स एव वज्र इन्द्रस्य सोऽशनिश्चाशनादरेः । यज्ञो नामेन्द्रपुत्रो यो जयन्त इति चोच्यते । स एव पशुमानित्वात्पशवश्चेति कथ्यते । एवं प्राधान्यतो देवास्त्रयस्त्रिंशत्प्रकीर्तिताः । दक्षाग्निप्रमुखाः सर्वे प्राणा एव हि वायुजाः । रुद्रा अपि तदावेशात् पृथङ्नोदीरिता इह । काम एवानुविष्टत्वादनिरुद्धश्च नोदितः । मन्वावेशादिन्द्रजस्तु संख्यायामनुवेशितः । अश्विनौ निर्ऋतिश्चैव कुबेरश्च विनायकः । अर्यमण्यंशादिचतुर्षु विशेषा-

---

हितमिति तस्माद्वसव इति ॥ ३ ॥ कतमे रुद्रा इति दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदाऽस्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति ॥ ४ ॥ कतम आदित्या इति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्यैत आदित्या एते हीदꣳ सर्वमाददाना यन्ति ते यदिदꣳ सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥ ५ ॥ कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमः स्तनयित्नुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञ इति पशव इति ॥ ६ ॥ कतमे षडित्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्चैते षडेतेषु हीदꣳ सर्वꣳ षडिति

वेशसंयुताः। अत्रोक्ता अपि पृथिव्याद्या अन्तर्यामिब्राह्मणे भवन्ति। षट्सु प्रधानास्तिस्रो हि वायुवीन्द्रमहेश्वराः। स्वभार्याणां स्वाश्रयत्वात्ते लोका ज्ञानरूपतः। पदैक्याद्ब्रह्मवाय्वोस्तु पदसाम्याच्छिवस्य च। शेषस्यापि तु नैवोक्तिः पृथक् श्रद्धा च मारुतः। द्वौ देवाविह सम्प्रोक्तावन्नं श्रद्धा प्रकीर्तिता। अतीतत्वाद्देवताभ्यो नेतृत्वाच्चान्नमुच्यते। श्रद्धेति वायोः पत्नी सा प्राणो वै विष्णुरुत्तमः। णेत्येवानन्द उद्दिष्ट आसमन्तात्प्रकृष्टतः। प्राणो हि भगवान्विष्णुरध्यर्धो वायुरुच्यते। अध्यर्धा हि गुणा नित्यं वायोरध्यर्ध एव तत्। न चैकत्वं भवेद्वायोस्तद्विशिष्टो यतो हरिः। न च द्वितीयता तस्मिन्प्रीतिरत्यधिका हरेः। तेनाध्यर्धगुणौ यस्मात्सर्वस्माद्देवतागणात्। न चाशक्यं न चाप्राप्यमतोऽध्यर्ध इतीरितः। अत्यन्तरङ्गं यत्तस्मान्न हरेः पृथगीरिता। श्रीः स्वरूपविभेदेऽपि सर्वोत्कृष्टाऽपि नित्यशः। तस्या अपि परो विष्णुर्गुणैः सर्वैरदोषवान्। एक इत्युच्यते नित्यं यस्मान्नान्यस्तथाविधः। तत्परो वा गुणोद्रेके ब्रह्माऽसौ गुणपूर्तितः। तथात्वेन यतो नित्यमविकारेण याति हि। त्यदित्युक्तास्ततो विष्णुः

॥ ७ ॥ कतमे ते त्रयो देवा इतीम एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नं चैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्ध इति योऽयं पवत इति ॥ ८ ॥ तदाहुर्यदयमेक इवैव पवतेऽथ कथमध्यर्ध इति यदस्मिन्निदꣳ सर्वमध्यार्ध्नोत्तेनाध्यर्ध इति कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते ॥ ९ ॥ पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायꣳ शारीरः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेत्यमृतमिति होवाच ॥ १० ॥ काम एव यस्यायतनꣳ हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं काममयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रिय इति होवाच ॥११॥

र्वदेवेश्वरेश्वर' इति महामीमांसायाम्। 'शारीरो मनुरुद्दिष्टः कामः मुम्न उच्यते। आदित्यस्थस्तथा रुद्रः श्रोत्रश्चन्द्र उदाहृतः। छाया- यस्तु निर्ऋतिरादर्शे सूर्य एव च। पर्जन्यस्त्वप्सु पुरुषः शक्रः त्राभिमानवान्। अमृतं वायुरुद्दिष्टः स्त्रियः श्रीर्गौरुमा तथा। सत्यं मा समुद्दिष्टो गरुत्मच्छेषका दिशः। आदेशनादिशः प्रोक्ता त्युर्यम उदाहृतः। अन्तर्गतेन रूपेण वायुरेव त्वसुः स्मृतः। लकेन स्वरूपेण ब्रह्मैव च (वात्र) प्रजापतिः। प्रकाशस्त्वान्तरो ज्योति-

---

पाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्व- यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ र्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवासावादित्ये पुरुषः स एष दैव शाकल्य तस्य का देवतेति सत्यमिति होवाच ॥ १२ ॥ आकाश व यस्यायतनꣳ श्रोत्रं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्या- सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं रुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायꣳ श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कः रुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति दिश इति होवाच ॥१३॥ म एव यस्यायतनꣳ हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्या- सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं रुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं छायामयः पुरुषः स ष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच ॥ १४ ॥ पाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्व- यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ र्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायमादर्शे पुरुषः स एष वदैव ाकल्य तस्य का देवतेत्यसुरिति होवाच ॥ १५ ॥ आप एव यस्यायतनꣳ दयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं मात्थ य एवायमप्सु पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति रुण इति होवाच ॥ १६ ॥ रेत एव यस्यायतनꣳ हृदयं लोको मनो- योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता ाद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य वायं पुत्रमयः पुरुषस्स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापति-

लोंको बाह्य इतीर्यते । मनःस्थिता मनो नाम्नी बोधरूपत्वतो रमा
सैवाग्निस्थाऽदनान्नित्यमग्निरित्येव गीयते। हृदयं बुद्धिसंस्था सा त्वयन
हृदि यत्ततः । चक्षुः सा दृष्टिहेतुत्वाद्दृष्टानां लोक एव से'ति च
बुद्धिवृत्त्यपेक्षया बहिः प्रकाशहेतुत्वमपि देव्या न विरुध्यते । इम
एव त्रयो लोका इति पूर्वोक्तानां देवानामनुक्तौ कथं लोकमात्रे सर्व
देवानामन्तर्भावः ? । उक्ताङ्गीकारेऽनन्तर्भावः कथम् ? । कथं
चाग्न्यादिषु ? । न चावासमात्रमत्र विवक्षितम् । प्रतिशरीरमपि
सर्वदेवानामावासान्न लोकादीनां विशेषः । सामर्थ्याधिक्यं चात्र
विवक्षितम् । एतेषु हीदं सर्वं षळिति । 'यदस्मिन्निदं सर्वमध्याक्षोत्त
ब्रह्म त्यदित्याचक्षते । महिमान एवैषामि'त्यादिषु षड्गुणोद्रेका
दीनामुक्तेः । अन्तर्भावस्य च महिमकारणकत्वोक्तेः । इदं सर्व
गुणषट्कं पूर्णं गुणषट्कमित्यर्थः । इदंशब्दो विवक्षितत्वादयं भगवा
नितिवत् । एवमेवेदं सर्वमध्याक्षोदिति च गुणाधिक्येन तदधीनत्वे
विवक्षिते निवासत्वादिकमन्तर्भवति । उत्तमानामधिकव्याप्त्यादेः । न
तु निवासत्वादौ गुणाधिक्यादिकं । कथं च तन्महिमत्वेनान्तर्भावमुक्त्वा
निवासत्वमात्रेणान्तर्भाव उच्यते ? । कथं चान्यथा कामादीनां प्रसिद्ध
महिमानां स्त्रीमात्रादिकं देवतोच्येत ? । प्रसिद्धं चैतत् । 'आत्मा देवानां
भुवनस्य गर्भः' । 'आत्मा ते वातः' । 'इन्द्रो वै देवानामोजिष्ठः' । 'ब्रह्मा
देवानां प्रथमः संबभूव'। 'अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणः'। 'तमेता
सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते' । 'तद्या इमा अक्षँल्लोहिन्यो राजयस्ताभिरेन
रुद्रोऽन्वायत्तो यच्छुक्लं तेनेन्द्रः' । 'अश्वमेधः क्रतुश्रेष्ठो ज्योतिःश्रेष्ठो
दिवाकरः । ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो देवश्रेष्ठश्च मारुतः' । 'वायुर्भीमो
भीमनादो महौजास्सर्वेषाञ्च प्राणिनां प्राणभूतः । अनावृत्तिर्देहिनां
देहपाते तस्माद्वायुर्देवदेवो विशिष्टः' । 'क्रतुं सचन्त मारुतस्य वेधसः' ।
'वायोरात्मानं कवयो निचिक्युः' । 'आत्मत एष प्राणो जायते' ।

यो वायौ तिष्ठन्' । 'देवानां देवता वायुर्वायोर्देवो जनार्दनः' ।
स प्राणमसृजत । प्राणाच्छ्रद्धाम्' । 'एतस्माज्जायते प्राणः' । 'रुद्रं
माश्रिता देवा रुद्रो ब्रह्माणमाश्रितः । ब्रह्मा मामाश्रितो नित्यं नाहं
कश्चिदुपाश्रित'इत्यादिषु सर्वत्र । 'श्रियः प्रसादं स कुशेशयेशयः
श्रतः स चिन्त्यः प्रशशंस शौरि'मित्यादि च । दिशो वेद सदेवाः
प्रतिष्ठा इति याज्ञवल्क्यवचनम् । सर्वप्रतिष्ठात्वेन ब्रह्मणोऽपि ज्ञानं-
वतीति किं ब्रह्मविद्वानित्यस्य चोत्तरम् । यदि दिशो वेत्थ तर्हि
किं देवतोऽस्याम् । 'आदित्यस्याश्रयश्चक्षुर्नामा स्वायम्भुवो मनुः ।
चक्षुस्थो दृष्टिशक्तीशो रूपात्मेन्द्रस्तदाश्रयः । बुद्धितत्त्वात्मिकोमा च
शक्रस्यापि समाश्रयः । एवं यमस्याश्रयश्च यज्ञमान्यनिरुद्धकः ।
दक्षिणामानिनी देवी रतिरेव तदाश्रयः । श्रद्धारूपः सदा कामस्तस्या
अपि समाश्रयः । हृदयात्मिक्युमा तस्य कामस्यापि समाश्रयः ।

इति होवाच ॥ १७ ॥ शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यस्त्वा१ स्विदिमे
ब्राह्मणा अङ्गारावक्षयणमक्रता३ इति ॥ १८ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच
शाकल्यो यदिदं कुरुपाञ्चालानां ब्राह्मणानत्यवादीः किं ब्रह्म विद्वानिति
दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठा इति यद्दिशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥१९॥
किं देवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीति आदित्यदेवत इति स आदित्यः
कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुषीति कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितमिति रूपेष्विति
चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानीति हृदय इति
होवाच हृदयेन हि रूपाणि जानाति हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि
भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २० ॥ किं देवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्य-
सीति यमदेवत इति स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति यज्ञ इति कस्मिन्नु
यज्ञः प्रतिष्ठित इति दक्षिणायामिति कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठितेति
श्रद्धायामिति यदा ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणां ददाति श्रद्धाया१ ह्येव
दक्षिणा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठितेति हृदय इति होवाच
हृदयेन हि श्रद्धां जानाति हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैत-
द्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥ किंदेवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति वरुणदेवत
इति स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यप्स्विति कस्मिन्न्वापः प्रतिष्ठिता इति

अब्देवता सदा चन्द्रो वरुणस्य समाश्रयः । रेत आत्मा सुरगुरु
सोमस्यापि समाश्रयः । तस्याप्युमैवाश्रयः स्यात्तस्यैव तु दिगीशितुः ।
सोमस्य दीक्षारूपा तु शतरूपा समाश्रयः । तस्याः सत्यात्मको देवो
मनुरेव समाश्रयः । तस्याप्युमैवाश्रयः स्यात्त्वष्टृरूपस्य नित्यदा ।
मध्यदिक्स्वामिनोऽग्नेश्च स्वाधारो वाग्बृहस्पतिः । तस्याप्युमैव हृदय
रूपा नित्यं समाश्रयः । तस्याः समाश्रयो रुद्रस्त्वमहश्चेति रूपवान् ।
अहङ्कारात्मको नित्यमात्मोमा परिकीर्तिता । बुद्ध्यात्मनैवाततत्वाद
द्यस्यानाश्रयो हरः । तदा बोधात्मिका शक्तिर्नास्या देहाभिरक्षणे ।
अरक्षितान्मानुषादीन् श्वानो वायुर्वयांसि वा । शिवस्य च तथोमाया
प्राणात्मा शेष आश्रयः । शेषस्यापानरूपा सा भारत्येव व्यपाश्रयः ।
तस्या व्यानाभिधो वायुर्विशिष्टानो यतो हि सः । उन्नेतृत्वादुदानाख्या
तस्य श्रीराश्रयः सदा । समानाख्यो हरिस्तस्याः सहैव ह्यानयत्यसौ ।
स्वावरस्यानकास्त्वन्ये सर्वेषां चेष्टको हि सः । स एष भगवा...

रेतसीति कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितमिति हृदय इति तस्मादपि प्रति...
जातमाहुर्हृदयादिव सृप्तो हृदयादिव निर्मित इति हृदये ह्येव रेत
प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥ किंदेवतोऽस्यामुदीच्यां
दिश्यसीति सोमदेवत इति स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति दीक्षायामि
कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठितेति सत्य इति तस्मादपि दीक्षितमाहुः स...
वदेति सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितमिति हृद...
इति होवाच हृदयेन हि सत्यं जानाति हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवती
त्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥ किंदेवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीत्यग्निदेव
इति सोऽग्निः कस्मिन्नु प्रतिष्ठित इति वाचीति कस्मिन्नु वाक्प्रतिष्ठिते
हृदय इति कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितमिति ॥ २४ ॥ अहल्लिकेति होवा
याज्ञवल्क्यो यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासे यद्ध्येतदन्यत्रास्मत्स्याच्छ्वानो वै...
दद्युर्वयांसि वैनद्विमथ्नीरन्निति ॥२५॥ कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठि...
स्थ इति प्राण इति कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपान इति कस्मिन्न्वपान
प्रतिष्ठित इति व्यान इति कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इत्युदान इ...
कस्मिन्नूदानः प्रतिष्ठित इति समान इति स एष नेति नेत्यात्माऽगृ...

श्रीवदन्याश्रयो हरिः । न च ब्रह्मादिवद्विष्णुर्नैवाऽसौ बद्धवत्क्वचित् ।
न च मुक्तवदीशेशः कुत एव जडोपमः । अग्राह्योशीर्यसङ्गोऽसावसितश्च
न रिष्यति । न हि सर्वात्मना क्वापि केनचिज्ज्ञायते क्वचित् ।
स्वल्पोऽपि शीर्यते नैव कारणात्कार्यतोऽपि वा । न लिप्यते जगन्नाथः
क्वचिद्दोषेण केनचित् । भूतपूर्वो भविष्यो वा बन्धो नास्य कुतश्चन ।
न च नाशो भवेत्क्वापि न नशिष्यति च क्वचित् । अन्यत्सर्वं गृहीतं
हि तेन ज्ञानादिना सदा । अशीर्यत्वादयोऽन्येषां सर्वेषां तत्प्रसादतः ।
अतस्तस्यापि वैषम्यान्नेति नेत्याह तं श्रुति'रित्यादि च । 'तद्गुणानां
सुपूर्णानां विप्रुड्‌ढं प्रतिबिम्बितम् । श्रीर्भुङ्क्ते तद्गुणान्ब्रह्मा तस्य
रुद्रादयोऽपि चे'त्यादि च। अहर्ज्ञानमस्य लीनमित्यहर्लीक एवाहल्लिकः ।
अज्ञेत्याक्षिपति । न हि गृह्यत इत्यादिना ग्रहणशीरणादिषु सर्व-
प्रमाणाभावं दर्शयति । 'नेति नेत्यादिरूपेण विज्ञापितगुणोऽपि तु ।
विशेषापेक्षया पृष्टो न शाकल्यो विवेद तमि'ति ब्रह्माण्डे । 'तदपेक्षां
विनैवासौ निर्गत्य पुरुषोत्तमः । वहत्येवानिशं सर्वं निरूढं तेन
तज्जगत् । प्रति प्रतिस्थितो रूपैर्यस्माद्धत्ते हरिः सदा । अतः प्रत्यूह्यते
तेन व्यक्ताव्यक्तमिदं जगदि'ति ब्रह्मतर्के । 'न विनोपनिषद्भिः स
ज्ञेयः केनापि कस्यचित् । अत औपनिषत्कं तं प्राहुर्विष्णुं सनातन-
मि'ति च । 'प्रश्नो वादे च जल्पादौ कर्तव्यः प्रतिवादिना ।
तदुक्तिमात्रे प्रामाण्यं यदि नास्यागमान्तरम् । अपेक्षितं यदा शङ्का
दर्शनीयस्तदाऽऽगमः । निःशङ्कत्वेन यो वक्ता प्रश्नानामुत्तरं सदा ।

न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते
न रिष्यत्येतान्यष्टावायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ देवा अष्टौ पुरुषाः स
यस्तान्पुरुषान्निरुह्य प्रत्यूह्यात्यक्रामत्तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि तं चेन्मे
न विवक्ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति तꣳह न मेने शाकल्यस्तस्य ह
मूर्धा विपपातापि हास्य परिमोषिणोऽस्थीन्यपजह्रुरन्यन्मन्यमानाः ॥२६॥
अथ होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स मा पृच्छतु सर्वे वा

आनुकूल्येनागमानां नाशङ्क्यं तद्वचः क्वचित् । दशतालो दशमुखो ललाटत्रिंशकस्तथा । सार्धोन्नतश्चैव पुनः पर्यग्दशशिरास्तथा । पञ्चोराः सप्तपादो यो नाशङ्क्यं तद्वचः क्वचित् । नवाङ्गुलमुखो यस्तु गले च चतुरङ्गुलः। चतुर्विंशाङ्गुलतनुस्तद्वाक्यं देवपूजितम् । प्राधान्याल्लक्षणोपेतो दुर्लक्षणयुतोऽपि सन् । तस्यापि वाक्यं मानं स्यात्किमु सर्वयुतस्य तु । प्रायो देवाश्च ऋषयो न सर्वशुभलक्षणाः । ऋते विष्णुं सुरश्रेष्ठं ब्रह्माणं वाप्यनन्तरम् । यस्मान्न विदुषां वाक्यमाशङ्क्यं केनचित्क्वचित् । तस्माद्वेदेषु सर्वेषु कथाः प्रश्नोत्तरात्मिकाः । न प्रमाणान्तरं तत्र पृच्छन्ति घटनां विना । एतस्मादाश्वलाद्याश्च पप्रच्छुर्नैव कुत्रचित् । आगमं याज्ञवल्क्योक्तेरन्यं तं मिथिलोऽपि चे'ति ब्रह्मतर्के । 'यश्छिन्न-विचिकित्सस्तु च्छिनत्त्यपि च संशयान् । तस्य पर्येषणं कुर्यात्प्रतीच्छ-न्नोत दक्षिणामिति'च भारते । 'षण्णवत्यङ्गुलो यस्तु न्यग्रोधपरि-मण्डलः । दशतालश्चतुर्हस्तः स देवैरपि पूज्यत'इति वायुप्रोक्ते । अतएव च सर्वागमेषु प्रतिसंहितमाचार्यलक्षणमुच्यते । यथा वनस्पतौ वृक्षइत्ययंशब्दोऽमृषा तथैव पुरुषे पुरुषशब्दो विद्यमान एव । स च नित्यत्वे संभवति । पुरुकालेऽपि सन्पुरुष इति । स्नावमध्ये यत्स्थिरं विद्यतेऽस्थि सल्लीनं तद्दारुसंश्लिष्टपाशवत् । वृक्षो मूलाद्रोहतीत्यङ्गी-कारमात्रम् । यत्समूलमावृहेयुरिति तस्यापि दूषणात् । अन्यस्य रेतसो जननमपि जीवतः पुरुषान्तरस्य भावे । प्रलये तु सर्वप्रलयात्कस्मा-दुत्पत्तिः ? । तत्पृष्टं सर्वं वक्तुमशक्यत्वात्पुरुषस्य पुनरुत्पत्तौ कारणं भगवन्तं जानन्तोऽपि तूष्णीमृषयो बभूवुः । पुरुषनामकत्वान्नित्यस्य जीवस्य यावन्मुक्तिः पुनरुत्पत्त्या भवितव्यं न शरीरेण सह नाशः । तस्य च स्वोत्पत्तावस्वातन्त्र्यादन्येनोत्पादकेन भाव्यम् । कोऽसाविति प्रश्नाशयः । तेषु तूष्णींभूतेषु स्वयमेव परिहरति विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति । तस्याप्यन्य उत्पादक इत्याशङ्का मा भूदिति जात एव न

जायत इत्याह । पुरुषान्तरापेक्षया पुनः शब्दो न तु क्रियाभ्यासा-पेक्षया । 'एक एव हरिर्बन्धुः पुनरन्यो न विद्यत'इतिवत् । राति-रिष्टः । तिष्ठमानस्य तद्विदः परायणम् । 'विजित्यसर्वान्पप्रच्छ याज्ञवल्क्यः पुनर्मुनीन् । यथा वनस्पतौ वृक्षशब्द एवं यथार्थतः । पुरुषेऽपि हि तच्छब्दो नित्यत्वादेव युज्यते । तस्मान्नास्य शरीरेण नाशस्तस्मात्पुनर्जनिः । आमुक्तेर्भविता नित्यं कुतस्तदिति चोच्यताम् । रेतसो जननं यावत्प्रलयस्तावदेव हि । निर्मूलस्य च वृक्षस्य प्रलये पुरुषस्य च । पुनरुत्पादको यस्तं वदन्तु मम कृत्स्नशः । धानाजात इवायं हि दृश्यते विदुषां तरुः । अस्वातन्त्र्यात्तु विदुषां नैव तत्कारणं भवेत् । अञ्जसा प्रेत्य सम्भूतिकारणं तद्वदन्तु नः । प्रेत्य सम्भूति-कर्ता हि स्वतन्त्रो घटते यतः । इति पृष्टास्तु मुनयो न वक्तुं शेकुरञ्जसा तद्वेत्तारोऽपि तत्प्रश्ननिर्मूलनबलोज्झिताः । अधाष्ण्यां(ष्ट्यां)त्तत्प्रभावेन धर्षिता नाशकन्यदा । स्वयमेव तदोवाच याज्ञवल्क्यो महामुनिः । पूर्णानन्दो हरिर्नान्यः कारणं सृज्यसर्जने । नैवास्य जनकः कश्चि-

मा पृच्छत यो वः कामयते तं वः पृच्छामि सर्वान्वा वः पृच्छामीति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥ २७ ॥ तान्हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ ॥ यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा । तस्य लोमानि पर्णानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः ॥ १ ॥ त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः । तस्मात्तदा तृणात्प्रैति रसो वृक्षादिवाऽऽहतात् ॥२॥ मांसान्यस्य शर्कराणि किनाटं स्नाव तत्स्थिरम् । अस्थीन्यन्तरतो दारूणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥ ३ ॥ यद्वृक्षो वृक्णो रोहति मूलान्नवतरः पुनः । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ ४ ॥ रेतस इति मा वोचत जीवतस्तत्प्रजायते । धानारुह इव वै वृक्षोऽञ्जसा प्रेत्य सम्भवः ॥५॥ यत्समूलमावृहेयुर्वृक्षं न पुनराभवेत् । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥६॥ जात एव न जायते को न्वेनं जनयेत्पुनः ॥ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणम् ॥ तिष्ठमानस्य तद्विद इति ॥ ७ ॥ ॥ २८ ॥ इति शाकल्यब्राह्मणम् ॥ ॥ ५ ॥ ९ ॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

न्नित्यजातो ह्यसौ हरिः। स प्रियः सर्वदातॄणां ज्ञानिनां परमप्रियः। ये तु तद्भाविता नित्यं तेषामेष परायणमि'ति नारायणीये ॥ इति शाकल्यब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ९ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अणुर्भगवान्स्तद्विपयान्निर्णयान्वक्तुं वा। 'प्रतिष्ठा प्रतिमा प्रोक्ता प्रतिरूपेण संस्थितेः। प्रतिमाऽधिकसादृश्यान्मुख्या विष्णोः सदा रमा। दीप्तत्वादासमन्तात्सा चाकाश इति गीयते। प्रत्येकं विष्णुरूपाणामन्यदायतनं पृथगि'त्यध्यात्मे। 'प्रतिमानमवस्थानं रहस्यं नाम सार्थकम्। चतुष्टयं यदा ज्ञातं सम्यग्विद्याफलं तदे'ति च। का प्रज्ञता वागेवेत्यादेर्धर्मधर्म्यभेदः। 'अमिताक्षरं पञ्चरात्रं विद्येत्याहुर्मनीषिणः। मिताक्षरं श्लोकवाच्यमुभयं वेद ईर्यत'इति ब्रह्माण्डे। 'सूत्रं तु ब्रह्मसूत्राख्यं महामीमांसिका तथा। तथा साङ्कर्षणं सूत्रं

जनको ह वैदेह आसाञ्चक्रेऽथ ह याज्ञवल्क्य आवव्राज तꣳ होवाच याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः पशूनिच्छन्नण्वन्तानित्युभयमेव सम्राळिति होवाच ॥ १ ॥ यत्ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे जित्वा शैलिनिर्वाग्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छैलिनोऽब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मेत्यवदतो हि किँ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य वागेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येनदुपासीत का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य वागेव सम्राळिति होवाच वाचा वै सम्राड्बन्धुः प्रज्ञायत ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टꣳ हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि वाचैव सम्राट् प्रज्ञायन्ते वाग्वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं वाग्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ २ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्म उदङ्कः

ब्रह्मतर्कादयस्तथा। प्रकाशिका निर्णयश्च तत्त्वनिर्णय एव च। व्याख्येति कथिताः सर्वाः स्वयं भगवता कृताः। बृहत्तर्कादयः सर्वा अनुव्याख्याः प्रकीर्तिता'इति प्रतिसङ्ख्याने। 'वाग्विष्णुर्वाचकत्वेन प्राणः प्रणयनात्स्वयम्। मनो मन्तृत्वतो नित्यं स चक्षुः सर्वदर्शनात्। श्रोत्रं श्रवणशक्तित्वाद्धृदयं हृद्गतो यत'इति प्रत्याहारे।

शौल्बायनः प्राणो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छौल्बायनोऽब्रवीत्प्राणो वै ब्रह्मेत्यप्राणतो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य प्राण एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रियमित्येनदुपासीत का प्रियता याज्ञवल्क्य प्राण एव सम्राडिति होवाच प्राणस्य वै सम्राट्कामायायाज्यं याजयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णात्यपि तत्र वधाशङ्कं भवति यां दिशमेति प्राणस्यैव सम्राट् कामाय प्राणो वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं प्राणो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ३ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे बर्कुर्वार्ष्णश्चक्षुर्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्वार्ष्णोऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्यपश्यतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्यमित्येनदुपासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव सम्राडिति होवाच चक्षुषा वै सम्राट् पश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति स आहाद्राक्षमिति तत्सत्यं भवति चक्षुर्वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं चक्षुर्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको ह वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ४ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे गर्दभीविपीतो भारद्वाजः श्रोत्रं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्भारद्वाजोऽब्रवीच्छ्रोत्रं वै ब्रह्मेत्यशृण्वतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य श्रोत्रमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठानं त इत्येनदुपासीत काऽनन्तता याज्ञवल्क्य

'अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिती'त्यादि च। 'वागादिषु स्थितं विष्णुं य उपास्ते सदैव तु। वागादिनाम्ना नैनं स प्रजहाति कदाचने'ति सत्तत्त्वे। अत आयतनमेव वागिन्द्रियादि। परमं ब्रह्मेतिवचनान्न वागिन्द्रियादिमात्रमुपास्यम्। 'प्रतिमाद्यं हरित्वेन पृथिव्याद्यमथापि वा। इन्द्रियप्राणजीवाद्यमथवा य उपासते। मिथ्योपास्तिमतां तेषां निष्कृतिर्न कदाचन। अतिदुःखे पतन्त्यद्धा तमस्यन्धे पतङ्गवदि'त्युपासनानिर्णये। 'सर्वेन्द्रियेषु या विष्णोरुपासा युगपत्सदा। देवानामेव योग्या सा तया देवत्वमाप्नुयुः। सर्वे देवपदे योग्याः सायुज्यं स्वोत्तमेष्वथ। सम्प्राप्य ब्रह्मणा सार्धं प्राप्नुयुः पुरुषोत्तमम्। दुहन्ति सर्वभोगांश्च तेभ्योऽन्ये मुक्तिगा नराः। स्वोत्तमेभ्यश्च देवेभ्यस्ते मुक्ता हरये सदे'ति च। प्रविश्य देहं यो भोगः स्वरूपव्यतिरेकतः। सायुज्यमिति तं प्राहुः संयुक्तत्वाद्विशेषत' इति च। 'इन्द्रियेषु स्थितं विष्णुमुपासीत क्रमेण तु। सदा देवपदायोग्यः स मानुषसुरो भवेत्। मानुषा देवलोकस्थास्ते

दिश एव सम्राडिति होवाच तस्माद्वै सम्राडपि यां कां च दिशं गच्छति नैवास्या अन्तं गच्छत्यनन्ता हि दिशः दिशो वै सम्राट् श्रोत्रꣳ श्रोत्रं वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनꣳ श्रोत्रं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको ह वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ५ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे सत्यकामो जाबालो मनो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तज्जाबालोऽब्रवीन्मनो वै ब्रह्मेत्यमनसो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य मन एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽऽनन्द इत्येनदुपासीत कानन्दता याज्ञवल्क्य मन एव सम्राडिति होवाच मनसा वै सम्राट् स्त्रियमभिहार्यते तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते स आनन्दो मनो वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं मनो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच

प्रोक्ता मानुषाः सुराः। मानुषा देवसायुज्यं यान्त्युपासनयाऽनये'ति च। 'ऋषभान्गजमिश्रांस्तु क्षत्रियो गुरुदक्षिणाम्। विप्रो दद्याद्वृषानेव वैश्यो गाः प्रतिविद्यकमि'ति च मानसंहितायाम्। 'अन्यया विद्यया मुक्तिः सुराणामन्यया नृणाम्। तत्रापि योग्यताभेदात्प्रतिभेदा अवान्तराः। यया यस्य विमुक्तिः स्यात्तद्दाता मुख्यतो गुरुः। एकदेशे गुरुत्वं स्यादन्यविद्याप्रदस्य त्वि'ति च। 'प्राणसंस्थस्य वै विष्णोः संप्रीत्यै भोजनं भवेत्। तदिच्छयैव चौर्यादि कुर्युरज्ञा अपि ध्रुवम्। तथापि तं न जानीयुः प्राणात्मानं जनार्दनमि'ति प्रवृत्ते। 'यच्चक्षुषि स्थितं रूपं विष्णोश्चक्षुस्तदुच्यते। शब्दादेरप्यापरोक्ष्ये तद्धेतुर्विश्वनामकम्। तद्गतस्य ततो विष्णोः कण्ठस्थानागमो यदा। तदा स्वप्नो भवेज्जाग्रद्दर्शनं नैव जायते। चक्षुर्निमीलनं च स्यात्सर्वेन्द्रियगुणैः सह। चक्षुरात्मा ततो विष्णुः सत्यमित्यभिधीयत'इति च। 'सर्वव्यापी तु भगवाननन्त इति कीर्तितः। दिङ्नामा स तु विज्ञेयो दिक्षुस्थो नित्यदेशनादि'ति च। 'मनःस्थितस्य यद्विष्णोः सम्बन्धादेव कामतः। जातः सुतः सुखे हेतुः परानन्दो हरिः किम्वि'ति ब्रह्मतर्के। सदा प्रतिष्ठितानि भवन्ति। विशेषतोऽपि प्रतिष्ठितानि सुप्तौ। 'हृदये सर्वशो व्यापी प्रादेशः पुरुषोत्तमः।

जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ६ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छाकल्योऽब्रवीद्धृदयं वै ब्रह्मेत्यहृदयस्य किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य हृदयमेवायमायतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थितिरित्येनदुपासीत का स्थितता याज्ञवल्क्य हृदयमेव सम्राडिति होवाच हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानामायतनं हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा हृदये ह्येव सम्राट् सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि

जीवानां स्थानमुद्दिष्टः सर्वदैव सनातनः। हृत्कर्णिकामूलगतः सोऽङ्गुष्ठाग्रप्रमाणकः। मूलेश इति नामास्मिन्सर्वे जीवाः प्रतिष्ठिताः। अङ्गुष्ठमात्रे पुरुषे कर्णिकाग्रस्थिते हरौ। प्रविशन्ति सुषुप्तौ तु प्रबुध्यन्ते ततस्तथा। सोऽयं त्रिरूपो भगवान्हृदयाख्यः प्रकीर्तित'इति च। 'स्थानमायतनं प्रोक्तं प्रतिष्ठा धारकः पुमानि'ति च॥ इति षडाचार्यब्राह्मणम्॥६॥१॥

स्वयोग्यं ज्ञानं श्रोतुं सिंहासनादवरुह्योपसदनं कृत्वोवाच। यत्स्वात्मना प्राप्यं मुक्तौ तदुपास्यैव मुक्तिर्भवतीत्यतः प्राप्यं पृच्छति। 'वृन्दैः प्राप्यतमत्वात्तु वृन्दारक इति स्मृत'इति च पाद्मे। 'राज्ञां हृदयसंस्थो य इन्द्रो नाम जनार्दनः। स इन्द्रे च यमे चैव संप्राप्यो मुक्तराजभिः। तस्मात्तेषामुपास्यः स विराण्णामा तदाश्रया। श्रीस्तयोः स्तुतिरेषा हि प्राणेन क्रियते सदा। कर्णौ पिधाय या ज्ञेया सर्ववेदात्मिका हि सा। काशनात्सर्वजीवानामाकाश इति सा

भवन्ति हृदयं वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनꣳ हृदयं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति॥७॥ इति षडाचार्यब्राह्मणम्॥६॥१॥

जनको ह वैदेहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्यानु मा शाधीति स होवाच यथा वै सम्राण्महान्तमध्वानमेष्यन्रथं वा नावं वा समाददीतैवमेवैताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्माऽस्येवं वृन्दारक आढ्यः सन्नधीतवेद उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः क्व गमिष्यसीति नाहं तद्भगवान्वेद यत्र गमिष्यामीत्यथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति स होवाच ब्रवीतु भगवानिति॥१॥ इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेक्षन्पुरुषस्तं वा एतमिन्धꣳ सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः॥२॥ अथैतद्वामेऽक्षि(क्ष)णि पुरुषरूपमेषास्य पत्नी विराट् तयोरेष सꣳस्तावो य एषोन्तर्हृदय आकाशोऽथैनयोरेतदन्नं य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डोऽथैनयोरेतत्प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये जालकमिवाथैनयोरेषा सृतिः सञ्चरणीयैषा हृदयादूर्ध्वा

स्तुतिः। जाग्रतां सर्वजीवानां स विष्णुर्दक्षिणाक्षिगः। तस्य पूर्वदिशीन्द्राग्नी सभार्यौ सम्प्रतिष्ठितौ। यमराक्षसौ दक्षिणस्यां वरुणो वायुरेव च। पश्चिमस्यामुत्तरस्यां सोमेशानौ प्रतिष्ठितौ। ब्रह्मा प्रधानवायुश्च तथोर्ध्वायां दिशि स्थितौ। अधरायां शेषकामौ सभार्याः सर्व एव च। एकैकस्यां हि चत्वारो नेतृत्वात्प्राणनामकाः। इन्द्रियाभिमतेश्चैव प्राणा इत्येव शब्दिताः।' त्वत्प्रसादाद्यदभयमस्माकं प्राप्तं तदेव तव तृप्तयेऽस्तु नान्यद्वयं प्रत्युपकर्तुं शक्नुम इत्यर्थः। 'स भगवान्स्वकृतेन तुष्येदि'तिवत्। इन्धो दीप्तः। 'जीवभोगस्य भोक्तेशो जीवस्तद्भोगभुङ्क् तु। विविक्तभुगिवातोऽसौ भगवान्पुरुषोत्तम'इति पाद्मे॥ इति कूर्चब्राह्मणम्॥ ६ ॥ २ ॥

'याज्ञवल्क्यो वरं दत्वा राज्ञा संवादकामुकः। वैदेहनगरं प्रायात्सन्तो यच्छास्त्रलोलुपा'इति स्कान्दे। तथापि सम्राडेव पूर्वं पप्रच्छ। आत्मा भगवानेवास्य ज्योतिः। 'भावेऽभावेऽपि सूर्यादिर्जीवानां विष्णुरेव हि। ज्योतिस्तथाप्यभावे तु तज्ज्ञेयं हि विशेषतः।

नाड्यश्चरति यथा केशः सहस्रधा भिन्न एवमस्यैता हिता नाम नाड्योऽन्तर्हृदये प्रतिष्ठिता भवन्त्येताभिर्वा एतदास्रवदास्रवति तस्मादेष प्रविविक्ताहारतर इवैव भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः॥ ३ ॥ तस्य प्राची दिक् प्राञ्चः प्राणा दक्षिणा दिक् दक्षिणाः प्राणाः प्रतीची दिक् प्रत्यञ्चः प्राणा उदीची दिगुदञ्चः प्राणा ऊर्ध्वा दिगूर्ध्वाः प्राणा अवाची दिगवाञ्चः प्राणाः सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो नहि गृह्यतेऽशीर्यो नहि शीर्यते असङ्गो नहि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यत्यभयं वै जनक प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः स होवाच जनको ह वैदेहोऽभयं त्वागच्छताद्याज्ञवल्क्य यो नो भगवन्नभयं वेदयसे नमस्तेऽस्त्विमे विदेहा अयमहमस्मि॥ ४ ॥ द्वितीयं कूर्चब्राह्मम्॥ ६ ॥ २ ॥

जनकꣳ ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम स मेने न वदिष्य इत्यथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदाते तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स ह कामप्रश्नमेव वव्रे तꣳ हास्मै ददौ तꣳह सम्राडेव पूर्वं

अस्वातन्त्र्यात्तु जीवस्य द्योतयन्बुद्धिमस्य सः। प्रवर्तयति सर्वेशस्तमस्यापि जनार्दन'इति च। 'स्वातन्त्र्याद्ध्यायतीवासौ ध्यायय‍ञ्जीवमञ्जसा। गृह्णातीव ग्राहयन्स जीवं सर्वेश्वरेश्वरः। सदा विज्ञानपूर्णोऽसौ समानोऽसौ सदा समः। अविकारात्समानः सञ्जीवमादाय सञ्चरेत्। उभौ लोकौ स्वापकत्वाद्भूत्वाऽसौ स्वप्ननामकः। इमं लोकं जाग्रदाख्यं मृत्युरूपात्मकं सदा। बहुपापैकहेतुत्वात्तारयेत्स्वप्नमानयन्। इमं लोकं च भूराख्यं तारयित्वान्तरिक्षगम्। जीवं कुर्यान्मृतौ विष्णुर्भूलोकः क्षिप्रमृत्युमान्। बहवो मृत्यवश्चात्र मृत्यो रूपाण्यतस्त्वयम्। पापहेतुत्वतश्चायं भूर्लोको मृत्युरूपकः। जाग्रच्च पृथिवी चैव द्यौः सुषुप्तिस्तथैव च। स्वप्नश्चैवान्तरिक्षं च ज्ञेया अन्योन्यनामकाः।

पप्रच्छ ॥ १ ॥ याज्ञवल्क्य किं ज्योतिरयं पुरुष इत्यादित्यज्योतिः सम्राडिति होवाचादित्येनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किं ज्योतिरेवायं पुरुष इति चन्द्रमा एवास्य ज्योतिर्भवतीति चन्द्रमसैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्य ॥ ३ ॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते किं ज्योतिरेवायं पुरुष इत्यग्निरेवास्य ज्योतिर्भवतीत्यग्निनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किं ज्योतिरेवायं पुरुष इति वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति वाचैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति तस्माद्वै सम्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायतेऽथ यत्र वागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किं ज्योतिरेवायं पुरुष इत्यात्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्यात्मनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति ॥ ६ ॥ कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः स समानः सन्नुभौ लोकावनु सञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव स हि स्वप्नोभूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि ॥ ७ ॥ स वाऽयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः पाप्मभिः संसृज्यते

तद्द्व्यभिप्रायिका यस्मादुभौ लोकाविति श्रुतिः। स वा अयं जायमान इति च द्व्याश्रया श्रुतिः। यस्य ज्योतिरयं विष्णुः स परामृश्यते तथा। यदा तु भगवानुक्तस्तदा स्वातन्त्र्यतो विभुः। म्रियमाणो जायमान इत्युक्तस्तन्नियामकः। फलदानाय पापानां ग्रहस्संसर्ग उच्यते। मोक्षदाने फलादानाद्विजहातीति चोच्यते। जीवोऽपि मुक्तिकाले तु हाता पापस्य कथ्यते। स्वर्गः सुषुप्तिरित्याख्या मुक्तेरपि यतः समा। परलोके यतो मुख्यो मुक्तिरेव न चापरः। अतो द्युसुप्तिमोक्षाणामभिप्रायादिदं वचः। सुप्तिरित्यादिकं स्वेति विष्णोराख्या सुखत्वतः। पुनरागमनं नाम मुक्तानामपि विद्यते। प्रलये तु प्रविश्यैनं भगवन्तं जनार्दनम्। स्थित्वा ज्ञानाविलोपेन निर्गच्छन्ति पुनस्ततः। न च ज्ञानसुखादीनां तेषां सृष्टौ लयेऽपि वा। विशेषः कश्चिदन्तश्च बहिश्चैव रमन्ति ते। स्वापयत्येनमिति स स्वपितीत्युच्यते हरिः। आनन्दपापलोकादेर्दर्शनं स्वप्नसुप्तयोः। अपि विष्णोः सदैवास्ति न जीवस्य कथञ्चन। अत्रायं भगवान्विष्णुर्जीवस्य स्वयमेव तु। ज्योतिर्विशेषतो भूयान्नैवान्यज्ज्योतिरत्र यत्। न हि जीवः स्वयं द्रष्टुं सुप्तः शक्नोति हि ध्रुवम्। अतः स नैव जीवोऽयं सर्वं पश्यति सूक्ष्मदृक्। स्वप्नेऽन्तरिक्षे स्वर्गे वा न रथाद्याः पुरा स्थिताः। तदैव तत्कर्मयोग्यान्निर्मिमीते हरिः स्वयमि'त्यादि महामीमांसायाम्। जीवपक्षे प्रसिद्धत्वात्कतम आत्मेति प्रश्नो न युक्तः। न च जीवः समानः सन्नुभौ लोकौ सञ्चरति। सुखदुःखविशेषवत्त्वात्। न च सुखदुःखादेर्मिथ्यात्वे किञ्चिन्मानम्। 'याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः'। 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्'।

स उत्क्रामन् म्रियमाणः पाप्मनो विजहाति ॥ ८ ॥ तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानं तस्मिन्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यतीदं च

'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदि'त्यादि भगवद्वचनविरुद्धत्वाच्च । न चैतन्नासीदस्ति भविष्यतीत्यनुभवः कदाचिद्भविष्यतीत्यत्र किञ्चिन्मानम् । किञ्चित्कालं स्थिरत्वमात्रस्य शून्यवादिनामपि सिद्धत्वाद्वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदित्यादिवचनम् व्यर्थं स्यात् । अतो न कदाचिदस्य नासीदस्ति भविष्यतीत्यनुभवो भविष्यतीत्यभिप्रायेणैव तद्वचनम् । न च तथानुभवे शून्यस्यानिर्वचनीयस्य च कश्चिद्विशेषः । न च शून्यवादिनां तद्वादिनां च कश्चिद्विशेषो मोक्षे । न च नित्यज्ञानस्वरूपमस्तीति वचनेन कश्चिद्विशेषः ज्ञेयाभावे ज्ञानस्याप्यभावात् । न हि ज्ञेयरहितं ज्ञानं नामास्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम् । न च स्वविषयं तदिति तेषां पक्षः । तदा कर्तृकर्मविरोध आपततीति हि तेषां वचनम् । न च जानातीत्यादिकर्तृत्वं ज्ञानस्य तैरङ्गीक्रियते । निर्विशेषत्वाङ्गीकारात् । अतः शून्यवादिन एव तेऽपि । स्वप्नो भूत्वा स्वापको भूत्वा । न हि जीवोऽपि स्वप्न एव भवति । स्वापं नयतीति स्वप्न इति च व्युत्पत्तिः । जायमानो म्रियमाणः स्वपितीत्यादि तु 'कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीराः' । 'तदेतन्मे विजानीहि यथाऽहं मन्दधीर्हरे । सुखं बुध्येय दुर्बोधं येषां भवदनुग्रहात्' । 'जज्ञे बहुज्ञं परमाभ्युदारम्' । 'द्रष्टुश्चक्षुषो नास्ति जिह्वे'त्यादिवदन्तर्णीतणिच्त्वेन भवति । 'स्वातन्त्र्यस्नेहयोरन्तर्णीतणिजि'ति हि सूत्रम् । कथमन्यथा 'स्वयं निहत्य स्वयं निर्माय स्रवन्त्यः सृजते । स हि कर्ता स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीती'त्यादि युज्यते । उक्तार्थे च स्वप्नेन शारीरमित्यादि जीवेश्वरभेदमन्त्रा उक्ताः प्रमाणत्वेन । ईश्वरो जीवस्य

परलोकस्थानं चाथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति तमाक्रममाक्रम्योभयान्पाप्मन आनन्दाꣳश्च पश्यति स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामुपादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति ॥ ९ ॥ न तत्र रथा न रथयोगा

भयानि पश्यन् जक्षदिव हसदिव । प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ इत्यादिषु चाभ्यासेन सर्वत्र भेद एव निर्दिश्यते 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेने'ति च निर्णयात्मकं भगवद्वचनम् । न चावस्थाभेदेन जीवभेदो व्यावहारिकोऽप्यस्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम् । न हि जाग्रत्स्वप्नस्थश्च द्वावित्यज्ञप्रयोगोऽपि कश्चिदस्ति लौकिकः । न च भ्रमस्तादृशः । तस्माद्भगवानेवात्रोच्यते सर्वकर्तृत्वेन । वेशान्ता वेश्यागृहाः । सुषुप्तिमोक्षोभयविवक्षयैव तद्वचनमपि भगवताप्युक्तं 'स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं ही'ति । उभयापेक्षमित्युक्ते मोक्षस्थसुप्तिरिति मन्दस्याशङ्का स्यादतो मोक्षे सुप्तिरेव नास्तीति ज्ञापयितुमन्यतरापेक्षमित्युक्तं न त्वन्यतर एवार्थ इति । ज्ञाने विकल्पायोगात् । अतोऽवस्थाश्च लोकाश्च सर्वे विवक्षिताः । सर्वावतः आसमन्तात्सर्ववतः सर्वज्ञानान्युपादाय । 'बाह्यप्रकाशो भेत्युक्तो ज्योतिरान्तर उच्यते । सुखं स्वरूपभूतं यदानन्द इति कथ्यते । मुन्नामविषयोत्थं यत्प्रकृष्टविषयात्प्रमुदि'ति च । शुक्रं जीवमादाय । 'शोकेन रत्या युक्तत्वाच्छुक्रो जीव उदाहृत' इति च । 'रत्यानन्दौ पूर्णनित्यौ हितौ तेन हिरण्मयः । स्वर्णवर्णतया वाऽपि वासुदेवो हिरण्मयः । प्रधानहंसरूपत्वादेकहंस इतीरित' इति च । 'अंशेन जीवमादाय कचिदीशो बहिर्नयेत् । स्वप्नेषु फल्गुनं यद्वत्कृष्णः कैलासमानयत् । वासनारूपकान्प्रायस्त्वन्तरेव प्रदर्शयेत् । अतो बहिः कुलायादित्यपि

न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान्पथः सृजते न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेशान्तान्पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते स हि कर्ता ॥ १० ॥ तदेते श्लोका भवन्ति स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति ॥ शुक्रमादाय पुनरेति स्थानं हिरण्मयः पुरुष एकहंसः ॥ ११ ॥ प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा ॥ स ईयतेऽमृतो यत्र कामꣳ हिरण्मयः पुरुष एकहꣳसः ॥ १२ ॥ स्वप्नान्त

वाङ् न विरुध्यत' इति च । 'उच्चावचेषु रूपेषु प्रविशन्पुरुषोत्तमः । बहुरूपत्वमायाति स्वप्ने स जगतः प्रभुरि'ति च । 'मोदरूपत्वतो विष्णोः स्त्रीभिर्मोदो विडम्बनम् । जीवस्य मृतिकाले च स्वप्नकाले च केशवः । एवंविधानि कर्माणि कुर्वाणोऽपि न दृश्यते । तथा जागरिते सुप्तौ मुक्तैरेव तु दृश्यते । तथापि नायतेभ्यस्तं ज्ञानी ब्रूयाज्जनार्दनम् । यस्य गोचरतां विष्णुः कदाचिन्न प्रपद्यते । तस्यायतस्य पापस्य भेषजं न हि विद्यते । सुप्तिकालेऽप्ययं विष्णुः सदा जागरितात्मकः । यानि जागरिते पश्येत्तानि सुप्तेऽपि पश्यति । नित्यज्ञानस्वरूपत्वाद्भगवान्पुरुषोत्तमः । नित्यानन्यप्रकाशत्वेऽप्यन्यज्योतिर्यदा भवेत् । तदा स्यात्संशयोऽज्ञानावित्यत्रेति विशेषणमि'ति च । जीवस्यापि स्वप्नावस्थायां जागरितत्वेऽस्येति विशेषणं व्यर्थम् । पूर्वोक्तमपि मोक्षायैव भवति । अत ऊर्ध्वं विशिष्टमोक्षाय ब्रूहि । 'स्वयोग्यभगवद्दृष्टेः सर्वैर्मुक्तिरवाप्यते । पुनर्ज्ञानान्तराधिक्यात्सुखाधिक्यं विमोक्षगमि'ति ब्रह्मतर्के । स्वप्नसुषुप्त्युभयाभिप्रायेण तानि सुप्त इत्युक्तम् । तत्र सुषुप्तिमात्राभिप्रायेण स वा एष एतस्मिन्प्रसाद

उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि ॥ उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन् ॥ १३ ॥ आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चनेति ॥ तं नायतं बोधयेदित्याहुर्दुर्भिषज्यं हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यतेऽथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त इत्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीति ॥ १४ ॥ स वा एष एतस्मिन्सम्प्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नायैव स यत्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १५ ॥ स वा एष एतस्मिन्स्वप्ने रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव स यत्तत्र यत्किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येव-

इत्याह । 'यत्रोभयविवक्षा स्यात्परामर्शस्तदोभयोः । एकस्यापि भवेन्नैकविवक्षायां क्वचिद्द्वयोरि'ति शब्दनिर्णये । स्वप्नाख्यातं स्थानं स्वप्नान्तम् । 'अन्तःस्थानं स्थलं वासः प्रदेश इति चोच्यत' इति च । स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं चेत्यत्रापि स्वप्नान्तशब्दः स्वप्नसुषुप्त्युभयाभिप्रायेण । 'शुभाशुभं तु दृष्ट्वैव स्वप्ने जागरितेऽपि च । असंस्पृष्टः सदा दुःखैश्चरतीशः पुनः पुनः । स्वप्नसुप्त्यात्मकं कूलमेकं बुद्धात्मकं परम् । महामत्स्य इवासङ्गी चरत्येको जनार्दनः । यं विष्णुं श्येनवच्छ्रान्तो जीवो जागरिते भ्रमन् । स्वप्ने च सुप्तावभ्येति संश्रान्तः सद्गृहं यथा । स्वित्यानन्दः परो विष्णुस्तमाप्तः सुप्त उच्यते । सम्प्राप्य तमयं जीवः कामयेन्नैव किञ्चन । न च स्वप्नसमभ्रान्तिज्ञानं याति कदाचन । सुषुप्तौ च किमु ज्ञानान्मुक्तौ प्राप्तो जनार्दनम् । निहितो भगवान्यत्र हिता नाड्यः प्रकीर्तिताः । नानावर्णो हरिस्तासु नानारूपी व्यवस्थितः । तासां मध्ये सुषुम्ना च तत्र सुप्तिं व्रजत्ययम् । ता एव कण्ठदेशस्था जीवस्तत्र व्यवस्थितः । स्वप्नान्पश्यति जाग्रद्वद्भयं च प्रतिपद्यते । अ इत्यादिश्यते विष्णुरविद्या तन्निरीक्षणम् । तेन स्वप्नानयं पश्येज्जीवो जागरितं तथे'ति महा-

---

मेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १६ ॥ स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नान्तायैव ॥ १७ ॥ तद्यथा महामत्स्य उभे कूले अनुसञ्चरति पूर्वं चापरं चैवमेवायं पुरुष एतावुभावन्तावनुसञ्चरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च ॥ १८ ॥ तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः संहत्य पक्षौ सल्लयायैव ध्रियत एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति ॥ १९ ॥ ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताणिम्ना तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा अथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छाययति गर्तमिव पतति ॥ यदेव जाग्रद्भयं पश्यति तदत्रा-

मीमांसायाम् । जिनन्तीव ताडयन्तीव । विच्छाययति भयेन विच्छायं करोति । अहेमेवेदं सर्वोऽस्मि स्वयोग्यतापेक्षया पूर्णोऽस्मि । विषयभोगानन्वितस्वरूपानन्देनेत्येवशब्दः । इदमिति पूर्णत्वविशेषणम् । 'अजानता महिमानं तवेदमि'तिवत्स्वपूर्णतामापरोक्ष्येणानुभूयेदं पूर्णोऽस्मीति मन्यते । 'क्वचित्तद्भावशेषः स्यात्क्रियाशेषः क्वचिद्भवेत् । क्वचित्पदार्थशेषः स्यादिदमादिस्त्रिधा स्मृत' इति शब्दनिर्णये । न हि राजा देवो वा सर्वं जगद्भवति । राज्ञो भोगापेक्षया पूर्तिर्भवतीति देवदृष्टान्तः । प्रत्यक्षदर्शनार्थं राजदृष्टान्तः । 'स्वयोग्यपूर्तेः स्वातन्त्र्याद्राज्ञो देवगणस्य च । सर्वभावस्तथा मोक्षे न तु सर्वस्वरूपत'इति ब्रह्मतर्के । 'छन्दसामप्यवाच्यत्वादतिच्छन्दा हरिः स्मृतः । तेनाश्लिष्टो ह्ययं जीवः सुप्तो मुक्तोऽथवा भवेत् । विष्णोरूपं हि यन्नित्यमभयं पापवर्जितम् । आप्तकामं च पूर्णत्वादात्मकामं सुखत्वतः । शोकं विना सुरमणाच्छोकान्तरमितीरितम् । तेनाश्लिष्टः स्वपुत्राणां दायादानां न वै पिता । तेषां दुःखाददुःखित्वान्न माता लोकमान्यपि । अलोकमानान्नो लोको देवोऽपि स्वाधिकारतः । वर्षणादेर्व्युत्थितत्वान्न देवो वेदमान्यपि । अवेदमानान्नो वेदः पापी पापफलाप्ययात् । अपापः श्रमणश्चापि यतिधर्मात्समुत्थितेः । अयतिस्तापसश्चैवमनि

विद्यया मन्यतेऽथ यत्र देव इव राजेवाहमेवेदꣳ सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः ॥ २० ॥ तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहतपाप्माऽभयꣳ रूपꣳ तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरं तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामँ रूपँ शोकान्तरम् ॥ २१ ॥ अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदा अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहाऽभ्रूणहा चाण्डालोऽचाण्डालः पौल्कसोऽपौल्कसः श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोऽनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति ॥ २२ ॥ यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो

पुण्यमप्यमुम् । नान्वेत्येवं विधो मुक्तो विष्णोः सम्प्राप्तिमात्रतः । यत्तन्न विष्णुः पश्येत पश्यन्वै तन्न पश्यति । नित्यज्ञानस्वरूपत्वात्तत्समं नान्यदिष्यत'इति च । यत्किञ्चिद्वस्तु भगवता न दृष्टं तन्नास्त्येव । विद्यमानं सर्वं पश्यत्येव । न हि द्वितीयो द्रष्टा यो भक्तत्वेन जगत्पश्यति । तद्विरोधेन पश्यत्यभ्रान्तः । तद्दृष्टादन्यद्वा । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रुतेः । 'यत्तद्दृष्टं भगवता तदेवास्ति न चापरम् । न ह्यन्यो विद्यते द्रष्टा यः पश्येत्तददर्शितम् । ब्रह्मादिरपि यो द्रष्टा पश्येत्तस्य प्रसादतः । तददृष्टं कुतः पश्येदतः को वा विरोधत' इति च । यदवतारादिकं द्वैतत्वेन न पश्यति न तु तत्ततो द्वितीयम् । नित्यज्ञानत्वाद्भ्रमाभावात् । यद्विभक्तत्वेन विष्णुः पश्यति तत्ततोऽन्यदस्ति चे'ति च । यस्माद्विष्णुर्विश्वं विभक्तत्वेनैव पश्यति तस्मात्तदन्यदस्त्येव । न च जगदभावोऽत्रोच्यते । अन्यद्विभक्तमिति विशेषणवैयर्थ्यात् । न च भ्रान्तिकल्पितं जगदित्यत्र किञ्चिन्मानम् । 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरमि'त्यादि निन्द-

विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ॥२३॥ यद्वै तन्न जिघ्रति जिघ्रन्वै तन्न जिघ्रति न हि घ्रातुर्घ्रातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥२४॥ यद्वै तन्न रसयते रसयन्वै तन्न रसयते न हि रसयितू रसयतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत् ॥ २५ ॥ यद्वै तन्न वदति वदन्वै तं न वदति न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥ २६ ॥ यद्वै तन्न शृणोति शृण्वन्वै तन्न शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥ २७ ॥ यद्वै तन्न मनुते मन्वानो वै तन्न मनुते न हि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्नतु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत ॥ २८ ॥ यद्वै तन्न स्पृशति स्पृशन्वै तन्न स्पृशति नहि स्प्रष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्स्पृशेत् ॥ २९ ॥ यद्वै तन्न विजानाति विजानन्वै तन्न

नाच्च। द्रष्ट्रन्तरनिषेधेन तस्यैव सर्वद्रष्टृत्वमेव च यत्र वा अन्यदिव स्यादित्यादिनोपसंह्रीयते। अन्यथान्योऽन्यत्पश्येदित्यादिकमनर्थकम्। न ह्येकस्यान्यत्वेऽन्यस्यानन्यत्वं भवति। अतो द्वितीयोऽन्यशब्दो व्यर्थ एव स्यात्। न च तत्पक्षे दृश्यत्वादिकमात्मनो विद्यते। तस्माद्यत्र किञ्चिदपि स्वातन्त्र्यमन्यस्य भवति तत्रैव भगवतोऽन्यः पुरुषो भगवद्दृष्टादन्यत्पश्यतीत्यादि युज्यते तदेव नास्ति स्वतः। अतो नान्योऽन्यत्पश्येदित्यर्थः। अन्यदिवेतीवशब्दोऽल्पस्वातन्त्र्यार्थे। राज्ञः पृथगिव भृत्य इतिवत्। 'उपमार्थे तथाल्पत्वेऽपीवशब्दः प्रयुज्यत' इति शब्दनिर्णये। 'स्वरूपभेदे स्वातन्त्र्ये विरोधे च विलक्षणे। अन्यशब्दश्चतुर्ष्वेषु प्रयोक्तव्यो मनीषिभिरि'ति च। 'अनन्याः सर्व एवैते योधाः कुन्तीसुतादपी'ति प्रयोगाच्च। 'दशरात्रैर्भुक्तमिव न सम्यक्स्वल्पभोजनादि'ति च। 'प्रकृतेः पुरुषाणां च नाणुमात्रमपि क्वचित्। स्वातन्त्र्यं विष्णुना सर्वे नियताः सर्वदैव हि। तदद्दष्टं ततः को हि पश्येत्किं वापि तद्धवेदि'ति महामीमांसायाम्। 'अभेदेन स्वावताराञ्जीवाजीवं तु भेदतः। यदश्रमो हरिर्वेत्ति स तदन्यच्च तद्वयमि'ति च। अन्यदप्यस्वातन्त्र्येणान्यवदवस्थितं यस्मिन्पक्षेऽस्ति तत्रैवान्यदर्शनादिव्यवहारो युज्यते। सप्तमरसादिदर्शनाभावादिति च। सर्वेन्द्रियोपभोगोऽपि विष्णोः स्वात्मनि विद्यते। यदि जगदेव न स्यात्तदा कथं मोक्षेऽप्यन्यानि भूतानि मात्रां उपजीवन्तीति युज्यते ?। मोक्षप्रकरणं चैतत्। 'स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं ही'ति भगवद्वचनम्। 'यदा हि सलिलत्वेन प्रकृतिर्व्याप्य तिष्ठति। तदा तस्यां परो विष्णुरेको द्रष्टा व्यवस्थितः। अविरोधाददद्वितीय एकोऽसौ समवर्जनात्। बृहज्ज्ञाना-

---

विजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ॥ ३० ॥ यत्र वा

द्ब्रह्मलोकः सदैव पुरुषोत्तमः। सर्वगत्वादस्य गतिः परा विष्णोः सदैव हि। पूर्णैश्वर्यादस्य सम्पत्परमा सम्प्रकीर्तिता। सार्वज्ञ्यात्परमो लोको विष्णोरानन्द एव च। स्वातन्त्र्यात्परमो ज्ञेयः स हि पूर्णः सदोदितः। प्रतिबिम्बरूपविप्रुड्डांस्तदानन्दस्य चाखिलाः। मुक्ता ब्रह्मादयोऽश्नन्ति तारतम्येन नित्यदा। सलीलः सलिल इति वा। 'अन्येभ्यस्तु विमुक्तेभ्य आनन्दश्चक्रवर्तिनाम्। मुक्तानां हि शतोद्रिक्तः पितृणां तेभ्य एव च। तेभ्योऽप्यृषीणां मुक्तानां कर्मदेवाभिधायिनाम्। तेभ्यश्च मुक्तदेवानां तेभ्यश्चोमापतेस्तथा। तस्माच्च ब्रह्मणस्त्वेवं मुक्तस्य गरुडादपि। एष एव ततो विष्णुः पूर्णानन्दः प्रकीर्तितः। यस्य ब्रह्मापि मुक्तः सन् विप्रुण्मात्रं समश्नुत'इति च। राद्धो मुक्तः। मनुष्याणां योग्यतया स्वसमेभ्यः प्रयत्नाधिक्यादाधिक्यं मुक्तौ प्राप्तुं शक्यत इत्यतः समृद्ध इत्युक्तम्। यावत्साधयितुं शक्यते तावत्साधनैः सम्पूर्णत्वेन मुक्त इत्यर्थः। स्वराष्ट्रे ज्ञानोपदेष्टृत्वान्मुक्तावपि तेषामधिपतिः। ज्ञानपूर्वकत्वेन मनुष्यत्वे दानादिकं कृत्वा तत्फलैरपि भोगैर्मुक्तौ सम्पन्नतमः। 'न ह्यस्य कर्म क्षीयत'इति श्रुतेः। अन्यथा राद्ध इति विशेषणं व्यर्थं भवति। स मनुष्याणां परम आनन्द इति स्वरूपानन्दश्चात्रोच्यते। न ह्यमुक्तानां स्वरूपानन्दाविर्भावोऽस्ति।

अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्यज्जिघ्रेदन्योऽन्यद्रसयेदन्योऽन्यद्वदेदन्योऽन्यच्छृणुयादन्योऽन्यन्मन्वीतान्योऽन्यत्स्पृशेदन्योऽन्यद्विजानीयात् ॥ ३१ ॥ सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैनमनुशशास याज्ञवल्क्य एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा संपदेषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥ ३२ ॥ स यो ह वै मनुष्याणाꣳ राद्धः समृद्धो भवत्यन्येषामधिपतिस्सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः सम्पन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दोऽथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः स एकः पितॄणां जितलोकानामानन्दोऽथ ये शतं पितॄणां जितलोकानामानन्दाः स एको

'भुज्यते स्वसुखं मुक्तैराभासोऽन्यैस्ततोऽपर' इति च। जितलोका इत्यपि मुक्ता एवोच्यन्ते। गन्धर्वलोके गन्धर्वाणां ब्रह्मज्ञाने मुक्ताविर्त्यर्थः। तदा हि ब्रह्मज्ञानं सदोदितमवतिष्ठते। एष ब्रह्मलोकः सम्राळित्यादिषु ज्ञानस्यैव लोकशब्दोदितत्वात्। यश्च श्रोत्रिय इति वचनं तेषामजादीनामपि मुक्तानामेवायं नियमेनानन्दशतगुणोद्रेकः। अन्यदा तु कदाचिद्भवति। कदाचिद्व्याकुलतया न भवतीति दर्शयितुम्। चशब्दस्तु श्रोत्रियत्वावृजिनत्वाकामहतत्वादीनां गुणानां मुक्तौ समुच्चयार्थः। मुक्तस्यैवैते गुणा भवन्तीति मुक्तस्वीकारार्थं य इति विशेषणम्। 'सर्वं श्रुतिफलं मुक्तैः प्राप्यं नान्येन केनचित्। अतस्तु श्रोत्रियो मुक्तो ह्यन्यः श्रोत्रियको भवेत्। अदुःखत्वं च तस्यैव कामैरहतता तथा। यः कामितं न प्राप्नोति स कामहत उच्यते। काम्याप्राप्तेश्च पापाच्च कामात्कामहतः स्मृतः। उभयस्याप्यभावेन मुक्तोऽकामहतो मत'इति च। 'आजानदेवा इन्द्राद्या जातेभ्यस्ते वरा यत' इति च। प्रजापतिलोक इत्युक्तेनैव मुक्तप्रजापतिसिद्धावपि मुक्तस्यैव प्रजापतेर्ब्रह्मणश्चायं विशेष इति स्वरूपकथनार्थं यश्च श्रोत्रिय इत्यादि। अनुपचरितश्रोत्रियादित्वमिति ज्ञापयितुमभ्यासः। सर्वेषामपि मुक्तानां नियमेन तदस्तीति ज्ञापयितुं च। 'प्रजास्तु पशुशब्दोक्ताः पशुपस्तु प्रजापतिरि'ति च। अथशब्दादेष ब्रह्मलोक इति विशेषणाच्च द्वितीयब्रह्मलोकशब्देन परब्रह्मैवोच्यते। अन्यथैष एव परम आनन्द इत्युक्त्वा पुनरेष इतिशब्दोऽनर्थकः स्यात्। तस्यैव ब्रह्मलोकशब्देन पूर्वमभ्यासाच्च। न च तैत्तिरीयादि-

---

गन्धर्वलोक आनन्दोऽथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्तेऽथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः स एकः प्रजापतिलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः स

श्रुतिविरोधः। शतशब्दस्यायुते दशलक्षादावपि समत्वात्। अतश्चक्रवर्तिभ्यो मनुष्यगन्धर्वाः शताधिकाः। देवगन्धर्वा अयुताधिकाः। पितरो दशलक्षाधिका इत्यविरोधः। उत्तमगन्धर्वापेक्षया पितृभ्यो गन्धर्वाणामाधिक्यं च युज्यते। आजानदेवेभ्यो जाता आजानजा इत्यतस्तत्राप्यविरोधः। यत्राजानजा इत्युपरिपाठस्तत्राजानेभ्यो ब्रह्मादिभ्यो जाता इति भवति। इन्द्रबृहस्पत्यादीनां विशेषस्तु विशेषवचनत्वादत्राप्यङ्गीकर्तव्य एव। 'सामान्यधर्मो बलवान् धर्माद्वैशेषिकाद्यथा। बलवद्विशेषवचनं सामान्यवचनात्तथे'ति च। 'नृपा मनुष्यगन्धर्वा देवाश्च पितरस्तथा। देवैः सहितगन्धर्वा ऋषयो देवतास्तथा। इन्द्रो बृहस्पतिश्चैव प्रधानेन्द्रः पुरन्दरः। रुद्रो ब्रह्मेति क्रमशो मुक्ताः शतगुणोत्तरा' इति च। 'अतिप्रयत्नतो यावत्प्राप्तुं शक्यं विमुक्तिगम्। सुखाद्यं तस्य सम्प्राप्त्यै ज्ञानश्रेण्यः क्रमात्स्मृताः। एकां श्रेणीं प्रविज्ञाय तदुत्कृष्टां च तद्वराम्। क्रमेणैव विजिज्ञासुर्जनकः पृच्छति स्म ह। पुनः पुनर्विमोक्षाय ब्रूहीत्यद्धा वरात्पुरे'ति च। 'रहस्यमस्यायोग्यं च यदि मामेष पृच्छति। दत्तो मया वरोऽस्येति वक्तव्यं मे भविष्यति। इति भीतोऽभवद्राज्ञो याज्ञवल्क्यः सुमेधये'ति ब्रह्माण्डे। तेभ्य आश्वलादिभ्यः।

'सर्वदा जीवमादाय नियमाद्विष्णुरेव हि। जाग्रदादिषु संयाति नान्यथा तु कथञ्चन। एवं नियमविज्ञप्त्यै जीवास्वातन्त्र्यवित्तये। परिवृत्तिमवस्थासु साभ्यासा वक्ति हि श्रुतिरि'ति निर्णये। अतस्तात्पर्यार्थं पुनर्वचनम्। ग्रामादिकमुत्सर्जद्यायात्। 'यथा ग्रामं

एको ब्रह्मलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथैष एव परम आनन्द एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीत्यत्र ह याज्ञवल्क्यो बिभयांचकार मेधावी राजा सर्वेभ्यो माऽन्तेभ्य उदरौत्सीदिति ॥ ३३ ॥ स वा एष एतस्मिन्स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रति-

परित्यज्य यात्यनः पुमधिष्ठितम्। एवं देहं परित्यज्य विष्णुनाधिष्ठितः पुमानि'ति च। अणिमानं भगवन्तम्। 'स य एषोऽणिमा' 'तेजः परस्यां देवतायामि'ति हि श्रुतिः। उपतपता रोगादिना। 'आम्रं बाल्येऽपि पतति परिणामे ह्युदुम्बरम्। सम्यक्पाके यथाश्वत्थं फलं जीवमृतिस्तथा। कलावाम्रोपमा जीवास्त्रेतास्वौदुम्बरोपमाः। कृतेऽश्वत्थसमाश्चैव यान्ति ब्रह्मवशाः सदे'ति पाद्मे। प्राणायैव 'वायुमेवाद्रवत्येष जीवो मोक्षाय तत्त्ववित्। तदनुज्ञयैव ज्ञानित्वमतस्तं पुनराव्रजेत्। सर्वेऽपि वायुमासाद्य जायस्व ज्ञानमाप्नुहि। इति तस्य वरादेव जायन्ते ज्ञानिनोऽखिलाः। पुनस्तं प्राप्य मुक्तिश्च प्राप्नुयुस्तदनुज्ञये'ति प्रवृत्ते। इदं मुक्तजीवस्वरूपमायाति। अतोऽनेन सहेदं परं ब्रह्मायातीति परब्रह्मणः पूजार्थं प्रतिकल्पन्ते। यथा राज्ञो ध्वजादिकं दृष्ट्वाऽयं ध्वज आगच्छति तस्माद्राजाऽऽयातीति पूजां प्रतिकल्पन्ते तद्वत्। अन्यथेदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति द्विरुक्तिर्व्यर्था स्यात्। वीप्सात्वे त्वयमायातीत्येकप्रकारेण शब्दाभ्यासः स्यात्। 'एकप्रकारशब्दानामभ्यासस्त्वादरार्थकः। स्वरवर्णादिमात्रं वाप्यन्यथाचेत्तदा परः। अर्थः स्यादेष नियमो वाक्ये वीप्सापदे तथा। प्रातिस्विकार्थेऽपि भवेदभ्यासे वा तथा स्थित' इति शब्दनिर्णये। न च कुत्रचिदादरार्थे द्विरूपप्रयोगो दृष्टोऽनंतरितः। 'यदा मुक्तो व्रजत्यूर्ध्वं तदा तत्सहितो हरिः। नियमादृश्यते देवैरमुक्ते नियमो

न्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव ॥ ३४ ॥ तद्यथाऽनः सुसमाहित-मुत्सर्जद्यायादेवमेवायं शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जद्याति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥ ३५ ॥ स यत्रायमणिमानं न्येति जरया वोप-तपता वाणिमानं निगच्छति तद्यथाम्रमौदुम्बरं वा पिप्पलं वा बन्धना-त्प्रमुच्यत एवमेवायं पुरुष एभ्योऽङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति प्राणायैव ॥३६॥ तद्यथा राजानमायान्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथैः प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्ययमागच्छती-

न तु। यथा ध्वजादिकं दृष्ट्वा पूजां राज्ञः प्रकुर्वते। एवं विमुक्तिगं दृष्ट्वा विष्णोः पूजां प्रकुर्वत' इति तत्त्वनिर्णये। तस्मादणिमानं न्येतीत्यादिना जीवगतं ब्रह्मैवोच्यते। जीवोपतापादि तु नैव। 'जीवमादाय गच्छन्तमनुयान्ति दिवौकसः। प्राणाभिमानिनो विष्णुं नृपं परिजना यथे'ति च। 'उग्रास्तु श्रेणयः प्रोक्ता योधाः प्रत्येनसः स्मृताः। ग्रामण्यस्तु चमूपालास्ते सर्वे द्विविधा मताः। राज्ञा सह स्थिताश्चैव तथा जनपदे स्थिताः। ते सर्वेऽपि नियन्तव्या श्रेणीभिर्द्विविधैः सदे'ति राजनीतौ। 'अनुयान्ति शरीरस्थ. अभियान्ति स्वलोकगाः। मुक्तमादाय गच्छन्तं विष्णुं सर्वे दिवौकस' इत्यध्यात्मे। इति ज्योतिर्ब्राह्मणं ॥ ६ ॥ ३ ॥

'सर्वेषां बलकारित्वाद्बल्यो विष्णुः प्रकीर्तितः। तं यदा प्राप्य जीवात्मा मृतेः पूर्वं विमुग्धताम्। याति विष्णुं तदा देवा यान्ति तेजःस्वरूपिणः। तानादाय हरिश्चक्षुस्थानाद्धृदयमाव्रजेत्। तदा न किञ्चिज्जानाति जीवो ब्रह्मसमाश्रित' इति च। एनं बल्यमभिसमायान्ति। पराक्स्थितश्चाक्षुषो भगवान्प्रत्यक्पर्यावर्तते। 'इंधो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेक्षन्पुरुष' इत्यादि श्रुतेः। 'हृदये संस्थितो जीवो विशेषेण हरिस्तथा। चक्षुरादिषु रूपाणि जाग्रत्काले तयोः सदा। बहूनि संति तान्येव यदैकीभावमाप्नुयुः। हृदयस्थेन रूपेण

त्येवम् हैवंविदम् सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्त इदं ब्रह्मायातीद-मागच्छतीति ॥ ३७ ॥ तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽभिसमायन्त्येवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभि-समायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥३८॥ इति ज्योतिर्ब्राह्मणम् ॥६॥३॥

स यत्रायमात्मा बल्यं न्येत्य सम्मोहमिव न्येत्यथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति स यत्रैव चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवति ॥ १ ॥ एकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न

तदा जीवो न किञ्चन। जानातीति विदुः प्राज्ञास्तदा विष्णोः स्वतेजसा। द्योतते हृदयाग्रं च तेन द्वारेण केशवः। निष्क्रामेज्जीवमादाय प्राण एनमनुव्रजेत्। प्राणमन्ये तथा देवा विद्या कर्म च योग्यते'ति महामीमांसायां। 'कर्माभिमानी गरुडो ब्रह्मा ज्ञानाभिमानवान्। पूर्वप्रज्ञा योग्यता स्याद्रमा तदभिमानिनी। एतेऽपि विष्णुं गच्छन्तमनुयान्ति सदैव तु। वायुर्ज्ञानात्मकश्चैव प्राणात्मक इति द्विधा। अनुयाति हृषीकेशं सर्वैर्देवैः समन्वित' इति च। 'देवलोके चिरं रत्वा यस्तु मुक्तिं व्रजिष्यति। स तु तद्देवताद्वारेणोत्क्रामति न संशयः। विष्णोर्लोकं परं गच्छन्नुत्क्रामेन्मूर्ध्न एव तु। तथैव ब्रह्मणो लोकं सुषुम्नाया विभेदत' इत्यध्यात्मे। सविज्ञानो भवति जीवेन सहितो भवति। सविज्ञानं जीवमेवान्ववक्रामति। जीवमारुह्य गच्छति भगवान्प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढ इति ह्युक्तम्। 'यो विज्ञाने तिष्ठन्य आत्मनि तिष्ठन्नि'त्युभयोर्जीवाभिप्रायेण हि पाठः। 'शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयत' इति भगवद्वचनं। 'विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि संप्रतिष्ठंति यत्रे'ति च। एष आत्मा. निष्क्रामतीति जीवाङ्गीकारे शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुत इत्यादिकमयुक्तं स्यात्। न हि जीवा शरीरं निहत्य अविद्यामयति रूपान्तरं वा करोति। न च सर्वमयत्वं जीवस्य। ब्रह्मेति विशेषणाच्च।

रसयत इत्याहुरेकीभवति न वदतीत्याहुरेकीभवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुत इत्याहुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहुस्तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तꣳ सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति सविज्ञानो भवति स विज्ञानमेवान्ववक्रामति तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ॥ २ ॥ तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वा अन्यमाक्रममाक्रम्या त्मानमुपसꣳहरत्येवमेवायमात्मेदꣳ शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्य

'यथा तृणजलूकैवं भगवान्पुरुषोत्तमः। जीवस्य सूक्ष्मरूपं तु प्राप्य स्थूलं परित्यजेत्। इदं शरीरं भूतेषु विलापयति केशवः। अविद्यां चैव जीवस्य गमयेज्ज्ञानसर्जनात्। स्वर्णकारो यथा स्वर्णमलमग्नौ निहत्य च। शुद्धेन तेन चात्मेष्टं कुरुते रूपमञ्जसा। एवं स भगवान्विष्णुर्जीवस्वर्णस्य यन्मलम्। अविद्याकामकर्माद्यमात्माग्नौ नाश्य सर्वकृत्। स्वेच्छया कुरुते रूपं यद्योग्यं तस्य मुक्तिगम्। पितृजीवस्य पित्र्यं स गान्धर्वं तस्य चैव हि। दैवं तु देवजीवस्य प्राजापत्यं प्रजापतेः। ब्रह्मणो ब्राह्ममेवेति नित्यानन्दस्वरूपकम्। न योग्यतां विना क्वापि पूर्वप्रज्ञाश्रुतेः क्वचित्। यदा मुक्तो भवेद्ब्रह्मा तदा ब्रह्मा स मुख्यतः। एवं प्रजापतिश्चैव तथैवान्येऽपि सर्वशः। यथा हि स्वर्णरूप्याद्यं मलहानौ हि तद्भवेत्। पूर्वं तु योग्यतामात्रं द्विजत्वं बालके यथे'त्यादि च। न ह्यमुक्तानां कल्याणतरत्वं। न च मृगादीनां कल्याणत्वमपि। मरणमात्रं चेदत्रोच्यते तदा कल्याणतरमिति विशेषणं व्यर्थं स्यात्। पूर्वोक्तश्रोत्रियावृजिनाकामहतदेवादीनां चात्रोक्तिः। पूर्वाननुभूतत्वान्नवतरं च भवति। 'अल्पतेजस्तथैवाल्पं जीवरूपं हि संसृतौ। तथैव सुमहत्तेजः करोति भगवान्महत्। अतो नवतरं चैतद्ब्रह्मादीनां करोत्यजः। अन्येषां वा भूतानां मनुष्यादीनां नासुरादीनां भविष्यति च। मयं तु मानुषं स्वर्णं पीतं गान्धर्वमेव च। इंद्रगोपनिभं नाम्ना जांबूनदमिति स्मृतम्। दैवं चामीकरं नाम प्रोद्यदादित्यसन्निभं। नैजो विशेषः स्वर्णानामेतेषां सर्वदैव च। नाम्नयादिनापि समतां यान्ति तानि कथञ्चन। एवं मानुषगन्धर्वपितृदेवाः प्रजापतिः। ब्रह्मेति क्रमशो

माक्रममाक्रम्यात्मानमुपसꣳहरति ॥ ३ ॥ तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरꣳ रूपं तनुत एवमेवायमात्मेदꣳ शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यन्नवतरं कल्याणतरꣳ रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽन्येषां वा भूतानाम् ॥ ४ ॥

जीवा विशिष्टा उत्तरोत्तरं। स्वभावेनैव मुक्तानां स्वभावो व्यक्तिमाव्रजेदि'त्यादि च। 'स यत्राणिमानं न्येति तस्य ह वै तस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः। स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वा विमुक्तास्तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्चे'त्येवमादेश्च मुक्तविषयमेवैतत्। मुक्तविषयत्वेन चैतत्प्रकरणं सूचयामास भगवान्। 'तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यादि'त्यादिना।

न चान्या मुक्तिरस्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम्। 'सोऽश्नुते सर्वान्कान्त्सह ब्रह्मणा विपश्चिता। एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्येमाँल्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन्'। 'ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्करीषु'। 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाच'। 'स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः'। 'स य एवंविदेवं पश्यन्नेवं मन्वानस्तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति'। 'स एकधा भवति त्रिधा भवति पंचधा सप्तधा पुनश्चैकादशस्मृतः'। 'न ह्यस्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते'। 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति। एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम'। 'तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति'। 'परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमं। यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः'। 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः। सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च'। 'न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः। न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः। श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः पिशङ्गवस्त्राः सुरुचः सुपेशसः' इत्यादि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु तेषां निर्गुणमुक्तिविषयत्वेन प्रसिद्धेष्वेव स्थलेषु मुक्तयनंतरं भोगोक्तेश्च। 'अशरीरक्रियागौण देहादेस्ते ह्यभावतः। चिदानन्दशरीरादेः सदेहाद्या विमोक्षिणः। अनिन्द्रिया अनाहारा अनिष्पन्दाः सुगन्धिनः' इत्यादेश्च।

मयट् प्राचुर्ये स्वरूपे च। 'आत्मायमाततत्वाद्धि ब्रह्म पूर्णगुणत्वः। दूरस्थत्वात्स इत्युक्तः समीपस्थो ह्ययं स्मृतः। पूर्णज्ञानस्वरूपत्वाद्विज्ञानमय ईर्यते। सर्वमन्तृस्वरूपत्वात्स एवोक्तो मनोमयः। बलपूर्णस्वरूपत्वात्स प्राणमय ईरितः। सर्वद्रष्टृस्वरूपत्वाच्चक्षुर्मय इतीर्यते। सर्वश्रोतृस्वरूपत्वात्स श्रोत्रमय ईरितः। सर्वाधारात्सुगन्धत्वात्पृथिवीमय उच्यते। सर्वतृप्तिकरत्वाच्च विष्णुरापोमयः स्मृतः। सर्वकर्तृस्वरूपत्वाच्छ्रुतो वायुमयो हरिः। अवकाशप्रदातृत्वादाकाशमय ईर्यते। पूर्णतेजःस्वरूपत्वात्तेजोमय उदाहृतः। सृष्ट्यादीच्छास्वरूपत्वात्स्मृतः काममयो हरिः। सर्वदुष्टप्रतीपत्वात्स हि क्रोधमयो मतः। सुखादिधर्मरूपत्वाज्ज्ञेयो धर्ममयः प्रभुः। अप्राकृतस्वरूपत्वादनेतन्मय एव च। अपार्थिवो हरेर्गन्धो न तृप्तिश्चाप्यबात्मिका। नाग्नेयं तस्य तेजोऽपि न च वायुर्बलं हरेः। श्रोत्राद्यानास्य चाकाशो मनस्तत्त्वं न तन्मनः। बुद्धितत्त्वं न तद्बुद्धिर्नाहमस्याहमुच्यते। महदात्मकं न तच्चित्तं प्रकृतिर्नास्य चेतना। प्रकृत्यादिगुणा यस्मात्तद्गुणप्रतिबिंबकाः। अतः सर्वमयो विष्णुः सर्वाद्यत्वादतन्मयः। चिदानन्दात्मकास्तस्य गुणाः सर्वगुणात्मकाः। सर्वदातः सर्ववैलक्षण्यमेषां प्रकीर्तितं। क्रोधः क्षमात्मको यस्य चिदानन्दात्मकस्तथा। अन्यक्रोधसमः क्रोधस्तस्य विष्णोः कथं भवेत्। एवं सर्वगुणास्तस्य सर्वेभ्योऽपि विलक्षणाः। पूर्वप्रज्ञानुसारेण विमुक्तस्तमुपेष्यति। अनादिकालसम्बन्धा या प्रज्ञा विष्णुसंश्रया। पूर्वप्रज्ञेति सा प्रोक्ता ब्रह्मादेस्तारतम्यत' इति च महामीमांसायाम्। 'वर्तमानं यतो विष्णोर्वशे तस्मादिदम्मयः। अतीतानागतं यस्मात्त-

---

स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय अपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽतेजोमयः काममयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्ममयोऽधर्ममयस्सर्वमय-

ह्रशेऽतो ह्यदोमयः। प्राधान्ये च मयट् प्रोक्तः स्वरूपे च यतो भवेत्। इदंरूपोऽप्यदोरूपस्ततो नित्यत्वतो हरिः। अस्य तस्य प्रधानश्च नित्यपूर्णबलत्वत'इति च। 'यथा पूर्वं तथेदानीमिति विष्णुस्तदुच्यते। यथा बाह्ये तथैवान्ते ततो यदिति चोच्यते। यथेदानीं तथा नित्यं यस्मादेष भविष्यति। अत एतदितिप्रोक्तो वासुदेवो जगत्पतिः। स यथा करोति पुरुषं तथैवायं भविष्यति। साधुर्भवति साधुं चेत्करोति पुरुषोत्तमः। पापो भवति पापं चेत्स करोति जनार्दनः। तत्प्रेरितेन पुण्येन पुण्यो भवति मानवः। तत्प्रेरितेन पापेन तथा पापः पुमान्भवेत्। आहुश्च तत्कामाधीनं जीवमेनं सदैव हि। तत्कामादस्य कामः स्याद्यथाकामस्तथा भवेत्। कामानुसारिणी निष्ठा कर्मनिष्ठाऽनुसारतः। फलं कर्मानुसारेण विष्णोः काममयस्ततः। जीवोऽयं सर्वदैव स्यान्नान्यथा तु कथंचने'त्यादि च।

जीवेश्वराभेदाङ्गीकारे 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेने'ति सूत्रविरोधः। 'प्राज्ञेनात्मनान्वारूढः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त'इत्यादि श्रुतिविरोधश्च। न च व्यावहारिकभेदो नाम कश्चिदस्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम्। भ्रान्तिभेदत्वे श्रुतिसिद्धत्वमेव न स्यात्। न हि निर्दोषश्रुतिवाक्यसिद्धं भ्रान्तमिति युक्तम्। उन्मत्तवाक्यवत्सर्ववेदस्याप्रामाण्यप्रसक्तेः। न च स्वविषयभ्रमत्वादन्यदप्रामाण्यं नाम किञ्चित्। तन्मते ह्युन्मत्तवाक्यविषयस्याप्यनिर्वाच्यत्वमेव। 'सत्यः सो अस्य महिमा गृणेशवः'। 'त एते सत्याः कामा'इत्यादिश्रुतिभिर्भगवद्गुणानां सत्यत्वमेव ज्ञायते। 'सत्यमेनमनुविश्वे मदन्ति रातिं देवस्य गृणतो मघोन'इति सर्वजीवानां भगवदनुजीवनं च सत्यमित्येवोच्यते। तदा कथं जीवेशभेदस्यासत्यता ?। न च सर्वविध्यर्थं क्रियासिद्धस्य कुत्रचिद्बाधो दृष्टः। 'न ह्यस्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजत' इति मुक्त्यनन्तरमपि तदधीनत्वप्रतीतेश्च। न भेदस्यासत्यता। न हि

संसारावस्थायामक्षीणकर्मता भवति। न च मुख्यार्थं परित्यज्यामुख्यो युक्तः। अतः सत्य एव भेदः। स भगवान्यथाकारी यथा कारयति यथा चारी यथाचारयति तथा भवति। स भगवान् यथा कामो भवति तथा कामो जीवो भवति। इत्थं कामोऽस्य भूयादिति भगवदिच्छावशादस्य कामो भवतीत्यर्थः। क्रतुरितीत्थं करिष्याम्येवेति निश्चयरूपः कामः। स भगवदिच्छया हि भवति। 'कामेन मे काम आगादि'ति च श्रुतिः। 'अयोग्यकामराहित्यान्मुक्तो निष्काम उच्यते। अ इत्युक्तः परो विष्णुस्तत्कामोऽकाम ईरितः। तथा कामयमानः स योग्यकामस्य चापि तु। कादाचित्कसमुद्भूतेर्भगवत्कामनां विना। कामितस्याखिलस्याप्तेराप्तकामश्च मुक्तिगः। चिदानन्दात्मकं रूपं कामत्वेन भविष्यति। यतस्तेनैवात्मकाम इति मुक्तोऽभिधीयते। मुक्तस्य न पुनः प्राणा उत्क्रामन्ति कदाचन। जीवोऽपि ब्रह्मशब्दोक्तो जडाद्गुणबृहत्त्वतः। प्राप्नोति परमं ब्रह्म प्रलये प्रलये सदा। अन्यदा स्वेच्छया विष्णोः स्वरूपाद्बहिरेष्यति। स्वेच्छयान्तर्बहिश्चैवं रमते मुक्त आत्मवानि'त्यादि च। न चामुक्तस्य कथञ्चिदाप्तकामता मुख्यतः। ब्रह्माप्येतीतिवचनात्पूर्वब्रह्मशब्दो जीववाच्येव। यद्यज्ञाननाशात्परिज्ञानमात्रं तदा स्वस्य ब्रह्मतां विजानाती-

---

त्यदेतदिदंमयोऽदोमय इति यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनाथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते ॥ ॥ ५ ॥ तदेष श्लोको भवति ॥ तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषिक्तमस्य ॥ प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् ॥ तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण इति नु कामयमानोऽथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ॥ ६ ॥ तदेष श्लोको भवति ॥ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ॥ अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत

त्येव स्यात् । न तु ब्रह्माप्येतीति । न हि राजपुत्रः पूर्वमात्मानमजानन्पश्चाद्राजपुत्र इति विज्ञाय राजपुत्रमप्येतीत्युच्यते । किन्तु राजपुत्रत्वेनात्मानं व्यजानादित्येवोच्यते । विस्मृतकण्ठमणिरपि विज्ञात इत्येवोच्यते, न तु प्राप्त इति । अतः पूर्वब्रह्मशब्दो जीववाच्येव । 'अथ मर्त्योऽमृतो भवति' । अथ मुक्त्यनन्तरं न कदाचिन्मृतिरस्य भवतीत्यर्थः । मुक्त एव परे ब्रह्मणीच्छया प्रविशति निःसरति च । दर्शनादीन्ब्रह्मणो भोगांश्च करोति । स्वरूपभूताः कामा मुक्तानां भवन्तीत्यतो हृदि श्रिता इति विशेषणम् । हृदयस्यैव मोचनात्तत्स्थाः कामा मुक्तानामपगच्छन्तीति युक्तमेव । न ह्यमुक्तस्य कदाचित्सर्वे कामा मुच्यन्ते । सुप्त्यादावप्यभिभव एव वासनाया विद्यमानत्वात् । वासनाया हि पुनरुद्भवः । 'यावद्विमुच्येत्पुरुषस्तावत्कामा हृदि स्थिताः। चित्ताभावाद्विमुक्तस्य स्युः कामास्तद्गताः कुतः। स्वरूपभूतचित्तेन कामाद्याः स्युः सुखात्मकाः । दुःखात्मकाः प्राकृता वा मुक्तानां न कथश्चने'ति ब्रह्मतर्के । अयं जीवोऽथ मुक्त्यनन्तरमेवाशरीरो भवति । अमृतः कदापि न मृतः । प्राणाख्यं परब्रह्मैव । 'कतम एको देव इति प्राण इति । स ब्रह्मेत्याचक्षत'इत्यादि श्रुतेः । तेज एव च तेज इति श्रीः । 'अन्येषाममृतत्वं च भवेद्विष्णुप्रसादतः । नित्यामृतः स भगवान् श्रीश्च नान्यः कथश्चने'ति नारदीये । 'प्राणस्तु भगवान्विष्णुः सर्वनेतृत्वतो विभुः । तेजस्तु सर्वतेजस्त्वाच्छ्रीरेव समुदाहृते'ति च । 'तत्प्राप्तेः सुखहेतुत्वात्पन्था इति हरिः श्रुतः । अणुश्च विततश्चासौ यतोऽन्तर्बहिरेव च । श्रिया स्पृष्टः श्रीपतित्वादनु-

---

इति॥ तद्यथाऽहिनिर्ल्वयनी (निल) यनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेद शरीरꣳ शेतेऽथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव सोऽहं भगव सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः ॥७॥ तदेते श्लोका भवन्ति ॥ अणु पन्था विततः पुराणो माꣳ स्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव ॥ तेन धीरा अपिय

वित्तस्तथैव च । तस्य प्रसादात्संयान्ति तल्लोकं सर्वमोक्षिणः । ऊर्ध्वः स भगवान्सर्वविशिष्टो यत्सदैव हि । रूपमाहुः पश्चविधं तस्य विष्णोर्महात्मनः । शुक्लं तु वासुदेवाख्यमनिरुद्धं तु नीलकम् । सङ्कर्षणं पिङ्गलं च प्रद्युम्नं हरितं स्मृतम् । नारायणं लोहितं स्यात्पश्चरूपाण्यजे हरौ । पश्चभेदविभिन्नो यस्त्वभिन्नोऽपि स्वरूपतः । स पन्था ब्रह्मणा ज्ञातः पद्मजेनैव सन्ततम् । परब्रह्मस्वरूपज्ञो महातेजः श्रियस्तथा । सम्यक्स्वरूपविज्ञानात्तैजसत्वेन कीर्तितः । भगवत्कर्मकर्तृत्वात्पुण्यकृच्चाभिधीयते । एवं विधोऽपि तस्यैव प्रसादाद्याति तां गतिम् । अतः पन्थास्समुद्दिष्टो भगवान्केशवः स्वयम् । स्वगताखिलभेदेन विहीनोऽपि स सर्वदा । सर्वेषां व्यवहाराणां भेदोत्थानां स ईश्वरः। अभिन्नोऽपि ह्यतो भिन्नः पश्चभेदादिना मृषा। अन्यथोपासका येऽस्य ते यान्ति ह्यधरं तमः । ततः किश्चिद्विशेषेण दुर्ज्ञानस्याविनिन्दकाः । सम्यगाचार्यवचनमवज्ञाय विरोधिनि। सत्वबुद्धिं यतः कुर्युस्ततस्तेऽधिकपापिनः । अप्राप्तत्यागिनः प्राप्तनिष्ठाहीनो हि दोषवान् । नित्यदुःखस्वरूपत्वादनन्दं तत्तमो मतम्। बोधके विद्यमानेऽपि ये विदुर्न परं हरिम् । तेऽपि यान्ति तमो घोरं नित्योद्रिक्तासुखात्मकमि'ति च । बुधस्सकाशेऽप्यविद्वांस इत्यर्थः । 'बोधना-

---

ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वो विमुक्ताः ॥ ८ ॥ तस्मिञ्छुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गलं हरितं लोहितं च ॥ एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च ॥ ९ ॥ अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ॥ ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाꣳ रताः ॥ १० ॥ अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ॥ तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वाꣳसोबुधो जनाः ॥ ११ ॥ आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ॥ किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ १२ ॥ यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्माऽस्मिन्सन्दोधे गहने प्रविष्टः ॥ स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव ॥ १३ ॥ इहैव सन्तोऽथ विद्मस्तद्वयं न चेदवेदीर्महती विनष्टिः ॥ य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःख-

ज्ज्ञानवान्भुत्स्यात्तत्सकाशाच्च ये हरिम् । न विदुस्ते तमो यान्ति सर्वदुःखात्मकं परम् । यदि जीवः परात्मानमयमस्मीति वेदितुम् । योग्यः शरीरभेदादेः कथं दुःखी तदा भवेत् । दुःखी शरीरसम्बन्धाज्जीवो विष्णोः प्रसादतः । अदुःखी विशुडानन्दं मुक्त एव च भोक्ष्यति । नित्यमुक्तः पूर्णसुखः स्वतन्त्रः पुरुषोत्तमः । परतन्त्रः कथं जीवो योग्यः सोऽस्मीति वेदितुम् । यस्मात्सोऽस्मीति नैवायं विजानीयात्कदाचन । तदीयोऽस्मीति जानीयात्सर्वदैव बुधस्तत' इति च । 'यस्य ज्ञातो नित्यबुद्धो भगवान्पुरुषोत्तमः । तस्य लोकः स एवैको यो लोकः परमात्मनः । स हि विष्णुः परो वायोरपि कर्ता प्रकीर्तितः । विश्वो वायुः समुद्दिष्टः पूर्णत्वाज्जीवसङ्घतः । तदन्यस्यापि सर्वस्य कर्तैको विष्णुरेव हि । प्रविष्टो गहने देहमध्ये सन्दोघ नामनि । तज्ज्ञानी याति तं लोकं तत्प्रसादाच्च वर्तते । न वत्सराश्च नाहानि यस्य नित्याविकारतः । ज्योतिषां ज्योतिरचलं तद्देवाः समुपासते । प्राणश्चक्षुस्तथैवान्नं मनः श्रोत्रं च पञ्चमम् । मूलप्रकृतिसंयुक्तं यद्गतं प्रतिपूरुषम् । तस्य रूपगुणाद्येषु न कश्चिद्भेद इष्यते । तद्भेददर्शी संयाति मृत्योर्मृत्व्यभिधं तमः । तस्मादेकप्रकारेण द्रष्टव्यो भगवान्हरिः । परिमाणविहीनत्वादप्रमेय इतीरितः' । इत्यादिवचनादप्रमेयत्वमवाच्यत्वममनोविषयत्वं च सर्वात्मना न मनसैवानुद्रष्टव्यमित्युक्तत्वात् । न च केनाप्यवाच्यस्य लक्षणा दृष्टा । क्षीरमाधुर्यविशेषादेरपि तत्तच्छब्देनैव वाच्यत्वात् । 'विशदं क्षीरमाधुर्ये

मेवापियन्ति ॥ १४ ॥ यदैतमनुपश्यन्त्यात्मानं देवमञ्जसा ॥ ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ १५ ॥ यस्मादर्वाक्संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते ॥ तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् ॥१६॥ यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ॥ तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥ १७ ॥ प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुस्ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्र्यम् ॥ १८ ॥ मनसैवानुद्रष्टव्यं

गुडे तीक्ष्णं घृते स्थिर'मित्यादि च । न च निर्गुणस्य सत्यमेवास्ति । गुणभेदादीनामपि सन्त्येव गुणाः । न चानवस्था स्वनिर्वाहकत्वात् । 'अवाच्यममनोगम्यमगुणं चेत्कुतोऽस्ति तत् । तस्मादेवं वदन्वस्तुशून्यतामर्थतो वदेत् । गुणाश्च गुणिनः सर्वे स्वेनैव गुणिनो गुणा' इत्यादि च । 'सर्वमस्य वशे यस्माद्धरिः सर्ववशी ततः । सर्वस्य ब्रह्मरुद्रादेरन ईशान एव च । गुणाधिकः पालकश्चेत्यतोऽधिपतिरीरित' इति च । भूत एवाधिपतिर्नास्याधिपत्यमादिमत् । 'नित्यबोधात्मकत्वाद्यो मुनिः प्रोक्तो जनार्दनः । तं विद्वांश्च मुनिर्नाम बोधस्तस्याप्युच्यतः । यं विदित्वा विमुक्ताश्चायुक्तकामविवर्जिताः । उत्पत्तिलयहीनाश्च नित्यानन्दैकभोगिनः । आनन्दभिक्षां विष्णूत्थां चरन्त्यज्ञानवर्जिताः । स एष मोक्षदो विष्णुर्यत्कल्याणं कृतं मया । पापं कृतं मयेत्येतन्न कदाचित्करिष्यति । कृते मया पुण्यपापे इति यच्चेतनात्मनाम् । तत्सर्वमतएवोक्तं विष्णोः सर्वेश्वरेश्वरात् ।

नेह नानास्ति किञ्चन ॥ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ ॥ १९ ॥ एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवम् ॥ विरजः पर आकाशादज आत्मा महान्ध्रुवः ॥ २० ॥ तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ॥ नानुध्यायेद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनꣳ हि तदिति ॥ २१ ॥ स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानेष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्त्येतद्ध स्म वैतत्पूर्वे विद्वाꣳसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतः स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न

तीर्णो हि वर्तते नित्यं पुण्यपापे जनार्दनः। नैनं कदाचित्तपतः पुण्यपापे जनार्दनमि'ति च। 'शान्तिस्तु भगवन्निष्ठा दमो मद-विनिग्रहः। हृदिस्थविष्णौ सन्तोषः सदैवोपरमः स्मृतः। तितिक्षा द्वन्द्वसहता क्षमा क्रोधासमुत्थितिरि'ति शब्दनिर्णये। 'सर्वः पूर्णः समुद्दिष्टस्तथा ज्ञेयो जनार्दनः। रागसन्देहपापानि तथा जानंस्त-रिष्यति। नित्यं हि रागपापादेर्मुक्तो यत्पुरुषोत्तमः। वेदाख्य-ब्रह्मणान्यत्वाद्विष्णुर्ब्रह्मण उच्यते। पूर्णत्वाज्ज्ञानरूपत्वाद्ब्रह्मलोकश्च स प्रभुः। न मरिष्यतीति ह्यमरो न मृतो यत्ततोऽमृतः। ब्रह्मायमाप्त-कामत्वादेवं यो वेद तं परम्। आप्तकामोऽभयश्चैव भवेद्विष्णोरनुग्रहा-दि'ति च। परमार्थे विचिकित्सा ब्रह्मणो भवतीति नित्यमेव तथा-भवतीत्यर्थः। 'अभूद्भविष्यति भवत्येवमाद्यपदानि तु। नित्य-भावाभिधायीनि यत्र वाच्या हरेर्गुणाः' इति शब्दनिर्णये॥ इति शारीरब्राह्मणम्॥ ६॥ ४॥

रिष्यत्येतमु हैवैतेन तरत इत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरव-मित्युभे उ हैवैष एते तरति नैनं कृताकृते तपतः॥२२॥ तदेतदृचाभ्युक्तं एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कनीयान्तस्यैव स्यात्पदं वित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति॥ तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति सर्व-मात्मानं पश्यति नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तपति सर्वं पाप्मानं तपति विपापो विरजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते विदेहान् ददामि मां चापि सह दास्यायेति॥ २३॥ स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानो विन्दते वसु य एवं वेद॥ २४॥ स वा एष महानज आत्माऽ-जरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद॥ २५॥ इति शारीरब्राह्मणम्॥ ६॥ ४॥

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः मैत्रेयी च कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायन्यथ ह याज्ञवल्क्योऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन्॥ १॥ मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः

प्रियां वाचमवर्धयद्भवती। बाह्याभ्यन्तरविशेषाभावेन सर्वत्र लवणरसघन एव। न वा अहमिमं विजानातीति। अहेयमिमं

प्रव्रजिष्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्यान्तं करवाणीति॥ २॥ सा होवाच मैत्रेयी यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्स्यान्वहं तेऽनामृताऽहो नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति वित्तेनेति॥ ३॥ सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेत्थ तदेव मे ब्रूहीति॥ ४॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया वै खलु नो भवती सती प्रियमवृधत् तर्हि भवत्येतद्व्याख्यास्यामि व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति॥ ५॥ स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्या-त्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति न वा अरे पशूनां कामाय पशवः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पशवः प्रिया भवन्ति न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्म-नस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदꣳ सर्वं विदितम्॥ ६॥ ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्यो-ऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद वेदास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो वेदान्वेद भूतानि तंपरादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि

परमात्मानं जीवो न जानातीत्यत्रैव भगवान्मोहान्तं मोहाख्यं नाशमापीपिपत् प्रापयामास। अतोऽहं ब्रह्मास्मीत्यादिष्वहंशब्दोऽहेयत्ववाचीति सिद्धम्। अन्यथा कथमहं विजानातीति युज्यते ?।

वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमे वेदा इमानि भूतानीदꣳ सर्वं यदयमात्मा ॥७॥ स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्यांच्छब्दान् शक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥८॥ स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्यांच्छब्दांच्छक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खमध्यस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥ स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्यांच्छब्दांच्छक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥ स यथार्द्रैन्धाग्नेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेवैतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टꣳ हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्वसितानि ॥ ११ ॥ स यथा सर्वासामपाꣳ समुद्र एकायनमेवं सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनमेवं सर्वेषां रसानां जिह्वैकायनमेवं सर्वेषां गन्धानां नासिकैकायनमेवं सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनमेवं सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनमेवं सर्वेषां सङ्कल्पानां मन एकायनमेवं सर्वासां विद्यानां हृदयमेकायनमेवं सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनमेवं सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनमेवं सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमेवं सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेवं सर्वेषां वेदानां वागेकायनं स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥ सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवान् मोहान्तमापीपिपन्न वा अहमिमं विजानातीति स होवाच न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वाऽरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा ॥ १३ ॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं रसयते तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरꣳ शृणोति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं स्पृशति तदितर इतरं विजानाति यत्र त्वस्य सर्व-

एतावद्विज्ञातुः परमात्मनो विज्ञानादिकमेव ह्यमृतत्वं मोक्षः। 'विष्णोर्ज्ञानादिकं मोक्षस्तदभावे कुतः सुखम्। ज्ञेयाभावान्न हि ज्ञानं ज्ञानाभावे हि शून्यता। तस्माज्ज्ञेययुतो मोक्षः सुखरूपत्वतः सदे'ति ब्रह्मतर्के ॥ इति मैत्रेयीब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ ५ ॥

अवरेभ्योऽपि शृण्वन्ति परमाश्च क्वचित्क्वचित्। लीलयैव न चैतेषां परमत्वं विहीयत'इति च ॥ ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ ६ ॥ इति

मात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं रसयेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कं शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं स्पृशेत्तत्केन कं विजानीयाद्येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्स एष नेतिनेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यति विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्तानुशासनासि मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यो विजहार ॥ १४ ॥ मैत्रेयीब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ ५ ॥

अथ वꣳशः पौतिमाष्यो गौपवनात् गौपवनः पौतिमाष्यात् पौतिमाष्यो गौपवनात् गौपवनः कौशिकात्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः ॥ १ ॥ आग्निवेश्यादाग्निवेश्यो गार्ग्यात् गार्ग्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गौतमात् गौतमः सैतवात् सैतवः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणो गार्ग्यायणाद्गार्ग्यायण उद्दालकायनादुद्दालकायनो जाबालायनाज्जाबालायनो माध्यन्दिनायनान्माध्यन्दिनायनः सौकरायणात्सौकरायणः काषायणात्काषायणः सायकायनात्सायकायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥ २ ॥ घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवर्णेस्त्रैवर्णिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेयादात्रेयो माण्टेर्माण्टिर्गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्यात् विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्याङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्या-

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्बृहदारण्यकभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ ॐ ॥ अवतारा महाविष्णोः सर्वे पूर्णाः प्रकीर्तिताः । पूर्णं च तत्परं रूपं पूर्णात्पूर्णाः समुद्गताः । परावरत्वं तेषां तु व्यक्तिमात्रविशेषतः । न देशकालसामर्थ्यैः पारावर्यं कथञ्चन । पूर्वरूपस्य पूर्णस्य पूर्णं यदवतारगम् । रूपं तदात्मन्यादाय पूर्णमेवावतिष्ठते । लौकिकव्यवहारो यो भूभारक्षपणादिकः । तदद्दष्टिं विना नान्यो लयः कृष्णादिनां क्वचित् । ओताः सर्वगुणा यस्मादस्मिन्नों विष्णुरुच्यते । खं प्रकाशस्वरूपत्वाद्ब्रह्म तद्व्याप्तरूपतः । पुनः खं सुखरूपत्वात्पुराणं तदनादितः । वायोश्च रतिदं यस्माद्वायुरं ब्रह्म तत्परम् । ख्याततत्वाच्चापि तत्खं स्याद्रौहिणेयस्तथाऽवदत् । वेदोऽयं ज्ञानरूपत्वादिति यं ब्राह्मणा विदुः । निर्दोषत्वाद इत्युक्तस्तेन वेद्यं सदाऽखिलमि'ति च । बाह्लीकसुता हि रोहिणी अतो बलभद्रः कौरव्यायणीपुत्रः । 'ज्ञानदानं तु देवानां फलदानं च कर्मणाम् । विष्णुना

मश्विनौ दधीच आथर्वणाद्दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवादथर्वा दैवो मृत्यो प्राध्वंसनान्मृत्युः प्राध्वंसनः प्रध्वंसनात्प्रध्वंसन एकऋषेरेकऋषिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनकात्सनकः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भुब्रह्मणे नमः ॥ ६ ॥ १ ॥ इति बृहदारण्यके षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते । ॐ खं ब्रह्म खं पुराणं वायुरं खमिति ह स्माह कौरव्यायणीपुत्रो वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदैनैव यद्वेदितव्यम् ॥ प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ १ ॥

त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूषुर्देवा मनुष्या असुरा उषित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच दइति व्यज्ञासिष्टा३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दाम्यतेति न आत्मेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ १ ॥ अथ हैनं मनुष्या ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति

विहितं पूर्वं पुनर्देवनरासुराः । ब्रह्माणमपि पप्रच्छुर्देवानां सद्गुणोच्छ्रितेः । अनहङ्कारमात्रं तु ब्रह्मणा विहितं सदा । सर्वोच्चमोक्षसम्प्राप्त्यै नराणां ज्ञानसाधनम् । देवादीनां दानमेव हविरादेः प्रकीर्तितम् । तमःप्राप्तिविलम्बाय दैत्यानां विहिता दये'ति प्रवृत्ते । हरणाद्यज्ञभागादेर्ज्ञानादेर्दानतस्तथा । यानादव्यवधानेन परस्य ब्रह्मणस्तथा । ब्रह्मा हृदय इत्युक्तस्तस्यैवंविदपि ध्रुवम् । हृतिदानस्वर्गयानपात्रं स्यात्तत्प्रसादतः । हृत्वैवास्मै ददत्यद्धा स्वकीयाश्चान्य एव चे'ति निर्णये । परमात्मा च प्रजापतिः । 'ततत्वादेकरूपत्वात्तत्परं ब्रह्म कीर्तितम् । तदेव तादृशं प्रोक्तं नैवान्यत्तादृशं क्वचित् । तदेतत्सत्यमेवासीद्वासुदेवाख्यमव्ययमि'ति ब्रह्मतर्के । तदेव हि तत् । तन्नारायणाख्यं परं ब्रह्मैतदेव सत्यं वासुदेवाख्यमासीदित्यर्थः । 'स्वस्मात्स्वयं समुत्पन्नो वासुदेवात्मना प्रभुः । सत्यं ब्रह्मेति यो वेद महायाज्यं तु तं परम् । प्राप्नोत्येव हि तल्लोकाञ्जीवन्नप्युत्तमो भवेदि'ति प्रध्याने । 'स्वभागहरणाद्दानात्फलानां यापनान्नृणाम् । हृदयं भगवान्विष्णुः सत्यं तद्गुणरूपत'इति सत्तत्त्वे । 'प्रजापतिरिति ब्रह्मा वेदेपूक्तो ह्यमुख्यतः । यस्मिन्नूपुर्ब्रह्मचर्यं देवासुरनरोऽब्जजे । एष वै भगवा-

तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच दइति व्यज्ञासिष्टा३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दत्तेति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ २ ॥ अथ हैनमसुरा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच दइति व्यज्ञासिष्टा३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दयध्वमिति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति तदेतदेवैषा दैवी वागनुवदति स्तनयित्नुर्ददद इति दाम्यत दत्त दयध्वमिति तदेतत्त्रयꣳ शिक्षेद्दमं दानं दयामिति ॥ द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ॥ ७ ॥ २ ॥

एष प्रजापतिर्यद्धृदयमेतद्ब्रह्मैतत्सर्वं तदेतत्त्र्यक्षरꣳ हृदयमिति हृइत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद दइत्येकमक्षरं ददत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेद ॥ तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ३ ॥

न्विष्णुर्मुख्यतस्तु प्रजापतिः। यज्ज्ञानान्मुक्तिमायान्ति स्वर्गाख्यां हृदयं च सः। हृदि सद्दानयानेभ्यः सत्यं सद्गुणरूपतः। यत्तद्धृदयमित्युक्तं ब्रह्म तत्सत्यतामगात्। सत्यत्वं सदनीयत्वमासाद्यं यन्मुमुक्षुभिः। एवं तद्ब्रह्म यो वेद स हि लोकानिमाञ्जयेत्। एतल्लोकजयो नाम धर्मज्ञानादिपूर्णता। जित एव ह्यसौ लोको यदा वेद जनार्दनमि'ति गुणपरमे। परलोको जित एवाभवदित्यर्थः। 'सदा सर्वगुणापानादापो नारायणः स्मृतः। द्वितीयं रूपमसृजद्वासुदेवं स आत्मनः। ब्रह्म सत्यमिति प्राहुर्वासुदेवाभिधं प्रभुम्। तस्माद्ब्रह्माऽजनि ततो देवाः सर्वेऽपि जज्ञिरे। तस्माद्ब्रह्मादयो देवा वासुदेवमुपासते। ततत्वादन्यथाज्ञानं तीत्येव समुदीर्यते। तस्याधस्तात्सदात्मा तु सादयन्ननृतं हरिः। उपरिष्टाच्च यन्नामा नाशयन्ननृतं स्थितः। एवं यो वेद तं विष्णुं नास्य मिथ्यादृशिर्भवेत्। योग्यतापेक्षयोपासाऽथापरोक्ष्याच्च तत्फलम्। सम्यग्ददात्यन्यथा च भवेदेवोपकारिणी। अत्ययोग्याय चेत्सा स्याद्विपरीतफलप्रदा। वैपरीत्यं तु विघ्नः स्यान्न तु पापं कथञ्चने'त्याधारे ॥ छ ॥

'स वासुदेवो भगवानादित्यस्थो जनार्दनः। आदित्यनामा संप्रोक्तो आदानाद्धविषां सदा। स एव दक्षिणाक्षिस्थस्तच्च रूपद्वयं हरेः। अन्योऽन्यस्मिन्स्थितं नित्यं प्राणैश्च सह रश्मिभिः। दक्षिणाक्षि-

---

तद्धैतदेतदेव तदास सत्यमेव स यो हैतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमाँल्लोकान् जित इन्वसावसद्य एवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति सत्यꣳ ह्येव ब्रह्म ॥ चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ४ ॥

आप एवेदमग्र आसुस्ता आपः सत्यमसृजन्त सत्यं ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिं प्रजापतिर्देवांस्ते देवाः सत्यमेवोपासते तदेतत्त्र्यक्षरꣳ सत्यमिति स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं यमित्येकमक्षरं प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतदनृतमुभयतः सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवति नैवं विद्वाꣳसमनृतं हिनस्ति ॥ १ ॥ तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य

स्थितो विष्णुर्यदाऽस्मादुत्क्रमिष्यति। तदैव म्रियमाणस्तु जीवः पश्येद्विरश्मिकम्। सूर्यस्य मण्डलं नास्य प्रतीयन्ते हि रश्मयः। तत्क्षणे नियमेनैव केषाञ्चित्सप्तभिर्दिनैः। तस्य विष्णोः शिरो नाम भावनाद्भूरिति स्मृतम्। भावनं रक्षणं प्रोक्तं दृष्ट्या वाचा च रक्षति। उत्पादनाद्भुनामा स्याद्दक्षिणो बाहुरस्य तु। विनाशनाद्व इत्युक्तः सव्यो बाहुः परात्मनः। स्वित्यानन्दस्समुद्दिष्टो वरिति ज्ञानमुच्यते। मुक्तिदानेन तद्दानात्सुवरस्य पदद्वयम्। दक्षिणश्चैव सव्यश्च क्रमाद्वर्णद्वयोदितौ। पादावस्य हि तत्प्राप्तिर्मुक्तिरित्यभिधीयते। अहमेषो ह्यहेयत्वाज्जीवेन सहभावतः। असावहरिति प्रोक्तः सर्वलोकप्रकाशनात्। तद्वेदनात्सर्वपापं हन्ति चैव जहाति च। कानिचिद्धन्ति पापानि कल्पादीन्संजहाति चे'ति प्रवृत्ते। 'मनोमयो ज्ञानमयः प्रधानं मय उच्यते। महाज्ञानात्मकश्चैव भारूपः सद्गुणात्मकः। सर्वप्रशासको विष्णुर्विद्युत्सर्वस्य वेदनात्। य एनं वेद वेत्तारं सर्वस्य

एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन्स यदोत्क्रमिष्यन् भवति शुद्धमेवैतन्मण्डलं पश्यति नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥ २ ॥ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकꣳ शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे सुवरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे तस्योपनिषदहरिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥ ३ ॥ योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकꣳ शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे सुवरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे तस्योपनिषदहमिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥ ४ ॥ पञ्चमब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ५ ॥

मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च ॥ षष्ठब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ६ ॥

विद्युद्ब्रह्मेत्याहुर्विदानाद्विद्युत् विद्यत्येनं पाप्मनो य एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेति विद्युद्ध्येव ब्रह्म ॥ सप्तमब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ७ ॥

परमेश्वरम् । पादेभ्यो मोचयित्वैनं स्वात्मानं वेदयेद्धरिरि'ति माहात्म्ये । 'सरस्वती तु गोरूपा तस्या देवादयोऽखिलाः । स्तनानेवोपजीवन्ति तस्या वायुः पतिः प्रभुः । वत्सो मनोऽभिमान्यस्याः सरस्वत्याः सदाशिव' इति प्रभञ्जने । 'अग्निनामा तु भगवानौदर्याग्नौ प्रतिष्ठितः । विश्वैर्गुणैः समेतत्वादनन्तत्वाच्च स प्रभुः । वैश्वानर इति प्रोक्तः सोऽग्निरङ्गप्रनेतृतः । तस्य विष्णोस्तुतिरियं क्रियते वायुना सदा । कर्णौ पिधाय या नित्यं श्रोतुं शक्याऽखिलैः सदे'ति तन्त्रमालायाम् । 'प्रवहं वायुपुत्रं च सूर्यसोमौ च विद्युतम् । प्राप्य प्रधानवायुं च याति तत्परमं पदमि'ति ब्रह्माण्डे ॥ छ ॥

व्याधीञ्छवहृतिं चैव शवदाहादिकं तथा । विष्णवे तप इत्येव चिन्तयन्याति तत्परमि'ति च । 'अक्लेशितोऽपि क्लेशादीनतीतैष्यानपीह यः । विष्णवे तप इत्येव प्रार्थयेत्स परं व्रजेत् । विष्णोः स्वरूपवेत्ता चेदन्यथा न कथञ्चन । यथा स्वरूपवेत्तुः स्यादेकैकापि ह्युपासना ।

वाचं धेनुमुपासीत तस्याश्चत्वारः स्तनाः स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं च हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितरस्तस्या प्राण ऋषभो मनो वत्सः ॥ अष्टमब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोति स यदोत्क्रमिष्यन् भवति नैनं घोषं शृणोति ॥ नवमब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ९ ॥

यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा लम्बरस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीयते यथा दुन्दुभेः खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स लोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन्वसति शाश्वतीः समाः ॥ दशमब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ १० ॥

एतद्वै परमं तपो यद्व्याधितस्तप्यते परमꣳ हैव स लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यं हरन्ति परमं हैव स लोकं जयति

मोक्षाय सहिताः सर्वा अप्यज्ञस्य न तु क्वचित् । यथावत्केशवं ज्ञात्वा स्वयोग्यैकामुपासनाम् । अपि कृत्वा हरिं दृष्ट्वा मुच्यते नात्र संशय' इति ब्रह्मतर्के । 'अन्नाभिमानी ब्रह्मैव प्राणो वायुरुदाहृतः । अन्योऽन्यानुप्रविष्टौ तौ सर्वदैव सुसंस्थितौ । वायुं विना ब्रह्मणोऽपि शरीरं पूतिमेष्यति । वायुश्च शोषमायाति विना ब्रह्माणमञ्जसा । तयोरेवं परिज्ञानी वासिष्ठः पाणिनामकः । ब्रह्मवायुविदे कार्यं किं मया साध्वसाधु वा । नासाधुना साधयितुं शक्योऽसौ साधुनाऽपि वा । नार्थोऽस्य कृतकृत्यत्वाद्यदि वेद परं हरिम् । इति प्रशस्य तज्ज्ञानं वसिष्ठं प्राब्रवीत्ततः । अन्योऽन्यानुप्रवेशेन ब्रह्मवाय्वोर्विशेषतः । प्रयोजनं कस्य भवेदिति तं प्रतृदोऽब्रवीत् । ब्रह्मा निवेशनीयः स्याद्वायुश्चास्य रतिप्रदः । अतः प्रयोजनं तुल्यमन्योऽन्यात्मप्रवेशनादि'ति सन्धाने । 'उत्थापनादुक्थनामा मोक्षे प्राप्यो यतोऽखिलैः । यजुश्चाथ क्षतत्राणात्क्षत्रं सम्यक्त्वकारणात् । सर्वेषां साम च प्रोक्तो वायुरेव जगत्पतिरि'ति च ॥ छ ॥

य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधति परमꣳ हैव स लोकं जयति य एवं वेद ॥ एकादशब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ११ ॥

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा पूयति वा अन्नमृते प्राणात्प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा शुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नादेते ह्येव देवते एकधा भूयं भूत्वा परमतां गच्छतस्तद्ध स्माह प्रातृदः पितरं किंस्विदेवैवं विदुषे साधु कुर्यां किमेवास्मा असाधु कुर्यामिति स ह स्माह पाणिना मा प्रातृद कस्त्वेनयोरेकधा भूयंभूत्वा परमतां गच्छतीति तस्मा उ हैतदुवाच वीत्यन्नं वै वि अन्ने हीमानि सर्वाणि भूतानि विष्टानि रमिति प्राणो वै रं प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रमन्ते सर्वाणि ह वा अस्मिन्भूतानि विशन्ति सर्वाणि भूतानि रमन्ते य एवं वेद ॥ द्वादशब्राह्मणम् ॥ ॥ ७ ॥ १२ ॥

उक्थं प्राणो वा उक्थं प्राणो हीदं सर्वमुत्थापयत्युद्धास्मा उक्थविद्वीरस्तिष्ठत्युक्थस्य सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ १ ॥

ऋग्यजुःसामसंस्थो यो भगवान्पुरुषोत्तमः । स द्वितीयपदेनोक्तो गायत्र्याः प्रथमेन तु । भूम्यन्तरिक्षस्वर्गस्थतृतीयेन समीरगः । चतुर्थपादो गायत्र्याः प्रणवः समुदीरितः । तद्वाच्यो भगवान्सूर्यमण्डलस्था तु या रमा । सत्वात्मिक्येव तत्संस्थो रज आख्यप्रधानतः । परः परोरजस्तस्माद्य एवं वेद तं प्रभुम् । लोकानां चैव वेदानां सर्वेषां प्राणिनामपि । सदैवाधिपतिर्भूत्वा यशःश्रीमांश्च जायते । गायत्र्युपासने योग्यो ब्रह्मैव हि चतुर्मुखः । तस्मादुक्तफलं सर्वं सर्वोपासा च तस्य हि । अंशेनोपासनाऽन्येषां फलमल्पं च योग्यतः । गायत्र्या न ह्ययोग्योऽपि द्विजो योग्योऽपि न क्वचित् । ऋते विरिञ्चं तस्मात्तु तस्यैव ह्यखिलं फलम् ॥ यः परोरजास्तपति स तुरीयपदेन प्रणवेन पद्यते । तुरीयं पदं ददृश इव दृष्ट इव । तदधीनतेजःपुञ्जस्य सूर्यमण्डलस्य दृष्टत्वात् । 'सूर्यमण्डलगो विष्णुः सर्वेषां दृष्टवत्स्थितः । यस्मात्तदुत्थितं तेजोमण्डलं दृश्यतेऽखिलैरि'ति त्रैविद्ये । सर्वं रजः सर्वां प्रकृतिम् । 'रञ्जनात्प्रकृतिः प्रोक्ता रज इत्येव वैदिकैः । तस्या अप्युत्तमो विष्णुर्यतोऽतः स परोरजाः । अभिमानिनी तु गायत्र्या मुख्या

यजुः प्राणो वै यजुः प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय यजुषः सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ २ ॥ साम प्राणो वै साम प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि सम्यञ्चि हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय कल्पन्ते साम्नः सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ ३ ॥ क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रं प्राणे हि वै क्षत्रं त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोः प्रक्षत्रमत्र प्राप्नोति क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ ४ ॥ त्रयोदशब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ १३ ॥

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावदेषु त्रिषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥१॥ ऋचो यजूंषि सामानीत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावतीयं त्रयी विद्या तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ २ ॥ प्राणोऽपानो व्यान इत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा

श्रीः परिकीर्तिता । ब्रह्माण्यमुख्याऽतो ज्ञेया सा तु ब्रह्माणमाश्रिता । ब्रह्मा तु मुख्यगायत्रीं सा परोरज आश्रयेदि'ति च । तद्वा एतज्जगत्सत्ये प्रतिष्ठितम् । भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यादिना प्रस्तुतत्वात् । 'तद्वा एतज्जगत्सर्वं चक्षुः सूर्याभिमानिनी । विराण्नामविशेषाख्ये सर्वदा सम्प्रतिष्ठितम् । शेषः प्रतिष्ठितो वायौ स ह्यस्माद्बलवत्तरः । स सत्य इति सम्प्रोक्तः सन्नस्मिन्याति यद्धरिः । वायुः समाश्रितो देवीं मुख्यां गायत्रिनामिकाम् । सा चात्मनामधिपतिमेवं परममाश्रिता । प्राणानां रक्षणादेव गायत्री सा प्रकीर्तिता । सावित्रीति च यामाह स विष्णुः परतोरजाः । एषैव सा हि गायत्री सविता हि जनार्दनः । तस्माद्धि सूयते सर्वं सावित्री च तदाश्रिता । आदित्यस्तत्प्रतीकत्वात्सवितेति प्रकीर्तितः । प्रतिमायां च तच्छब्दः प्रयोज्यो ह्युपचारतः । यस्मा आह स विष्णुस्तां गायत्रीं जगदीश्वरः । ब्रह्मणे तस्य सा प्राणान्सर्वदा पाति पुत्रवत् । ब्रह्मा हि पुत्रस्तस्यास्तु तत्पुत्रा इतरेऽखिलाः । तामाहुः परमां देवीं वृणीमह ऋगात्मिकाम् । नैव सा प्रतिमा मुख्या गायत्री परमा स्मृता । गायत्रीमुख्यवेत्तारो योग्या ब्रह्मपदस्य ये । तेषां प्रतिग्रहाद्दोषो न कश्चन भविष्यति । न

एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावदिदं प्राणितावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेदाथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परो रजा य एष तपति यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं दर्शतं पदमिति ददृश इव ह्येष परोरजा इति सर्वमु ह्येवैष रज उपर्युपरि तपति एवꣳ हैव श्रिया यशसा तपति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ ३ ॥ सैषा गायत्र्येतस्मिंस्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता तद्वैतत्सत्ये प्रतिष्ठितं चक्षुर्वै सत्यं चक्षुर्हि वै सत्यं तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयातामहमदर्शमहमश्रौषमिति य एव ब्रूयादहमदर्शमिति तस्मा एव श्रद्दध्याम तद्वै तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितं प्राणो वै बलं तत्प्राणे प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्बलꣳ सत्यादोजीय इत्येवमेषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता सा हैषा गयाꣳस्तत्रे प्राणा वै गयास्तत्प्राणाꣳस्तत्रे तद्यद्गयाꣳस्तत्रे तस्माद्गायत्रीनाम स यामेवामूꣳ सावित्रीमन्वाहैषैव

चैकपदविज्ञानफलायालं सुखानि च। विष्णोर्यदा भगवतो लोकान्वेदांश्च चेतनान्। विरिञ्चिजन्मन्यखिलान्प्रतिगृह्णन्ति कृत्स्नशः। गायत्रीपदविज्ञानफलमात्रं तदा भवेत्। प्रणवप्रतिपाद्यं यत्तुरीयं भगवत्पदम्। सर्वगं वासुदेवाख्यं न तत्केनचिदाप्यते। गायत्रीत्रिपदज्ञेयमनिरुद्धादिकं त्रयम्। ब्रह्मा प्राप्नोति मुक्तः सन्वासुदेवं न कश्चन। लोकस्थमनिरुद्धं च प्रद्युम्नं वेदगं तथा। सङ्कर्षणं वायुसंस्थं व्याप्त्या ब्रह्मा विमुक्तिगः। गायत्रीज्ञानसामर्थ्यात्प्रणवज्ञानशक्तितः। वासुदेवं च सम्पश्येन्न व्याप्नोति कथञ्चन। अनन्तत्वाद्वासुदेवः कथं व्याप्यो भवेत्प्रभुः। वर्णत्रयात्मप्रकृतिमतीतः सूर्यमण्डले। गुणत्रयात्मिकां बाह्ये यतोऽतः स परोरजाः। यतो न व्याप्यते सोऽसौ ब्रह्मणापि कथञ्चन। अतः प्रतिग्रहो नास्य वासुदेवस्य विद्यत'इति प्रकाशिकायाम्। तावदेतावत्प्रतिगृह्णीयादिति तस्यैव सामस्त्येन ग्रहणार्थम्। एतावदेव मम हस्ते विद्यत इतिवत्। न ह्यन्यदेवतावत्प्रतिग्राह्यमस्ति। 'अष्टाक्षरत्वाद्गायत्र्याः प्रोक्ता सैकपदीति च। प्रणवेन सहैतास्तु गायत्र्याश्चतुरस्तदा। अकाराद्यतिशान्तान्तः प्रणवोऽष्टाक्षरो यतः। पादः प्रणवसंयुक्तो गायत्री सा पृथग्यदा। द्विपदीति तदा प्रोक्ता त्रिपदी स्वपदैस्त्रिभिः। चतुष्पदी सप्रणवा ब्रह्मणोऽन्यैर्न

सा स यस्मा अन्वाह तस्य प्राणाꣳस्त्रायते ॥ ४ ॥ तां हैतामेके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वागनुष्टुबेतद्वाचमनुब्रूम इति तन्न तथा कुर्याद्गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयाद्यदि ह वा अप्येवंविद्बह्विव प्रतिगृह्णाति न ह तद्गायत्र्या एकंचन पदं प्रति ॥ ५ ॥ स य इमाꣳस्त्रींल्लोकान्पूर्णान्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयादथ यावतीयं त्रयी विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतद्द्वितीयं पदमाप्नुयादथ यावदिदं प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्तृतीयं पदमाप्नुयादथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति नैव केनचनाप्यं कुत उ एतावत्प्रतिगृह्णीयात् ॥ ६ ॥ तस्या उपस्थानं गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी

गम्यते। अपदी च ततः प्रोक्ता गायत्र्येवमुपस्थिता। कामाप्राप्तिमपूर्तिं वा शत्रवे सा करिष्यति। असावदो मैव प्रापन्नास्मै कामः समृध्यताम्। उपस्थिता चेदित्थं सा यद्यदोऽहं समाप्नुयाम्। इति सा कामपूर्तिं च स्वस्य सम्यक्करिष्यति। सम्यग्ब्रह्मपदावाप्तिं तद्योग्यां मुक्तिमेव च। ब्रह्मणोपासितो तद्याद्गायत्र्याः पुरुषोत्तमः। अलेपं सर्वपापेभ्यो विशेषेण प्रतिग्रहात्। तद्योग्यां मुक्तिमन्येषां यथायोग्यमुपासितः। वक्तव्यो भगवान् विष्णुर्गायत्र्या मुखसंस्थितः। अग्निमण्डलगो नित्यमग्निनामाऽग्रणीत्वतः। गायत्र्यास्तु परिज्ञानं ज्ञाते मुख्यगते हरौ। सफलं भवेदन्यथा तु न सम्यक्फलदं भवेत्। गायत्रीमुखगो विष्णुर्ज्ञेयः सर्वात्मना ततः। संहर्ता सर्वदोषाणामग्निस्थः सर्वदाहकः। नित्यानन्दोऽग्निवर्णश्च रामः परशुभृत्सदे'ति गायत्रीसंहितायाम्। 'सूर्यमण्डलनाम्ना तु पात्रेण स्वमुखं हरिः। पिधायैव

चतुष्पद्यपदसि न हि (सं)पद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे सावदो मा प्रापदिति यं द्विष्यादसावस्मै कामो मा समृद्धीति वा न हैवास्मै स काम ऋध्यते यस्मा एवमुपतिष्ठतेऽहमदः प्रापमिति वा ॥ ७ ॥ एतद्ध वै तज्जनको वैदेहो बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच यन्नु हो तद्गायत्रीविद्ब्रूथा अथ कथꣳ हस्तीभूतो वहसीति मुखꣳ ह्यस्याः सम्राण्न विदांचकारेति होवाच तस्याग्निरेव मुखं यदि ह वा अपि बह्विवाग्नावभ्यादधति सर्वमेव तत्सन्दहत्येवꣳ हैवैवंविद्यद्यपि बह्विव पापं कुरुते सर्वमेव तत्संप्साय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः संभवति ॥ ८ ॥ चतुर्दशब्राह्मणम् ॥
॥ ७ ॥ १४ ॥

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ॥ तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये। पूषन्नेकर्षे यमसूर्यप्राजापत्यव्यूहरश्मीन् समूह तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि। वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तꣳ शरीरं। ॐ क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर। अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्। युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम॥ पञ्चदशब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ १५ ॥ इति बृहदारण्यके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

जगत्सर्वं पश्यत्यमितविक्रमः। उदकं पीयते तेन तमसश्चायते जगत्। यतोऽतः पात्रमुद्दिष्टं विद्वद्भिः सूर्यमण्डलम्। पूषा पूर्णत्वतो विष्णुरीष्टये विष्णुधर्मिणः। स्वमुखं प्रकाशयेदेकं नान्यथा तु कथञ्चन। नान्यो यत्तादृशो ज्ञाता तस्मादेकऋषिर्हरिः। यमो नियमनात्प्रोक्तः सूर्य ऊरीकृतेरयम्। ज्ञेयः प्रजापतेरेव प्राजापत्यस्ततः स्मृतः। प्राणे स्थितो यः पुरुषः सोऽसावहमिति स्मृतः। अहेयत्वादसुत्वाच्च मेयत्वादस्मिनामकः। अदोषत्वाद इत्युक्तो वायुस्तन्निलयो यतः। अनिलं तत एवासावमृतं चेति कीर्त्यते। तदाश्रयोऽपि ह्यमृतः किमु साक्षात्स्वयं हरिः। क्रतुश्च ज्ञानरूपत्वात्स एव हि जनार्दनः। सोऽग्निरङ्गप्रणेतृत्वाद्विश्वज्ञानविदां वर'इति च। जुहुराणमल्पं कुर्वत्। न वा अहमिमं ज्ञानातीतिवत्। सर्वत्राप्यहंशब्दोऽहेयवाच्येव ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्बृहदारण्यकभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

'अहं श्रेयोविवादं तु येन कृत्वाखिलाः सुराः। असमर्थाः स्वरक्षायां स वायुः सुरनायकः। विवदन्तोऽखिला देवा ययुर्नारायणं प्रभुम्। अहं श्रेयानहं श्रेयानिति वायुपुरःसराः। उक्तं भगवता

यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ॥ १ ॥ यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति वाग्वै वसिष्ठा वसिष्ठः स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ॥ २ ॥ यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे चक्षुर्वै प्रतिष्ठा चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे य एवं वेद ॥ ३ ॥ यो ह वै सम्पदं वेद सर्वꣳ हास्मै पद्यते यं कामं कामयते श्रोत्रं वै सम्पच्छ्रोत्रे हीमे सर्वे वेदा अभिसम्पन्ना सꣳ हास्मै पद्यते तं कामं कामयते य एवं वेद ॥ ४ ॥ यो ह वा आयतनं वेदायतनं स्वानांभवत्यायतनं जनानां मनो वा आयतनमायतनꣳ स्वानां भवत्यायतनं जनानां य एवं वेद ॥ ५ ॥ यो ह वै प्रजापतिं वेद प्रजायते ह प्रजया पशुभी रेतो वै प्रजापतिः प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ ६ ॥

तेन येन त्यक्तेऽखिला अपि। स्थातुं न शक्ताः स श्रेयानित्युक्ताः पुनरागताः। उत्क्रान्ताश्च पुनः सर्वे तद्विज्ञप्त्यै पृथक्पृथक्। सुपर्णशेषरुद्रेन्द्रसूर्यादिषु पृथक्पृथक्। उत्क्रान्तेषु ब्रह्मदेहाच्छरीरं न पपात ह। ऋत उत्क्रान्तमेकं तु तदन्ये निवसन्ति च। प्राण उच्चिक्रमिषति

ते हेमे प्राणा अहꣳ श्रेयसे विविदमाना ब्रह्म जग्मुस्तद्धोचुः को नो वसिष्ठ इति तद्धोवाच यस्मिन्व उत्क्रान्त इदꣳ शरीरं पापीयो मन्यते स वो वसिष्ठ इति ॥ ७ ॥ वाग्घोच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति तेहोचुर्यथाऽकला अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तः चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाꣳसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥ चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा अन्धा अपश्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥ श्रोत्रं होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा बधिरा अशृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥ मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति तेहोचुर्यथा मुग्धा अविद्वाꣳसो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥ रेतो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति तेहोचुर्यथा क्लीबा अप्रजायमाना रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह रेतः ॥ १२ ॥ अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्यथा महासुहयः सैन्धवः पड्वीशशङ्कून् संवृहेदेवꣳ हैवेमान् प्राणान् संबबर्ह ते होचुर्मा भगव उत्क्रामीर्न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुमिति तस्यो मे बलिं कुरुतेति तथेति ॥ १३ ॥ सा ह वागुवाच यद्वा अहं वसिष्ठास्मि त्वं तद्वसिष्ठोसीति यद्वा अहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोऽसीति चक्षुर्यद्वा अहꣳ संपदस्मि त्वं तत्सम्पदसीति श्रोत्रं यद्वा अहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति मनो यद्वा अहं प्रजातिरस्मि त्वं तत्प्रजातिरसीति रेतः तस्योमे किमन्नं किं वास इति

स्थातुं नाशक्नुवन्परे। प्राणं विना न च ब्रह्मा तं विना प्राण एव च। अन्योऽन्यापाश्रयाच्छक्तौ स्थातुमन्ये कुतस्ततः। तस्मात्प्राणो वरो देवेष्विति सर्वेपि मेनिर' इति पवमाने। 'द्युपर्जन्यधरापुंस्त्रीसंस्थितं

यदिदं किञ्च आ श्वभ्य आ क्रिमिभ्य आ कीटपतङ्गेभ्यस्तत्तेऽन्नमापो वास इति न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं परिगृहीतं य एवमेतदनस्यान्नं वेद तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वाचाचामन्त्येतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते तस्मादेवं विद्वानशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेत् ॥ १४ ॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥ १ ॥

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः पञ्चालानां परिषदमाजगाम स आजगाम जैबलिं प्रवाहणं परिचारयमाणं तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमारा३ इति स भो३ इति प्रतिशुश्रावानुशिष्टो न्वसि पित्रेत्योमिति होवाच ॥ १ ॥ वेत्थ यथेमाः प्रजाः प्रयन्त्यो विप्रतिपद्यन्ता३ इति नेति होवाच वेत्थ यथेमं लोकं पुनरापद्यन्ता३ इति नेति हैवोवाच वेत्थ यथाऽसौ लोक एवं बहुभिः पुनः पुनः प्रयद्भिर्न सम्पूर्यता३ इति नेति होवाच वेत्थो यतिथ्यामाहुत्याꣳ हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती३ इति नेति हैवोवाच वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा यत्कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिपद्यन्ते पितृयाणं वाऽपि हि नर्षेर्वचः श्रुतं द्वे सृती अश्टृणवं पितॄणामहं देवानामुत मर्त्यानां ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं चेति नाहमत एकञ्चन वेदेति होवाच ॥ ॥ २ ॥ अथैनं वसत्योपमन्त्रयाञ्चक्रे नादृत्य वसतिं कुमारः प्रदुद्राव स आजगाम पितरं तं होवाचेति वाव किल नो भवान् पुरानुशिष्टानवोचदिति कथं सुमेध इति पञ्च मा प्रश्नान्राजन्यबन्धुरप्राक्षीत्ततो नैकञ्चन वेदेति कतमे त इतीम इति ह प्रतीकान्युदाजहार ॥ ३ ॥ स होवाच तथा नस्त्वं तात जानीथा यथा यदहं किञ्चन वेद सर्वमहं तत्तुभ्यमवोचं प्रेहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति भवानेव गच्छत्विति स आजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य जैबलेरास तस्मा आसनमाहृत्योदकमाहारयाञ्चकाराथ हास्मा अर्घ्यं चकार तꣳ होवाच वरं भवते गौतमाय दद्म इति ॥ ४ ॥ स होवाच प्रतिज्ञातो म एष वरो या तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तां मे ब्रूहीति ॥ ५ ॥ स होवाच दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति ॥ ६ ॥ स होवाच विज्ञायते हास्तिहिरण्यस्यापात्तं गो-

पञ्चरूपिणम्। नारायणं वासुदेवं तथा सङ्कर्षणं प्रभुम्। प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च क्रमाद्ध्यायंस्तु सर्वदा। पञ्चाग्निविन्नाम भवेत्स याति परमं पदम्। नास्य संसर्गदोषोऽपि कदाचन भविष्यती'ति त्रैविद्ये। दृष्टादृष्टमहत्वं अनेनोपनिषदुक्तविधानेन जातः पुत्रः प्रायः स्वर्गापवर्गयोग्यो भवतीति प्रजातिकर्मवचनम्। 'यथोपनिषदं जातो योग्यः स्वर्गापवर्गयोः। भवेद्यदि मनः पित्रोर्विष्णोर्नान्यत्र गच्छति। न कुर्याद्यदि कर्मैतन्मनः पित्रोस्तु विष्णुगम्। दृष्टसामर्थ्यहीनश्च मोक्षयोग्यः स्थिरं यदि। दृष्टसामर्थ्यवांश्च स्यादाज्ञाद्यैः कारणैः क्वचित्। विशेषकारणाभावे यथोक्तं नान्यथा भवेदि'ति च। 'नारायणो द्युशब्दोक्तः सर्वदा द्युतिहेतुतः। वासुदेवस्तु पर्जन्यः परं स जनयेद्यतः। सङ्कर्षणस्तु पृथिवी प्रथितत्वात्सदैव हि। प्रद्युम्नः पुरुषेत्युक्तः पूरयेत्स जगद्यतः। स्त्री शब्दोक्तोऽनिरुद्धः स्यात्सहितस्त्रिषु यत्सदा। अनिरुद्धो हि देवेषु सर्वदा त्रिषु संस्थितः। द्युवादिषु प्रसिद्धेषु तत्सम्बन्धा-

---

अश्वानां दासीनां प्रवराणां परी(रि)धानस्य मानो भवान्। बहोरनन्तस्यापर्यन्तस्याभ्यवदान्योऽभूदिति स वै गौतम तीर्थेनेच्छसी३ इत्युपैम्यहं भवन्तमिति वाचाह स्मैव पूर्व उपयन्ति सहोपायनकीर्त्या उवास ॥७॥ स होवाच तथा नस्त्वं गौतम मापराध्यस्तव च पितामहा यथेयं विद्येतःपूर्वं न कस्मिंश्चन ब्राह्मण उवास तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि को हि त्वैवंब्रुवन्तमर्हति प्रत्याख्यातुमिति ॥ ८ ॥ असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्यादित्य एव समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुत्यै सोमो राजा सम्भवति ॥९॥ पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम तस्य संवत्सर एव समिदभ्राणि धूमो विद्युदर्चिरशनिरङ्गारा ह्रादुनयो विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ सोमं राजानं जुह्वति तस्या आहुत्यै वृष्टिः सम्भवति ॥ १० ॥ अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्य पृथिव्येव समिदग्निर्धूमो रात्रिरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुह्वति तस्या आहुत्या अन्नं सम्भवति ॥ ११ ॥ पुरुषो वा अग्निर्गौतम तस्य व्यात्तमेव समित्प्राणो धूमो वागर्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ अन्नं

द्युवादिकः । शब्दो भवेत्तथाग्रयादिरदनात्परमो भवेत् । अङ्गत्वेनार्यते यस्मादङ्गारस्तेन कीर्तितः । अर्च्यत्वादर्चिरुद्दिष्टो विष्वक्त्वाद्विष्फुलिङ्गकः । समेधनाच्च समिधस्तत्र तत्र स्थितो हरिः । तत्तच्छब्दैः सदा वाच्य इतरे तु तदन्वयात् । आदित्यो रश्मिरित्याद्याः शब्दाश्चैवमवस्थिताः । एकैकस्मिन्पञ्चभेदा अर्चिरादिविभागतः । नारायणादिभेदेन तथैव प्रतिपादिता' इति प्रवृत्ते । धूत्काराद्धूम उद्दिष्टः शत्रूणां पुरुषोत्तमः । अर्चिरर्च्यतमत्वाच्च स्वाङ्गोऽङ्गार इतीर्यते । अङ्गित्वेनाङ्गरूपेण यत एको व्यवस्थित'इत्यादि त्रैविद्ये । 'नीचादप्युत्तमा ज्ञानं शृणुयुर्लीलया क्वचित् । श्रोतृवक्तृविभेदोऽयं नाधिक्यज्ञापकस्ततः । यस्याधिक्यं तु वेदोक्तं पञ्चरात्रेऽथवा भवेत् । इतिहासपुराणे वा सोऽधिको नेतरः क्वचित्' इति ब्रह्मतर्के । आदानादादित्यः । रमणाच्छामनाच्च रश्मयः । अहीनत्वादहः । चन्दनाच्चन्द्रः । अस्य क्षत्रमन्यन्नास्तीति नक्षत्रम् । बहुरूपत्वाद्बहुवचनम् । ज्ञानादायुष्ट्वाच्च वायुः । अन्यैरभरणीयत्वादभ्रम् । विद्योतनाद्विद्युत् । अशनादशनिः । निर्ह्रादनाद्ध्रादुनिः । आसमन्तात्काशनादाकाशः । सम्यग्वत्सान्त्रमयतीति संवत्सरः । आदेशनाद्दिशः । अवान्तरमादिशतीत्यवान्तरदिशः ।

जुह्वति तस्या आहुत्यै रेतः सम्भवति ॥ १२ ॥ योषा वा अग्निर्गौतम तस्या उपस्थ एव समिल्लोमानि धूमो योनिरर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषः सम्भवति स जीवति यावज्जीवत्यथ यदा म्रियते ॥ १३ ॥ अथैनमग्नये हरन्ति तस्याग्निरेवाग्निर्भवति समित्समिद्धूमो धूमोऽर्चिरर्चिरङ्गारा अङ्गारा विष्फुलिङ्गा विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पुरुषं जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषो भास्वरवर्णः सम्भवति ॥ १४ ॥ ते य एवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसम्भवन्ति अर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङ्ङादित्य एति मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं तान्वैद्युतान् पुरुषो मानव एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु परा-

रतिकरत्वाद्रात्रिः । वचनाद्वाक् । प्रणयनात्प्राणः । जहाति गमयतीति जिह्वा । चष्ट इति चक्षुः । शृणोतीति श्रोत्रम् । उपस्थितत्वादुपस्थः । यापयति नयति चेति योनिः । अभिनन्दयतीत्यभिनन्दः । उपमन्त्रणमन्तःकरणं च स एव करोति । 'तदधीनं यतः सर्वं सर्वशब्दैस्ततो हरिः । मुख्याभिधेयस्त्वन्यानि तत्सङ्गादुपचारत' इति ब्रह्मतर्के । 'तदधीनत्वादर्थवदि'ति भगवद्वचनम् । 'समाकर्षाचिति च । 'पञ्चाग्निविद्यया चैव तथैव प्राणविद्यया । प्रजापतिकर्मणा चैव तथा ज्ञानप्रदानतः । आचार्यवंशविज्ञानाद्यः पूज्यः पुरुषोत्तमः । सर्वान्तर्यामिको नित्यो नमस्तस्मै परात्मन'इति सद्भावे ।

परावतो वसन्ति तेषां न पुनरावृत्तिः ॥ १५ ॥ अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकान् जयन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान् षण्मासान्दक्षिणादित्य एति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति तेषाँ यदा तत्पर्यवैत्यथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्त आकाशाद्वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति पुनः पुरुषाग्नौ हूयन्ते ततो योषाग्नौ ततो जायन्ते ते लोकान्प्रत्युत्थायिनस्त एवमेवानुपरिवर्तन्तेऽथ य एतौ पन्थानौ नविदुस्ते कीटाः पतङ्गा यदिदं दंदशूकम् ॥ १६ ॥ द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥ २ ॥

स यः कामयते महत्प्राप्नुयामित्युदगयनं आपूर्यमाणपक्षस्य पुण्याहे द्वादशाहं उपसद्व्रती भूत्वौदुम्बरे कꣳसे चमसे वा सर्वौषधं फलानीति संभृत्य परिसमूह्य परिलिप्याग्निमुपसमाधाय परिस्तीर्यावृताज्यꣳ सꣳस्कृत्य पुꣳसा नक्षत्रेण मन्थꣳसन्नीय जुहोति यावन्तो देवास्त्वयि जातवेदस्तिर्यञ्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामांस्तेभ्योऽहं भागधेयं जुहोमि ते मा तृप्ताः सर्वैः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहा या तिरश्चीनि पद्यतेऽहं विधरणी इति तां त्वा घृतस्य धारया यजेꣳसराधनीं महꣳ स्वाहा ॥ १ ॥ ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति प्राणाय स्वाहा वसिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति चक्षुषे स्वाहा सम्पदे

स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति श्रोत्राय स्वाहा यतनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति मनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति ॥ २ ॥ अग्नये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भूर्भुवस्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति क्षत्राय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भूताय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति ॥ ३ ॥ अथैनमभिमृशति भ्रमदसि ज्वलदसि पूर्णमसि प्रस्तब्धमस्येकशफमसि हिंकृतमसि हिंक्रियमाणमस्युद्गीथमसि उद्गीयमानमसि श्रावितमसि प्रत्याश्रावितमस्यार्द्रे सन्दीप्तमसि विभुरसि प्रभुरस्यन्नमसि ज्योतिरसि निधनमसि संसर्गोऽसीति ॥ ४ ॥ अथैनमुद्यच्छत्यामꣳ स्यामꣳ हि ते महि स हि राजेशानोऽधिपतिः स माꣳ राजेशानोऽधिपतिं करोत्विति ॥ ५ ॥ अथैनमाचामति तत्सवितुर्वरेण्यं मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः माध्वीर्नः सन्त्वोषधीर्भूःस्वाहा भर्गो देवस्य धीमहि मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवꣳ रजः मधु द्यौरस्तु नः पिता भुवःस्वाहा धियो यो नः प्रचोदयात् मधुमान्नो वनस्पतिर्मधु माꣳ अस्तु सूर्यः माध्वीर्गावो भवन्तु नः स्वः स्वाहेति सर्वां च सावित्रीमन्वाह सर्वाश्च मधुमतीः सर्वाश्च व्याहृतीरहमेवेदꣳ सर्वꣳ भूयासं भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यन्तत आचम्य पाणी प्रक्षाल्य जघनेनाग्निं प्राक्शिराः संविशन्ति प्रातरादित्यमुपतिष्ठते दिशामेकपुण्डरीकमसि अहं मनुष्याणामेकपुण्डरीकं भूयासमिति यथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो वंशं जयति ॥ ६ ॥ तं हैतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ७ ॥ एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्ग्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरन् शाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ८ ॥ एतमु हैव मधुकः

पैङ्ग्यश्चूलाय भागवित्तयेन्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ९ ॥ एतमु हैव चूलो भागवित्तिर्जानकाय आयस्थूणायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १० ॥ एतमु हैव जानकिरायस्थूणः सत्यकामाय जाबालायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥११॥ एतमु हैव सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति तमेतं नापुत्राय वाऽनन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥ १२ ॥ चतुरौदुम्बरो भवत्यौदुम्बरः स्रुव औदुम्बरश्चमस औदुम्बर इध्म औदुम्बर्या उपमन्थन्यौ दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति व्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियङ्गवो गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलाश्च तान्पिष्टान् दधनि मधुनि घृत उपसिञ्चत्याज्यस्य जुहोति ॥ १३ ॥ तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥ ३ ॥

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपोऽपामोषधय ओषधीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फलानि फलानां पुरुषः पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥ स ह प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रे हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति स स्त्रियꣳ ससृजे तां सृष्ट्वाऽध उपास्त तस्मात्स्त्रियमध उपासीत स एतं प्राञ्चं ग्रावाणमात्मन एव समुदपारयत्तेनैनामभ्यसृजत् ॥ २ ॥ तस्या वेदिरुपस्थो लोमानि बर्हिश्चर्माधिषवणे समिद्धो मध्यतस्तौ मुष्कौ स यावान्ह वै वाजपेयेन यजमानस्य लोको भवति तावानस्य लोको भवति य एवं विद्वानधोपहासं चरत्यासाँ स्त्रीणाँ सुकृतं वृङ्क्तेऽथ यदिदमविद्वानधोपहासं चरत्यस्य स्त्रियः सुकृतं वृञ्जते ॥ ३ ॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराहैतद्ध स्म वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्य आहैतद्ध स्म वै तद्विद्वान्कुमार हारीत आह बहवो मर्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति य इदमविद्वाꣳसोऽधोपहासं चरन्तीति बहु वा इदं सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्कन्दति ॥ ४ ॥ तदभिमृशेत् अनु वा मन्त्रयेत यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्कान्त्सीद्यदोषधीरप्यसरद्यदप इदमहं तद्रेत आददे पुनर्मामैत्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः पुनरग्निर्धिष्ण्या यथास्थानं कल्पन्तामित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायान्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा निमृज्यात् ॥ ५ ॥ अथ यद्युदक आत्मानं परिपश्येत्तदभिमन्त्रयेत मयि तेज इन्द्रियं यशो द्रविणं सुकृतमिति श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणां यन्मलोद्वासा-

स्तस्मान्मलोद्वाससं यशस्विनीमभिक्रम्योपमन्त्रयेत ॥ ६ ॥ सा चेदस्मै न दद्यात्काममेनामवक्रीणीयात्सा चेदस्मै नैव दद्यात्काममेनां यष्टया वा पाणिना वोपहत्यातिक्रामेदिन्द्रियेण ते यशसा यश आदद इत्ययशा एव भवति ॥ ७ ॥ सा चेदस्मै दद्यादिन्द्रियेण ते यशसा यश आदधामीति यशस्विनावेव भवतः ॥ ८ ॥ स यामिच्छेत्कामयेत मेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखꣳ सन्धायोपस्थमस्या अभिमृश्य जपेत् अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे स त्वमङ्गकषायोऽसि दिग्धविद्धामिव मादयेमाममूं मयीति ॥ ९ ॥ अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं सन्धायाभिप्राण्यापान्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदद इत्यरेता एव भवति ॥ १० ॥ अथ यामिच्छेद्दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं सन्धायापान्याभिप्राण्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥ ११ ॥ अथ यस्य जायायै जारः स्यात्तं चेद्द्विष्यादामपात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रतिलोमं शरबर्हिस्तीर्त्वा तस्मिन्नेताः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिषाक्ता जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीः प्राणापानौ त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीः पुत्रं पशूंस्त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीरिष्टासुकृते त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीराशापराकाशौ त आददेऽसाविति स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृतोऽस्माल्लोकात्प्रैति यमेवंविद्ब्राह्मणः शपति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति ॥ १२ ॥ अथ यस्य जायामार्तवं विन्देत्त्र्यहं कꣳसेन पिबेदहतवासा नैनां वृषलो न वृषल्युपहन्यात्त्रिरात्रान्त आप्लुत्य व्रीहीनवघातयेत् ॥ १३ ॥ स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो गौरो जायेत वेदमनुब्रवीत सर्वमायुरियादिति क्षीरौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातां ईश्वरौ जनयितवै ॥ १४ ॥ अथ य इच्छेत्पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत द्वौ वेदावनुब्रवीत सर्वमायुरियादिति दध्योदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १५॥ अथ य इच्छेत्पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन्वेदाननुब्रवीत सर्वमायुरियादित्युदौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १६ ॥ अथ य इच्छेद्दुहिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति तिलौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १७ ॥ अथ य इच्छेत्पुत्रो मे पण्डितो विजिगीतो समितिङ्गमः शुश्रूषितां वाचं भाषिता जायेत सर्वान्वेदाननुब्रवीत सर्वमायुरियादिति मांसौदनं पाचयित्वा

सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै औक्षेण वार्षभेण वा ॥ १८ ॥ अथाभिप्रातरेव स्थालीपाकावृताज्यं चेष्टित्वा स्थालीपाकस्योपघातं जुहोत्यग्नये स्वाहाऽनुमतये स्वाहा देवाय सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राश्नाति प्राश्येतरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य पाणी उदपात्रं पूरयित्वा तेनैनां त्रिरभ्युक्षत्युत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्यमिच्छ प्रपूर्व्यां सं जायां पत्या सहेति ॥ १९ ॥ अथैनामभिपद्यतेऽमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोऽहं सामाहमस्मि ऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं तावेहि सꣳरभावहै सह रेतो दधावहै पुंसे पुत्राय वित्तय इति ॥ २० ॥ अथास्या ऊरू विहापयति विजिहीथां द्यावापृथिवी इति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं सन्धाय त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिꣳशतु। आ सिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते। गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि पृथुष्टुके। गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥ २१ ॥ हिरण्मयी अरणी याभ्यां निर्मन्थतामश्विनौ। तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतये। यथाग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी वायुर्दिशां यथा गर्भ एवं गर्भं दधामि तेऽसाविति ॥ २२ ॥ सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति यथा वायुः पुष्करिणीं समिङ्गयति सर्वत एवा ते गर्भ एजतु सहावैतु जरायुणा इन्द्रस्यायं व्रजः कृतः सार्गलः सपरिश्रयस्तमिन्द्र निर्जहि गर्भेण सावरँ सहेति ॥ २३ ॥ जातोऽग्निमुपसमाधायाङ्क आधाय कꣳसे पृषदाज्यं सन्नीय पृषदाज्यस्योपघातं जुहोति अस्मिन्सहस्रं पुष्यासमेधमानः स्वे गृहे। अस्योपसन्द्यां मा च्छैत्सीः(त्) प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा मयि प्राणाꣳस्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा यत्कर्मणाऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम्। अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्स्विष्टꣳ सुहुतं करोतु नः स्वाहेति ॥ २४ ॥ अथास्य दक्षिणं कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति त्रिरथ दधि मधु घृतं संनीयानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति भूस्ते दधामि भुवस्ते दधामि स्वस्ते दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति ॥ २५ ॥ अथास्य नाम करोति वेदोऽसीति तदस्य तद्गुह्यमेव नाम भवति ॥ २६ ॥ अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवे करिति ॥२७॥ अथास्य मातरमभिमन्त्रयत इलासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनत् सा त्वं वीरवती भव याऽस्मान्वीरवतोऽकरदिति तं वा एतमाहुरतिपिता

नित्यानन्दमनौपमं परमजं सर्वत्रगं सुस्थिरं सर्वज्ञं प्रतिबोधमात्ममलं पूर्णं गुणैरच्युतैः ॥ विश्वोत्पत्तिलयस्थितिप्रमतिसन्मोक्षे परं कारणं प्रेष्ठं मे सततं प्रियात्प्रियतमं नित्यं सदोपास्महे ॥

बताभूरतिपितामहो बताभूः परमां बत काष्ठां प्रापच्छ्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायत इति ॥ २८ ॥ चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥ ४ ॥

अथ वंशः पौतिमाषीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात् कात्यायनीपुत्रो गौतमीपुत्रात् गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात् भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् पाराशरीपुत्र औपस्वस्थीपुत्रात् औपस्वस्थीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात् कात्यायनीपुत्रः कौशिकीपुत्रात्कोशिकीपुत्र आलम्बीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्राच्च वैय्याघ्रपदीपुत्रः काण्वीपुत्राच्च कापीपुत्राच्च कापीपुत्रः ॥ १ ॥ आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वार्कारुणीपुत्रो वार्त्तभागीपुत्रादार्त्तभागीपुत्रः शौंगीपुत्रात्च्छौंगीपुत्रः सांकृतीपुत्रात्सांकृतीपुत्र आलम्बायनीपुत्रादालम्बायनीपुत्र आलंबिनीपुत्रादालम्बिनीपुत्रो जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रान्मांडूकायनीपुत्रो मांडूकीपुत्रान्माडूकीपुत्रः शांडिलीपुत्राच्छांडिलीपुत्रो राथीतरीपुत्राद्राथीतरीपुत्रो भालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रः क्रौंचिकीपुत्राभ्यां क्रौंचिकीपुत्रौ वैधृपतीपुत्राद्वैधृपतीपुत्रः कार्षकेयीपुत्रात्कार्षकेयीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रः सांजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्रः प्राश्नीपुत्रादासुरिवासिनः प्राश्नीयपुत्रा आसुरायणादासुरायण आसुरेरासुरिः ॥ २ ॥ याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्य उद्दालकादुद्दालको अरुणादरुण उपवेशेरुपवेशिः कुश्रेः कुश्रिर्वाजस्रवसो वाजस्रवा जिह्वावतो वाध्योगाज्जिह्वावान्वाध्योगोऽसिताद्वार्षगणादसितो वार्षगणो हरितात्कश्यपाद्धरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपात् शिल्पः कश्यपः कश्यपात् नैध्रुवेः कश्यपो नैध्रुविर्वाचो वागम्भिण्या अम्भिण्यादित्यादादित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि

यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं बट् तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् । वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपुर्मध्वो यत्तु तृतीयकं कृतमिदं भाष्यं हि तेन प्रभौ । हनुशब्दो ज्ञानवाची हनुमान्मतिशब्दितः । रामस्य स्वृत्तरूपस्य वाचस्तेनानयन्त हि । भृतमो भीम इत्युक्तो वाचो मा मातरः स्मृताः । ऋगाद्या इतिहासश्च पुराणं पञ्चरात्रकम् । प्रोक्ताः सप्तशिवास्तत्र शयो भीमस्ततः स्मृतः । मध्वित्यानन्द उद्दिष्टो वेतितीर्थमुदाहृतम् । मध्व आनन्दतीर्थस्यात्तृतीया मारुतीतनुः । इति सूक्तगतं रूपत्रयमेतन्महात्मनः । यो वेद वेदवित्स स्यात्तत्त्ववित्तत्प्रसादतः । साधको रामकार्याणां तत्समीपगतः सदा । हनुमान्प्रथमो ज्ञेयो भीमस्तु बहुभुक् पितोः। पृतनाक्षयकारी च द्वितीयस्तु तृतीयकः । पूर्णप्रज्ञस्तथानन्दतीर्थनामा प्रकीर्तितः । दशेति सर्वमुद्दिष्टं सर्वं पूर्णमिहोच्यते । प्रज्ञा प्रमतिरुद्दिष्टा पूर्णप्रज्ञस्ततः स्मृतः । आसमन्तात्पतित्वे तु गूढं कलियुगे हरिम् । असत्यमप्रतिष्ठं तु जगदेतदनीश्वरम् । वदद्भिर्गूहितं सन्तं तृतीयोऽसुर्मथायति । येन विष्णोर्हि वर्पाख्यान् गुणानज्ञासिषुः परान् । ईशानासः सूरयश्च निगूढान्निर्गुणोक्तिभिः । त्रेतायां द्वापरे चैव कलौ चैते क्रमात्त्रयः । येषां हि परमो विष्णुर्नेता सर्वेश्वरेश्वरः । स्वयं तु ब्रह्मसंज्ञोऽसौ परस्मै ब्रह्मणे नम'इति च ॥

वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते ॥३॥ समानमा(नः) साञ्जीवीपुत्रात् साञ्जीवीपुत्रो माण्डूकायनेर्माण्डूकायनिर्माण्डव्यान्माण्डव्यः कौत्सात्कौत्सो माहित्थेर्माहित्थिर्वामकक्षायणाद्वामकक्षायणः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यो वात्स्याद्वात्स्यः कुश्रेः कुश्रिर्यज्ञवर्चसोराजस्तम्बायनाद्यज्ञवर्चाराजस्तम्बाय

पूर्णागण्यगुणोदारधाम्ने नित्याय वेधसे । अमन्दानन्दसान्द्राय प्रेयसे विष्णवे नमः ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्येऽष्टमोऽध्यायः ॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥ छ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

नस्तुरात्कावषेयात्तुरःकावषेयः प्रजापतेः प्रजापतिः ब्रह्मणो ब्रह्मस्वयम्भु ब्रह्मणेनमः ॥ ४ ॥ पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥ ५ ॥ इति बृहदारण्यके अष्टमोऽध्यायः ॥ इति श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषत्समाप्ता ॥ श्रीः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥